

MISCELLANEOUS PAPERS 16 (1978)
LANDBOUWHOGESCHOOL WAGENINGEN THE NETHERLANDS

HUISHOUDKUNDE IN NEDERLAND

Ter gedachtenis van Professor drs. C. W. Visser

EINDREDACTIE

A. C. L. ZUIDBERG

H. VEENMAN & ZONEN B.V. – WAGENINGEN – 1978

Uitgave onder auspiciën van de
Vereniging voor Huishoudwetenschappen

Samenstelling en redactie door

W. A. ALTING

H. C. S. BACKUS

B. J. BOSCH-WICHERS HOETH

J. M. VAN DAM

B. E. T. A. KESLER

C. M. VAN 'T KLOOSTER-VAN WINGERDEN

S. J. F. VAN DER LAAG

L. B. SUURENBROEK-LOEB

M. J. TER VEER-BOS

A. M. DE WIT-SAUTER

A. C. L. ZUIDBERG

COLOPHON

De samenvattingen zijn in het engels vertaald door A. J. Hardon-Baars.

De figuren zijn getekend door H. J. J. Karsch en P. Holleman.

De foto van prof. Visser is van Peter Drent (Telegraaf, 19-3-1977).

Het ontwerp van de omslag is van Ernst van Cleef.

De omslagfoto is van Rein Heij.

Het manuscript is grotendeels getypt door de Centrale Typekamer van de Landbouwhogeschool.

INHOUD

H. van Leeuwen	Voorwoord	1
A. C. L. Zuidberg	Inleiding tot de huishoudkunde	5
H. C. S. Backus	De dagelijkse verzorging	19
M. Beuckens-Vries	Samen leven en samen zorgen, een beschouwing over huishouden en huishouding in Nederland . .	33
T. Walter	Het huishoudelijk gedrag benaderd vanuit de eco- nomische theorie	47
M. Bruyn-Hundt	De West-Europese (gezins)huishouding als pro- duktiehuishouding	65
W. E. Bernelot Moens	Verzorgingsniveau in relatie tot inkomensniveau en inkomensbesteding	87
T. W. A. Laumen-Poelen	Consument, producent en overheid, een driehoeks- verhouding	103
H. J. R. Stein	De machtsverhouding bij de financiële besluit- vorming	115
C. W. Visser	Werk dat geen naam heeft, diësrede Landbouw- hogeschool 10 maart 1969	127
A. C. Boelmans-Kleinjan	Taakverdeling en rolpatronen binnen de huishoud- voering	139
W. C. M. Cruijff-Arts	Huisvrouw... (bij)zonder beroep	153
P. J. J. Pennartz	Beleving en identificatie in het wonen	161
J. M. van Dam	Huishouding en gebouwde omgeving, een woon- ecologische benaderingswijze	171
B. E. T. A. Kesler	Het Centraal Wonen-experiment in de Hilversumse Meent	185
F. de Vries-Pels	Bejaardenzorg – wie een zorg	203
F. A. Bosma	Gebruiksgeschiktheid van gebruiksgoederen in de huishouding	219
G. Leentvaar-Leistra	Het doelmatig gebruik van elektriciteit in de huis- houding	231
J. H. A. Bruggers	Veiligheid en gezondheid binnen de huishouding .	239
M. P. Mazeland	Het huishoudonderwijs	251
C. M. van 't Klooster- van Wingerden en	Geschiedenis van de studierichting huishoudweten- schappen	267
A. M. de Wit-Sauter		

Prof. drs. C. W. Visser
Hoogleraar in de huishoudkunde van 1952 tot 1977 †

VOORWOORD

Waarde Mien,

Het doet op het eerste gezicht wellicht wonderlijk aan om een voorwoord van een boek in briefvorm te schrijven. De – overigens niet geheel gefundeerde – reden daarvan is, dat er in de jarenlange samenwerking tussen ons nooit enige briefwisseling heeft plaatsgevonden. Daar komt bij dat ook nooit een boek werd geschreven dat aan jou werd opgedragen, waarvan de schrijvers deels je oud-studenten zijn en deels mensen waar je direct of minder direct mee samen hebt gewerkt. Dat het boek posthuum verschijnt is het gevolg van je, voor ons, voortijdig verscheiden, maar vloeit desondanks voort uit een reeds daarvoor gevoelde behoefte je te eren voor hetgeen je hebt nagelaten. Het is de presentatie van werkstukken die konden ontstaan binnen en rond de huishoudwetenschappen, welke destijds door jou in gang zijn gezet.

En daarmee komt de ware reden van deze brief als voorwoord boven water. Want in de vele gesprekken die wij al die jaren hebben gevoerd is nimmer het beoefenen van de huishoudwetenschappen als wetenschapsbeoefening ter discussie gesteld. We vonden dat wellicht niet nodig, omdat we onuitgesproken overtuigd waren van de maatschappelijke relevantie van het vak zoals dat tegenwoordig wordt genoemd en we geen behoefte hadden onze tijd te verdoen met een bewijsvoering daarvan. Desalniettemin dacht ik dat het goed was nu toch de tijd te vinden voor een discussie, zij het in deze vorm en zonder door jou te kunnen worden weersproken.

De huishoudwetenschappen zijn naar hun aard toegepaste wetenschappen. Dat wil zeggen dat zij zich, anders dan de fundamentele wetenschappen richten op de directe toepassing in de praktijk. Echter het begrip toepassing roept de vraag op, toepassing op grond waarvan. Het veronderstelt dat het empirisch object van studie voortvloeit uit de omschrijving van het kenobject. Een veronderstelling, waarin het empirisch object de huishouding is welke wordt gevoerd binnen een huishouden dat als kenobject fungeert.

Daarmee is in beginsel de vraag beantwoord op grond waarvan de huishoudwetenschappen van toegepaste aard zijn. Echter als we speuren naar de grond van 'het huishouden' als zodanig, dan blijkt daaraan nog te weinig aandacht te zijn besteed. Dat is geen kritiek, maar het bewijst hoogstens hoe jong onze wetenschappelijke arbeid en ons denken nog is. Eigenlijk legde jij in je rede over het 'werk dat geen naam heeft' de aanzet voor een meer fundamenteel denken, hoewel het niet je sterkste kant was. Voor mij lag de zaak eender, omdat in diezelfde tijd van jouw rede het begrip woonecologie was ontstaan, weliswaar minder gegrond op uitkomsten van empirisch onderzoek, als wel uit de behoefte meer grip op een aantal fundamentele zaken te krijgen. Daarin verschilden we van elkaar, maar we vonden elkaar vanwege het feit, dat we beide 'doeners' waren zonder ons echt te bekommeren over de vraag of we werkelijk wetenschappelijk bezig waren in de zin der gangbare wetenschapso-

vattingen. Tijdens de eerste vaak felle discussies rond de herprogrammering van de studie – welke overigens over de gehele linie der huishoudwetenschappen heilzaam hebben gewerkt – ontstond het begrip ‘zorgend handelen’. Ofschoon het begrip niet van jou afkomstig was, gaf jouw reeds genoemde rede wel de aanzet tot dit begrip. We hebben samen en met anderen over dit begrip strijd geleverd, en die discussie is eigenlijk niet voortgezet. Jij plaatste het zorgend handelen binnen het empirisch object, de huishouding, en daar had ik geen vrede mee, en dat heb ik nog niet, omdat juist naar mijn mening in het zorgend handelen het denken over het huishouden c.q. de zorgende en verzorgde mens uitgebouwd moet worden. Zonder af te dingen op het belang van empirisch onderzoek naar de wijze waarop de huishouding wordt gevoerd in relatie tot de ‘soorten’ van huishoudens, wordt door de hoge prioriteit daarvan, plus de al spoedig overschatte belangstelling voor theorievorming de mogelijkheid tot maatschappijkritisch denken ontnomen. Immers kritiek op de maatschappij is kritiek op het menselijk handelen. Daarbij is niet de wijze van huishoudvoering ten behoeve van de dagelijkse verzorging van belang, maar de wijze waarop het handelen, en wel het zorgend handelen van mensen of huishoudens oorzaak is van de verzorgings-situatie. Niet de neerslag van het denken staat onder kritiek, maar het denken zelf.

Men kan het probleem anders stellen door zich af te vragen in hoeverre de beoefening van de huishoudwetenschappen ook emancipatorisch van aard is, dat wil zeggen, in hoeverre actief invloed wordt uitgeoefend op de veranderingen die zich in de maatschappij voordoen.

En daarmee draai ik de rollen van ken- en empirisch object om, althans voor zover deze thans worden gespeeld. Nogmaals niet om de empirische arbeid te doen verminderen, danwel te bereiken dat de zgn. maatschappelijke relevantie van het wetenschappelijk onderzoek vooral afhankelijk is van haar beweegredenen. En deze beweegredenen liggen in het kenobject, het zorgend handelen binnen een huishouden, waarin de besluitvorming ter discussie staat. Met vele anderen ben ik van mening, dat de betekenis van problemen voor de sociale wetenschappen anders kan zijn dan voor de natuurwetenschappen. Bijvoorbeeld, een technische of natuurwetenschappelijke operationalisering en uitwerking van een probleemstelling kan een uitkomst geven welke op grond van andere, bijvoorbeeld maatschappelijke overwegingen aan twijfel onderhevig is. Op grond van de gerezen twijfel aan de uitkomst zou de probleemstelling van het onderzoek op sociaal-wetenschappelijke wijze opnieuw moeten worden geformuleerd. Met name voor de huishoudwetenschappen betekent dit het vermogen tot ‘probleemverleggend’ denken.

Tot bovenstaande beschouwing kwam ik door de discussie over de verzorgingstechnologie binnen de huishoudwetenschappen. De bezinning daarop leerde, dat de industrie met betrekking tot de kwaliteit van het produkt steeds het gelijk aan haar zijde heeft. Dat gelijk berust dan doorgaans op de formulering van de eigen probleemstelling, waarin produktie, markt en concurrentie dominante factoren zijn. Echter waar het gaat om een huishoudelijk produkt is het niet de producent, maar de consument die de probleemstelling formuleert en die andere variabelen onderkent,

VOORWOORD

waardoor de uitkomst ook anders wordt. Het probleem is verlegd en zoal dit nog een toegepaste wetenschappelijke activiteit is, zo hangt daarmee nauw samen de vraag of aan een bepaald produkt wel behoefte bestaat, danwel dat op andere wijze in de besluitvorming prioriteiten worden gesteld, die met de verantwoordelijkheid voor het produkt hebben te maken. Immers, het gaat om het overzien van de consequenties met betrekking tot het voeren van de huishouding. En daarmee ben ik terug op de betekenis van het zorgend handelen in de meest fundamentele betekenis. Niet slechts het volgen van de maatschappelijke veranderingen of het verklaren van die verschijnselen is van belang. Dat ligt wellicht meer op het terrein van de sociologie, maar waar het om gaat is, op welke wijze een bewustwordingsproces wordt ontwikkeld dat tot adequate besluitvorming als essentie van het zorgend handelen kan voeren. Dat is meer dan het definiëren van het gezin of huishouden met de vaststelling van derzelfs functies, maar het in geding brengen van die functies bij de prioriteitenlijst van de besluitvorming.

Zoal de inhoud van dit aan jou opgedragen boek een weerspiegeling is van wat je in gang hebt gezet, en de kwaliteit daarvan spreekt voor zichzelf, zo geloof ik, dat in de verdergaande discussie de toekomst van onze huishoudwetenschappen voor een belangrijk deel afhangt van de wijze waarop wij probleemverlegend kunnen denken.

HENDRIK VAN LEEUWEN

INLEIDING TOT DE HUISHOUDKUNDE

A. C. L. ZUIDBERG

Vakgroep Huishoudkunde, Landbouwhogeschool

SUMMARY

In the first part of this introductory article the field of Home Economics is defined. Home Economics is an applied science and deals with problems of the household and the household group. The following definition of the household is given: the household is 'a complex of actions on behalf of, and usually also performed by, members of a social unit, directed towards the fulfilment of material needs and towards the creation of material conditions for the fulfilment of non-material needs'. The social unit can refer to an individual, to a primary household group and to an institutional household group. The fulfilment of a need is called a function of the household. Within the actions of the household three elements can be distinguished: the definition of the goals based on the needs of the members of the household group, the planning and organization of household actions, and their performance. The relationship between the household and the environment is twofold: through the resources available to the household group and through the values and norms guiding the household actions. Little research has been done so far which focusses on the household as a whole.

In the second part of the article, other articles dealing with various aspects of Home Economics are introduced to the reader.

HET TERREIN VAN DE HUISHOUDKUNDE

De huishoudkunde is een toegepaste wetenschap en is gericht op problemen van huishouding en huishouden. Het studieterrein oftewel het object van de huishoudkunde is 'de materiële verzorging van de mens in zijn dagelijks leefverband'. De nabijheid en de vanzelfsprekendheid van dit aspect van het dagelijks leven en welzijn maken het extra moeilijk de materiële verzorging tot een voorwerp van systematische studie te maken en leiden tot onderschatting van pogingen hiertoe. Volgens VISSER (1976, pp. 30-31) wordt een objectieve waarneming van verschijnselen die verband houden met het dagelijks leven, al te gemakkelijk verhinderd door subjectieve belevingen daarvan.

De behoefte om zich te ontdoen van subjectieve elementen in de benadering van het verschijnsel van de materiële verzorging kwam tot uiting in een streven naar verandering van de naam van de studierichting 'huishoudkunde' in de jaren zestig, zowel in Nederland als in het buitenland. In de Verenigde Staten vindt men naast 'home economics' de benamingen 'human ecology', 'human technology' en dergelijke; in Frankrijk wordt naast de 'arts ménagers' en 'science domestique' de term 'économie sociale

familiale' gebruikt; en in Duitsland vindt men naast 'Haushaltswissenschaften' de benaming 'Oekotrophologie' (zie bijv. VISSER, 1968, p. 4). De aanvankelijke benaming 'landbouwhuishoudkunde' voor de studierichting in Nederland hield verband met het feit dat ten tijde van de oprichting van deze studie in Wageningen de welzijnsproblematiek van de agrarische bevolking centraal stond. Afgezien van weglating van het voorvoegsel 'landbouw', omdat huishoudkundige problemen van de agrarische bevolking konden worden gegeneraliseerd voor meer categorieën van de bevolking, is het in Nederland niet tot een naamsverandering gekomen. Kennelijk werd ingezien dat verbetering van het image van een wetenschappelijke bezigheid niet wordt bereikt door de naam ervan te veranderen, maar door inhoud te geven aan de bestaande naam welke aangeeft dat het inderdaad om de alledaagse huishouding gaat. Op dit moment wordt de Wageningse studierichting als geheel aangeduid met huishoudwetenschappen, het hoofdvak binnen de studierichting wordt huishoudkunde genoemd. Hier wordt de term huishoudwetenschappen alleen gebruikt om de opleiding aan de landbouwhogeschool aan te duiden, terwijl de huishoudkunde betrekking heeft op de inhoud van het vakgebied.

In de doelstelling van de huishoudkunde staat het 'welzijn' van de mens centraal, aangezien het welzijn van de mens voor een belangrijk deel samenhangt met de omgeving waarin hij leeft en woont, en met de kwaliteit van de verzorging die hem daar ten deel valt. Het doel van de huishoudkunde wordt dan omschreven als 'het scheppen van de voorwaarden voor een optimale leef- en woonsituatie' (Nota Doelstellingen, 1973, p. 4). Optimaal betekent hier: in overeenstemming met de geldende maatstaven van persoonlijk en maatschappelijk welzijn (VISSER, 1970, p. 35). Dat deze maatstaven in de eerste plaats dienen te worden ontleend aan de groep of het individu voor en door wie de dagelijkse verzorging plaatsvindt, zal een ieder duidelijk zijn. Ook andere, buiten de betrokken leefgroep aangelegde, maatstaven hebben echter een functie te vervullen bij het omschrijven van welzijn, bijvoorbeeld maatstaven aangelegd door de overheid in het belang van de samenleving als geheel.

Toepassing van de huishoudkunde in de zin van 'het scheppen van voorwaarden voor...' roept derhalve ethische vragen op over zaken als 'goed' en 'kwaad', over 'keuze' en 'verantwoordelijkheid'. Deze vragen zal de toepasser uiteindelijk zelf moeten beantwoorden wanneer hij of zij de huishoudkunde beoefent en toepast in de praktijk. Onzes inziens behoort het tot de verantwoordelijkheid van de huishoudkundige de tekorten in het persoonlijk en maatschappelijk welzijn op te sporen en mee te werken aan veranderingen die deze tekorten kunnen opheffen. Binnen de huishoudkundige opleidingen dient dan ook aandacht te worden gegeven aan de ethische aspecten van toepassing van de huishoudkunde (zie hierover ook KONINGSVELD, 1975, pp. 7-9).

De opkomst van de huishoudkunde als tak van wetenschap is te beschouwen als een antwoord op een aantal maatschappelijke behoeften en als een opvulling van leemten in het wetenschappelijk bedrijf, dat het onderwerp van de huishouding liet liggen. In de eerder aangehaalde Nota Doelstellingen van de Studierichting Huis-

houdwetenschappen (1973, pp. 4–5) wordt een aantal welzijnsproblemen genoemd welke zijn ontstaan als gevolg van het proces van schaalvergroting en toenemende complexiteit in de samenleving en welke consequenties hebben voor de huishouding en het huishouden. De volgende welzijnsproblemen worden genoemd:

- de structurele ongelijkheid van de beschikbaarheid van middelen (onder meer arbeid en inkomen) in huishoudens in diverse bevolkingsgroepen en in verschillende situaties;
- de problemen welke voor het huishouden en de huishouding in ontwikkelingslanden voortkomen uit de snelle en ongelijkmatige maatschappelijke verandering in deze landen;
- de met de emancipatie van de vrouw samenhangende verschuiving in de opvattingen over het aandeel van de man, de vrouw en de andere gezinsleden in werk en huishouden;
- de zich wijzigende opvattingen omtrent het recht tot zelfbeschikking en zeggenschap van in grote huishoudens levende mensen;
- de toenemende noodzaak tot bewustwording van de mens als consument en de daarmee samenhangende groeiende behoefte aan meer kennis, inzicht en inspraak;
- de ondoorzichtigheid en het institutionele karakter van het besluitvormingsproces ten aanzien van de sociale situatie en de woonsituatie voor de mens als bewoner;
- de behoefte aan informatie over de juiste toepassing van middelen in verband met de dagelijkse materiële verzorging en de op deze verzorging gerichte voorzieningen;
- de collectieve beïnvloeding van de mens ten aanzien van zijn dagelijkse behoeften via de massa-media;
- de toenemende zorg van de mens omtrent de relatie tussen zijn dagelijkse verzorging en zijn gezondheid;
- de problematische ontwikkeling van het grondstoffen- en energiegebruik.

Voor bovenstaande problemen welke het gezin en andere primaire samenlevingsverbanden en hun huishoudingen raken, worden oplossingen gezocht in maatschappelijk verband, meestal zonder dat de autonomie van het gezin wordt aangetast. In onze samenleving laat het gezin als de meest aanvaarde samenlevingsvorm inmenging van buitenaf niet zonder meer toe, terwijl dezelfde samenleving ‘een democratisch systeem van overheidszorg’ kent, ‘dat zich – bij handhaving van een kapitalistisch produktiesysteem – garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen’ (Thoenes, cit. bij VISSER, 1976, p. 11).

Dat deel van het welzijn dat tot stand komt in het dagelijks leefverband van de primaire groep wordt ook wel micro-welzijn genoemd. Gezien het bovenstaande kan micro-welzijn niet los worden gezien van het algemene welzijn en moet dus worden bestudeerd in samenhang met de sociale structuur waarvan de primaire groep deel uitmaakt en met de voorzieningen die de primaire groep ter beschikking staan (VISSER, 1976, p. 8).

Het object van de huishoudkunde, hierboven omschreven als de materiële verzorging van de mens in zijn dagelijks (primaire) leefverband, kan kort worden aange-

duid met de huishouding. De term huishouding dient men niet te verwarren met de term huishouden, dat is de groep van mensen die in huiselijk verkeer samenwonen en een gemeenschappelijke huishouding voeren (C.B.S., 1964). Omdat we echter ook alleenstaanden die een eigen huishouding voeren als huishoudens opvatten, is het beter het huishouden te definiëren als een sociale eenheid waarbinnen de materiële verzorging plaatsvindt.

De definitie van de huishouding zoals die is uitgewerkt door SPIJKERS-ZWART (1973, p. 22) op basis van een literatuuronderzoek is tot dusver de meest gebruikte. Zij definieert de huishouding als 'het geheel van activiteiten dat gericht is op de bevrediging van de materiële behoeften van de mens en het scheppen van de materiële voorwaarden voor het bevredigen van zijn immateriële behoeften'. In plaats van het 'geheel van activiteiten' worden ook wel de termen 'zorgend handelen' of 'huishoudelijk handelen' gebruikt, om aan te geven dat het om een vorm van sociaal gedrag gaat (bijvoorbeeld Raamprogramma, 1974, p. 2). Wij vinden de term 'handelen' beter dan 'activiteiten' om duidelijk aan te geven dat het niet alleen gaat om de waarneembare fysieke activiteiten (zoals arbeid), maar ook om de individuele en interactionele processen die hieraan voorafgaan, zoals het afwegen van behoeften en doeleinden, de besluitvorming over de doeleinden en de middelen die worden aangewend om de doeleinden te bereiken, de taakverdeling, etc. Het doel van dit handelen zit vervat in de toevoeging van de aanduidingen 'zorgend', 'huishoudelijk' of 'gericht op de bevrediging van behoeften' (zie voor de betekenissen van de termen activiteit (*activity*), handeling (*action*) en sociaal gedrag (*social behaviour*) THEODORSON en THEODORSON, 1969, pp. 4-5; 27; 211).

Aan de definitie van SPIJKERS-ZWART van de huishouding wordt ook vaak toegevoegd 'in het kader van de woon- en leefsituatie van de mens' om het sociale systeem waarvan het huishouden deel uitmaakt als element in de definitie van de huishouding aan te duiden (bijv. VISSER, 1976, p. 32). Met FRESCO (1976, p. 7) en DOUMA (1975) vinden wij de genoemde definitie van de huishouding onvolledig omdat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen de groep *door* wie en de groep *voor* wie activiteiten worden ondernomen. Dit onderscheid is relevant bijvoorbeeld met betrekking tot de verdeling van de rollen van verzorgers en verzorgden binnen een sociale eenheid, alsmede tussen verschillende sociale eenheden. In onze samenleving zijn op grond hiervan twee soorten huishoudingen te onderscheiden: de particuliere huishouding (bijv. het gezin) en de groothuishouding (bijv. het verzorgingstehuis voor bejaarden).

Op grond van het bovenstaande zou een volledige definitie van de huishouding als volgt kunnen luiden: 'het geheel van handelingen verricht voor – en in de regel door – leden van een sociale eenheid, dat gericht is op de bevrediging van de materiële behoeften van de mens en op het scheppen van de materiële voorwaarden voor de bevrediging van zijn immateriële behoeften'.

Uit bovenstaande definitie van de huishouding komt naar voren dat de huishoudkunde zich bezighoudt met de behoeftenbevrediging van de mens voor zover het materiële verzorging betreft. In ruime zin hebben de behoeften betrekking op voedsel,

onderdak, kleding, persoonlijke hygiëne, alsmede op materiële aspecten voortvloeiend uit interne en externe relaties van (de leden van) het huishouden. Daarbij is het van belang toe te voegen dat de huishoudkunde niet alleen uitgaat van het bestaan van behoeften, maar ook van de veranderbaarheid van behoeften en van wijzen van behoeftenbevrediging.

De bevrediging van een behoefte noemen wij een functie. In de literatuur worden de huishoudelijke functies op verschillende wijzen aangeduid. SPIJKERS-ZWART (1973, p. 50), FRESCO (1976, p. 9) en VERHAGEN (1977, p. 16) ontleen het begrip functie aan de antropologische literatuur (*domestic function*). Duitse huishoudkundigen spreken van *Funktionsbereiche* (TSCHAMMER-OSTEN, 1972, p. 55; VON SCHWEITZER, 1968, p. 47).

De activiteiten gericht op de behoeftenbevrediging (bijvoorbeeld de huishoudelijke arbeid) worden in de Duitse literatuur aangeduid als *Arbeitsbereiche* (bijv. VON SCHWEITZER, 1968, p. 47 e.v. of *Aufgaben* (STÜBLER, 1969, p. 187); in de Nederlandse literatuur vinden we de termen 'zorgsectoren' (BACKUS, in een hiernavolgend artikel) en 'taken' (BOELMANS-KLEINJAN, verderop in deze bundel).

Op grond van het feit dat de huishoudkunde in de benadering van de huishouding uitgaat van de behoeften van de groep en niet van de groep als zodanig, spreekt BRANSZ (1973, pp. 12; 21 e.v.) van een functionele benadering van de huishouding in tegenstelling tot de structurele benadering welke uitgaat van de groep van samenlevende personen zoals het gezin aan wie de functies worden toegekend (zie hierover ook SPIJKERS-ZWART, 1973, pp. 50-51).

De wijze van behoeftenbevrediging is afhankelijk van het sociaal-culturele systeem waarvan het huishouden deel uitmaakt. Zo is bijvoorbeeld het zelf verbouwen van voedsel een belangrijke functie van een huishouden in een niet-westerse, agrarische samenleving en een onbelangrijke functie in de westerse samenleving. Het sociaal-culturele systeem waarin het huishouden is ingebed geeft voorts de waarden en normen aan welke als leidraad fungeren in de bevrediging van behoeften van een huishouden, van een groep van huishoudens of van een samenleving als geheel. Deze waarden en normen worden in de huishoudkunde verzorgingsstandaard genoemd, welk begrip is afgeleid van het meer algemene begrip levensstandaard. Het resultaat van de behoeftenbevrediging noemen we het verzorgingsniveau, dat analoog is aan het begrip *level of living* of levensniveau.

De relatie tussen het huishouden en de omgeving, waarvan het sociaal-culturele systeem een deel is, komt met name tot uitdrukking in de middelen of hulpbronnen welke van buiten worden verworven en gebruikt in het kader van de behoeftenbevrediging in de huishouding. Voorzover een huishouden zichzelf niet kan voorzien van het nodige, moet het in contact treden met de omgeving om, meestal in ruil voor arbeid en geld, die goederen en diensten te verwerven die hij nodig acht voor de materiële verzorging van zijn leden. Veranderingen in de omgeving zijn derhalve van invloed op de huishouding en wel via twee processen: direct via de toedeling van de middelen en indirect via de normen en waarden die het gebruik van de middelen conditioneren.

Ofschoon het object van de huishoudkunde alle soorten van huishoudingen omvat – huishoudingen van gezinnen, alleenstaanden, en andere particuliere en institutionele huishoudingen – wordt de gezinshuishouding het meest bestudeerd. Zo werkt TSCHAMMER-OSTEN die het terrein van de huishoudkunde even breed acht als in voornoemde zin, alleen de functies van de gezinshuishouding uit. Hij onderscheidt vier *Funktionsbereiche*:

- de inkomensverwerving, welke meestal geschiedt door middel van het inzetten van arbeidskracht op de markt;
- de inkomensbesteding voor de aanschaf van goederen en diensten op de markt;
- de huishoudelijke produktie, waarbij door middel van inzet van arbeidskracht van de leden van het huishouden en door technische hulpmiddelen de op de markt verworven goederen en diensten geschikt worden gemaakt voor gebruik;
- de huishoudelijke reproductie, waarbij de geproduceerde goederen en diensten worden gebruikt voor de voorziening in behoeften van de leden van het huishouden, alsmede voor het voortbrengen, het in stand houden en het herstellen van de arbeidskracht en de persoonlijkheidsontwikkeling van de leden van het huishouden (TSCHAMMER-OSTEN, 1972, pp. 55–56).

Aan het huishoudelijk handelen kunnen drie aspecten worden onderscheiden: (1) het vaststellen van de doeleinden op basis van de behoeften van de leden van het huishouden; (2) planning en organisatie van de huishoudelijke handelingen; en (3) de uitvoering van de huishoudelijke handelingen door de leden van het huishouden. Deze aspecten, welke ook werden ontleend aan TSCHAMMER-OSTEN (1972, p. 57) komen ongeveer overeen met de onderdelen van de huishouding zoals VISSER (1976) die onderscheidt in het college-dictaat, namelijk: (1) management of leiding en beheer, bestaande uit planning, controle en evaluatie, en betrekking hebbend op de besluitvorming en de taakverdeling; (2) arbeid, hetgeen de activiteiten op de markt en de activiteiten gericht op directe verzorging omvat.

In grote lijnen is hiermee het terrein van de huishoudkunde afgebakend. Samengevat wil de huishoudkunde inzicht verkrijgen in die aspecten van het menselijk gedrag welke gericht zijn op de materiële verzorging van de mens en daarmee in de betekenis die de materiële verzorging heeft voor de instandhouding van individu, groep en samenleving. De huishouding als het geheel van handelingen gericht op de materiële verzorging, wordt daarbij als één geheel gezien, reden waarom bij bestudering van één aspect van de huishouding het bestudeerde aspect altijd weer in relatie tot het geheel moet worden gebracht. Aan de bestudering van een aantal verschillende aspecten van de huishouding kunnen afzonderlijke wetenschappen, zoals de economie, de sociologie, de psychologie, de biologie, de antropologie, de bouwkunde, de werktuigbouwkunde, en de bedrijfskunde een bijdrage leveren. De huishoudkunde past de begrippen en methoden die andere wetenschappen hebben opgeleverd toe op verschijnselen met betrekking tot de huishouding. De bevindingen omtrent een (deel)-aspect dienen daarbij in samenhang met de bevindingen omtrent andere (deel)aspecten te worden beschouwd.

INLEIDING

In de huishoudkunde is tot dusver weinig onderzoek verricht, waarin de huishouding als één geheel werd bestudeerd. Dit geldt zowel voor het theoretisch als het empirisch onderzoek en zowel voor het onderzoek verricht in Nederland als dat in het buitenland. Voorts kunnen we stellen dat er meer empirisch onderzoek dan theoretisch onderzoek is gedaan en dat het empirisch onderzoek zich veelal heeft beperkt tot het beschrijven en inventariseren van (deelproblemen van) de huishouding. Tot dusver leek men vooral geïnteresseerd in de economische benadering van de huishouding en in verhoging van de efficiency van de huishouding. Vanaf het begin der jaren '70 zien we een verandering optreden en de belangstelling voor het onderzoek (het theoretische zowel als het praktijkgerichte) toenemen. Voorts zien we een verschuiving optreden van een meer economisch-technische naar een meer economisch-sociologische benadering.

OVERZICHT VAN DE ARTIKELEN

Teneinde een overzicht te geven van het vakgebied der huishoudkunde stonden de redactie de volgende aspecten voor ogen:

- terreinafbakening en begrippen van de huishoudkunde;
- beschrijving van huishouding en huishouden in Nederland;
- produktie en consumptie in de huishouding;
- management en arbeid in de huishouding;
- de huishouding en de gebouwde omgeving;
- de huishouding en de technische hulpmiddelen;
- de huishouding en maatschappelijk-collectieve voorzieningen;
- voorbereiding op en opvoeding tot huishoudelijke kennis en vaardigheid;
- geschiedenis van de studierichting huishoudwetenschappen.

De twintig artikelen in deze bundel zijn volgens deze indeling gerangschikt, waarbij één bijdrage zowel betrekking kan hebben op een deel van één van de genoemde aspecten als op meer aspecten tegelijk. Ofschoon deze rangschikking een onderlinge samenhang wil laten zien, pretendeert zij geen volledigheid. Bovengenoemde aspecten zijn niet alle even uitputtend behandeld, en evenmin bleek het mogelijk om per onderdeel theoretische en empirische bijdragen op te nemen. Zo zijn bijvoorbeeld de maatschappelijk-collectieve voorzieningen voor huishoudens in onvoldoende mate beschreven. De artikelen die aspecten ervan behandelen (bejaardenzorg, Centraal Wonen, consumentenbescherming door de overheid), zijn geplaatst tussen andere artikelen waar zij qua benadering dichtbij staan.

Voorts dient hier te worden vermeld dat de auteurs – voor een groot deel afgestudeerden van de studierichting huishoudwetenschappen te Wageningen – hun bijdrage hebben geleverd niet alleen op grond van hun opleiding maar ook van hun werkervaring nadien. De bijdragen zijn geschreven onder verantwoordelijkheid van de auteurs persoonlijk en niet onder die van de redactie of van de instellingen waar de

auteurs werkzaam zijn. Wel heeft de redactie een beeld willen geven van de werkvelden van de huishoudkundige en andere auteurs door hun huidige functies te vermelden.

In het hiernavolgende worden de bijdragen beknopt ingeleid en waar nodig gerelateerd aan het huishoudkundig studieterrein.

In aansluiting op de algemene terreinafbakening gegeven in deze inleiding wordt in het artikel van BACKUS een uiteenzetting gegeven over een aantal begrippen in de huishoudkunde. De begrippen die de revue passeren zijn: huishouding, huishoudelijke produktie, functies van het huishouden, verzorgingsniveau, verzorgingsstandaard en rollen van verzorger en verzorgde. Nadat het huishoudelijk handelen, in het artikel van BACKUS aangeduid met zorgend handelen, is uiteengelegd in een drietal aspecten (middelen die in de huishouding worden gebruikt, de zorgsectoren waarop de activiteiten betrekking hebben en de aard van de huishoudelijke activiteiten), wordt de relatie tussen het huishoudelijk handelen (= de huishouding) en de behoeften van de groep (= huishouden) uitgewerkt. Uit dit artikel blijkt hoezeer de begrippen van de huishoudkunde nog in ontwikkeling zijn en vooral vragen om empirische toetsing.

BEUCKENS-VRIES geeft informatie over de verscheidenheid van vormen van huishoudens in Nederland. Daarna schetst zij de consequenties van bepaalde samenlevingsvormen (primaire groepen, bestaande uit gezins- en niet gezinshuishoudens) voor de dagelijkse verzorging. Het is jammer doch verklaarbaar uit het gebrek aan materiaal, dat de groothuishoudens in het laatste deel van deze beschouwing achterwege zijn gelaten. De wijze waarop de samenhang tussen samenlevingsvorm en verzorgingsniveau wordt geschetst, is een typisch voorbeeld van de zogenaamde structurele benadering. Via toepassing van de kernfuncties van het gezin, ontleend aan de gezinssociologie, op alle vormen van primaire groepshuishoudens, wordt gepoogd de aard en de omvang van de verzorging (in gezins- en niet-gezinshuishoudens) aan te geven. Ondanks het feit dat met deze benadering geen werkelijk inzicht wordt verkregen in de verschijningsvormen van de huishouding in verschillende samenlevingsvormen, toont BEUCKENS-VRIES wel aan dat verschillende samenlevingsvormen met gelijke functies vanuit de maatschappij verschillende voorzieningen en maatregelen krijgen aangereikt die mogelijk leiden tot verschillende verzorgingsniveaus. Het leven in een andere primaire samenlevingsvorm dan het gezin zal derhalve gepaard gaan met een grotere inzet aan middelen en arbeid. Om deze reden wordt maatschappelijke erkenning van andere samenlevingsvormen wenselijk geacht.

Een overzicht van verschijningsvormen van de huishouding wordt wel gegeven in een tweetal andere artikelen. BACKUS haalt een theorie van VON SCHWEITZER aan, waarin de verschijningsvorm van de huishouding afhankelijk wordt gesteld van de wijze waarop de huishouding in contact treedt met de markt waarvan zij haar goederen en diensten betreft. Op grond van hetzelfde criterium beschrijft BRUYN-HUNDT de omvang van de produktie in de West-Europese gezinshuishouding in verschillende stadia van economische ontwikkeling. Dit artikel geeft aan in welke mate de huis-

houselijke produktie is afgenomen met als gevolg een lagere zelfvoorzieningsgraad van de huishouding en een voortgaande verdeling van de arbeid, welke deels via de markt loopt.

Huishoudelijke produktie heeft een beperkte plaats in de economie. De huishouding is voor de meeste economen alleen interessant, voorzover de middelen die worden gebruikt, de arbeid die wordt verricht, en de goederen en diensten die worden geproduceerd, de markt passeren en derhalve in geld waardeerbaar zijn. Er zijn echter ook economen die het huishoudelijk gedrag zien als een economisch gebeuren, waarin naast geld, ook andere schaarse, alternatief aanwendbare middelen (tijd, arbeid, voorzieningen) worden ingezet om te voorzien in materiële behoeften. BRUYN-HUNDT en WALTER behoren tot de laatstgenoemde categorie. WALTER gaat bijvoorbeeld na hoe het huishoudelijk gedrag met behulp van een aantal bestaande economische analysemethoden bestudeerd kan worden. Hij komt tot de conclusie dat de economische analysemethoden zeer wel toepasbaar zijn op het verschijnsel van het huishoudelijk gedrag. Hij kan echter het huishoudelijk gedrag niet alleen vanuit de economie verklaren. Voor de lacunes verwijst WALTER naar andere basiswetenschappen, waarbij hij een geïntegreerde aanpak vooralsnog niet mogelijk acht.

De produktieve functie van de huishouding heeft voor een belangrijk deel plaats gemaakt voor de functies van verwerving en besteding van een geldinkomen teneinde de middelen te verwerven voor de voorziening in de dagelijkse behoeften. De hoogte van het inkomen en de wijze van de inkomensbesteding zijn daarmee in hoge mate bepalend voor het resultaat van de huishouding, het verzorgingsniveau. In het artikel van BERNELOT MOENS wordt nagegaan hoe de overheid bij de bepaling van het bruto-inkomen en de belastingheffing rekening houdt (of rekening kan houden) met een redelijk geacht verzorgingsniveau. Omdat huishoudens via overzicht van hun inkomensbesteding een inzicht kunnen verkrijgen in hun feitelijke of gewenste verzorgingsniveau, pleit BERNELOT MOENS voor meer budgetvoorlichting aan huishoudens.

De bovengenoemde toegenomen afhankelijkheid van de huishouding van de markt heeft het huishouden verder gedreven in de positie van consument, dat wil zeggen in de positie van gebruiker van goederen, hem aangeboden door de producent in ruil voor geld. Deze scheiding van produktie en consumptie heeft onder meer tot gevolg gehad dat de goederen welke worden geproduceerd voor huishoudelijk gebruik en gebruik niet meer vanzelfsprekend zijn afgestemd op de behoeften van het huishouden. Het artikel van LAUMEN-POELEN handelt over de relatie tussen producent en consument, waarbij aan de overheid de taak wordt toebedeeld om de positie van de consument tegenover de producent te beschermen en te versterken. Hiervoor is echter inzicht nodig in de behoeften van individuele consumenten en huishoudens, hun besluitvorming over besteding van het inkomen voor de aanschaf van produkten, en het effect van produkten op het verzorgingsniveau. Het consumentengedrag is een belangrijk onderdeel van de huishoudkunde omdat het gebruik van consumptiegoederen niet los kan worden gezien van alternatieve goederen en middelen welke in

de huishouding aanwezig zijn of geproduceerd worden, zoals arbeid of grondstoffen.

Een analyse van de besluitvorming over de inkomensbesteding ten behoeve van de huishouding wordt gegeven in het artikel van STEIN, die een onderzoek deed naar de machtsverhouding in de financiële besluitvorming bij jonge echtparen. Het begrip besluitvorming wordt door hem geoperationaliseerd in: de manier waarop wordt bepaald dat een aankoop gewenst is en de manier waarop besloten wordt om tot aankoop over te gaan. De in dit onderzoek gestelde vragen hadden betrekking op voeding, kleding, duurzame consumptiegoederen en de regeling van geldzaken. Het artikel legt de nadruk op gezinssociologische theorieën en methoden van onderzoek op het terrein van de machtsverhouding in het huwelijk; het levert echter geen beeld van het proces van de financiële besluitvorming van echtparen.

Eerder gesignaleerde gebreken welke kleven aan een strikt economische benadering van de huishouding, leidend tot onvolledige verklaringen van het huishoudelijk handelen, komen vooral tot uiting in een drietal artikelen gewijd aan de huishoudelijke arbeid (VISSER, BOELMANS-KLEINJAN, CRUIJFF-ARTS). De actualiteit van dit onderwerp, aangedragen door de (vrouwen-)emancipatiebeweging van de laatste tien jaar, komt tot uitdrukking in discussies over huisvrouwenloon, erkenning van huishoudelijke arbeid als een beroep, opnemng van de waarde van de huishoudelijke arbeid in het nationaal produkt, en in het streven naar een andere verdeling zowel van de beroepsarbeid als van de huishoudelijke arbeid. Ondanks de toegenomen aandacht voor dit onderdeel van de huishouding is er eigenlijk weinig bekend over de samenstelling, omvang, en zwaarte van deze arbeid, en van de verdeling ervan over de leden van het huishouden en de professionele en commerciële instituties. Onderzoeken naar de tijdbesteding aan huishoudelijke arbeid, die hierover informatie kunnen geven, laten een zeer grote variatie zien, en zijn bovendien onderling slecht vergelijkbaar door de verschillende methoden van onderzoek. Analyse van de inhoud van de huishoudelijke arbeid (omvang, samenstelling, zwaarte en resultaat voor het verzorgingsniveau) door middel van onderzoek naar de tijdbesteding, ergonomisch onderzoek en functie-analyse, is bij uitstek een taak voor de huishoudkunde.

VISSER beschrijft de kenmerken van de huishoudelijke arbeid in de moderne westerse consumptiemaatschappij en plaatst deze arbeid in relatie tot de algemene arbeidsverdeling enerzijds en de besluitvorming en taakverdeling binnen het huishouden anderzijds. BOELMANS-KLEINJAN gaat in op de taakverdeling zelf, een aspect van de huishouding dat deels op het terrein van de gezinssociologie en deels op het terrein van de huishoudkunde ligt. De huishoudkunde heeft volgens de auteur tot taak de consequenties van de algemene arbeidsverdeling voor de verdeling van de huishoudelijke arbeid te onderzoeken, en na te gaan voor welke taakgebieden verdeling relevant wordt geacht. Voorts bestaat de bijdrage van de huishoudkunde aan mogelijke veranderingen in de taakverdeling uit het verschaffen van inzicht in de kenmerken van de huishoudelijke arbeid als zodanig.

CRUIJFF-ARTS houdt een pleidooi om de huishoudelijke arbeid vergelijkbaar te maken met beroepsarbeid niet alleen om inzicht te krijgen in de inhoud van het werk,

maar ook om te komen tot een economische waardering. Een methode om de huishoudelijke arbeid te analyseren is de in de beroepenkunde gebruikte functie-analyse. In het streven naar erkenning van de huishoudelijke arbeid als volwaardige arbeid wordt terecht betoogd dat deze arbeid zakelijker benaderd moet worden. Het artikel gaat niet in op erkenning van de huishoudelijke arbeid als een beroep dat als zodanig ook beloond zou moeten worden. Ook in de twee artikelen die methoden aangeven voor schatting van de economische waarde van de huishoudelijke arbeid (BRUYN-HUNDT, WALTER) wordt dit niet gedaan. In de vraag of beloning van de huishoudelijke arbeid wenselijk is, moeten een tweetal zaken mede in beschouwing worden genomen. Ten eerste zou in de huidige situatie, waarin de huishoudelijke arbeid grotendeels wordt verricht door gehuwde vrouwen, invoering van een 'huisvrouwenloon' een bevestiging van de traditionele rolverdeling kunnen inhouden. Ten tweede, indien we ervan uitgaan dat de arbeid ten behoeve van de dagelijkse verzorging gemeen goed is – recht en plicht van iedereen – zou financiële beloning (hetzij rechtstreeks, hetzij via herziening van het huidige inkomenstelsel) betekenen dat de onderlinge dienstverlening tot economisch marktgoed wordt gemaakt, waarbij mogelijk wordt voorbijgegaan aan sociaal-psychische effecten van onbetaalde dienstverlening.

Een viertal artikelen handelen over de ruimtelijke aspecten van de dagelijkse leefsituatie en plaatsen het wonen in relatie tot de huishouding. Wonen wordt door PENNARTZ beschouwd als vorm van doelgericht handelen (analoog aan onze definitie van de huishouding). Ruimte wordt daarbij niet slechts gezien als het kader waarbinnen het handelen van mensen zich afspeelt, maar tevens als middel voor dit handelen. PENNARTZ stelt zich daarbij op tegenover de opvatting van filosofen zoals Heidegger, dat het wonen een uniek, boven de alledaagsheid van het menselijk bestaan verheven verschijnsel zou zijn.

De gebouwde omgeving als middel biedt een huishouden materiële voorwaarden voor het realiseren van een verzorgingsniveau. Huishoudens zijn echter niet vrij in het afstemmen van de woonsituatie op de eigen wensen, omdat hun invloed op het markt-aanbod en het bouwen van woningen te gering is. VAN DAM beschrijft een methode, de zogenaamde structuurmodelmethode, om bij bewoners in dialoog met architect en overheid een bewustwordingsproces omtrent hun woonwensen op gang te brengen. Gebruik van de methode, bijvoorbeeld in inspraakprojecten, heeft tot consequentie dat in een veel vroeger stadium van het ontwerp- en bouwproces rekening moet worden gehouden met de toekomstige bewoner. Erkenning van de bewoner als feitelijke opdrachtgever impliceert derhalve de noodzaak van democratisering van het ontwerp- en bouwproces.

De samenhang tussen huishouding en wonen wordt voor twee categorieën van huishoudens uitgewerkt door DE VRIES-PELS en KESLER. Beide auteurs houden zich bezig met de consequenties van verandering in woonwijze voor de materiële verzorging. In beide gevallen betreft het een overgang van een individuele naar een meer collectieve woonwijze: een verzorgingstehuis voor bejaarden en een Centraal Wonen-project.

Het huidige opnamebeleid van instellingen voor bejaardenzorg gaat uit van behoeften aan hulp bij de dagelijkse verzorging met behoud van een zo groot mogelijke zelfstandigheid van de bejaarde. In reactie op een te grote mate van centralisatie van huishoudelijke activiteiten in het verzorgingstehuis in de naoorlogse periode, en de hoge kosten van de professionele arbeidskrachten, wordt sinds de jaren '70 getracht het evenwicht tussen 'zelf doen' en 'afstoten naar anderen' te herstellen. Ondanks het prijsgeven van een zelfstandige woonsituatie en een aantal gecentraliseerde activiteiten, is er op dit moment eerder sprake van een streven naar individualisering dan naar collectivisering van de bejaardenzorg, waarbij afhankelijk van de behoefte hulp wordt geboden en het individuele huishouden zo weinig mogelijk functies worden ontnomen.

In het kader van Centraal Wonen, waarbij individuele huishoudens vrijwillig tot een meer collectieve woonwijze overgaan met als doel meer onderlinge hulpverlening en sociaal contact, behouden de deelnemende huishoudens hun eigen identiteit. In een onderzoek dat over een dergelijk project gaande is, wordt verwacht dat er veranderingen zullen optreden in de huishouding: een complexer worden van het managementsaspect, een relatief grotere mate van arbeidsefficiëncy door een collectieve aanpak van een aantal activiteiten, toevoeging van een aantal nieuwe activiteiten, grotere uitwisselbaarheid van taken en meer hulpverlening en beïnvloeding tussen huishoudens onderling. Het wordt waarschijnlijk geacht dat de onderlinge hulpverlening in het verlengde van de privé-sfeer zal voorzien in een sterke behoefte en een leemte zal opvullen die door de geïnstitutionaliseerde professionele hulpverlening niet wordt opgevuld. Centraal Wonen-experimenten kunnen derhalve gezien worden als pogingen om het individuele huishouden uit zijn isolement te halen.

Drie artikelen zijn gewijd aan verzorgingstechnologische aspecten van de huishouding, dat wil zeggen aan het gebruik van en de omgang met de technische hulpmiddelen in de huishouding. Twee artikelen hebben betrekking op de doelmatigheid van huishoudelijke toestellen. Terwijl BOSMA de gebruiksgeschiktheid van huishoudelijke apparaten in het algemeen behandelt, gaat LEENTVAAR-LEISTRA in op het doelmatig energieverbruik van elektrische toestellen. Het derde artikel van BRUGGERS gaat over veiligheid in de huishouding.

De geschiktheid van produkten voor huishoudelijk gebruik wordt bepaald door de behoeften van de gebruiker. Makers van (nieuwe) produkten dienen uit te gaan van deze behoeften en informatie te verschaffen aan de gebruiker over de gebruikseigenschappen, aldus BOSMA. LEENTVAAR-LEISTRA pleit voor grotere inspanning van de zijde van de producent om toestellen te produceren met een lager energieverbruik. Van de zijde van de consument zou bij de aanschaf van huishoudelijke toestellen niet alleen gekeken moeten worden naar de functionele doelmatigheid, maar ook naar de capaciteit en het energie- en waterverbruik. Met deze factoren zou men rekening moeten houden bij het bepalen van de prijs die men wil betalen.

Zorgen voor een veilige omgeving in het kader van de huishouding is niet alleen een kwestie van veilige produkten, maar ook van planning en organisatie in de omgang

met de produkten. Daarvoor is kennis en praktische training nodig, en dat is een taak voor het onderwijs en de voorlichting. Opvoeding tot veilig gedrag wordt gezien als onderdeel van de huishoudelijke vorming. BRUGGERS pleit daarom voor meer aandacht voor dit onderwerp, niet alleen in het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs, maar ook binnen het wetenschappelijk onderwijs (verzorgingstechnologie, woonecologie).

Het artikel van BRUGGERS raakt aan dat van MAZELAND over de geschiedenis van het huishoudonderwijs. Het huidige huishoudonderwijs wordt gekenmerkt door een toenemend aandeel van algemeen vormende vakken. Volgens MAZELAND zou dit een afbreuk kunnen betekenen aan het praktisch vormend karakter van dit type onderwijs. De feministische kritiek dat het huishoudonderwijs door zijn praktisch-vormend karakter de traditionele rol van de huisvrouw bevestigt, wordt weerlegd met een pleidooi om het praktisch vormend onderwijs gemeen goed voor jongens en meisjes te maken. Een tweede raakvlak met het artikel van BRUGGERS is de geïntegreerde benadering die MAZELAND voorstaat van de huishouding in alle geledingen van het onderwijs. Dit in tegenstelling tot de huidige tendens in het onderwijs om de gezondheidkunde of de consumentenopvoeding als aparte vakken op te nemen. Het artikel vestigt tevens aandacht op het belang van aansluiting van het wetenschappelijk onderwijs (de studierichting huishoudwetenschappen) en op het hoger beroepsonderwijs (de lerarenopleidingen en de opleidingen voor toegepaste huishoudwetenschappen).

Daarmee belanden wij bij het laatste artikel van deze bundel dat handelt over de geschiedenis van de studierichting huishoudwetenschappen (VAN 'T KLOOSTER-VAN WINGERDEN en DE WIT-SAUTER). De geschiedenis laat zien hoe de studierichting zich gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan heeft ontwikkeld onder leiding van haar eerste hoogleraar, prof. Visser. Zij heeft een centrale rol gespeeld in de oprichting van de studierichting, de opzet van het studieprogramma, het onderwijs in de vakken leiding en beheer van de huishouding, arbeid en huishoudelijke apparatuur, alsmede in het vertegenwoordigen van de belangen van huishoudens en consumenten in beleidsorganen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BRANSZ, G. 1973. De huishouding en haar benadering. Doctoraalscriptie Landbouwhogeschool Wageningen.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (C.B.S.), 1964. 13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960; deel 5: Huishoudens, gezinnen en woningen. Den Haag.
- DOUMA, W. H. 1975. Stelling VI bij proefschrift: Het gezin tussen verleden en toekomst. Veenman, Wageningen.
- FRESCO, L. 1976. Huishoudingen en vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving. Scriptie voor het vooronderzoek. I.A.C., Wageningen.
- KONINGSVELD, H. 1975. Ethiek en huishoudwetenschappen. Postac nr. 20, pp. 6-12.

- Nota Doelstellingen van de Studierichting Huishoudwetenschappen. 1973. Postac nr. 14/15. pp. 4-7.
- Raamprogramma voor de Studierichting Huishoudwetenschappen. 1974. Postac nr. 18. pp. 2-6.
- SCHWEITZER, R. VON. 1968. Haushaltsanalyse und Haushaltsplanung. Beiträge zur Ökonomie von Haushalt und Verbrauch. Heft 5. Duncker & Humblot, Berlin.
- SPIJKERS-ZWART, S. I. 1973. De huishouding; een oriënterende studie naar de toepasbaarheid van concepten en theorieën in niet-westerse samenlevingen. Publikatie nr. 01. Afd. Huishoudkunde Landbouwhogeschool Wageningen.
- STÜBLER, E. 1969. Der organisatorische Rahmenplan - die Grundlage für das Arbeitsstudium in der Hauswirtschaft. Hauswirtschaft und Wissenschaft 17 nr. 5. pp. 185-193.
- THEODORSON, G. A. and A. G. THEODORSON. 1969. A modern dictionary of sociology. T. Y. Crowell Company, New York.
- TSCHAMMER-OSTEN, B. 1972. Zur Frage der Begründung des Faches Haushaltswissenschaft als besonderer Wissenschaftsbereich. Jahrbuch der Absatz- und Verbrauchsforschung 18 nr. 1., pp. 43-62.
- VERHAGEN, M. H. M. 1977. Huishouding en huishouden; de rol die concepten over een kleine sociale eenheid kunnen spelen. Scriptie voor het vooronderzoek. I.A.C., Wageningen.
- VISSER, C. W. 1968. What's in a name? Postac nr. 2. pp. 4-5.
- VISSER, C. W. 1970. Notitie over ethische aspecten van activiteiten op het terrein van de Huishoudwetenschappen. Postac nr. 7. pp. 34-39.
- VISSER, C. W. 1976. Inleiding tot de huishoudwetenschappen. Collegedictaat Huishoudkunde Landbouwhogeschool Wageningen (2e herziene druk).

DE DAGELIJKSE VERZORGING

H. C. S. BACKUS

Vakgroep Huishoudkunde, Landbouwhogeschool

SUMMARY

The author defines the main concepts used in Home Economics. The 'huishouding' (household) is described as a form of social behaviour indicated by the term 'zorgend handelen' (behaviour of domestic care) and includes those activities that meet the needs of the members of the 'huishouden' (household group). The household thus includes activities performed by and for the members of the household group that result in household production. It consists of services and amenities that enable the group to function.

Previous research concerning the household is discussed. The relationship between household and household group is also dealt with. The author concludes that Home Economics is a young science and that the discussion on definitions of research concepts and methods cannot be considered final and should therefore continue.

INLEIDING

Dit artikel heeft het object van de huishoudkunde tot onderwerp. In de tweede paragraaf worden de voornaamste begrippen uit de huishoudkunde gedefinieerd. Hierbij wordt de huishouding als een vorm van gedrag beschouwd, aangeduid met de term zorgend handelen. De derde paragraaf gaat in op aspecten en onderdelen van het zorgend handelen en de wijze waarop deze vorm van gedrag onderwerp van onderzoek is geweest. In de laatste paragraaf wordt de relatie tussen de huishouding (het zorgend handelen) en het huishouden (de eenheid van verzorgers en verzorgden) behandeld.

De huishoudkunde is een jonge tak van wetenschap. Na de eerste 25 jaar van haar bestaan kunnen de discussies over de definiëring van begrippen en de geschikte onderzoeksmethoden niet als afgerond worden beschouwd.

BEGRIPPEN VAN DE HUISHOUDKUNDE

In deze paragraaf zullen een aantal kernbegrippen van de huishoudkunde worden beschreven in een zo algemeen mogelijk toepasbare terminologie.

Ieder kent de huishouding op grond van alledaagse ervaring. Vaak echter wordt men zich van alledaagse, ogenschijnlijk vanzelfsprekendheden pas bewust als er iets aan ontbreekt, als er iets verandert of als er iets spaak loopt. Uitgangspunt is dat de

benadering van alledaagse verschijnselen in de huishoudkunde een sociaal-wetenschappelijke moet zijn. Binnen de gedragswetenschappen richt de huishoudkunde zich op de *dagelijkse verzorging* van mensen, de wijze waarop de verzorging vorm krijgt en de relaties tussen verzorging enerzijds en verzorgers en verzorgden anderzijds. Daarbij is evenwel nog niet bepaald welke plaats dit nieuwe vakgebied moet innemen naast reeds bestaande vakgebieden welke zich op een of andere wijze ook met huishouden en huishouding bezighouden, zoals de economie en de sociologie.

SPIJKERS-ZWART (1973) definieert de huishouding als volgt: 'het geheel van activiteiten dat gericht is op de bevrediging van de materiële behoeften van de mens en het scheppen van de materiële voorwaarden voor de bevrediging van de immateriële behoeften'. Deze definitie is zo ruim dat alle vormen van huishoudingen, variërend van een huishouding voor één persoon tot de huishouding van de staat eronder kunnen vallen. Afhankelijk van de vraagstelling behoeft deze definitie een aanvulling met betrekking tot welk type huishouding wordt bestudeerd.

De criteria op grond waarvan verschillende typen huishoudingen kunnen worden onderscheiden zijn bijvoorbeeld de volgende:

- aard en aantal van de behoeften waarin wordt voorzien;
- aard en omvang van de middelen die ingezet worden;
- het aantal personen voor wie de huishouding gevoerd wordt (= huishouden), inclusief de objectieve kenmerken van die personen;
- de waarden, normen en aspiraties ten aanzien van de verzorging;
- kenmerken van de persoon of personen die de verzorging tot stand brengen;
- aard van de relaties, machtsstructuur en patroon van besluitvorming in de te verzorgen groep;
- positie en plaats van de huishouding in de totaliteit van de verzorging, geboden door de gemeenschap.

Deze criteria zijn samen te vatten tot een viertal categorieën van variabelen die de huishouding beïnvloeden, namelijk:

1. behoeften;
2. middelen;
3. kenmerken van verzorgden en verzorgers;
4. omgevingsfactoren.

Met SPIJKERS-ZWART (1973) wordt de mening gedeeld dat de omschrijving van de huishouding vanuit de huishoudkunde in de eerste plaats gebaseerd dient te zijn op het 'voorzien in behoeften', en in de tweede en derde plaats op de aard van de groep waarop de huishouding van toepassing is en de middelen welke worden aangewend. Voor zover de groep behoefte en deel heeft aan de verzorging, is ze onderwerp van huishoudkundige studie. De middelen welke behalve geld, tijd, bezit, en gemeenschapsvoorzieningen ook niet-materiële zaken omvatten geven de grenzen aan waarbinnen het verzorgend gedrag kan plaatsvinden.

Uit de omschrijving van huishouding moet duidelijk zijn dat we onder huishouding een vorm van gedrag verstaan, die nader kan worden aangeduid met 'zorgend

handelen' of 'huishoudelijk werk', dat zowel geestelijke als lichamelijke activiteiten omvat. Het *zorgend handelen* teneinde te *voorzien in behoeften* is als begrip ook terug te vinden in de discussie van een groep Amerikaanse, Duitse en Nederlandse huishoudkundigen (WORKING PARTY, 1977) met betrekking tot definities van de huishoudelijke produktie en de functies van het huishouden. Deze discussie leverde de volgende begripsomschrijvingen van de huishouding, de huishoudelijke produktie en de functies van het huishouden op. De *huishouding* omvat die activiteiten voor en door de leden van het huishouden verricht, die de huishoudelijke produktie tot resultaat hebben. De *huishoudelijke produktie* bestaat uit de diensten en goederen die een huishouden in staat stellen als huishouden te functioneren. Het behoort tot de *functies van een huishouden* om de goederen en diensten te verschaffen en de leefomstandigheden te scheppen zodanig dat in de dagelijkse behoeften van de leden van het huishouden en van het huishouden als eenheid wordt voorzien.

Volgens de bovenstaande definities is het resultaat van het zorgend handelen te omschrijven in termen van goederen en diensten. Deze goederen en diensten zijn geen doel op zich, maar staan in dienst van de functies van het huishouden. Als resultaat van de huishouding zijn ze zichtbaar in de leefsituatie en het functioneren van individu en groep. Bijvoorbeeld, de maaltijd is een produkt van de huishouding welke de gezondheidstoestand en de leefsfeer van het huishouden beïnvloedt. Voor het bepalen van het niveau van de verzorging van een huishouden gelden niet alleen de kwaliteit en de kwantiteit van de goederen en diensten als indicatoren, maar zullen tevens de consequenties van het zorgend handelen voor het individu of de groep bestudeerd moeten worden. Op dit terrein is samenwerking met andere disciplines nodig, bijvoorbeeld zoals in het voorbeeld van de maaltijd met voedingsdeskundigen (gezondheidstoestand) en sociologen en psychologen (sociaal klimaat). Hiermee is het begrip *verzorgingsniveau* beschreven; samengevat kunnen we stellen dat een bepaalde verzorging in een huishouden leidt tot een verzorgingsniveau, dat idealiter correspondeert met de behoeften of functies van dat huishouden. Aan de hand van verschillen in verzorgingsniveau kunnen verschillen en overeenkomsten tussen huishoudens onderzocht worden en kan een typologie van huishoudingen worden ontworpen.

Naast het begrip verzorgingsniveau voor de feitelijk gerealiseerde (kwaliteit en kwantiteit van) verzorging, wordt het begrip *verzorgingsstandaard* gebruikt. Hiermee wordt het geheel aan waarden en normen met betrekking tot de verzorging aangeduid. Het begrip verzorgingsstandaard is analoog aan het begrip levensstandaard dat betrekking heeft op een veel breder terrein dan de verzorging. VISSER (1976, p. 79) beschouwt als uitingen van de standaard de 'opvattingen over wat men 'eigenlijk' behoort te hebben (maaltijden, meubilair, etc.) en te doen', waarbij 'eigenlijk' en 'behoort' sleutelwoorden zijn.

Verzorgingsniveau en verzorgingsstandaard staan niet los van invloeden van buiten het huishouden. Externe factoren welke mede bepalen welke verzorging op een bepaald moment wordt nagestreefd of bereikt, zijn bijvoorbeeld wettelijke regelingen

met betrekking tot lonen en belastingen, aanwezigheid van collectieve voorzieningen, en opvattingen en gebruiken in de samenleving over de wenselijke vorm van huishoudvoering. Of deze factoren invloed hebben op een bepaalde categorie van huishoudens, is zichtbaar aan het verzorgingsniveau van die huishoudens, bijvoorbeeld aan de besteding van tijd en inkomen, de besluitvorming, de taakverdeling en de taakuitvoering.

Uitgaande van de definitie van de huishouding als een vorm van gedrag, kan men zich afvragen in hoeverre er een onderscheid gemaakt kan worden tussen *zorgend handelen* en *sociaal handelen*. Voor de primaire groep die in vele gevallen de samenstelling van het huishouden bepaalt, kan men stellen dat met vrijwel alle sociale activiteiten een of andere vorm van zorgend handelen verbonden is. Indien het huishouden, of het nu een éénpersoonshuishouden of een groepshuishouden is, een feest wil vieren, gaat aan de sociale activiteit vooraf: planning, besluitvorming, taakverdeling en taakuitvoering ten aanzien van het wie, wat, waar en het hoe van het feest. Bij onderhoud van de woning en kleding en het boodschappen doen gaat het meer om het zorgend handelen sec. Op grond van de dienstbaarheidsrelatie tussen zorgend handelen en huishouden kan men het zorgend handelen instrumenteel gedrag noemen. Het sociale handelen vloeit voort uit interpersoonlijke relaties binnen en buiten het huishouden. Activiteiten die betrekking hebben op het onderhouden van deze relaties sec kunnen we expressief gedrag noemen. In de werkelijkheid zal het echter niet altijd eenvoudig of even zinvol zijn om de instrumentele en expressieve aspecten van gedrag te onderscheiden.

In het algemene spraakgebruik wordt huishouding vaak met het huishouden, i.e. de verzorgde groep, verward. De gemeenschappelijke stam van de twee woorden duidt erop dat de huishouding en het huishouden intrinsiek verbonden zijn. De verzorging is niet een doel op zich, maar altijd dienstbaar aan (de leden van) het huishouden. In dit artikel beperken wij ons tot de huishouding van de *primaire groep*, dat wil zeggen het kleinste samenlevingsverband waarbinnen de dagelijkse verzorging plaatsvindt. In onze samenleving is dat meestal het gezin (BEUCKENS-VRIES, 1978). We kunnen stellen dat het grootste deel van de voorziening in dagelijkse behoeften plaats heeft in de zgn. *gezinshuishouding*.

Tenslotte dient het verband tussen het zorgend handelen en de persoon of personen op wie het zorgend handelen betrekking heeft te worden uitgewerkt. Daarbij moet onmiddellijk onderscheid worden gemaakt tussen *verzorgers* en *verzorgden*. Deze rollen zijn, afhankelijk van het type huishouden, meer of minder uitwisselbaar. In theorie is bijvoorbeeld in het primaire groepshuishouden een volledige of relatieve uitwisselbaarheid aanwezig, terwijl die in een groothuishouden zoals een ziekenhuis of bejaardentehuis niet of minder mogelijk is. Toch is ook in een primaire groep, als het een gezin betreft, de rol van verzorger meestal op duurzame wijze aan één persoon toegewezen, namelijk de vrouw die naast de rol van echtgenote of moeder tevens de rol van *huisvrouw* vervult. OAKLEY (1974a, p. 1) definieert in navolging van Hunt de huisvrouw als de persoon die, in tegenstelling tot de hulp in de huishouding of de

werkster, verantwoordelijk is voor het grootste deel van de huishoudelijke taken (of voor het toezicht op de huishoudelijke hulp die deze taken uitvoert). Ofschoon deze definitie niet op de sexe van de persoon ingaat, schrijft OAKLEY uitsluitend over de vrouw als verzorger en over de man en de kinderen als verzorgden. Zij vindt in haar onderzoek weinig aanwijzingen voor de uitwisselbaarheid van de rol van verzorger tussen mannen en vrouwen. Indien echter blijkens onze definitie van de functies van het huishouden als verzorgingseenheid, deze functies niet alleen de verzorgende arbeid, maar ook het verwerven van het inkomen omvatten (welke tesamen ook wel als de economische functie worden beschouwd), kan de rol van de verzorger niet meer exclusief aan de vrouw worden toegeschreven, maar zou evenzeer de *kostwinner* als verzorger moeten worden aangemerkt. Dat er evenwel inderdaad sprake is van een grote sexe-differentiatie in de rolverdeling met betrekking tot de inkomensverwerving enerzijds en de verzorgende arbeid anderzijds ten behoeve van een huishouden, wordt door talrijke onderzoekers bevestigd.

Uit tijdbestedingsonderzoek (bijv. WALKER en WOODS, 1976, p. 256 e.v. en SZALAI, 1972, p. 126 e.v.) blijkt dat het aandeel van man en kinderen aan de verzorgende activiteiten gering is. Volkstellingsgegevens (BOELMANS-KLEINJAN en BEUCKENS-VRIES, 1974) geven aan, dat het verwerven van inkomen in een grote meerderheid van gezins-huishoudens de verantwoordelijkheid van de man of echtgenoot is. Het gelijkelijk verdelen van de uitvoering van de verzorgende arbeid binnen het huishouden van de primaire groep is uitzondering. Het feit dat de uitvoering van de verzorgende arbeid gekoppeld wordt aan één persoon (de vrouw), wil echter niet zeggen dat de invloed van de overige leden van het huishouden op de huishouding als geheel te verwaarlozen is. Behalve in de reeds genoemde inkomensverwerving hebben andere leden van het huishouden meer of minder aandeel in de besluitvorming en de organisatie van de huishouding.

HET ZORGEND HANDELEN NADER BESCHOUWD

Het zorgend handelen bestaat uit activiteiten, gekenmerkt door een grote variabiliteit. Dat geldt niet alleen voor de verschillende onderdelen van de huishouding, maar ook voor de huishouding in zijn totaliteit. Niemand kan beweren, dat het bereiden van de maaltijd hetzelfde inhoudt als het doen van de was. In dit voorbeeld gaat het om vrij concreet omschrijfbaar activiteiten, waarvoor afhankelijk van het doel een of meerdere middelen worden ingezet.

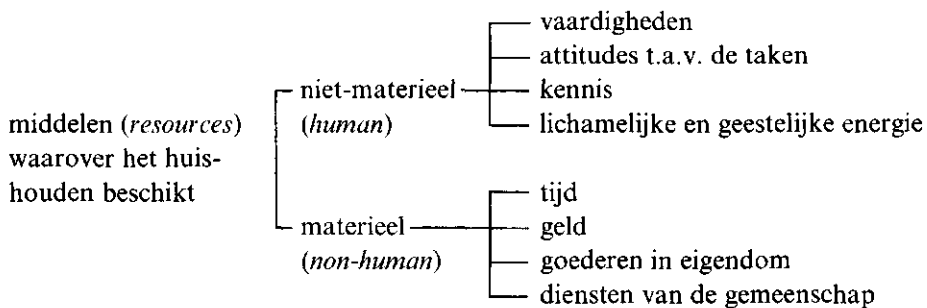
Minder grijpbaar, maar niet minder belangrijk zijn de verschillen in huishoudingen als geheel. De variabiliteit en de flexibiliteit van de ene huishouding staat tegenover een niet te doorbreken strak tijdschema van een andere huishouding. Gaat bij de inkomensbesteding in de ene huishouding de voorkeur uit naar sterk aan mode onderhevige artikelen, in een andere huishouding wordt de voorkeur gegeven aan artikelen die 'altijd mooi blijven'. Ook in dit voorbeeld gaat het om het benutten van middelen

(tijd en geld), maar het resultaat is minder concreet en moeilijker meetbaar. Hier overweegt het kwalitatieve aspect van de verzorging; men zou het aspecten van een *verzorgingsstijl* kunnen noemen. Voor het huishoudkundig onderzoek zijn zowel de afzonderlijke activiteiten in de huishouding als de huishouding als geheel relevant.

In de studies over de afzonderlijke activiteiten binnen de huishouding wordt in het algemeen een vergelijking van de activiteiten gemaakt op één aspect, bijvoorbeeld de tijd die aan elke activiteit wordt besteed. Een ander voorbeeld is vergelijking van afzonderlijke huishoudelijke activiteiten met analoge beroepsactiviteiten om de waarde van de huishoudelijke produktie te schatten en in geld uit te drukken. Het brengen van alle activiteiten, goederen en diensten die het pluriforme karakter van de verzorging bepalen, onder één noemer, kan voor bepaalde doeleinden noodzakelijk zijn, maar een volledige analyse van de verzorging of van de kwaliteit van het resultaat van de verzorging geeft het zelden. Er zijn minstens drie aspecten te onderscheiden aan de (verschillende activiteiten in de) huishouding:

1. de middelen die gebruikt worden;
2. de zorgsectoren in de huishouding;
3. de geestelijke en lichamelijke component in de verzorgende activiteiten.

In de huishoudkunde worden de *middelen*, aangewend binnen de huishouding vaak beschreven aan de hand van de indeling van NICKELL en DORSEY (1959, p. 38):

De middelen waarover het huishouden beschikt, zijn (in economische zin) schaars en kunnen voor alternatieve doeleinden ingezet worden. Het voert hier te ver om de middelen afzonderlijk te bespreken. Of en in welke mate middelen benut worden in de huishouding, hangt onder meer af van de sector van zorg waarop de activiteit is gericht. STÜBLER *et al.* (1972) geven de volgende indeling van *zorgsectoren* voor West-Duitsland:

1. bereiding maaltijden en zorg voor voorraden;
2. onderhoud woning;
3. zorg voor kleding en huishoudtextiel;
4. verwarming en warmwatervoorziening;
5. reparaties in huis;
6. onderhoud tuin;
7. zorg voor kinderen, zieken en bejaarden.

Voor de Nederlandse situatie zouden we sommige sectoren verder moeten onderscheiden (bijv. het boodschappen doen als aparte categorie opnemen) en andere sectoren samenvoegen of laten vervallen (bijv. de verwarming en warmwatervoorziening). Afgezien hiervan heeft de indeling het nadeel, dat activiteiten van management niet expliciet als sector worden onderscheiden, maar impliciet in de zorgsectoren zijn vervat. In tijdbestedingsonderzoeken, die gebruik maken van bovenstaande indeling van zorgsectoren, is het aandeel van de tijd welke in beslag wordt genomen door planning, beheer en organisatie niet van de verzorgende arbeid zelf te onderscheiden. En hiermee komen we op het derde genoemde aspect van (activiteiten in) de huishouding, namelijk de geestelijke en lichamelijke component van de verzorging. Activiteiten van planning, leiding en organisatie (*de geestelijke component*) en van verzorgende arbeid (*de lichamelijke component*) komen binnen alle zorgsectoren voor, zij het in een verhouding welke varieert afhankelijk van de situatie en aard van de zorgsector. Naast het aandeel in de afzonderlijke zorgsectoren, hebben planning, beheer en organisatie ook een integrerende functie voor het totaal van het zorgend handelen. Deze integratie bestaat uit het afstemmen van de behoeften op de beschikbare middelen. Hierin vormt de besluitvorming over het benutten van welke middelen voor welke doeleinden en over wie wat zal uitvoeren, één van de belangrijkste elementen. Dit integrerend deel van de verzorgende activiteiten laat zich niet onderbrengen in bovenstaande indeling in zorgsectoren en dient dus als afzonderlijke sector te worden toegevoegd of als afhankelijke variabele in onderzoek over de zorgsectoren te worden beschouwd.

Het tot dusver verrichte huishoudkundig onderzoek over aspecten van het zorgend handelen richtte zich voornamelijk op vragen als:

- welke lichamelijke belasting vormen de diverse activiteiten van het zorgend handelen voor de persoon die ze verricht? (bijv. GRANDJEAN, 1973, p. 29 e.v.);
- welke plaats nemen de verschillende huishoudelijke activiteiten in bij vergelijking met betaalde beroepsarbeid? (bijv. functie-analyse van DEIST, 1977).

Doordat het onderzoek met dit soort vragen slechts deelaspecten van het zorgend handelen bestudeert, ontbreekt in het algemeen de aansluiting op de pluriforme werkelijkheid. Deze aansluiting is noodzakelijk omdat uit de conclusies van dergelijk onderzoek de normen voor de kwaliteit van de huishouding en van de verschillende middelen worden vastgesteld en/of gestandaardiseerd.

Een meer geïntegreerde opzet treffen we aan bij DEACON en FIREBAUGH (1975). In hun analyse van besluitvormingsprocessen worden allerlei aspecten van het besluitvormingsproces onderscheiden en beschreven. Het gewicht van de verschillende aspecten werd echter niet empirisch onderzocht en aangetoond. Waar DEACON en FIREBAUGH gebruik maken van DIESING (1973) met betrekking tot sociale en sociaal-economische beslissingen, gaan zij wel verder dan een puur procesmatige beschrijving van de besluitvorming. Zij onderkennen waarden, normen en rolopvattingen als onderwerp van besluitvorming en als factoren die de aard en de uitkomst van de besluitvorming kunnen beïnvloeden. Maar ook hier ontbreekt empirische toetsing.

Wel gebaseerd op de empirie, maar doorgaans niet boven het beschrijvende niveau uitgaand, zijn veel onderzoeken naar de tijd- en inkomensbesteding in de huishouding. In dergelijk onderzoek wordt in het algemeen wel de gehele huishouding bestudeerd, maar dan slechts op één afhankelijke variabele, bijvoorbeeld het gebruik maken van tijd of geld, terwijl het aantal onafhankelijke variabelen, zoals de kenmerken van het huishouden en de huisvrouw, veelal beperkt is.

Als een van de weinigen heeft VON SCHWEITZER (1975) een typologie van huishoudingen ontworpen op basis van variabelen bestaande uit ontwikkelingen op economisch en technisch terrein enerzijds en sociaal-culturele factoren anderzijds. De ontwikkelingen op economisch en technisch terrein stellen huishoudens in staat om huishoudelijke arbeid te onttrekken aan de privé-sfeer en te vervangen door diensten van de gemeenschap. VON SCHWEITZER noemt dit '*Vergabehaushalt*'. Deze is arbeidsextensief en kapitaalintensief. Ook is het mogelijk bij eenzelfde ontwikkeling de verzorging van het huishouden in eigen hand te nemen of te houden door de aanschaf van apparatuur. Deze huishouding, die arbeidsintensief is en een hoge mate van mechanisatie kent, wordt '*Dienstleistungshaushalt*' genoemd. Deze beide typen van huishoudingen kunnen verder worden onderscheiden naar de mate waarin zij zich conformeren aan invloeden uit samenleving (massamedia, reclame, voorlichting). De twee uiterste vormen bestaan dan uit huishoudens die met betrekking tot de huishouding bij wijze van spreken door de buitenwereld gestuurd worden aan de ene kant en huishoudens waarin de behoeftenbevrediging zo persoonlijk mogelijk op de eigen groep wordt afgestemd aan de andere kant. WATZ (1976) heeft getracht na te gaan of deze geconstrueerde typen in de praktijk voorkomen en met welke groeps- en situatiekenmerken zij samengaan. De gegevens die zij daartoe ter beschikking had waren afkomstig uit een budgetonderzoek en maakten slechts een beperkte analyse mogelijk. Ofschoon zij geen gegevens had over het gebruik van huishoudelijke apparatuur, de tijd besteed in de huishouding en de mate waarin huishoudens beïnvloed werden door externe zaken (bijvoorbeeld mode), biedt het onderzoek aanknopingspunten voor verder onderzoek over de typologie van huishoudingen ontworpen door VON SCHWEITZER.

We kunnen concluderen dat er weinig studies zijn, waarin de huishouding als totaliteit boven het beschrijvende niveau wordt geanalyseerd. Gezien de eerder genoemde variabiliteit in activiteiten en middelen die binnen het zorgend handelen te onderscheiden zijn, is dit niet zo verwonderlijk.

De hierboven globaal beschreven onderzoeken kunnen geen antwoord geven op vragen als:

- hanteert degene die de huishouding doet dezelfde normen voor de beoordeling van de activiteiten als die in de functie-analyse worden gebruikt?
- door wie en op welke wijze vindt de besluitvorming plaats ten aanzien van de verschillende onderdelen van de huishouding?
- welke vervangingsmogelijkheden worden in de huishouding toegepast ten aanzien van de besteding van tijd en geld?

-- hoe is de relatie tussen de aanwending van de verschillende middelen en het bereikte verzorgingsniveau?

Het stellen van deze vragen houdt geen kritiek in op het her en der verrichte onderzoek. Het beschrijven en kwantificeren van onderdelen van de verzorging is noodzakelijk voordat verklarend onderzoek kan plaatsvinden.

De presentatie van uitkomsten van inkomens- en tijdbestedingsonderzoek geschiedt nogal eens in de vorm van gemiddelden en suggereert een zekere uniformiteit, indien niet tegelijkertijd de spreiding rond het gemiddelde wordt gegeven. Dit kan voor bepaalde vragen voldoende zijn. Wanneer wij de uitgaven van de gehele bevolking aan een produkt of groep van produkten willen weten of wanneer wij overeenkomsten en verschillen in tijdbestedingspatronen tussen verschillende landen willen nagaan, kunnen we volstaan met de gemiddelde uitgaven of de gemiddelde hoeveelheid tijd besteed. Willen we echter beleidsmaatregelen op dergelijk onderzoek baseren, dan is tevens kennis nodig over de algemene spreiding, de regionale verschillen, verschillen naar omvang en samenstelling van huishoudens, kenmerken van de leden van het huishouden, etc. Een beleidsvoorstel voor loonsverhoging of het afschaffen van kinderbijslag zou vanuit huishoudkundig oogpunt gebaat zijn met een voorafgaand onderzoek naar het effect van dergelijke maatregelen op het verzorgingsniveau van verschillende typen huishoudens.

Niet alleen voor het beleidsvoorbereidend onderzoek, maar ook voor het verklarend onderzoek is het belangrijk dat er nadruk wordt gelegd op de verscheidenheid van het zorgend handelen. Een verscheidenheid kan zijn oorzaak vinden in verschillen in persoons-, groeps- en situatiekenmerken, welke relevant zijn op het moment van onderzoek en het gevolg zijn van een bepaalde geschiedenis.

DE RELATIE TUSSEN HUISHOUDING EN HUISHOUDEN

In de vorige paragraaf is aandacht besteed aan de wijze waarop onderdelen van de huishouding (middelen, zorgsectoren en type activiteit) bestudeerd worden; in deze paragraaf wordt de relatie tussen huishouden en huishouding bekeken. In het voorgaande is deze relatie als 'dienstbaar' gekarakteriseerd, dat wil zeggen dat het zorgend handelen en het resultaat daarvan (de verzorging) worden gezien in hun functie voor de individuele leden van het huishouden en het huishouden als geheel. Dat lijkt logisch, maar het blijkt dat het functioneren van het huishouden, als eenheid van verzorgers en verzorgden, nauwelijks is onderzocht. Zelfs over de activiteiten van het gezinshuishouden – dat de meest voorkomende vorm is in Nederland (zie BEUCKENS-VRIES elders in dit boek) – zijn de empirische gegevens schaars, schaarser dan bijvoorbeeld over het huwelijk (KOOP, 1975, p. 200 e.v.).

Voor een bestudering van de relaties tussen huishouding en huishouden vanuit de huishoudkunde moeten wij onderscheid maken tussen twee typen van zorgend handelen: de activiteiten welke ten dienste staan van alle leden van het huishouden,

maar die niet gekoppeld zijn aan de gezamenlijke activiteiten van de groep, en die activiteiten die door het huishouden als groep worden ontplooid. In het eerste geval schept het zorgend handelen voorwaarden voor de activiteiten van de groep en de activiteiten van de individuele leden van de groep, in het tweede geval vloeit het zorgend handelen voort uit de gezamenlijke activiteiten van de groep.

Het zorgend handelen als voorwaarden scheppend voor activiteiten van de groep(sleden)

Het totaal aan beschikbare middelen bepaalt de grenzen waarbinnen individuele of gezamenlijke activiteiten plaatsvinden. Ook de wijze van besluitvorming en beheer over de besteding van de middelen hebben tot consequentie dat sommige activiteiten wel en andere niet mogelijk zijn. Zo is het denkbaar dat een gezin aspiraties heeft om met elkaar op vakantie te gaan, maar dat dit onmogelijk is vanwege het financiële beheer. Voorts zullen inrichting en onderhoud van de woning stimulerend of remmend werken op kinderspel of individuele activiteiten waarvoor rust nodig is. Onderzoek is nodig over de wijze waarop het zorgend handelen mede vorm geeft aan ontplooiing van personen en relaties in het huishouden.

Het zorgend handelen dat voortvloeit uit groepsactiviteiten

Groepsactiviteiten van het huishouden zoals het gezin zijn voornamelijk gebonden aan de 'vrije tijd', zoals de avonden, de weekenden en de vakantie. In het algemeen zal de tijd beschikbaar voor gezamenlijke activiteiten beperkter zijn, naarmate er zich meer activiteiten van individuele gezinsleden voordoen. Gegevens over tijdbesteding van alle leden van een huishouden zouden kunnen uitwijzen welke activiteiten in welke mate gezamenlijk worden ondernomen. Om te kunnen nagaan welke aspecten van het zorgend handelen (middelen, zorgsectoren, type activiteit) relevant zijn voor het functioneren van het huishouden als groep, zijn naast tijdbestedingsgegevens ook gegevens nodig over de nagestreefde gezamenlijkheid en het niveau van verzorging dat men daarbij wenselijk acht. Aangenomen wordt dat in ieder huishouden dat uit meer dan één persoon bestaat, een evenwicht tot stand komt tussen het sociale leven en de gerealiseerde verzorging. Het evenwicht zal niet steeds stabiel zijn of zich op eenzelfde niveau bevinden ten gevolge van veranderingen in samenstelling van de groep, beschikbare middelen of individuele opvattingen. Over het zoeken naar dit evenwicht tussen samenlevingsvorm en dagelijkse verzorging – tussen expressie van relaties en instrument ten behoeve van het onderhoud van die relaties – is voor zover ons bekend, geen onderzoek gedaan. Een poging hiertoe vormt een onderzoek over een centraal wonen-project, waarbij wordt onderzocht hoe groepen van huishoudens, die variëren qua samenstelling, tijdbestedingspatroon, opvattingen over niveau van verzorging en taakverdeling, hun wens om een deel van de huishouding gemeenschappelijk te voeren, realiseren (KESLER, 1978).

Beschouwen we het huishouden als samengesteld uit individuen, te onderscheiden naar positie en rol binnen het huishouden en de wijze waarop zij deel hebben aan de huishouding, dan beschikken wij over meer empirisch materiaal. Te noemen valt het

onderzoek van HILL en STAFFORD (1974), die de hoeveelheid tijd besteed aan de huishouding in verschillende categorieën van huishoudens in verband met de opleidings- en beroepskansen van kinderen bestudeerden; en het onderzoek van OAKLEY (1974b) naar de vervreemdings- en isolatieverschijnselen bij de huisvrouw.

In de resultaten van eerder aangehaald onderzoek betreffende tijd- en inkomensbesteding en besluitvorming zou, vanuit de huishoudkunde gezien, een terugkoppeling moeten plaatsvinden naar de behoeften of het functioneren van het huishouden. In feite betekent dit een pleidooi voor onderzoek naar verzorgingsniveau en verzorgingsstandaard van huishoudens. Voor het onderzoek naar de verzorging van een huishouden kan niet volstaan worden met het bepalen van de kwantiteit en kwaliteit van goederen en diensten (produkt van het zorgend handelen) als indicatoren, maar zullen tevens de consequenties van het zorgend handelen voor het huishouden in beschouwing genomen moeten worden. Een voorbeeld ter verduidelijking. Een tijdbestedingsonderzoek met de vrouw als respondent, geeft de volgende resultaten:

- a. een verdeling van de tijd over verschillende huishoudelijke activiteiten per dag en week;
- b. een verdeling van de activiteiten naar tijdstip van de dag of de week waarop de activiteit plaatsvindt;
- c. a en b uitgesplitst naar gezinsfase, gezinsgrootte en het al of niet buitenshuis werken van de vrouw.

De aldus aangetroffen tijdbestedingspatronen vormen de resultanten van vele op elkaar inwerkende factoren. Deze factoren hebben zowel betrekking op degene die de activiteiten verricht (bijv. de huisvrouw met haar ideeën over wat hoort en niet hoort, haar werktempo, haar voorkeur voor bepaalde bezigheden) als op het gezin (behoeften en prioriteiten in behoeften) en de mate waarin de verzorgde gezinsleden het gedrag van de verzorgende huisvrouw mee kunnen bepalen. Naast deze factoren die intern in het huishouden een rol spelen, spelen ook externe factoren een rol (collectieve voorzieningen en regels). De resultaten uit bovenstaand type tijdbestedingsonderzoek zouden slechts de omvang van de tijdbesteding in verschillende huishoudens kunnen beschrijven, maar zij leveren geen verklaring voor de samenhang tussen dagelijkse verzorging en behoeften van de samenlevende groep. Het is voorstelbaar dat tijdbestedingspatronen van gelijke omvang en waargenomen in gelijksoortige huishoudens gevolg zijn van verschillende functies van de onderzochte huishoudens.

In de paragraaf over het zorgend handelen werden voorbeelden aangehaald ter illustratie van verschillen in verzorgingsstijl met betrekking tot de besteding van de middelen tijd en geld. Deze voorbeelden, die op het eerste gezicht plausibel lijken, zijn echter niet ontleend aan empirisch onderzoek op gebied van de tijd- en inkomensbesteding. De eerder genoemde behoefte aan huishoudkundig onderzoek naar de pluriformiteit in kwantiteit en kwaliteit van het zorgend handelen gaat derhalve samen met de behoefte om de verbanden tussen de verscheidenheid van het zorgend handelen en de behoeften van het huishouden op te sporen en te verklaren.

Tot slot kunnen enkele aspecten worden genoemd die in het onderzoek over de huishouding meer aandacht zouden moeten krijgen om tot verklaring van verschillen tussen huishoudens en tussen huishoudingen te komen.

1. In veel onderzoek is de huisvrouw de enige informant over het zorgend handelen.

In onderzoek dat zich bezighoudt met de functie-analyse van een beroep kan men wellicht volstaan met de informatie van de beroepsbeoefenaar zelf. Is het onderzoek gericht op de huishouding, dan moet men gegevens verzamelen over en van de verzorgers en de verzorgden.

2. Vrijwel alle onderzoeken zijn momentopnamen. Hierdoor worden vaak de historische ontwikkeling en processen van gedrag als verklarende factoren buiten beschouwing gelaten. Voor de verklaring van het zorgend handelen op een bepaald moment is inzicht in haar historische ontwikkeling noodzakelijk.

3. Externe factoren die het zorgend handelen beïnvloeden zijn te weinig onderzocht.

Deze bestaan enerzijds uit mogelijkheden, waartussen huishoudens kunnen kiezen, anderzijds uit beperkingen. Zowel de mogelijkheden als de beperkingen zijn sociaal-cultureel bepaald.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BEUCKENS-VRIES, M. 1978. Samen leven en samen zorgen, een beschouwing over huishouden en huishouding in Nederland. In: Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous Papers nr. 16. Landbouwhogeschool Wageningen.
- BOELMANS-KLEINJAN, A. C. en M. BEUCKENS-VRIES. 1974. Beroepsarbeid door vrouwen. Interim-rapporten Censusmonografieën. S.I.S.W.O. Amsterdam.
- DEACON, R. E. and F. M. FIREBAUGH. 1975. Home management. Context and Concepts. Boston.
- DEIST, H. 1977. Wert und Bewertung der Arbeit im Haushalt. Wertfindung auf analytischem Wege. Hauswirtschaft und Wissenschaft 25, nr. 1, pp. 18-23.
- DIESING, P. 1973. Reason in Society. Five types of decision and their social conditions. Illinois.
- GRANDJEAN, E. 1973. Wohnphysiologie. Grundlagen gesunden Wohnens. Zürich.
- HILL, R. and F. STAFFORD. 1974. Time inputs to children. In: J. N. Morgan (editor). Five thousand American Families, Patterns of economic progress II, pp. 319-342. Ann Arbor.
- KESLER, B. E. T. A. 1978. Het Centraal Wonen-experiment in de Hilversumse Meent. In: Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous Papers nr. 16. Landbouwhogeschool Wageningen.
- KOOY, G. A. 1975. Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Deventer.
- NICKELL, P. and J. M. DORSEY. 1959. Management in family living. New York.
- OAKLEY, A. 1974a. Housewife. Pantheon, London.
- OAKLEY, A. 1974b. The sociology of housework. Bath.
- SCHWEITZER, R. VON. 1975. Überlebt der Haushalt das Jahr 2000? Bad Godesberg.
- SPIJKERS-ZWART, S. I. 1973. De huishouding; een oriënterende studie naar de toepasbaarheid van concepten en theorieën in niet-westerse samenlevingen. Publikatie nr. 01 afd. Huishoudkunde. Landbouwhogeschool Wageningen.
- STÜBLER, E., R. WERNER und H. DEIST. 1972. Erfahrungen mit dem arbeitsorganisatorischen Rahmenplan (O.R.). Hauswirtschaft und Wissenschaft 20, nr. 3, pp. 102-111.
- SZALAI, A. (editor). 1972. The use of time. Den Haag.
- VISSER, C. W. 1976. Inleiding tot de huishoudwetenschappen. Collegedictaat afd. Huishoudkunde. Landbouwhogeschool Wageningen.

DE DAGELIJKSE VERZORGING

- WALKER, K. E. and M. E. WOODS. 1976. Time use: a measure of household production of family goods and services. Washington.
- WATZ, B. 1976. Die Verteilung und Entwicklung der Haushaltsstrukturtypen. In: R. von Schweitzer und H. Pross. Die Familienhaushalte im wirtschaftlichen und sozialen Wandel. Göttingen.
- WORKING PARTY ON the measurement of household work. 1977. Intern verslag van een internationaal seminar in 1975. Afd. Huishoudkunde Landbouwhogeschool Wageningen (stencil).

SAMEN LEVEN EN SAMEN ZORGEN, EEN BESCHOUWING OVER HUISHOUDEN EN HUISHOUDING IN NEDERLAND

M. BEUCKENS-VRIES

Gastmedewerker afd. Sociologie en Sociografie, Landbouwhogeschool

SUMMARY

The first part of the article deals with the definitions of the concepts: household group and household. The household group is that group of people living together and the household is the complex of activities directed towards the daily care of the members of that group.

Next, a classification is made into two kinds of household groups: the primary household groups and the institutional household groups. On the basis of criteria of marriage and parenthood, primary groups are then differentiated into 'families', 'alternative types of families' and 'other types of groups living together'. The extent to which these three categories of primary household groups occur in The Netherlands and the changes that took place from 1960-1971 is described. Similar data are given for the institutional household groups.

Finally, the author attempts a theoretical comparison of the domestic care given in families and in other primary household groups. Care is considered to be the result of the functions realized by the primary household group. The basic functions of a family are taken as a starting point. It is concluded that groups differing from each other on the basis of marriage may perform the same functions which could lead to similar patterns of care. Society, however, is organized in such a way that it is easier for family groups to fulfil these functions than for other primary household groups. In a family group this care can be realized with relatively less effort.

The article ends with a plea for society to adjust to other primary household groups. These groups should have the same possibilities and rights as the family group in legal and other arrangements, so that it is possible for all household groups to achieve a similar level of domestic care with similar effort.

INLEIDING

De woorden huishouden en huishouding komen op vele manieren in de Nederlandse taal voor. Enkele voorbeelden zijn: 'zij komt uit een degelijke huishouding', 'bij iemand de huishouding doen', 'er is daar op een vreselijke manier huisgehouden', 'een huishouden van Jan Steen'. Gezien het alledaagse gebruik van al deze woorden en uitdrukkingen zou men kunnen veronderstellen dat het om ingeburgerde en eenduidige begrippen gaat. Deze begrippen mogen misschien ingeburgerd zijn, maar eenduidig zijn ze niet. Wanneer de 20-delige encyclopedie van de GROTE WINKLER PRINS (1975) wordt geraadpleegd treffen we geen omschrijving van het begrip huishouden of huishouding aan. In deel negen wordt op p. 642 slechts vermeld 'kosten van de

huishouding'. Van Dale's woordenboek verschaft meer informatie. Het woord huishouden blijkt vijf, en huishouding twee betekenissen te hebben. Enkele van de betekenissen van huishouden zijn: 'het bestuur van een huis' en 'huiselijke staat, familiebestaan'. Als toelichting op het woord huishouding vinden we: 'huisbestuur, regeling der inwendige zaken van een huis' en 'huiselijke staat, familieleven, gezin' (KRUYSKAMP, 1970, p. 827). Het lijkt alsof de begrippen huishouden en huishouding in het Nederlandse spraakgebruik min of meer synoniemen zijn. De omschrijvingen overlappen elkaar grotendeels. In de huishoudkunde zijn de begrippen huishouden en huishouding gedefinieerd en worden ze onderscheiden gebruikt.

HUISHOUDEN EN HUISHOUDING NADER GEDEFINIEERD

Huishouden

Het begrip huishouden heeft betrekking op een groep samenwonende personen. Voor een nauwkeurige definitie gaan we te rade bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.), dat met het oog op de volks- en woningtellingen een goede omschrijving van het begrip huishouden nodig heeft. Het C.B.S. heeft in de loop van de jaren verschillende definities gehanteerd van gezin en huishouden. In de Volkstelling van 1930 wordt een 'samenwoning van twee of meer personen in huiselijk verkeer' een gezin genoemd. In de Volkstelling van 1947 wordt het begrip huishouden ingevoerd en het begrip gezin ingeperkt. Het gezin wordt dan omschreven als die groep van twee of meer samenwonende personen, waarbij tussen de leden sprake is van bloedverwantschap of verwantschap door huwelijk of adoptie. Het gezin is dus een bepaalde vorm van een huishouden. Een huishouden wordt door het C.B.S. gedefinieerd als 'elke groep van twee of meer personen, die in huiselijk verkeer met elkaar samenwonen en een gemeenschappelijke huishouding voeren (onder één dak wonen, gezamenlijk de hoofdmaaltijd gebruiken en een gezamenlijke woonkamer hebben)' (BEUCKENS-VRIES, 1976, pp. 9-10). Een huishouden kan behalve een gezin ook andere samenlevingsvormen omvatten, zoals bijv. twee-persoonshuishoudens, één-oudergezinnen en echtparen zonder kinderen. Volgens de weergegeven definitie behoren alleenstaanden strikt genomen niet tot de huishoudens. Het gaat hier immers om één persoon. De C.B.S.-definitie van een huishouden omvat echter nog een ander element dan de groeps grootte nl. het gemeenschappelijk en zelfstandig voeren van een huishouding, zoals uit de definitie zelf en uit de toepassing ervan blijkt. Het C.B.S. onderscheidt bijv. de woonsituatie van een weduwe die volledig in het gezin van haar zoon is opgenomen van de woonsituatie van een ongehuwde vrouw die bij een ander gezin 'inwoont', maar een zelfstandige huishouding voert (C.B.S., 1964). De alleenstaande voldoet wel aan het element van het zelfstandig voeren van een huishouding. In deze zin is de alleenstaande een huishouden, namelijk een huishouden bestaande uit één persoon. Geconcludeerd kan worden dat het belangrijkste kenmerk van een huishouden niet de groeps grootte (één, twee of meer personen) is, maar het zelfstandig voeren van een huishouding.

Huishouding

Het begrip *huishouding* is geheel verschillend van het begrip *huishouden*. Zoals vermeld wordt *huishouding* door het C.B.S. toegelicht met: onder één dak wonen, gezamenlijk de hoofdmaaltijd gebruiken en een gezamenlijke woonkamer hebben. Als gemeenschappelijk element in deze toelichting is 'een gezamenlijke activiteit' te herkennen, die betrekking heeft op de dagelijkse verzorging van de samenwonende groep personen.

SPIJKERS-ZWART heeft in een literatuurstudie een goed overzicht gegeven van de gebruikte concepten in de huishoudkunde. Zij omschrijft de *huishouding* als 'het geheel van activiteiten dat gericht is op de bevrediging van materiële behoeften van de mens en op het scheppen van de materiële voorwaarden voor het bevredigen van de immateriële behoeften' (SPIJKERS-ZWART, 1973, p. 22). In deze definitie ontbreekt een aanwijzing van het sociale systeem waarbinnen deze activiteiten plaatsvinden. Een vollediger definitie van de *huishouding* luidt dan als volgt: 'het geheel van activiteiten dat in het kader van de woon- en leefsituatie van de mens, gericht is op de bevrediging van zijn materiële behoeften en op het scheppen van de materiële voorwaarden voor de bevrediging van zijn immateriële behoeften' (Raamprogramma, p. 3).

De *huishouding* of het geheel van activiteiten wordt ook wel omschreven als het zorgend handelen. Kern van de *huishouding* is het nemen en uitvoeren van beslissingen om met de ter beschikking staande middelen de behoeften van het huishouden te bevredigen. Voor een verder inzicht in wat de *huishouding* omvat, kan een onderscheid aangebracht worden in leiding en beheer van de *huishouding* (het management-aspect) en het huishoudelijk werk (het arbeidsaspect). DOUMA (1977) voegt daar nog aan toe het aspect van aandacht, bewaking of aanwezigheid. Daarmee wordt gedoeld op een activiteit die geen feitelijke arbeid vergt, maar wel de loutere aanwezigheid terwille van bijvoorbeeld de kinderen. Een kenmerk van de huishoudelijke activiteiten is de rekbaarheid en het niet-genormaliseerde karakter ervan. Er bestaan geen duidelijke regels over wat er in de *huishouding* gedaan moet worden en hoe de activiteiten moeten worden verricht.

VORMEN VAN HUISHOUDENS

Twee hoofdvormen

Een *huishouden* heeft betrekking op een groep samenwonende personen. Aan deze omschrijving voldoen echter vele vormen van samenwoning: bijvoorbeeld een gezin, een samenwonende broer en zuster, een internaat, een klooster en een psychiatrische inrichting. Om enige helderheid te verschaffen wordt getracht een ordening aan te brengen in de veelheid van huishoudens. Deze ordening vindt plaats op basis van een tweetal criteria. Deze criteria zijn de omvang van de groep en de aard van de verzorging.

Een *huishouden*, dat een kleine groep mensen omvat (minder dan ongeveer 20

personen) is verschillend van een huishouden waarvan bijv. vijftig of meer personen deel uit maken. In het laatste huishouden kunnen de relaties tussen de groepsleden minder persoonlijk en intiem zijn, dan in een huishouden dat een klein aantal mensen omvat. Het in de sociologie gehanteerde onderscheid tussen 'primaire' en 'secundaire' groepen doet zich hier gelden. Een primaire of 'kleine' groep is gekenmerkt door face-to-face relaties, persoonlijke intieme contacten. (Standard Lexicon Sociologie, 1967, p. 100). Daarentegen is een secundaire groep gekenmerkt door meer zakelijke relaties.

De aard van de verzorging wordt o.a. bepaald door de basis waarop de verzorging plaats vindt: wordt er voor de dienstverlening betaald of niet? De verzorging in een bejaardentehuis is bijvoorbeeld een verzorging op betaalde basis: de bejaardenverzorgsters worden immers voor hun werk betaald. Verbonden met de basis van de verzorging (betaald/onbetaald) is de al of niet vaste verdeling van de rollen van verzorger en verzorgde. Vindt de verzorging op basis van betaling plaats, dan is steeds dezelfde persoon verzorger en de ander is de verzorgde. In een internaat bijv. is de rol van verzorger vastgelegd: steeds dezelfde personen zijn verzorger; de leerlingen zijn verzorgden, ook al kunnen ze soms een deel van de verzorgende taak voor hun rekening nemen. Wanneer aan de verzorging geen financiële beloning ten grondslag ligt, zijn de rollen van verzorger en verzorgde in principe onderling te verwisselen. In een doorsnee gezin verricht de vrouw veelal de meeste verzorgende activiteiten; op haar beurt echter wordt zij soms door man of kinderen verzorgd. In een gezin zijn de rollen van verzorger en verzorgde dus in principe onderling te verwisselen. 'In principe' omdat in sommige gevallen zoals bijvoorbeeld een één-oudergezin, een alleenstaande, of een huishouden met een gehandicapte man of vrouw, uitwisseling van rollen op praktische moeilijkheden stuit. Verder doen zich in de samenleving ontwikkelingen voor, die gericht zijn op een meer flexibele rolverdeling tussen man en vrouw: er komen steeds meer paren waarin man en vrouw zowel thuis als buitenshuis werken en zowel de rol van verzorger als van verzorgde vervullen. Vooralsnog is deze ontwikkeling beperkt tot enkele groepen van de samenleving.

Met behulp van de criteria 'omvang van de groep' en 'aard van de verzorging' zijn vier theoretische vormen van huishoudens op te stellen, namelijk:

- A. kleine groep; verzorging op onbetaalde basis en uitwisselbare rollen;
- B. kleine groep; verzorging op betaalde basis en niet-uitwisselbare rollen;
- C. grote groep; verzorging op onbetaalde basis en uitwisselbare rollen;
- D. grote groep; verzorging op betaalde basis en niet-uitwisselbare rollen.

Huishouden A bestaat uit een kleine groep personen, waarbij de verzorging op onbetaalde basis wordt verricht en de rollen van verzorger en verzorgde in principe uitwisselbaar zijn. Dit huishouden wordt een *primair groepshuishouden* genoemd. Hiertoe behoren bijvoorbeeld huishoudens gevormd door gezinnen, door samenwonende broers en zusters, concubinaten en communes bestaande uit minder dan 20 leden.

Huishouden D bestaat uit een grote groep personen, waarbij de verzorging op betaalde basis wordt verricht en de rollen van verzorger en verzorgde niet uitwissel-

baar zijn. Dit huishouden wordt een *groothuishouden* genoemd. Hiertoe behoren bijvoorbeeld internaten, psychiatrische inrichtingen en verpleegtehuizen.

De huishoudens B en C zijn overgangsvormen tussen de twee genoemde vormen van primaire groepshuishoudens (A) en groothuishoudens (D). Dit wil niet zeggen dat de huishoudens B en C theoretische constructies zijn zonder enige werkelijkheids-waarde. Te denken valt bij huishouden B aan kleine leefgemeenschappen die zich verzelfstandigd hebben van een psychiatrische inrichting. In sommige van deze leefgemeenschappen is een speciale persoon belast met de leiding van de groep, waaronder de verantwoordelijkheid voor de verzorging ressorteert. De verzorging vindt plaats op basis van betaling. Het is de bedoeling dat deze leefgemeenschappen zelfstandig functioneren. Bij huishouden C kan worden gedacht aan een klooster. Een kloostergemeenschap bestaat meestal uit meer dan 20 leden, waarbij de verzorging door de leden zelf wordt verricht. De verschillende taken worden verdeeld en kunnen in principe door alle leden worden vervuld. De verzorging als geheel vindt op onbetaalde basis plaats, ook al wordt soms een deeltaak door een betaalde kracht van buiten verricht.

In dit artikel zullen we ons beperken tot de twee meest duidelijke vormen van huishoudens nl. de primaire groepshuishoudens en de groothuishoudens. Groothuishoudens zijn een betrekkelijk nieuwe vorm van huishouden. In de loop der geschiedenis zijn er weliswaar altijd groothuishoudens geweest (bijv. weeshuizen, armenhuizen), maar niet in dezelfde mate als tegenwoordig. In de 18e en 19e eeuw vormde de familie een hechte groep. Vader en moeder bleven vaak inwonen bij de getrouwde zoon; hetzelfde gold voor de ongehuwde ooms en tantes en broers en zusters. De oudere mensen hadden een eigen plaats in het familiehuishouden. Hulpbehoevenden en zieken bleven zo veel en zo lang mogelijk in het familiehuishouden opgenomen. Onder invloed van maatschappelijke veranderingen (industrialisering en urbanisering) trad een proces van gezinsindividualisering op: het gezin verzelfstandigde ten opzichte van de familie en de buurt, waarin het was ingebed. Het gezin kwam daarmee onafhankelijker te staan tegenover bejaarde en hulpbehoevende familieleden. De beschermende functie van het gezin werd geleidelijk aan door de overheid overgenomen. De overheid richt in navolging van de kerken instellingen voor bijvoorbeeld bejaardenzorg en ziekenverpleging op. Deze instellingen zijn doorgaans als groothuishouden te kenschetsen.

Primaire groepshuishoudens nader toelicht

De primaire groepshuishoudens zijn huishoudens, die een klein aantal personen omvatten. De verzorging vindt in het algemeen plaats op onbetaalde basis, waarbij de rol van verzorger en verzorgde in principe onderling uitwisselbaar zijn. Bij een primaire groep wordt doorgaans al snel aan een gezin gedacht. Er zijn echter meer primaire leefverbanden dan het gezin alleen. Een *gezin* is door KOOY (1970, p. 15) gedefinieerd als 'een door huwelijk tot stand gekomen sociale eenheid met specifieke structuur en functie, hoogstens omvattend een echtpaar en een aantal ongehuwde

jongeren, jegens wie dit echtpaar de ouderrol vervult; de leden van deze sociale eenheid zijn veelal op dezelfde plaats gehuisvest'. Blijkens deze definitie zijn kenmerkend voor een gezin: huwelijk en ouderschap. Er zijn echter verschillende primaire leefverbanden die niet gekenmerkt zijn door en huwelijk en ouderschap, maar waarin deze kenmerken wel in principe aanwezig zijn. Bijvoorbeeld een echtpaar dat nog geen kinderen heeft en deze wel wil hebben, en één-oudergezinnen ontstaan ten gevolge van overlijden of echtscheiding. De primaire leefverbanden die gekenmerkt zijn door huwelijk of ouderschap (en waarin beide kenmerken aanwezig zullen zijn of aanwezig waren) worden *varianten op het gezin* genoemd. Niet alle primaire groepshuishoudens zijn in de twee onderscheiden categorieën – gezinnen en varianten op het gezin – onder te brengen. Er zijn primaire leefverbanden, waarin noch van huwelijk noch van ouderschap sprake is. In de statistieken worden deze leefvormen die minstens twee personen omvatten niet-gezinshuishoudens genoemd. Bijvoorbeeld: homofiele paren, concubinaten (zonder kinderen) en samenwonende broers en zusters. Daarnaast zijn er de alleenstaanden. De primaire groepshuishoudens die noch door huwelijk noch door ouderschap gekenmerkt zijn, worden *andere leefvormen* genoemd.

De drie onderscheiden leefvormen zijn geen statische, onveranderlijke grootheden. In de loop van de tijd kan een echtpaar zonder kinderen (variant op het gezin) kinderen krijgen (gezin). Na enige jaren gaan de kinderen uit huis (variant op het gezin). Als de man overlijdt, kan de vrouw bij haar zuster intrekken (andere leefvorm). Ten gevolge van de dimensie tijd kan een primaire leefvorm van de ene in de andere categorie overgaan. Welke gedaante de primaire leefvorm ook aanneemt, het blijft een primair groepshuishouden.

Na deze uiteenzetting over de soorten primaire groepshuishoudens is een kwantificering ervan op zijn plaats. Daarnaast zullen enkele kwantitatieve gegevens van de groothuishoudens worden verstrekt.

Primaire groepshuishoudens en groothuishoudens gekwantificeerd

De primaire groepshuishoudens

Een goed beeld van de aantallen primaire groepshuishoudens kan worden verkregen door middel van een volkstelling, waarin de totale bevolking wordt onderzocht. Vormen van huishoudens, die te weinig voorkomen om in een steekproef te worden opgenomen, komen in een integrale telling als de volkstelling wel aan bod. De Volkstellingen van 1960 en van 1971 leveren gegevens, die zicht geven op de mate waarin de verschillende vormen van huishoudens voorkomen (BEUCKENS-VRIES, 1976, pp. 14–18; C.B.S., 1976). In tabel 1 worden deze gegevens vermeld.

Het blijkt dat in 1971 op het moment van de telling de helft van alle primaire groepshuishoudens een gezin omvatte. Bijna een derde (30%) van de primaire groepshuishoudens zijn varianten op het gezin. De resterende groep huishoudens zijn als andere leefvormen te kenmerken (20%). Het grootste deel van de varianten op het

Tabel 1. Vormen van primaire groepshuishoudens in 1960 en 1971 in Nederland (percentages van huishoudens)

Vormen van primaire groepshuishoudens	1960		1971	
Gezinnen	51	51	50	50
Varianten op het gezin		34		30
– echtparen	21		21	
– echtparen met andere personen	2		1	
– echtparen met kinderen en andere personen	5		3	
– één-oudergezinnen	5		4	
– één-oudergezinnen met andere personen	1		1	
Andere leefvormen		15		20
– niet-gezinshuishoudens	3		3	
– alleenstaanden	12		17	
Totaal	100		100	

Bron: BEUCKENS-VRIES, 1976, pp. 14–18; C.B.S., 1976.

gezin zijn echtparen zonder kinderen. Eén-oudergezinnen vormden in 1971 5% van alle primaire groepshuishoudens. De categorie 'andere leefvormen' omvat twee verschillende groepen nl. alleenstaanden en de zgn. niet-gezinshuishoudens. Vier vijfde van deze laatsten bestaan uit twee personen.

Het beeld van 1971 geeft weinig verandering te zien vergeleken met dat van 1960. Ook in 1960 bestond er een grote diversiteit in vormen van huishoudens. In tien jaar tussen 1960 en 1971 heeft zich een stijging van het aandeel alleenstaanden voorgedaan ten koste van het aandeel huishoudens waarvan naast het echtpaar andere personen deel uitmaken. Deze twee ontwikkelingen hangen waarschijnlijk nauw samen: de personen die voorheen bij een gezin inwoonden (bijv. ongehuwde broer of zuster, ongehuwd kind of een kostganger) gaan in toenemende mate zelfstandig op kamers wonen. Zij worden dan als alleenstaande geteld. Opgemerkt dient te worden, dat in de groei van het aantal alleenstaanden in de periode 1960–1971 ook de gastarbeiders een rol spelen.

De groothuishoudens

Een indruk van de omvang van de groothuishoudens (huishoudens waarvan meer dan 20 personen deel uitmaken en waar de verzorging op basis van betaling plaats vindt en waar de rollen van verzorger en verzorgde in principe onderling niet uitwisselbaar zijn) kan eveneens met behulp van volkstellingen worden verkregen. In volkstellingen wordt namelijk ook de bevolking in inrichtingen en tehuizen geteld. In de na-oorlogse periode tot 1960 is het aantal personen gehuisvest in een inrichting aanzienlijk toegenomen (van ongeveer 150.000 in 1947 tot ruim 250.000 in 1960) (C.B.S., 1966). Na 1960 groeit dit aantal niet verder: het absolute aantal perso-

nen in instellingen bedroeg in 1971 ruim 250.000 (C.B.S., 1976). Dit bruto cijfer op zich zegt echter niet zoveel. In dit cijfer zijn zeer verschillende instellingen en tehuizen opgenomen, bijvoorbeeld Ambonezenwoonoorden, bejaardentehuizen en kloosters. Het lijkt daarom zinvol een uitsplitsing naar soort inrichting te maken en na te gaan hoeveel personen er deel van uitmaken. In tabel 2 zijn deze gegevens weergegeven.

In 1971 woonde bijna de helft van de personen in groothuishoudens in een inrichting voor bejaardenzorg. Op de tweede plaats kwamen de inrichtingen voor geesteszieken, waar bijna 20% van de personen in groothuishoudens verbleef. De overige instellingen en tehuizen waren in ongeveer gelijke mate bezet, waarbij de kloosters nog het grootste percentage personen omvatten (8%). Vergeleken met 1960 was het aandeel van de bejaardentehuizen en de psychiatrische inrichtingen in het totaal van de groothuishoudens toegenomen. Minder belangrijk waren de opleidingsinstituten met interne leerlingen geworden. Het percentage personen in deze inrichtingen bedroeg in 1960 bijna 14% en was in 1971 gedaald tot 5%.

De toename van personen in instellingen voor bejaardenzorg hangt nauw samen met het eerder genoemde proces van gezinsindividualisering, dat zich in de Westerse wereld voltrekt. De tendens van verzelfstandiging van het gezin werkt door in een verzelfstandiging van het individu. Dit houdt in, dat men minder geneigd is individuele behoeften ondergeschikt te maken aan de behoeften van de groep of het samenlevingsverband. Het dalend aantal personen in internaten, die verbonden zijn aan opleidingsinstituten, is een andere weerspiegeling van deze zelfde tendens.

Tabel 2. Percentage-verdeling van het aantal verzorgden in groothuishoudens naar (hoofddoel van de) instelling

(Hoofddoel van) instelling	1960	1971
bejaardenzorg	39	44
verpleging van zieken en herstellenden	2	5
geesteszieken	16	20
zintuiglijk en lichamelijk gehandicapten	1	2
opvoeding buitenshuis	6	6
andere sociale zorg	1	1
onderwijs	14	5
kloosters	6	8
militaire inrichtingen	5	6
gevangenen	0	0
overige	10	3
Totaal	100	100
(Aantal personen)	(257.279)	(255.770)

Bron: C.B.S., 1966; C.B.S., 1976.

Met deze kanttekeningen is enig onderscheid aangebracht in het verschijnsel groothuishouden. Een diepergaande analyse zou noodzakelijk zijn om voldoende zicht op deze groothuishoudens te krijgen.

DE VERZORGING IN DE GEZINS- EN ANDERE PRIMAIRE GROEPSHUISHOUDENS

In het laatste deel van dit artikel wordt de verzorging in gezinshuishoudens vergeleken met die in andere primaire groepshuishoudens. Hiermee zijn we aangeland bij het raakvlak van huishouden en huishouding.

Voor een vergelijking van de verzorging in gezins- en andere primaire groepshuishoudens kan een sociologische benadering hulp bieden. In verschillende Nederlandse gezinssociologische beschouwingen is een indeling gegeven van de functies, die het gezin tracht te vervullen. Het lijkt een acceptabele werkwijze, om in de vergelijking van de verzorging in de verschillende primaire groepshuishoudens uit te gaan van de functies van het gezin(shuishouden). Aangezien de functies van een groothuishouden niet overeenkomen met die van een gezinshuishouden, vallen de groothuishoudens buiten deze vergelijking. Het voornaamste verschil is dat groothuishoudens in feite doelorganisaties zijn in tegenstelling tot andere huishoudens. De ons bekende functie-indelingen van het gezin (Saal, Ishwaran en Kooy) verschillen niet veel van elkaar en wij zullen uitgaan van de kernfuncties van het gezin, zoals KOOY deze bespreekt in zijn boek *Het modern Westers gezin*. Hij onderscheidt een vijftal kernfuncties met als belangrijkste kenmerk de genormeerdheid ervan. Ze 'behoren' allen door het gezin te worden vervuld ten bate van de instandhouding van de samenleving als geheel en/of ten bate van de instandhouding van de eigen leden van het gezin. Deze kernfuncties zijn: de seksuele functie, de voortplantingsfunctie, de opvoedkundige, de economische en de affectieve functie (KOOY, 1970, pp. 20; 220).

De verzorging in een primair groepshuishouden wordt niet bepaald door het vervullen van één bepaalde functie (bijv. de economische), maar is onzes inziens het resultaat van de wijze waarop alle vijf functies gezamenlijk worden vervuld. De wijze waarop bijv. de affectieve functie wordt vervuld (het bieden van geborgenheid en intimiteit aan de leden) uit zich ook in de verzorging (namelijk de ruimte, de verlichting, de drankjes en de hapjes: de materiële voorwaarden voor de vervulling van de affectieve functie). Zou men de verzorging als afzonderlijke functie van een primair groepshuishouden opvoeren dan wordt wel recht gedaan aan een essentiële taak van een primair groepshuishouden, echter het verband van de verzorging met de onderscheiden vijf functies zou verloren gaan. Om deze reden geven we er de voorkeur aan om de verzorging te zien als resultaat van de wijze waarop de vijf kernfuncties door primaire groepshuishoudens worden vervuld. De drie eerder vermelde aspecten van de verzorging – management, arbeid en bewaking – worden in het kader van de kernfuncties gerealiseerd. Bijvoorbeeld het doen van inkopen (arbeid) is een realisering van de economische functie, het thuis-zijn terwille van de kinderen (bewaking) is

een realisering van de affectieve en de opvoedingsfunctie. En het plannen van de weekendbesteding (management) is een realisering van zowel de opvoedingsfunctie als de economische en de affectieve functie.

Voor een vergelijking van de verzorging in gezinshuishoudens en overige primaire groepshuishoudens is het zaak om na te gaan op welke wijze de functies worden vervuld. Deze vergelijking wordt echter beperkt door het ontbreken van vele empirische gegevens. De vergelijking is dan ook van hypothetische aard. In deze vergelijking worden gezinnen, varianten op het gezin (echtparen, één-oudergezinnen) en andere leefvormen (alleenstaanden en niet-gezinshuishoudens zoals vriendenparen) betrokken. Eerst wordt voor de afzonderlijke functies nagegaan in hoeverre deze in de verschillende huishoudens worden vervuld.

De seksuele functie

De seksuele functie zal meestentijds door de echtgenoten worden vervuld. Het wordt immers normaal geacht dat echtgenoten geregeld seksueel verkeer met elkaar hebben. De materiële voorwaarden die nodig zijn voor het vervullen van de seksuele functie, bijvoorbeeld privé-ruimte of een goed bed, uiten zich in de verzorging. Dit geldt voor huishoudens die gevormd worden door gezinnen en door echtparen. In een niet-gezinshuishouden wordt de seksuele functie verricht afhankelijk van het soort niet-gezinshuishouden. In een concubinaat is de seksuele functie wel aanwezig maar in een huishouden van broer en zuster in het algemeen niet. Het al of niet vervullen van de seksuele functie zal zijn weerslag hebben op de omvang van de verzorging in het huishouden.

De voortplantingsfunctie

In een gezinshuishouden zijn kinderen aanwezig; de voortplantingsfunctie wordt hier meestal vervuld, tenzij er sprake is van geadopteerde kinderen. In de varianten op het gezin en in de andere leefvormen kunnen kinderen aanwezig zijn of worden geboren. Op het moment van geboorte zullen deze huishoudens echter overgaan in een andere vorm, bijvoorbeeld van andere leefvorm in gezinsvariant of van gezinsvariant in gezin. Het al of niet vervullen van de voortplantingsfunctie zal zijn weerslag hebben op de omvang van de verzorging.

De opvoedingsfunctie

De functie van opvoeding en socialisering van kinderen wordt verricht in huishoudens die bestaan uit één of twee ouders met kinderen. De verzorgende activiteiten in het kader van de opvoeding van kinderen, weerspiegelen zich in de verzorging van huishoudens. De één-oudergezinnen ervaren in het algemeen meer moeilijkheden in het vervullen van deze functie dan de twee-oudergezinnen. In de eerstgenoemde huishoudens staat de ene ouder voor een taak, waarvoor in de volledige gezinnen twee ouders verantwoordelijk zijn.

De economische functie

De economische functie, die een primair groepshuishouden als eenheid van produktie en consumptie vervult, wordt in alle typen van huishoudens verricht. Zij vormen een consumptieve eenheid: voor het ingebrachte geld worden meer of minder noodzakelijke produkten gekocht. Door middel van de door de leden verrichte arbeid, ingebrachte of aanwezige middelen en voorzieningen vormen zij tevens een produktieve eenheid. De omvang van de consumptieve en produktieve activiteiten hangt onder andere samen met de grootte van de groep.

De affectieve functie

De affectieve functie behelst het bieden van koestering en geborgenheid aan de leden van de primaire groep. De wijze waarop dit gebeurt is mede afhankelijk van de normen en waarden van de sociale groep waartoe de huishoudens behoren. In alle primaire groepshuishoudens heeft de vervulling van de affectieve functie op een of andere wijze plaats. Het vervullen van deze functie kan echter voor sommige huishoudens op moeilijkheden stuiten (bijvoorbeeld alleenstaanden). Dit wil niet zeggen dat de affectieve functie in elk huishouden op dezelfde wijze wordt vervuld; onvoldoende affectie kan aanleiding geven tot problemen en conflicten bij en/of tussen de individuele leden van een huishouden. De activiteiten, die gericht zijn op het vervullen van de affectieve functie, maken deel uit van de verzorging. De bijdrage van de 'affectieve activiteiten' aan de totale verzorging zal bij de verschillende huishoudens uiteenlopen, mede ten gevolge van de verschillende opvattingen ten aanzien van wat men verstaat onder de materiële voorwaarden ten behoeve van de affectieve functie.

Samenvattend wordt in het volgende overzicht het vervullen van de functies door de verschillende primaire groepshuishoudens weergegeven.

Huishoudens	Functies van het primaire groepshuishouden				
	sexuele functie	voortplan- tingsfunctie	opvoedings- functie	economische functie	affectieve functie
gezin	+	+	+	+	+
variant van gezin:					
– echtpaar	+	–	–	+	+
– één-oudergezin	–	–	+	+	+
andere leefvormen:					
– alleenstaande	–	–	–	+	+
– niet-gezinshuishouden	?	–	–	+	+

+ functie wordt vervuld

– functie wordt niet vervuld

? niet duidelijk of de functie wordt vervuld

Uit het schema blijkt, dat de verzorging in de primaire groepshuishoudens uiteenloopt op het punt van het vervullen van de sexuele functie, de voortplantings- en de opvoedingsfunctie. In alle primaire groepshuishoudens worden de economische en de affectieve functie vervuld.

Uit het voorgaande blijkt dat gezinsvarianten en andere leefvormen dezelfde functies (kunnen) vervullen. Tussen deze typen huishoudens behoeft dan ook geen verschil in de verzorging te bestaan. Het formele criterium huwelijk dat bijvoorbeeld het echtpaar onderscheidt van het concubinaat, doet wat de vervulling van de functies en daarmee de verzorging betreft, niet terzake. Niettemin wordt de verzorging in verschillende typen van huishoudens, bijvoorbeeld huishoudens die bestaan uit een echtpaar of uit een samenwonend paar, niet op even gemakkelijke wijze gerealiseerd. De maatschappij waarin deze huishoudens zijn opgenomen is ingesteld op het huwelijk. De op het huwelijk gebaseerde huishoudens worden omgeven met regelingen ten aanzien van de kinderen, de vererving en de huisvesting. De huishoudens, die niet op het huwelijk zijn gebaseerd kennen deze bescherming niet (STRAVER, 1973, pp. 3-7). De verzorging in deze huishoudens zal met meer inspanning gerealiseerd worden. Deze relatieve achterstand geldt niet alleen voor concubinaten en homofiele samenwoningen, die in het geheel een relatief kleine groep vormen, maar ook voor alleenstaanden en één-oudergezinnen. Eén-oudergezinnen ondervinden met name in het vervullen van de opvoedingsfunctie, de economische functie (de rollen van kostwinner en verzorger) en de affectieve functie dat de samenleving is ingesteld op gezinnen met twee ouders. Er zijn momenteel van overheidswege aanzetten tot een handreiking aan de één-oudergezinnen: bijvoorbeeld door meer aandacht voor gezinshulp aan deze huishoudens en de fiscale aftrekbaarheid van de kosten van een huishoudster. Ook het opnemen van een weduwnaarspensioen in diverse CAO's is een teken, dat de problemen van het één-oudergezin om gelijktijdig de kostwinners- en de verzorgende rol te kunnen verrichten onderkend worden. Dergelijke regelingen zijn echter minimum-voorwaarden om het één-oudergezin zijn functies te kunnen doen vervullen. Alleenstaanden ervaren andere en soortgelijke moeilijkheden in het functioneren als huishouden. Naast het feit dat het belastingstelsel en het stelsel van sociale voorzieningen gericht is op het gezin, ervaren de alleenstaanden dat ook het sociale leven vaak is afgestemd op paren en niet op eenlingen. In het woningbouwbeleid krijgen één- en tweepersoonshuishoudens momenteel aandacht van de overheid (MINISTERIE VAN VOLKSHUISVESTING, 1976).

Aangezien elk primair groepshuishouden deel uitmaakt van de maatschappij als geheel, is de sociale omgeving van invloed op het huishouden zowel met betrekking tot de heersende waarden en normen als met betrekking tot de inrichting van de samenleving (wettelijke regelingen, structuur van de arbeidsmarkt etc.). Dit heeft gevolgen voor de verzorging in de primaire groepshuishoudens. De omvang van de verzorging wordt bepaald door de wijze waarop de functies in het huishouden worden vervuld. Twee verschillende huishoudens kunnen echter dezelfde functies vervullen, terwijl de samenleving de uitvoering van de functies kan belemmeren of bevorderen.

De relatie tussen huishouden en verzorging kan samengevat worden als volgt:

1. De omvang van de verzorging in een primair groepshuishouden is het resultaat van de wijze waarop de functies in het huishouden worden verricht. Uitgangspunt hierbij zijn de kernfuncties van een gezinshuishouden.

2. Elk primair groepshuishouden is opgenomen in de omringende maatschappij.

Deze kan de uitvoering van functies door het primair groepshuishouden belemmeren of bevorderen. In de huidige maatschappij wordt er van uitgegaan dat bijna iedereen in gezinsverband leeft, zodat de verzorging in gezinshuishoudens gemakkelijker tot stand komt dan in de overige primaire groepshuishoudens. De leden van deze overige huishoudens zullen meer moeten improviseren en meer creativiteit moeten ontplooiën om dezelfde verzorging te realiseren als in gezinshuishoudens.

Uit het voorgaande vloeit een pleidooi voort voor aanpassing van de maatschappij aan andere primaire groepshuishoudens dan het gezin. In wettelijke regelingen en richtlijnen van particuliere instellingen en organisaties zouden de andere primaire groepshuishoudens gelijke mogelijkheden dienen te hebben als het gezinshuishouden. Als dit gerealiseerd is, zal de verzorging in huishoudens, die dezelfde functies vervullen, met gelijke inspanning gerealiseerd kunnen worden.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BEUCKENS-VRIES, M. 1976. Verschijningsvormen van het Gezin. Interimrapport. Amsterdam.
- C.B.S. 1964. 13e Algemene Volkstelling 1960, deel 5B. Huishoudens, Gezinnen en Woningen. Zeist.
- C.B.S. 1966. 13e Algemene Volkstelling 1960, deel 12. Bevolking in inrichtingen en tehuizen. Hilversum.
- C.B.S. 1976. 14e Algemene Volkstelling 1971, Steekproef 1 op 10, Uitkomsten voor Nederland. 's-Gravenhage.
- DOUMA, W. H. 1977. Over huishouden, huishouding, huisvrouw en wat dies meer zij. Landbouwhogeschool Wageningen (stencil).
- GROTE WINKLER PRINS. 1975. Encyclopedie in twintig delen, deel 9. Zevende druk. Amsterdam.
- KOOP, G. A. 1970. Het modern Westers gezin. Hilversum.
- KRUYSKAMP, C. 1970. Van Dale's groot woordenboek der Nederlandse taal. Negende druk. 's-Gravenhage.
- MINISTERIE VAN VOLKSHUISVESTING EN RUIMTELIJKE ORDENING. 1976. Nota Huisvesting alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens. 's-Gravenhage.
- Raamprogramma Studierichting Huishoudwetenschappen. 1974. Postac nr. 18. Wageningen.
- SPIJKERS-ZWART, S. I. 1973. De Huishouding; een oriënterende studie naar de toepasbaarheid van concepten en theorieën in niet-westerse samenlevingen. Publikatie nr. 01 afd. Huishoudkunde. Landbouwhogeschool Wageningen.
- Standard Lexicon Sociologie. 1967.
- STRAVER, C. J. 1973. Alternatieve relaties in een sociaal vacuüm. In: Samenleven en niet trouwen. Dialoogreeks nr. 2.

HET HUISHOUDELIJK GEDRAG BENADERD VANUIT DE ECONOMISCHE THEORIE

T. WALTER¹

Vakgroep Huishoudkunde, Landbouwhogeschool

SUMMARY

Household behaviour, like all human behaviour, can be studied from various aspects. Prior to an efficient interdisciplinary analysis of household behaviour the phenomena in question have to be studied from the relevant mono-disciplines such as economics, sociology and psychology.

The purpose of this article is to show that many of the familiar instruments of analysis developed in economic theory can be usefully employed to study a wide range of issues other than just financial cost and returns.

The economic techniques applied to household behaviour are:

- the analysis of costs and benefits, extended to an analysis of input and output;
- the technique of indifference curves that can be used to gain insight into the problem of work and leisure;
- the law of comparative advantage that can be extended to the problem of the division of labour and consequently to the division of household tasks;
- the theory of games that can be applied to household decision-making, but to consumer problems in general as well;
- the technique of input-output tables that can be used to show the contribution of household work to the national product.

INLEIDING

De huishoudkunde heeft als taak de bestudering van het huishoudelijk gedrag, dat gericht is op de bevrediging van de materiële behoeften van de mens en op het scheppen van de materiële voorwaarden voor het bevredigen van zijn immateriële behoeften (SPIJKERS-ZWART, 1973, pp. 20–23). Dit gedrag is, zoals alle menselijk handelen, zeer complex.

Tot nu toe hebben degenen die zich in de huishoudkunde hebben bezig gehouden met de theorievorming, dit vrijwel uitsluitend gedaan vanuit de *beschrijving* van de verschijnselen. Het inzicht in het huishoudelijk gedrag is hierdoor weliswaar in belangrijke mate toegenomen, de kennis echter blijft fragmentarisch. Om tot een algemene theorie van de huishoudkunde, tot een 'samenhangend geheel van bijzondere en

¹ Voor de totstandkoming van dit artikel is een dankbaar gebruik gemaakt van de kritische kanttekeningen van dr. J. J. Krabbe, medewerker van de Vakgroep Staathuishoudkunde van de Landbouwhogeschool.

verantwoorde kennis' (VAN SCHILFGAARDE, 1968, p. 175) omtrent het huishoudelijk gedrag te komen, kan men zich uiteraard niet beperken tot een beschrijving van de problemen, doch zullen de verschijnselen in hun onderlinge samenhang moeten worden *verklaard*.

De problematiek van het huishoudelijk gedrag kan vanuit verschillende richtingen worden benaderd. Omdat beperking tot een benadering vanuit één wetenschappelijk gezichtspunt een eenzijdig en vertekend beeld zou geven, is een bestudering vanuit verschillende disciplines noodzakelijk. Evenals voor andere gedragswetenschappen komen ook voor de huishoudkunde het meest in aanmerking de economie, de sociologie en de psychologie. Weliswaar dient de bestudering gecoördineerd te geschieden, doch een doeltreffende analyse kan slechts plaatsvinden vanuit ieder van deze disciplines afzonderlijk, omdat slechts dan een voldoende diepgang gewaarborgd is. Eerst wanneer de analyse vanuit ieder van deze monodisciplines in voldoende mate heeft plaatsgevonden, is een integratie op interdisciplinair niveau mogelijk, een integratie die kan leiden tot een theorie waarin de verschillende aspecten in hun onderlinge samenhang naar voren komen, en die aldus inzicht kan geven in het huishoudelijk gedrag.

'Economics is the science which deals with business affairs', zegt HICKS (1942, pp. 1-2) in *The social framework*, welk werk een inleiding is tot de macro-economie. Iets verderop stelt hij: 'Production is activity directed to the satisfaction of other people's wants through exchange; *thus it is only those services which are paid for that have to be included*. The most important kind of services which, on this test, have to be left out are the services performed within the family – the work done by wives for their husbands, by parents in looking after their children, and so on. These services are not to be reckoned as productive because they are not paid for.' (curs. schr.) HICKS (1942, p. 23) realiseert zich dat deze oplossing theoretisch onjuist is, doch voor de macro-economie de enig praktisch bruikbare. Hieraan voegt hij daarom nog toe: 'It is of course not very convenient that we have to exclude this essential work from our definition of production, but there does not seem to be any help for it, if we are to have the advantage of using words in precise and well-defined ways. The fact that we have excluded it from our definition does not absolve us from keeping the fundamental importance, the fundamental economic importance, of this sort of work very much in our minds.'

Tot welke consequenties deze stellingname heeft geleid, moge blijken uit het volgende citaat van DELFGAAUW (1965, pp. 2-3): 'Productie wordt dikwijls omschreven als het vervaardigen van nuttige goederen, of als het toevoegen van nuttigheden aan bestaande goederen; een omschrijving in deze geest kan echter niet voldoen, want er vallen talrijke handelingen onder, *die ieder zinnig mens onder consumptie zal rangschikken* zoals het bakken van de biefstuk in de keuken of het smeren van boterhammen aan de ontbijttafel.' (curs. schr.) Een dergelijke beperking, die in de economische literatuur veel wordt aangetroffen, is voor de huishoudkunde onaanvaardbaar. Er bestaan trouwens geen theoretische bezwaren dergelijke activiteiten tot de

productie te rekenen, zoals uit het onderstaande moge blijken.

Uit de volgende definitie blijkt dat een ruimere interpretatie van de economie mogelijk is: 'Economics is the study of how men and society end up choosing, *with or without the use of money*, to employ scarce productive resources that could have alternative uses, to produce various commodities and distribute them for consumption, now or in the future, among various people and groups in society. It analyses the costs and benefits of improving patterns of resource allocation.' (SAMUELSON, 1973, p. 3; curs. schr.) Wij sluiten ons aan bij de ruime opvatting van de economische wetenschap zoals deze hierboven door de gezaghebbende Amerikaanse economist SAMUELSON wordt gedefinieerd. Op deze wijze behoeven wij ons niet te beperken tot zaken die onder de gemeenschappelijke noemer geld te brengen zijn.

Wij hopen in dit artikel aan te tonen dat de economische analyse niet slechts kan worden gebruikt voor zaken die op geld waardeerbaar zijn, doch in feite evenzeer op andere problemen waar de huishoudkunde zich mee bezighoudt. Uit de economische theorie zullen wij een aantal analysemethoden de revue laten passeren en daarbij trachten aan te geven op welke wijze deze in de huishoudkunde kunnen worden toegepast. Achtereenvolgens zullen eerst uit de micro-economie enkele onderwerpen aan de orde worden gesteld, daarna uit de macro-economie. Het zijn de analyse van kosten en baten, de techniek van de indifferentiecurven en de wet van het comparatieve voordeel; daarna de speltheorie, die zowel in de micro- als in de macro-economie kan worden toegepast. Tenslotte zal een poging worden gedaan de waarde van de huishoudelijke productie te kwantificeren, om deze te relateren aan het nationaal produkt.

DE ANALYSE VAN KOSTEN EN BATEN, VAN INPUT EN OUTPUT

Eerst zullen wij de analyse van kosten en baten bezien en deze uitbreiden tot een analyse van input en output. Wij gaan daarbij uit van de individuele vraag- en aanbodcurven (*vv* en *aa* in fig. 1). De individuele vraagcurve voor één economisch subject geeft aan welke prijs dit economisch subject bereid is te betalen voor verschillende kwantiteiten van één bepaald goed. De prijs (*OP*) die de consument in kwestie bereid is te betalen voor verschillende hoeveelheden, mag worden verondersteld in een vaste verhouding te staan tot het marginale nut (*MN*) van het betreffende goed bij iedere additionele hoeveelheid. In deze situatie geldt $MN_1/P_1 = MN_2/P_2 = \dots = MN_n/P_n$ waarbij 1, 2, ..., *n* de verschillende hoeveelheden aangeven. Bij deze formulering denkt men onwillekeurig, hoewel ten onrechte, aan de Tweede Wet van Gossen, welke luidt dat bij een optimale besteding van het inkomen in de individuele consumptie-huishouding de grensnutten van de diverse consumptiegoederen zich verhouden als hun prijzen. Hier gaat het echter om een andere gelijkheid: de prijzen hebben immers betrekking op één goed.

Indien wij één economisch subject in beschouwing nemen – of dit nu één individueel

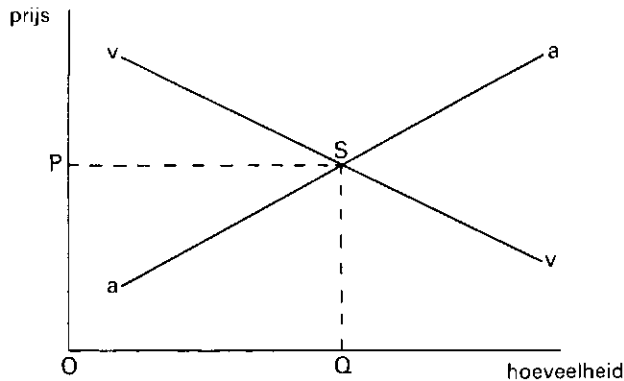

Fig. 1. De vraag- en aanbodcurve

persoon is of één huishouden, doet niet terzake – is het niet noodzakelijk dat wij op de ordinaat prijzen, geldeenheden, afzetten. Wij kunnen ook werken met eenheden nut. Dit levert wel kwantificeringsproblemen op, maar dit behoeft geen belemmering te zijn omdat het in eerste instantie uitsluitend een denkstramien betreft, met een in meer of mindere mate hypothetische grootheid nut. Daar het in dit geval gaat om één bepaald economisch subject, is het geen vereiste dat deze grootheid interpersoneel vergelijkbaar is. Een redenering als die voor de vraagcurve is ook toe te passen op de aanbodcurve. Gaat het bij de vraagcurve feitelijk om het marginale nut van verworven eenheden, bij de aanbodcurve betreft het het marginale nut van opgeofferde hoeveelheden van een goed of dienst, van een middel. De evenwichtssituatie vinden wij in het snijpunt van de beide curven, in punt *S*.

Daar men de begrippen *kosten* en *opbrengsten* onwillekeurig relateert aan geldeenheden, aan prijzen, willen wij verder spreken over de meer algemene, aan de systeemleer ontleende begrippen *input* en *output*. De Amerikaanse econoom BOULDING, (1970a, p. 54) die zich ook intensief met de systeemtheorie heeft beziggehouden, wijst er op dat input en output kunnen bestaan uit materie, energie en informatie.

Alvorens enkele toepassingen te geven van de analyse van input en output op huishoudkundige problemen, moet nog een opmerking worden gemaakt. Evenmin als men voor de ordinaat uitsluitend behoeft te denken aan geldeenheden, is het noodzakelijk dat op de abscis slechts fysieke hoeveelheden kunnen worden afgezet. Wij kunnen bijvoorbeeld evenzeer denken aan 'hoeveelheden' kwaliteit of beter gezegd aan een kwaliteitsschaal, zoals bijvoorbeeld ook MAYNES (1975) doet. Een hogere kwaliteit zal in het algemeen een grotere input vragen dan een mindere kwaliteit. De input-curve geeft aan wat men moet opofferen om iets anders, de output, te verwerven.

Beide curven zijn een uitdrukking van de Eerste Wet van Gossen, de wet van het afnemend grensnut. Voor de dalende output-curve is dit zonder meer duidelijk; wat de stijgende input-curve betreft: hoe meer middelen men reeds heeft opgeofferd, des

te hoger wordt het grensnut van elke volgende eenheid die men inzet. Daarnaast zien wij in de stijgende input-curve ook de werking van de zogenaamde wet van de afnemende meeropbrengsten: hoe meer middelen men reeds heeft aangewend, des te geringer wordt de output bij een volgende hoeveelheid input.

Wij zullen nu enkele voorbeelden geven van toepassingen van input- en output-curven op huishoudkundige problemen. Is de input-curve ii , de output-curve oo , dan zal men genoeg nemen met een kwaliteit OA , en bedragen de marginale input en output OB (fig. 2). Stelt men – de huisvrouw of het huishouden – de eisen hoger, hetgeen betekent dat het grensnut van de kwaliteit van het resultaat van het werk stijgt, en bijvoorbeeld verloopt volgens curve $o'o'$, dan zal de kwaliteit OC worden bereikt bij een marginale input en output van OD . De hogere eisen brengen een input met zich mee die belangrijker is dan in het eerste geval.

Een ander voorbeeld: stel men staat voor de aankoop van een huis. Nu zal het resultaat van de aankoop voor een zeer belangrijk deel afhankelijk zijn van de bedrevenheid in het nemen van een dergelijke belangrijke beslissing. Beschouwen wij in fig. 3 eerst curve oo : dit is de individuele marginale output-curve. Indien bij deze output-curve curve ii behoort als individuele marginale input-curve – in dit geval de curve van iemand die niet zo ervaren is in het nemen van een zo belangrijk besluit als het kopen van een huis – dan zal het evenwicht tot stand komen in punt S ; daarbij is een kwaliteit OA bereikt. Zou de koper in een dergelijke besluitvorming echter meer ervaring hebben, beter de weg weten om de nodige informatie te verkrijgen, dan zou zijn marginale input-curve bijvoorbeeld $i'i'$ zijn, dan zou hij, met een veel geringere input een veel hogere kwaliteit weten te verwerven, namelijk OC .

Men kan stellen, dat de marginale output gereduceerd is tot OD , doch hierbij dient men te bedenken, dat het gaat om het 'consumenten-surplus', door MARSHALL (1926, p. 103) gedefinieerd als: 'the excess of the price which he [de consument]

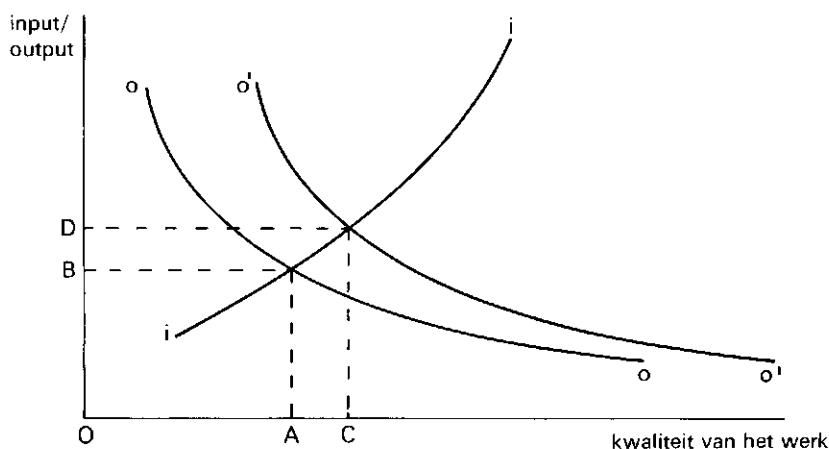

Fig. 2. Het verband tussen input en output en de kwaliteit van het resultaat van de huishoudelijke arbeid

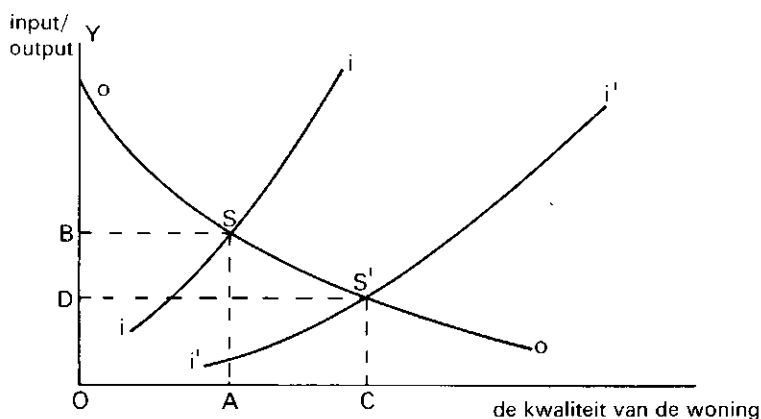

Fig. 3. De input en de output bij de aankoop van een woning bij verschillende rendementen van de input in relatie tot de kwaliteit van de woning

would be willing to pay rather than go without the thing, over that which he actually does pay'. In het eerste geval zou het consumenten-surplus worden weergegeven door het oppervlak YSB , in het tweede geval door $YS'D$, dus een heel wat groter surplus; dit is ook begrijpelijk gezien de hogere kwaliteit die verkregen wordt.

Bij de hier behandelde analyse van input en output kan men tegenwerpen, dat het afwegen van input en output in het huishoudelijk gedrag vrijwel nimmer een continu proces is, doch meestal slechts incidenteel plaatsvindt. Wat daarbij gebeurt is, dat men op een gegeven ogenblik tot de conclusie komt: 'Nu is het genoeg!' en dienovereenkomstig handelt. De mogelijkheid is dan uiteraard niet uitgesloten dat men het evenwichtspunt al ruimschoots is gepasseerd, en inziet dat men een volgend maal dat evenwichtspunt beter in acht zal moeten nemen. Het is in feite een proces van terugkoppeling, van 'trial and error', een leerproces. Dat is dan verder het terrein van de psycholoog, niet meer van de economist.

DE TECHNIK VAN DE INDIFFERENTIECURVEN

De techniek van de indifferentiecurven lijkt een zeer abstracte, die van zuiver theoretisch belang is. Dit neemt echter niet weg dat het een bruikbaar instrument betreft, waarmee het verband tussen de inzet van verschillende combinaties van middelen in de huishouding en het daarmee te bereiken resultaat, het verzorgingsniveau, grafisch kan worden weergegeven.

Bij de techniek van de indifferentiecurven wordt, zoals ook elders in de economie, uitgegaan van een sterk vereenvoudigde situatie. Hierbij wordt verondersteld dat wij slechts de beschikking hebben over twee goederen. Op beide assen van een assenstelsel wordt één goed, één middel, afgezet. Deze methode houdt dus een belangrijke beperking in, omdat – bij de grafische weergave althans – slechts twee middelen, twee

goederen, tegelijkertijd in de analyse kunnen worden betrokken. Door een kunstgreep is het echter mogelijk aan deze beperking te ontkomen en het aantal uit te breiden. Dit is wat in feite bij de vraagcurve gebeurt: één goed, één middel, wordt dan op de ene as afgezet tegen alle andere goederen, alle andere middelen tezamen op één noemer gebracht, namelijk die van het geld, op de andere as.

Wij gaan uit van een matrix, een tweewegtabel, waarin de kolommen achtereenvolgens opklimmende hoeveelheden van het ene gebruikte goed, het ene middel, aangeven; de rijen opklimmende hoeveelheden van het andere middel. Iedere combinatie geeft een bepaalde bevrediging, weergegeven in op de mate van bevrediging betrekking hebbende eenheden. Indien wij een tweewegtabel grafisch willen weergeven, moeten wij in drie dimensies denken.

Het bijzondere van de techniek van de indifferentiecurven is dat drie dimensies worden weergegeven in het platte vlak. De indifferentiecurven geven ieder een bepaald verzorgingsniveau aan. Iedere indifferentiecurve kan men vergelijken met een hoogtelijn op een landkaart. Elke volgende indifferentiecurve die verder van de oorsprong verwijderd is, geeft een hoger verzorgingsniveau aan. Aldus kunnen wij ons een heel veld van indifferentiecurven denken die de verschillende niveaus, de verschillende hoogten op de imaginaire subjectieve nutsheuvel representeren.

De objectief bepaalde ruilverhouding tussen de beide middelen wordt aangegeven door de helling van een rechte lijn die beide assen verbindt. De plaats van deze rechte lijn wordt bepaald door de budgettaire mogelijkheden van het subject in kwestie.

Wij zullen nu een voorbeeld bezien, waarin het verband tussen de besteding van twee middelen, tijd en geld, en het daarmee te bereiken verzorgingsniveau wordt aangegeven. Het indifferentiepatroon is gegeven, en ook de ruilverhouding tussen inkomen en tijd (zie fig. 4a).

Stel men heeft de beschikking over OB uren per dag. Men zou al deze uren kunnen

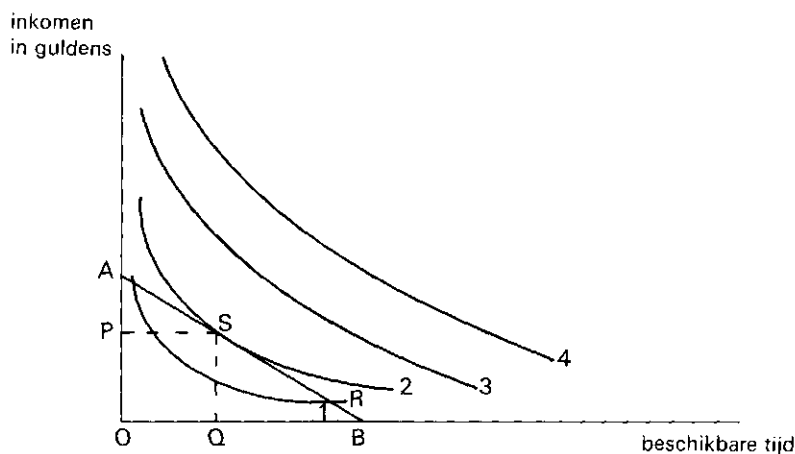

Fig. 4a. Het verband tussen de besteding van tijd en geld en het verzorgingsniveau

gaan werken. Dat zou betekenen dat men een inkomen OA zou verwerven, maar men zou tegelijkertijd alle vrije tijd hebben opgeofferd. De analyse van de indifferentiecurven nu wil laten zien, dat het van het op dat ogenblik voor het betreffende subject geldende indifferentiepatroon afhangt hoeveel vrije tijd dit subject bereid is op te offeren om er inkomen voor te verwerven. In dit geval zal dat zijn: QB uren worden opgeofferd om er OP gulden inkomen voor te ontvangen. Want dit is het raakpunt aan de hoogst bereikbare indifferentiecurve. Het is ondenkbaar dat men op grond van een rationele beslissing een ander punt op de lijn AB zou kiezen, bijv. punt R , omdat men in dat geval 'slechts' verzorgingsniveau 1 zou bereiken, terwijl een verschuiving naar punt S een bereiken van verzorgingsniveau 2 zou betekenen.

In fig. 4b is aangegeven wat de gevolgen zouden zijn van een verbetering van de loonvoet van BA naar BA' . Als men bij een volledig gelijkblijvend indifferentiepatroon $Q'B$ uren zou gaan werken, zou men daarvoor een inkomen verkrijgen van OP' , en OQ' aan vrije tijd overhouden: daarmee wordt dan verzorgingsniveau 3 bereikt. In fig. 4c zien wij wat de gevolgen zijn van een toeneming van de beschikbare tijd, bij dezelfde ruilverhouding als in fig. 4a, wederom in de veronderstelling dat het indifferentiepatroon ongewijzigd blijft.

Uiteraard is het niet aannemelijk dat bij veranderde omstandigheden het indifferentiepatroon ongewijzigd zou blijven. Het economisch subject zal zonder twijfel zijn preferenties aanpassen aan, en zich laten beïnvloeden door de gewijzigde omstandigheden, hetgeen tot uiting komt in een gewijzigd indifferentiepatroon. Zo zijn verschijnselen als de door VAN PRAAG (1972, p. 10) met 'preference drift' betitelde te verklaren.

Met het bovenstaande is getracht aan te tonen dat de algemene theorie van de indifferentiecurven van belang kan zijn voor het verkrijgen van een beter inzicht in het huishoudelijk gedrag, en derhalve voor de theorievorming in de huishoudkunde.

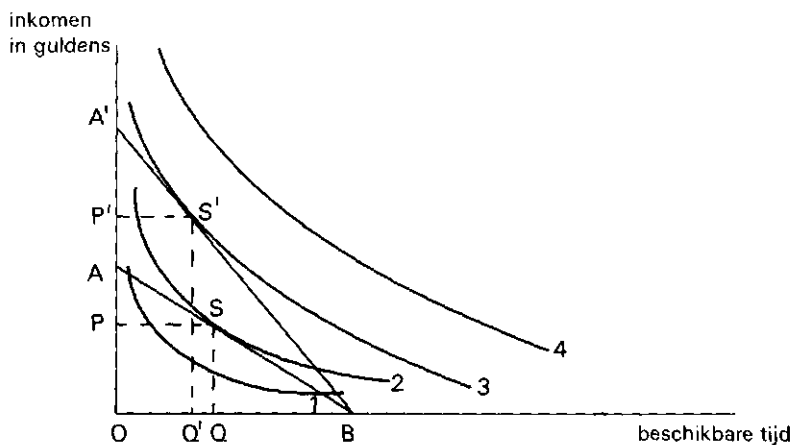

Fig. 4b. Gevolgen van een verbetering van de loonvoet

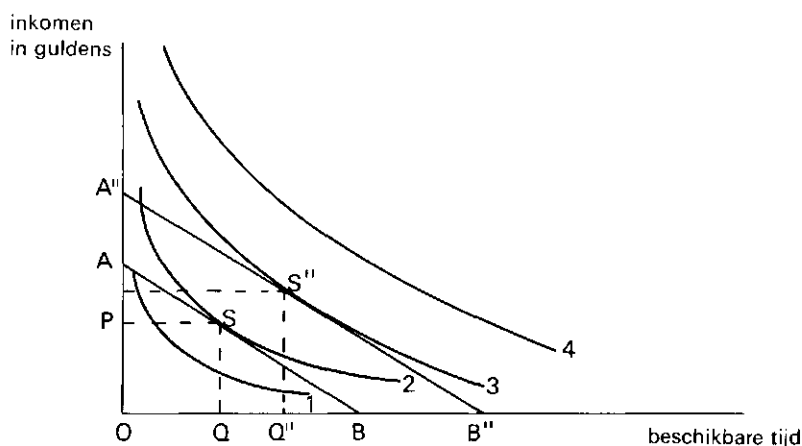

Fig. 4c. Gevolgen van een toeneming van de beschikbare tijd

DE WET VAN HET COMPARATIEVE VOORDEEL

De wet van het comparatieve voordeel is ontleend aan de leer van de internationale handel. David Ricardo (1772–1823) gaf gestalte aan deze wet, die is gebaseerd op het verschijnsel dat, als er tussen twee landen een verschil bestaat in de verhouding van de aantallen manuren die nodig zijn voor het produceren van twee verschillende goederen, het voor beide landen voordelig is zich met name te richten op het goed ten aanzien waarvan men relatief in het voordeel is, en dit met het andere land te ruilen tegen het goed waarbij men relatief in het nadeel is. Deze wet, die in feite is gebaseerd op een verschil in relatieve efficiency bij het uitvoeren van taken, is op een veel ruimer gebied toe te passen dan alleen de internationale handel, en wel op het gehele verschijnsel van de arbeidsverdeling. Door specialisatie, waarbij men gebruik maakt van comparatieve voordelen, kan men immers een grotere opbrengst verkrijgen dan wanneer iedereen alles zelf zou maken.

Stel het voorbeeld van tabel 1. Het gemakkelijkst ziet men de werking van de wet in een grafiek (fig. 5). Op de horizontale as is afgezet het aantal uren dat in land *A*, respectievelijk in land *B* nodig is om één eenheid wijn te produceren, op de verticale as de aantallen uren voor de produktie van één eenheid doek. Verbinden wij nu de

Tabel 1. Een voorbeeld van Ricardo ter illustratie van de Wet van het comparatieve voordeel

Land	Het aantal man-uren per geproduceerde eenheid produkt	
	Wijn	Doek
A	120	100
B	80	90

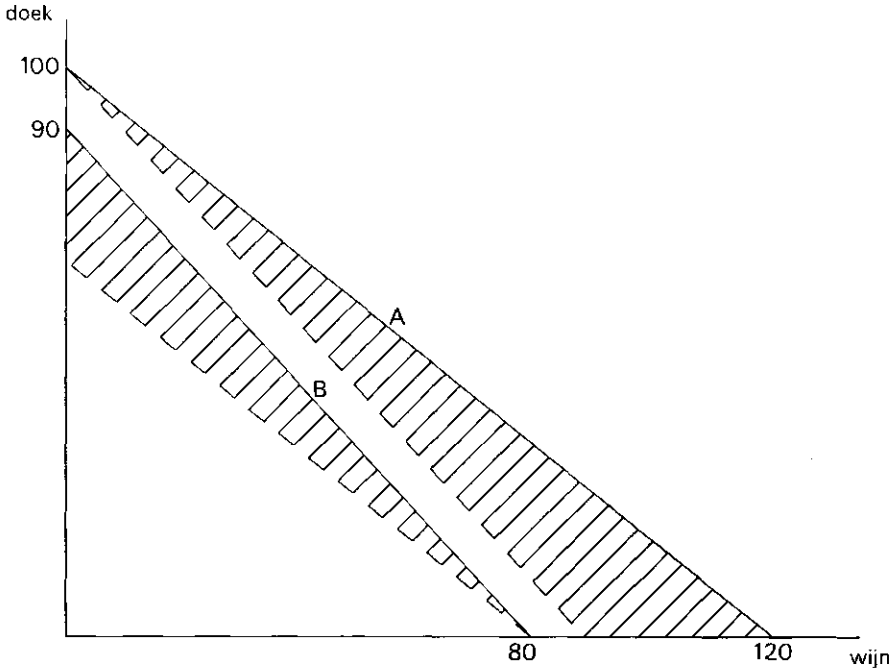

Fig. 5. De werking van de wet van het comparatieve voordeel

beide punten – op abscis en ordinaat – voor land *A* met elkaar, en evenzo voor land *B*, dan constateren wij dat de beide verbindingslijnen niet evenwijdig lopen. Dit betekent dat voor beide landen een comparatief voordeel te behalen is. Tevens geeft de figuur aan binnen welke grenzen de ruilverhouding zich kan bewegen. Deze worden namelijk aangegeven door de hellingen van de beide verbindingslijnen. Voor land *A* zal de verhouding voor doek in ruil voor wijn liggen tussen $80/90$ en $120/100$, voor land *B* voor wijn in ruil voor doek tussen $100/120$ en $90/80$.

Deze redenering kan men ook gebruiken voor de taakverdeling in de huishouding. Stel dat er in huis twee taken zijn: het schoonhouden van het huis en het maaien van het gras (zie tabel 2). In dit gechargeerde voorbeeld zou de vrouw in totaal 160 minuten bezig zijn, de man 400 minuten; aangenomen dat zij twee afzonderlijke huis-

Tabel 2. Een fictief voorbeeld voor een economische verklaring van de taakverdeling in de huishouding

Het aantal minuten nodig voor de taak

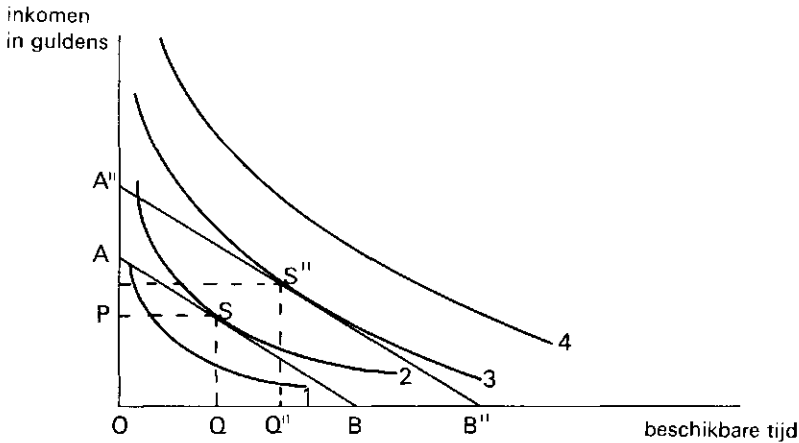

Fig. 4c. Gevolgen van een toeneming van de beschikbare tijd

DE WET VAN HET COMPARATIEVE VOORDEEL

De wet van het comparatieve voordeel is ontleend aan de leer van de internationale handel. David Ricardo (1772–1823) gaf gestalte aan deze wet, die is gebaseerd op het verschijnsel dat, als er tussen twee landen een verschil bestaat in de verhouding van de aantallen manuren die nodig zijn voor het produceren van twee verschillende goederen, het voor beide landen voordelig is zich met name te richten op het goed ten aanzien waarvan men relatief in het voordeel is, en dit met het andere land te ruilen tegen het goed waarbij men relatief in het nadeel is. Deze wet, die in feite is gebaseerd op een verschil in relatieve efficiency bij het uitvoeren van taken, is op een veel ruimer gebied toe te passen dan alleen de internationale handel, en wel op het gehele verschijnsel van de arbeidsverdeling. Door specialisatie, waarbij men gebruik maakt van comparatieve voordelen, kan men immers een grotere opbrengst verkrijgen dan wanneer iedereen alles zelf zou maken.

Stel het voorbeeld van tabel 1. Het gemakkelijkst ziet men de werking van de wet in een grafiek (fig. 5). Op de horizontale as is afgezet het aantal uren dat in land *A*, respectievelijk in land *B* nodig is om één eenheid wijn te produceren, op de verticale as de aantallen uren voor de produktie van één eenheid doek. Verbinden wij nu de

Tabel 1. Een voorbeeld van Ricardo ter illustratie van de Wet van het comparatieve voordeel

Land	Het aantal man-uren per geproduceerde eenheid produkt	
	Wijn	Doek
A	120	100
B	80	90

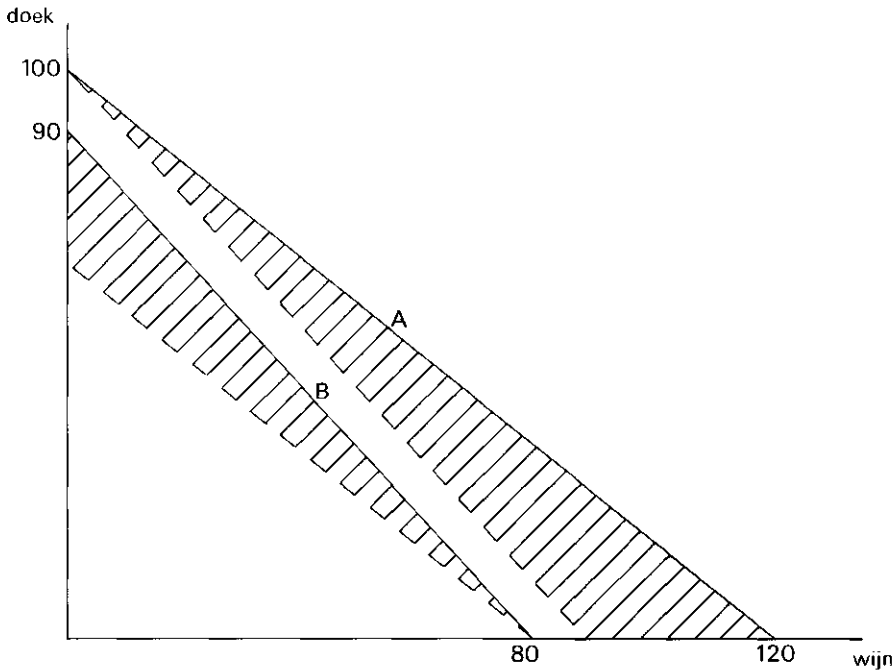

Fig. 5. De werking van de wet van het comparatieve voordeel

beide punten – op abscis en ordinaat – voor land *A* met elkaar, en evenzo voor land *B*, dan constateren wij dat de beide verbindingslijnen niet evenwijdig lopen. Dit betekent dat voor beide landen een comparatief voordeel te behalen is. Tevens geeft de figuur aan binnen welke grenzen de ruilverhouding zich kan bewegen. Deze worden namelijk aangegeven door de hellingen van de beide verbindingslijnen. Voor land *A* zal de verhouding voor doek in ruil voor wijn liggen tussen $80/90$ en $120/100$, voor land *B* voor wijn in ruil voor doek tussen $100/120$ en $90/80$.

Deze redenering kan men ook gebruiken voor de taakverdeling in de huishouding. Stel dat er in huis twee taken zijn: het schoonhouden van het huis en het maaien van het gras (zie tabel 2). In dit gechargeerde voorbeeld zou de vrouw in totaal 160 minuten bezig zijn, de man 400 minuten; aangenomen dat zij twee afzonderlijke huis-

Tabel 2. Een fictief voorbeeld voor een economische verklaring van de taakverdeling in de huishouding

	Het aantal minuten nodig voor de taak	
	Schoonhouden	Maaien
Vrouw	60	100
Man	100	300

houdingen voeren, zouden zij in totaal 560 minuten bezig zijn. Zouden zij echter besluiten één huishouding te gaan voeren en daarbij de taken te verdelen, en zou de vrouw het huis schoonhouden en de man gaan maaien, dan zou dat in totaal 360 minuten kosten. Indien zij echter de rollen zouden omdraaien, dan zou men in totaal slechts 200 minuten kwijt zijn. Ook dit voorbeeld kan men in een grafiek uitbeelden. Wij laten dit echter gaarne aan de lezer over.

DE SPELTHEORIE

In 1947 publiceerden VON NEUMANN en MORGENSTERN *The theory of games and economic behavior*. Deze theorie houdt zich bezig met de besluitvorming in situaties van onzekerheid, waarbij meer partijen invloed hebben op de uitkomst: ieder van de 'deelnemers' aan het 'spel' neemt zijn besluit op basis van wat deze denkt dat de anderen zullen doen. Men gaat bij deze theorie uit van bepaalde verwachte uitkomsten bij het volgen van een bepaalde strategie, welke afhankelijk zijn van de strategie die de tegenpartijen kiezen. In de analyse beperkt men zich, in verband met de complexiteit, meestal tot slechts twee partijen. (Zie ook DAVIS, 1970).

Om de verschillende resultaten op een overzichtelijke manier te rangschikken, teneinde op grond daarvan een strategie te kunnen kiezen, maakt men gebruik van een resultatenmatrix. Het eenvoudigst ligt de zaak bij de zgn. nul-som spelen; daarbij is het verlies van de ene partij steeds gelijk aan de winst van de andere, zoals dit bijvoorbeeld in onderstaande matrix tot uitdrukking is gebracht (zie tabel 3).

In de werkelijkheid komen dergelijke nul-som 'spelen' weinig voor. Voor het huishoudelijk gedrag zijn deze dan ook nauwelijks van belang. Interessanter voor de huishoudkunde zijn 'spelen' als die waarvan in de volgende matrix een voorbeeld is gegeven (tabel 4). Zijn de beide 'spelers' coöperatief ingesteld, dan kiezen zij beiden hun eerste strategie: voor beiden is dan het resultaat +10. Stel dat de ene partij wel coöperatief is ingesteld, maar de andere slechts op zijn eigen voordeel uit is, dan is de winst (+20) geheel voor de laatste, het verlies (−10) geheel voor de eerste. Zijn beide competitief ingesteld, dan delen zij het verlies (ieder −5) wanneer zij beiden de tweede strategie kiezen.

Tabel 3. Voorbeeld van een resultatenmatrix bij een nul-som spel

		Speler A	
		1e strategie	2e strategie
Speler B	1e strategie	+2 −2	−3 +3
	2e strategie	−1 +1	+2 −2

Tabel 4. Voorbeeld van een resultatenmatrix bij een niet-nul-som spel

Speler B	Speler A	
	1e strategie	2e strategie
1e strategie	+10 +10	-10 +20
2e strategie	+20 -10	-5 -5

In de speltheorie gaat het nu om het inzicht in de keuze van de optimale strategie. Het zou in dit hoofdstuk te ver voeren dieper op de berekeningswijze hiervan in te gaan. Bovendien is het de vraag of voor de huishoudkunde de op de waarschijnlijkheidsrekening gebaseerde en derhalve sterk wiskundige berekeningsmethode wel zinvol is, vooral omdat de 'spelers' de resultatenmatrix niet meer dan slechts bij zeer grove benadering bekend kan zijn.

Hoewel het voor de huishoudkunde derhalve geen zin heeft diep in te gaan op de mathematische kant, lijkt het vestigen van de aandacht op de grondbeginselen van de speltheorie voor het inzicht in het huishoudelijk gedrag van belang. Zo kan bijvoorbeeld bij de analyse van het besluitvormingsproces in het huishouden de speltheorie een bruikbaar instrument zijn.

Dat de speltheorie kan worden toegepast op andere vraagstukken, zoals op die uit de consumentenproblematiek, moge blijken uit het volgende voorbeeld. Stel een markt voor een bepaald goed, met een vraagcurve vv en een aanbodcurve aa (zie fig. 6). Op grond van de ligging en het verloop van deze beide curven komt een prijs OP tot stand bij een gevraagde hoeveelheid OQ . Nemen wij nu aan dat de aanbieder zijn prijs verhoogt tot OP' , in de verwachting dat dezelfde hoeveelheid zal worden gekocht als voorheen. Dat zou betekenen dat de aanbieder zijn aanbodcurve naar boven verschuift tot $a'a'$. Is de veronderstelling van de aanbieder juist en blijft de gevraagde hoeveelheid gelijk, dan betekent dit dat de vraagcurve eveneens en over dezelfde afstand, die van de prijsverhoging, naar boven is geschoven ($v'v'$). Het enige resultaat is dat de prijs van OP is verhoogd tot OP' .

Zou echter de consument hebben gehandeld conform zijn oorspronkelijke vraagcurve vv , dan zou de verkochte hoeveelheid zijn teruggelopen naar OQ'' . Het besluit voor de prijsverhoging zou in dat geval hebben geleid tot een belangrijke daling van de gevraagde hoeveelheid en een daling van de omzet. In dat geval zou de ondernemer, als hij aan de nieuwe, hogere aanbodcurve zou hebben vastgehouden, een evenwichtspunt hebben gevonden bij S''' bij een prijs OP''' en een verkochte hoeveelheid van OQ''' .

Ook hier hangt het dus mede van de strategie van de tegenpartij af, wat men het beste kan doen. De vrijheid van handelen blijkt duidelijk minder groot dan men, oppervlakkig gezien, zou denken. De speltheorie is op macro-niveau vooral van belang als men uitgaat van coalitievorming. Dus bij een zekere gelijkheid in optreden

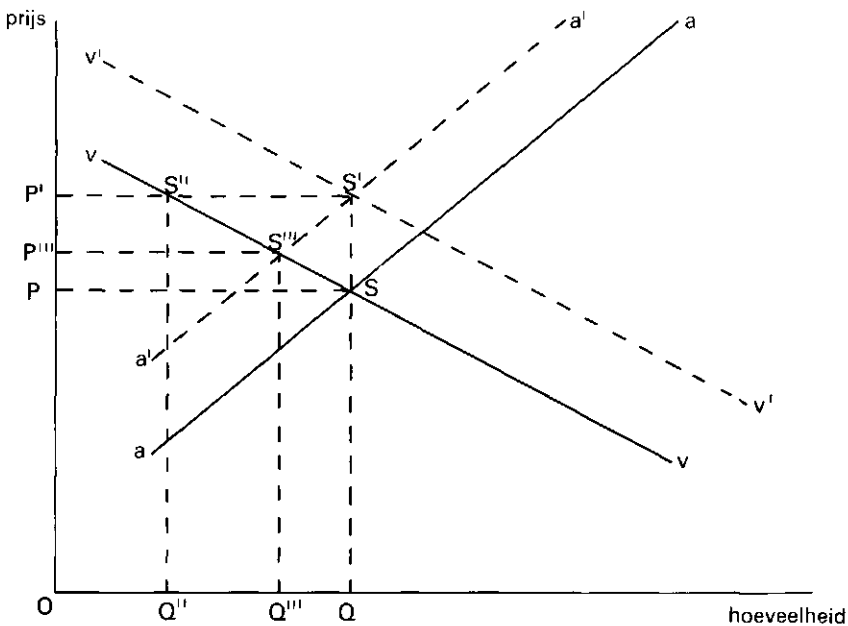

Fig. 6. De mogelijke consequenties van een prijsverhoging

van bijvoorbeeld consumenten tegenover producenten, werknemers tegenover werkgevers, enzovoort. Deze theorie is eigenlijk een verlengstuk van de economische theorie, die eveneens uitgaat van een rationeel gedrag. Ook hier bestaat een afweging van de verschillende alternatieven.

In dit verband dient te worden gewezen op het onderscheid dat BOULDING (1970b) maakt tussen het ruilsysteem, het dreigingssysteem en het integratieve systeem. Een *dreigingssysteem* ontstaat als iemand tegen iemand anders zegt: 'Je doet aardig tegen mij of ik doe onaardig tegen jou.' *Ruil* vangt aan als A tegen B zegt: 'Als jij aardig tegen mij bent dan ben ik aardig tegen jou.' De *integratieve* relatie wordt getypeerd door de situatie waarin A tegen B zegt: 'Jij doet iets voor me omdat ik ben die ik ben en jij bent die je bent; omdat ik je vader, of je koning of een priester, een leraar, een minnaar, kind, student enz. ben.'

BOULDING betoogt dat aan alle sociale relaties deze drie aspecten van dreiging, ruil en integratie zijn te onderkennen. Het economisch aspect gaat eigenlijk uitsluitend uit van de ruilrelatie. Uitspraken op grond van de economische theorie moeten in dit licht worden gezien, en zijn slechts in zoverre van kracht als de ruilsituatie in de totale situatie een rol speelt. Ten aanzien van deze drie aspecten geeft BOULDING een illustratie met behulp van driehoekskoördinaten, waarbij de som van de loodlijnen naar de zijden uit ieder punt van een gelijkzijdige driehoek gelijk is aan zijn hoogte. Iedere situatie is volgens BOULDING dus te zien als een mengvorm van de drie genoemde aspecten (zie fig. 7). Deze gedachtengang is uiteraard ook op de huishouding toe te passen.

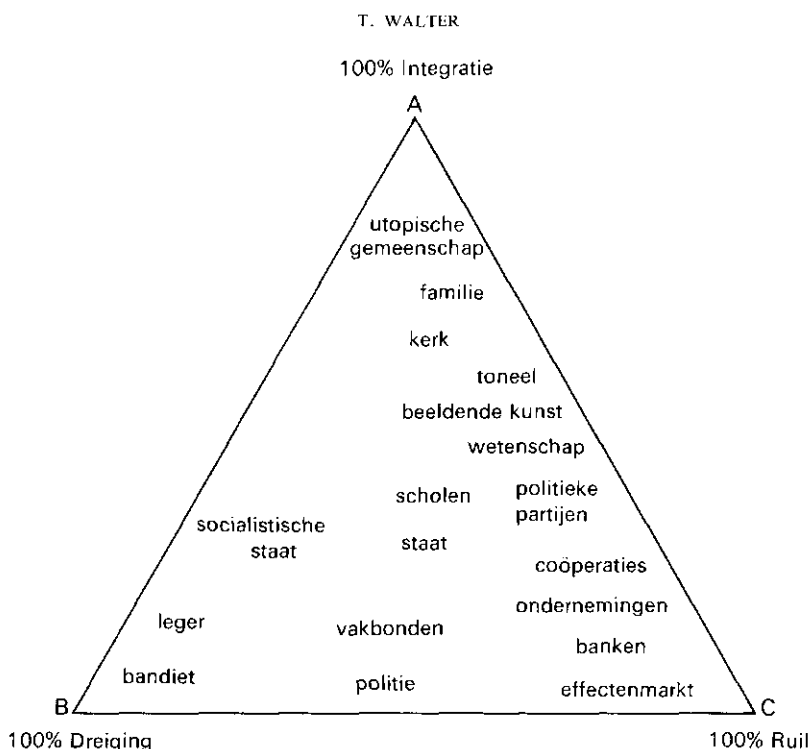

Fig. 7. De sociale driehoek
Bron: BOULDING, 1970b

DE HUISHOUDELIJKE PRODUKTIE EN DE NATIONALE REKENINGEN

De analyse-methoden die wij tot nu toe de revue hebben laten passeren, waren alle toepasbaar op micro-niveau, op de individuele huishouding. Tenslotte volgt hier nog een beschrijving van een techniek die uitsluitend op macro-niveau kan worden toegepast. Dit is de techniek van de input-output-tabellen, ontwikkeld door Wassily Leontief, in Rusland geboren in 1906, en sinds 1946 hoogleraar aan de Harvard-Universiteit.

Leontief heeft getoond hoe, met behulp van de matrix-algebra, de bijdrage van elk van de verschillende sectoren van het economisch leven aan alle sectoren in één tabel kan worden gekwantificeerd, en hoe uit de onderscheiden bijdragen het nationale inkomen is opgebouwd. Wij zullen trachten in het kort deze methode te beschrijven, om vervolgens te laten zien dat met behulp van input-output-tabellen de bijdrage van de huishoudelijke arbeid aan de nationale economie kan worden berekend. Een en ander zullen wij doen aan de hand van een zeer sterk gecomprimeerde en vereenvoudigde samenvatting van een dergelijke tabel, zoals deze door THEIL, BOOT en KLOEK (1964, p. 80) werd gepubliceerd voor Nederland omstreeks het jaar 1955.

In tabel 5 wordt aangegeven voor welke bedragen (in miljarden guldens) de onder-

Tabel 5. Input-output-tabel voor Nederland omstreeks 1955 (in miljarden gulden)

Leveranciers	Afnemers				Totale output
	Landbouw	Industrie	Diensten	Consument	
Landbouw	1,0	2,25	0,2	1,55	5,0
Industrie	2,0	6,0	1,0	16,0	25,0
Dienstensector	0,2	3,0	1,8	15,0	20,0
Sector inkomen	1,8	13,75	17,0	—	32,55
Totale input	5,0	25,0	20,0	32,55	

(Bron: THEIL, BOOT en KLOEK, 1964)

scheiden sectoren goederen en/of diensten leveren aan de andere sectoren – en aan de andere bedrijven binnen de eigen sector – ter waarde van de in de matrix vermelde bedragen. De landbouw bijvoorbeeld leverde in dat jaar voor in totaal ongeveer 5 miljard gulden, en wel aan de sectoren Landbouw, Industrie, Diensten en Consument respectievelijk 1; 2,25; 0,2 en 1,55 miljard gulden.

Daarbij is echter slechts in beschouwing genomen de produktie en consumptie voorzover deze via de markt is afgezet, respectievelijk verkregen. HICKS (1942, p. 23) constateert weliswaar dat ‘the services performed within the family’ wegens gebrek aan kwantitatieve gegevens buiten de berekeningen moeten worden gehouden, maar dat ‘does not absolve us from keeping *the fundamental importance, the fundamental economic importance, of this sort of work* very much in our minds.’ (curs. schr.) De consequentie van deze berekeningswijze is een grove onderschatting van het nationale inkomen, en met name het nationale inkomen per hoofd van de bevolking in een land als Nederland met een relatief laag percentage economisch actieven.

De waarde van de huishoudelijke arbeid is, bij de thans heersende opvatting, niet op betrouwbare wijze te berekenen. In het volgende hopen wij te kunnen aantonen dat een globale benadering echter wel mogelijk is. Op basis van tot nu toe verricht tijdbestedingsonderzoek lijkt een eerste benadering, met name met behulp van input-output-tabellen tot de mogelijkheden te behoren.

PIETERS-DE ROON (1961, p. 18) berekende in haar tijdbestedingsonderzoek, uitgevoerd in 1955, de wekelijkse arbeidsduur van volledig in haar huishouding werkende huisvrouwen van gezinnen met twee, drie of vier kinderen tussen 2 en 15 jaar op gemiddeld $40\frac{1}{4}$ uur per week voor zuiver huishoudelijk werk exclusief het werk gemengd met ontspanning, zoals hulp aan huisgenoten, naaien, breien en boodschappen doen. In dat zelfde jaar werd door meerderjarige mannelijke nijverheidsarbeiders gemiddeld $49\frac{1}{2}$ uur per week gewerkt. (C.B.S., 1970, pp. 56; 155). De totale beroepsbevolking omvatte in 1955 omstreeks 4 miljoen manjaren, terwijl het aantal huishoudens in dat jaar ruim $2\frac{1}{2}$ miljoen bedroeg.

Met behulp van deze gegevens willen wij trachten ons een beeld te vormen van het

bruto nationaal inkomen inclusief de huishoudelijke arbeid. Uit tabel 5 bleek dat het nationale inkomen omstreeks het jaar 1955 exclusief de waarde van de huishoudelijke arbeid circa 32,55 miljard gulden bedroeg. Als wij nu, bij gebrek aan nadere gegevens dienaangaande, aannemen dat de gemiddelde beloning voor de huishoudelijke arbeid gelijk is aan de gemiddelde beloning in bedrijf en beroep, dan zou de waarde van de huishoudelijke produktie in 1955, globaal geschat, hebben bedragen:

$$\begin{aligned}
 & \frac{2,5 \text{ miljoen huisvrouwen}}{4,0 \text{ miljoen werkers in bedrijf en beroep}} \times \\
 & \times \frac{40,25 \text{ uren gemiddeld per week gewerkt door huisvrouwen}}{49,5 \text{ uren gemiddeld per week gewerkt door werkers in bedrijf en beroep}} \times \\
 & \times 32,55 \text{ miljard gulden nationaal inkomen exclusief de waarde van de huishoudelijke arbeid} \\
 & = \text{circa } 16,5 \text{ miljard gulden.}
 \end{aligned}$$

De input-output-tabel zou er dan uitzien als weergegeven in tabel 6. Het nationale inkomen zou dan niet 32,55 miljard gulden hebben bedragen, volgens de gebruikelijke manier berekend, maar omstreeks 49 miljard gulden!

Een dergelijke berekening heeft in feite alleen zin indien deze berekeningswijze internationaal zou worden aanvaard. Want een vergelijking met de cijfers van andere landen is uiteraard alleen toegestaan als in alle landen waarvan de cijfers worden vergeleken het nationale inkomen op dezelfde wijze is berekend. Een probleem is gelegen in de beschikbaarheid van betrouwbare cijfers over de tijdbesteding in de huishouding. Daarenboven zou men in feite inzicht moeten hebben in de kwaliteit van de huishoudelijke arbeid, om een goede schatting te kunnen maken van de waarde hiervan.

Hiermede zijn enkele problemen aangegeven die om een oplossing vragen voordat wij betrouwbare cijfers over de waarde van de huishoudelijke produktie kunnen be-

Tabel 6. Input-output-tabel voor Nederland omstreeks 1955, inclusief geschatte waarde van de huishoudelijke produktie (in miljarden guldens)

Leveranciers	Afnemers					Totale output
	Landbouw	Industrie	Diensten	Huish. prod.	Consument	
Landbouw	1,0	2,25	0,2	—	1,55	5,0
Industrie	2,0	6,0	1,0	—	16,0	25,0
Diensten	0,2	3,0	1,8	—	15,0	20,0
Huish. prod.	—	—	—	—	16,5	16,5
Sector inkomen	1,8	13,75	17,0	16,5	—	49,05
Totale input	5,0	25,0	20,0	16,5	49,05	

rekenen. Het zal zonder twijfel nog vele jaren duren voor de boven aangeduide problemen zijn opgelost, en men tot een redelijke schatting kan komen. Het geheel overziende, kan men zich afvragen wat dan de zin is van de hier uitgevoerde berekening. Naar het oordeel van de auteur is dit dat hieruit duidelijk blijkt van welk groot economisch belang de huishoudelijke arbeid is.

BESLUIT

In dit artikel hebben wij het huishoudelijk gedrag benaderd vanuit het economische aspect. Bij deze verkenning bleek een aantal instrumenten uit de economische theorie zeer wel bruikbaar voor het vergroten van het inzicht in dit huishoudelijk gedrag. Een meer diepgaande analyse is echter noodzakelijk.

Slechts ten aanzien van een betrekkelijk klein aantal verschijnselen met betrekking tot het huishoudelijk gedrag zal een exacte kwantificering mogelijk zijn. Voor het merendeel zal men genoeg moeten nemen met een grove benadering. Toch kan, ook met een dergelijke globale schatting, het inzicht in de verschijnselen en hun onderlinge samenhang door de hierboven omschreven analysemethoden belangrijk worden verbeterd.

Bij het beoefenen van een wetenschap dient men zich wel bewust te zijn van de mogelijkheden, doch evenzeer van de beperkingen daarvan. Wij hebben trachten te schetsen enerzijds welke mogelijkheden de economische benadering kan bieden, anderzijds aan welke beperkingen deze onderhevig is. Om het beeld dat op deze wijze wordt verkregen, zodanig aan te vullen dat van een voldoende inzicht in het huishoudelijk gedrag kan worden gesproken, dient het gecompleteerd te worden met een dergelijke analyse vanuit andere disciplines.

De gedachte die aan dit artikel ten grondslag ligt is dat eerst een voldoende diepgaande monodisciplinaire analyse in multidisciplinair verband dient te worden uitgevoerd vanuit de economie, de sociologie en de psychologie. Eerst daarna kan een bevredigende integratie van de resultaten van onderzoek plaatsvinden. Uitsluitend langs deze weg, en op dat niveau, is interdisciplinariteit bereikbaar, en moet deze ook worden nagestreefd!

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BOULDING, K. E. 1970a. *Economics as a science*. New York.
 BOULDING, K. E. 1970b. *A primer on social dynamics*. New York. (Nederlandse vertaling: *Inleiding tot de sociale dynamica*. 1973. Meppel).
 C.B.S. 1970. *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen*. Den Haag.
 DELFGAAUW, G. Th. J. 1965. *Inleiding tot de economische wetenschap; theorie van het proces der prijsvorming*. Den Haag.
 DAVIS, M. D. 1970. *Game theory; a nontechnical introduction*. New York. (Nederlandse vertaling:

- Inleiding tot de speltheorie. Aula nr. 495. Utrecht/Antwerpen).
- HICKS, J. R. 1942. The social framework ; an introduction to economics. Oxford.
- MARSHALL, A. 1926. Principles of economics ; eight edition. London.
- MAYNES, E. S. 1975. The local consumer information system : an institution to be ? Proceedings of the second workshop on consumer action research. Wissenschaftszentrum, Berlin (9-12 April).
- NEUMANN, J. VON and O. MORGENTERN. 1947. The theory of games and economic behavior. Princeton University Press, Princeton.
- PIETERS-DE ROON, M. 1961. De tijdsbesteding van de huisvrouw ; een onderzoek naar de tijdsbesteding van enkele groepen Nederlandse huisvrouwen in opdracht van de Nederlandse Huishoudraad. Afd. Landbouwhuishoudkunde Landbouwhogeschool Wageningen.
- PRAAG, B. M. S. VAN. 1972. De mens in de economie. Leiden.
- SAMUELSON, P. A. 1973. Economics ; ninth edition. Tokyo.
- SCHILFGAARDE, P. VAN. 1968. Klein wijsgerig woordenboek. Wassenaar.
- SPIJKERS-ZWART, S. I. 1973. De huishouding ; een oriënterende studie naar de toepasbaarheid van concepten en theorieën in niet-Westerse samenlevingen. Publikatie nr. 01. Afd. Huishoudkunde. Landbouwhogeschool Wageningen.
- THEIL, H., J. C. G. BOOT en T. KLOEK. 1964. Voorspellen en beslissen ; inleiding tot de kwantitatieve economie en de operationele research. Marka-boeken nr. 9. Utrecht/Antwerpen.

DE WEST-EUROPESE (GEZINS)HUISHOUDING ALS PRODUKTIEHUISHOUDING

M. BRUYN-HUNDT

Vakgroep Macro-economie, Gemeente Universiteit van Amsterdam

SUMMARY

The development of production inside and outside the family households in Western Europe is discussed by the author on the basis of defined stages of economic development. This development leads to a constant change in interfaces between family and society.

In more primitive societies consumption and production households are one. With advancing technological development and the corresponding division of labour and increased significance of money in economic exchange, family functions are gradually taken over by society, either by industry or by the government. At the same time, because of this economic and technical development, the family acquires new functions which require a new approach to the management of the household.

INLEIDING: ECONOMIE EN HUISHOUDKUNDE

Het woord 'economie' is afkomstig van het Griekse *oikonomia*, waarmee Griekse en Middeleeuwse schrijvers het probleem aanduiden hoe het huishouden (*oikos*), dat is een samenlevingsverband van mensen die onder hetzelfde dak leven, georganiseerd moet worden opdat de behoeften van alle leden van de gemeenschap zo goed mogelijk bevredigd worden.

Over hetgeen economie wel en niet zou zijn is veel gedacht en geschreven (HENNIPMAN, 1945). Het over de hele wereld gebruikte handboek *Economics* van SAMUELSON (1973) geeft een zestal definities van 'economics' en zegt na deze opsomming: 'The list is a good one. Yet a scholar can extend it many times over'.

In de 18e en 19e eeuw vinden we bij vele schrijvers de gedachte dat het doel van het economisch handelen is het verwerven van een zo groot mogelijke rijkdom. De economische wetenschap hield zich bezig met de mens als *homo economicus*. Later wordt de gedachte ontwikkeld dat kenmerk van economisch handelen de interpersonele ruil is.

HENNIPMAN (1945, p. 392) noemt als kenmerken van het economisch handelen: 'de aanwezigheid van zeer bepaalde betrekkingen tussen doeleinden en middelen (betrekkelijke schaarste, alternatieve gebruiksmogelijkheden)'. Hij doelt daarbij kennelijk niet uitsluitend op goederen en diensten die een markt gepasseerd hebben, want in een later artikel over welvaart omschrijft hij welvaart als 'iedere met economische goederen nagestreefde of verkregen behoeftebevrediging of, nauwkeuriger,

als het saldo van het positieve nut boven het negatieve nut veroorzaakt door externe effecten of produktieve inspanningen' (HENNIPMAN, 1972, p. 81). In deze gedachten-gang wordt binnen het huishouden economisch gehandeld, want er wordt beschikt over de aanwending van schaarse, alternatief aanwendbare middelen, nl. arbeidskracht, of zo men wil over de aanwending van het buiten de huishouding gevormde geldinkomen en de binnen de huishouding resterende arbeidskracht. Onder huishouden wordt hier verstaan de alleenstaande, of groep van twee of meer personen, die een gemeenschappelijke huishouding voert en activiteiten ontplooit ter bevrediging van de dagelijkse behoeften. Een huishouding is volgens VISSER (1973/74, pp. 32; 46): 'het geheel van activiteiten dat in het kader van een sociaal systeem direct of indirect gericht is op de voorziening in de behoeften en de dagelijkse verzorging van een groep mensen... met behulp van de middelen waarover de groep beschikt'. 'Het essentiële element in het geheel van activiteiten... is...: de besluitvorming en het plannen en organiseren van het gebruik van de middelen...'. Onder de middelen verstaat VISSER het geldinkomen, de diensten van de gemeenschap en de arbeid (VISSER, 1974/75, p. 16). In navolging van de Amerikaanse econoom BECKER (1974, p. 317) beschouwen wij de tijd als het enige, primaire schaarse middel. Wordt de schaarse tijd aangewend voor arbeid buiten de huishouding dan ontstaat geldinkomen; wordt de tijd aangewend voor arbeid binnen de huishouding dan ontstaat inkomen in natura. Het geheel van middelen, het totale inkomen, is de optelling van geld- en natura-inkomen van de leden van het huishouden. De niet-produktief aangewende tijd zal worden geconsumeerd. In de huishouding wordt dus zowel inkomen gevormd (natura-inkomen) als besteed (het totale inkomen) en verdeeld over de leden van het huishouden.

In het verleden heeft de economische wetenschap aan het huishouden bijna uitsluitend aandacht geschonken als de institutie waarbinnen beslist wordt over de consumptieve aanwending van het geldinkomen. Aan de produktie, die in de huishouding plaats vindt, wordt geen of weinig aandacht besteed. Zo verstaat DELFGAAUW (1969, p. 3) onder produktie 'het aanwenden van arbeidsprestaties, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal met het objectieve doel op de markt verkoopbare goederen te vervaardigen'. Uitdrukkelijk sluit hij 'zulke in het gezin verrichte handelingen' uit van het produktiebegrip, omdat het 'blijkbaar ondoelmatig is ze onder het begrip produktie te brengen'. Blijkbaar ondoelmatig slaat dan kennelijk op het feit dat de binnen de huishouding aangewende arbeidsprestaties geen markt passeren, evenmin als de goederen en diensten die binnen de huishouding vervaardigd worden.

De belangstelling voor het produktieve gebeuren binnen de huishouding nam in de jaren 60 in de Westerse wereld toe door de vraag naar en het aanbod van arbeid van de gehuwde vrouw op de arbeidsmarkt. In een studie over de determinanten van het arbeidsaanbod, wijst BYERS (1976, pp. 71-72) er op, dat het arbeidsaanbod van vrouwen groter kan worden bij hogere lonen, omdat hogere lonen de aanschaf van tijd- en energiebesparende duurzame gebruiksgoederen mogelijk maken, waardoor gehuwde vrouwen meer tijd beschikbaar krijgen voor de arbeidsmarkt. Hij betreurt het dat er niet meer gegevens bekend zijn over 'household production and consumption

technologies and utility functions' als factoren, die het arbeidsaanbod beïnvloeden.

Huishoudkunde is naar onze mening een onderdeel van de economische wetenschap; de doelstellingen van het huishouden worden door besluitvorming, plannen en organiseren van schaarse, alternatief aanwendbare middelen gerealiseerd. Het schaarse, alternatief aanwendbare middel is de tijd, die gebruikt wordt om een geldinkomen en/of een inkomen in natura te verwerven, en tijd die consumptief besteed wordt. In dit artikel willen wij de nadruk leggen op de produktieve zijde van het gebeuren in de huishouding, om zo de raakvlakken tussen huishouding en maatschappij te laten zien.

Wij beweren dat binnen de huishouding wordt geproduceerd en geconsumeerd: door de aanwending van arbeid en intermediaire goederen (produktie) ontstaan de finale goederen, die onder de leden van het huishouden worden verdeeld en geconsumeerd. Met deze bewering trachten wij bouwstof aan te dragen voor de economische theorie, zulks in navolging van KLANT (1975, p. 1), die meent dat de oplossing van problemen gevonden kan worden 'door het doen van boude beweringen waarvan de waarheid niet kan worden aangetoond'.

DE HUISHOUDELIJKE ACTIVITEITEN VAN ROBINSON CRUSOË

Schaarse middelen

Robinson Crusoë (R.C.) was, zoals bekend, een romanfiguur die in de 17e eeuw na een schipbreuk als enige overlevende aanspoelde op een onbewoond eiland. Zijn omstandigheden zijn voor een aantal economen een aanknopingspunt geweest voor het uiteenzetten en illustreren van het economisch handelen in een zeer eenvoudige maatschappij.

R.C. kwam niet om van honger en dorst omdat hij mais, bananen en cocosnoten vond. Zijn woning was een spelonk in de rotsen, waarin hij met moeite kon doordringen omdat struiken voor de ingang hem de weg versperden. Met behulp van scherpe stenen en een grote schelp, die hij aan een stevige tak wist te bevestigen, zodat hij een soort schop had, wist R.C. de struiken te verwijderen en zijn hol verder uit te graven. De schop was de eerste van vele kapitaalgoederen die R.C. tijdens zijn verblijf vervaardigde.

Het is duidelijk dat R.C. zijn tijd moest verdelen over verschillende activiteiten, want aanvankelijk was tijd het enige schaarse middel dat hij kon gebruiken om in een scala van behoeften te voorzien: eten, drinken, onderdak, kleding, etc. Hij verdeelde zijn tijd onbewust zo over de verschillende activiteiten, dat de laatste minuut die hij aan iedere activiteit schonk, hem even veel bevrediging, even veel nut opleverde. Wij zullen dit illustreren aan de hand van het zoeken naar bananen en cocosnoten, waarbij wij eenvoudigheidshalve veronderstellen:

- a. dat R.C. alle beschikbare tijd aan deze beide activiteiten besteedde;
- b. dat het zoeken naar iedere volgende banaan en iedere volgende cocosnoot even veel tijd kostte;

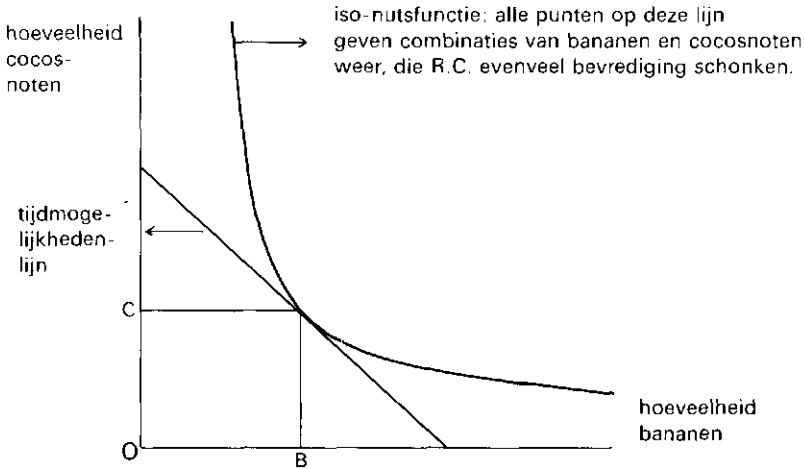

Fig. 1. Iso-nutsfunctie

c. dat R.C. aan verschillende combinaties van bananen en cocosnoten even veel nut toekende.

Onder deze veronderstellingen zal R.C. zijn beschikbare tijd zo over het zoeken naar bananen en cocosnoten verdelen, dat het nut van de banaan, gezocht in de laatste tijdseenheid besteed aan het zoeken naar bananen even groot is als het nut van de cocosnoot gezocht in de laatste tijdseenheid besteed aan het zoeken naar cocosnoten. Grafisch is dit geïllustreerd in figuur 1. Alle punten op de gekromde iso-nutsfunctie geven combinaties van bananen en cocosnoten weer, die R.C. even veel bevrediging schenken. De rechte lijn geeft alle combinaties van bananen en cocosnoten weer die R.C. in de beschikbare tijd kan zoeken. Waar deze lijn raakt aan de iso-nutsfunctie, realiseert R.C. de hoogst mogelijke bevrediging, want hoe verder de nutsfunctie van de oorsprong verwijderd is, hoe groter het nut. Voor een algebraïsche uitwerking zie appendix 1.

Productieve en consumptieve activiteiten

In dit sterk vereenvoudigde verhaal hebben wij verwaarloosd dat het opeten van bananen en cocosnoten ook tijd kost. Dit is gebruikelijk in de economische theorie. De Zweedse econoom LINDER (1971, p. 14) zegt daarover: 'Economen beschouwen consumptie als een typisch aan een enkel moment gebonden handeling zonder gevolgen ten opzichte van de tijd. Tijd in het arbeidsbestaan beschouwen zij als een schaars goed, waarnaast een of andere, niet nader omschreven 'vrije tijd' bestaat'. Wij zijn van mening, dat het binnen het bestek van dit artikel niet goed mogelijk is de tijdsdimensie van de consumptie te behandelen, hoe interessant het probleem ook is. Wij zullen ons houden aan de in de economische theorie gebruikelijke omschrijving van consumptie als het verbruiken of gebruiken van goederen zonder daarbij nieuwe goederen voort te brengen.

Productief noemen wij alle activiteiten die niet als vrijetijdbesteding beschouwd kunnen worden. Onder vrijetijdbesteding verstaan wij de tijd die men naar eigen believen kan besteden en waarbij geen sprake is van het voortbrengen van nieuwe goederen en diensten als hoofddoel van de tijdbesteding.

Het zoeken naar bananen en cocosnoten is productief bestede tijd, het opeten daarvan is consumptief bestede tijd.

Het gebruik van kapitaalgoederen

Reeds eerder vermeldde wij hoe R.C. kans zag met behulp van een primitieve schop een onderdak te maken. Het uitgraven van de struiken, die de ingang van zijn woonspelonk versperden, ging met behulp van de schelschop veel vlugger dan met de blote handen. Andere voorbeelden van kapitaalgoederen die R.C.'s produktiviteit vergrootten waren: een visnet van plantenvezels, een tas om vruchten in te verzamelen, een pijl en boog, potten, een oventje om brood te bakken, etc.

Deze kapitaalgoederen kan men zich voorstellen als een voorraad gebruikseenheden waarvan eenheden verbruikt worden naarmate het kapitaalgoed zijn diensten bewijst. In het kapitaalgoed wordt de tijd besteed aan het maken van het kapitaalgoed opgeslagen en langzamerhand gebruikt bij het produceren van consumptiegoederen of andere kapitaalgoederen. Efficiënte aanwending van de tijd vindt plaats als R.C. zo veel tijd aan het maken van kapitaalgoederen besteedt, dat het nut van de laatste tijdseenheid besteed aan kapitaalgoederen even groot is als het nut van de laatste tijdseenheid besteed aan het zoeken en opeten van de verschillende goederen. Het nut van een eenheid kapitaalgoed bestaat uit de vergroting van de produktie per tijdseenheid door het gebruik van het kapitaalgoed. De totale tijd besteed aan het maken van kapitaalgoederen moet zo over de produktie van de verschillende goederen verdeeld worden, dat het nut van de laatste, met behulp van het kapitaalgoed gezochte en opgegeten banaan gelijk is aan het nut van de laatste, met behulp van een kapitaalgoed gezochte en opgegeten cocosnoot.

Produktie en inkomen

In R.C.'s wereld is alles wat de natuur biedt vrij: R.C. kan net zoveel bananen en cocosnoten plukken als hij wil. Slechts het feit dat er niet meer dan 24 uur in een etmaal zijn, beperkt zijn produktieve en consumptieve mogelijkheden. Zolang de bananen en de cocosnoten aan de boom hangen, hebben ze geen nut voor R.C. Hij kan ze pas consumeren als hij ze in handen heeft. De bananen en cocosnoten ontfangen hun waarde dus aan de tijd die R.C. heeft besteed om ze te zoeken. De waarde van hetgeen hij produceert wordt bepaald door de hoeveelheid tijd die hij aan die produktie heeft besteed. Deze tijd noemen wij de toegevoegde waarde. De productief bestede tijd bepaalt hoeveel R.C. kan consumeren, hoe groot zijn inkomen is. We kunnen ons voorstellen dat R.C. een koek produceert (de som van de toegevoegde waarden = waarde produktie), welke koek hij zelf geheel consumeert (inkomensbesteding). Zie figuur 2.

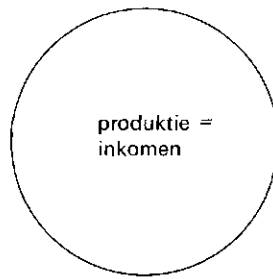

Fig. 2. Produktie = inkomen

DE NATURALWIRTSCHAFT

Van Robinson Crusoe naar de 'Naturalwirtschaft'

Er zijn heel wat economen geweest die geprobeerd hebben een beschrijving te geven van verschillende fasen van economische ontwikkeling die volkeren doormaken. Al deze theorieën 'hebben de historische werkelijkheid hetzij vertekend, hetzij geheel onjuist of onvolledig weergegeven' (ZIMMERMAN, 1963, p. 123). Dat belet ons niet om bij enkele van deze theorieën aanknopingspunten te vinden die de raakvlakken tussen huishouding en maatschappij, in het bijzonder in Europa, laten zien. Friedrich List meent dat de eerste ontwikkelingsfase van de mens een fase was waarin de mensen als nomaden leefden, van hetgeen zij in de natuur vonden of jaagden. Deze fase duurde het langst in de geschiedenis van de mensheid, nl. 30.000 jaar (HEIMANN, 1945, p. 131). Wij zijn gewend te denken dat de welvaart van nomaden niet groot is. De antropoloog SAHLINS (1976, pp. 13; 37) meent dat dit in vele gevallen onjuist is: 'The world's most primitive people have fewer possessions, but they are not poor'. Hij licht deze uitspraak toe door er op te wijzen dat de spanning tussen behoeften en middelen bij nomaden meestal niet groot is, omdat zij weinig goederen mee kunnen nemen bij al hun reizen en trekken. 'Utility falls quickly at the margin of portability'. Nomaden kunnen geen voedselvoorraden aanleggen of veel gebruiksgoederen meeslepen. Meestal kunnen ze niet meer meenemen dan zij zelf kunnen dragen, of liever dan de vrouwen kunnen dragen, want de arbeidsverdeling wordt voornamelijk bepaald door de sexe. De mannen gaan op jacht, de vrouwen zoeken vruchten en groenten. Soms hebben de nomaden kano's of hondensleden zoals de Eskimo's, of travois zoals de Araphao-indianen in de 18e eeuw in Noord-Amerika. Wij werden bijzonder getroffen door een zinsnede uit *Centennial*, een historische beschrijving van de ontwikkeling van het midden-westen van Noord-Amerika door MICHENER (1975, p. 163). De door hem beschreven Araphao-indianen leidden een nomadenleven, waarbij zij hun schaarse bezittingen met zich voortzeulden op een travois. De travois werd verkregen door een huid te spannen over de twee tot een V bijeengebonden tentpalen. De komst van het paard uit het noorden bracht grote veranderingen voor deze nomaden: 'The arrival of the horse among Our People changed many things. To take the example, it was now

more pleasant to be a woman, for when the tribe moved, she no longer had to haul the travois that were too heavy for the dogs.'

Kenmerken van de 'Naturalwirtschaft'

Volgens List wordt de nomadische ontwikkelingsfase gevolgd door die van een op landbouw gebaseerde maatschappij. Deze vinden we bijv. bij de Germanen en de Galliërs en in de Middeleeuwen. De op de landbouw gebaseerde maatschappij had in het begin van de Middeleeuwen een sterk gesloten karakter. De familie, bestaande uit twee of drie generaties van verwanten, hun lijfeigenen en vee leefden in een door begroeide aarden wallen of primitieve stenen muren omsloten 'Hof' (mansus, croft, masure, cour, toft) (DUBY, 1975, p. 183). Daarbuiten lag een brede gordel van gemeenschappelijke gronden en wouden. In de 9e eeuw was de zelfvoorzieningsgraad nog zeer hoog, zodat we van een 'geschlossene Hauswirtschaft' in de zin van Bücher of van een 'Naturalwirtschaft' in de zin van Hildebrand (ZIMMERMAN, 1963, pp. 121-122) kunnen spreken, d.w.z. een gemeenschap waarin de ruil in natura nog slechts een geringe rol speelt.

Er is geen duidelijke scheidslijn te trekken tussen volkomen gesloten gemeenschappen en gemeenschappen waarbij in beperkte mate goederenruil plaats vindt, ook al omdat er geen sprake was van een homogene Europese economie. De goederenruil had aanvankelijk plaats in de vorm van uitwisseling van geschenken om vriendschappelijke relaties te kweken (THRUPP, 1975, p. 222; SAHLINS, 1976, p. 149 e.v.). Uitwisseling van geschenken en de zich daaruit ontwikkelende naturaruil heeft alleen zin als het nut dat men aan het ontvangen goed toekent hoger is dan het nut dat men aan het in ruil gegeven goed toekent. Er zal zo veel geruild worden dat het nut van de laatst ontvangen eenheid gelijk is aan het nut van de laatst gegeven eenheid. De leefgemeenschap besteedt zijn schaarse tijd het meest efficiënt als de marginale nutsverhouding van de in eigen gemeenschap geproduceerde goederen en van de ontvangen ruilgoederen gelijk is aan de verhouding van de hoeveelheid tijd die aan finale huisprodukten is besteed (zie voor een algebraïsche uitwerking appendix 2), dus:

$$\frac{\text{nut laatste in eigen gemeenschap geproduceerde en geconsumeerde eenheid goed}}{\text{nut laatste in ruil ontvangen goed}} = \frac{\text{hoeveelheid tijd besteed aan een eenheid goed in eigen gemeenschap geproduceerd en geconsumeerd}}{\text{hoeveelheid tijd besteed aan laatst afgestane eenheid goed}}$$

We veronderstellen daarbij:

- a. dat tijd schaars is;
- b. dat de produktie van iedere eenheid van een bepaald goed even veel tijd kost.

Produktie en inkomen

Zolang tijd het enige schaarse produktiemiddel is, is de waarde van de in de gemeenschap geproduceerde goederen gelijk aan de tijd die besteed is aan de finale

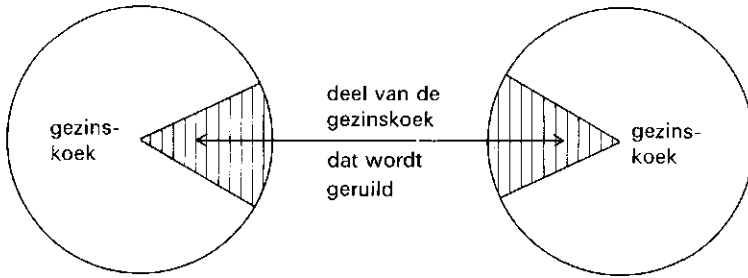

Fig. 3. Fase van de ruil in natura

produkten die in eigen gemeenschap worden geproduceerd. De welvaart van de gemeenschap wordt vergroot als een deel van de eigen produktie wordt geruild. Indien goederen geruild worden die in de eigen gemeenschap geproduceerd kunnen worden maar minder efficiënt dan in een andere gemeenschap (dus met een groter tijdbeslag), kan het voordeel van de ruil nog in tijd worden uitgedrukt: het inkomen neemt toe met het verschil in tijdbeslag van ontvangen en afgestane goederen gemeten naar het tijdbeslag bij produktie in eigen gemeenschap. Indien goederen worden geruild die niet in beide gemeenschappen voorkomen (zo vermeldt THRUPP (1975, p. 122) de vondst van vuursteenmijnen in het tweede milenium v.Chr. in Norfolk) is het niet langer mogelijk het voordeel van de ruil in tijdseenheden aan te geven. Het is duidelijk dat de welvaart en dus het inkomen van de gemeenschap door ruilen wordt vergroot,

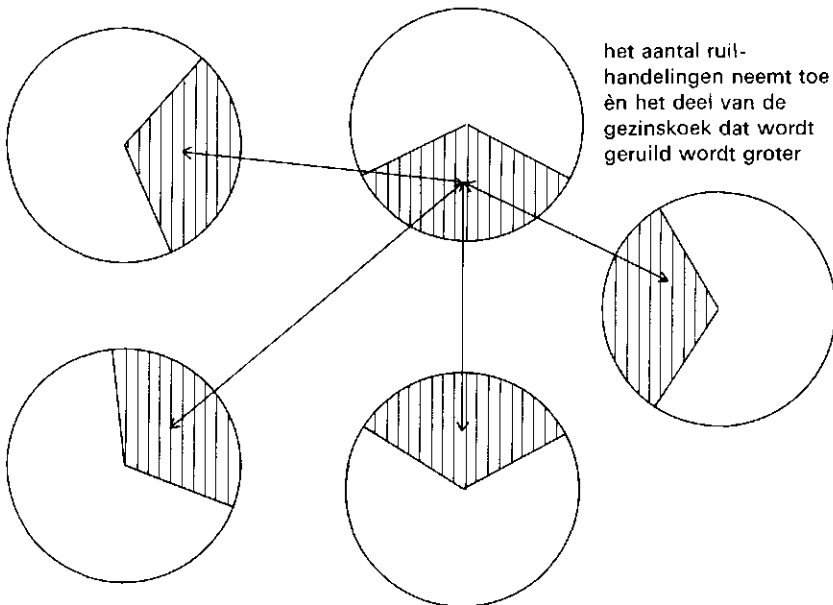

Fig. 4. De ruil in natura neemt toe

anders heeft ruil geen zin. De onafhankelijkheid van de mens vermindert echter door de ruil, omdat hij voor de voorziening van een aantal goederen afhankelijk wordt van andere mensen.

Alle leden van de gemeenschap in de 'Naturalwirtschaft' dragen naar vermogen bij aan de produktie. De verdeling van het inkomen van de leden van de gemeenschap berust voor een groot deel op macht, hetgeen volgens SAHLINS (1976, pp. 205–215) niet hoeft te betekenen dat de machtigste degene is die het meest consumeert. Bij primitieve stammen is volgens SAHLINS de leider degene die de meeste goederen kan verdelen en in ruil aanbieden.

DE GELDWIRTSCHAFT

Kenmerken van de 'Geldwirtschaft'

Naarmate frequenter geruild wordt, wordt het ruilen in natura hoe langer hoe omslachtiger. Stuart Mill voert in zijn *Principals of political economy* een kleermaker ten tonele 'who had nothing but coats, might starve before he could find any person having bread to sell who wanted a coat'. Hildebrand noemde een maatschappij waarin de ruil plaats vindt door tussenkomst van geld een 'Geldwirtschaft' (ZIMMERMAN, 1963, p. 122). Het is moeilijk te zeggen op welk tijdstip die 'Geldwirtschaft' in Europa verwezenlijkt werd, omdat wij gedurende een aantal eeuwen kenmerken van een 'Naturalwirtschaft' en een 'Geldwirtschaft' naast elkaar vinden. Zo vermeldt ROEHL (1975, p. 110) dat de geldhoeveelheid per hoofd van de bevolking gedurende de Middeleeuwen sterk verschilde van periode tot periode en van gebied tot gebied. Na de 10e eeuw nam de geldhoeveelheid langzamerhand toe. DUBY (1975, pp. 202–203) vertelt dat in 900 'business activity was virtually nil', maar dat in de 11e eeuw de geldcirculatie toenam. Daar staat tegenover dat volgens MINCHINTON (1976, pp. 103; 107) in sommige delen van Europa de ruil in natura tot in de 17e eeuw overheerste. Zelfs in 1750 werkte het marktmechanisme nog niet goed, omdat er onvoldoende geld was, eenheid van maten en gewichten ontbrak, het transport moeizaam verliep. Vooral op het platteland was de zelfvoorzieningsgraad tot 1750 nog zeer groot.

Invloed van de toenemende handel op de produktie in en buiten de (gezins)huishouding

Bij een hoge zelfvoorzieningsgraad vinden er vanzelfsprekend weinig ruilhandelingen plaats. Zo vertelt BÜCHER (1909, p. 14) dat in de Middeleeuwen de vrouwen thuis spinnen, weven, zeep zieden, kaarsen gieten, terwijl SULLEROT (1969, p. 51) vermeldt, dat zij zorgden voor tuin, vee en wijngaard. Ze kweekten kruiden en wortels, ze maalden het graan met de hand, schoren de schapen, wasten en sponnen de wol, schilden het vlas, weefden laken en linnen en naaiden de kleren, terwijl thuis ook bier werd gebrouwen. Volgens MINCHINTON (1976, p. 149) werden op het platteland houten gebruiksvoorwerpen zoals ploegen, persen, emmers, en eggen op de boerderij gemaakt tot aan de 18e eeuw. Bestek, glaswerk, servieswerk, tafellinnen kwamen

langzamerhand in gebruik, maar alleen bij de rijken. Zelfs aan het Oostenrijkse hof at men in 1651 nog met de vingers. Produkten uit nieuw ontdekte overzeese landen, zoals suiker, koffie, thee, specerijen, katoen, tabak, goud en zilver werden in toenemende mate geïmporteerd, doch alleen de rijken konden deze dure produkten kopen.

In de 16e en 17e eeuw ontwikkelde zich in verschillende streken van Europa textiel-industrie (wollen, linnen, katoenen en zijden stoffen). Deze industrie had het karakter van huisindustrie of eenvoudige manufactuur, terwijl het boerengezin veelal door bleef gaan textiel en eenvoudige gebruiksvoorwerpen voor zich zelf te vervaardigen. SELLA (1976, pp. 355–358) vermeldt, dat de boerenbevolking, zowel mannen als vrouwen, part-time werkten in de textielindustrie.

Gegeven het overwegend agrarisch karakter van Europa werd in de meeste gezinnen het inkomen grotendeels gevormd en besteed binnen de eigen huishouding. Hoewel de Europese bevolking overwegend in de landbouw haar bestaan vond, verdient de ontwikkeling van de steden aandacht. In 1500 waren er nog maar vier steden met een inwonertal groter dan 100.000, in 1700 waren er reeds acht van zulke steden; de groei van de steden werd veroorzaakt door toenemende handel, manufactuur en mijnbouw (MINCHINTON, 1976, p. 101). Desondanks bleef het percentage mensen dat in de stad woonde gering en dit geringe percentage van de bevolking was dan nog werkzaam in de ambachtelijke sfeer of als huispersoneel. De zelfvoorzieningsgraad in de steden was uiteraard minder groot; men vindt er een grote mate van arbeids-specialisatie. BÜCHER (1909, pp. 79–82) heeft aan de hand van allerlei akten en oorkonden uitgezocht welke beroepen door vrouwen werden uitgeoefend: 86 beroepen werden alleen door vrouwen uitgeoefend, 112 door vrouwen en mannen. Het gildensysteem ging gepaard met een tot in het uiterste doorgevoerde arbeidsverdeling: vrouwen waren werkzaam als altaardoekmaaksters, ringengietsters, worstmaaksters, melkmeid, poortwachter, schoorsteenveger enz. Ook SULLEROT (1969, pp. 57; 65–70) vindt in de Franse belastingregisters een bonte verscheidenheid van vrouwenberoepen, waaruit blijkt dat vrouwen in en vlak na de Middeleeuwen in staat waren om werk in en buiten het gezin te combineren. Na 1500 komt een beweging op gang, waardoor vrouwen uit allerlei beroepen geweerd werden. Mede onder invloed van de belangstelling voor de Romeinse en Griekse cultuur krijgt men een ander beeld van hetgeen betamelijk is voor vrouwen. Haar plaats was thuis en allerlei beroepen gingen voor hen verloren: in Engeland verdwenen vrouwelijke loodgieters, smeden en ijzergieters, artsen en chirurgen; in Frankrijk werden de vrouwen uit de gemechaniseerde zijde-industrie geweerd, evenals uit het kleermakersvak. De toenemende mechanisatie in de textielindustrie in de 18e eeuw maakte dat er ook minder thuiswerk was. Borduren, kant klossen en haakwerk leverden, ondanks de rage die er voor dit soort artikelen bij de welgestelden ontstond, slechts een gering inkomen op.

Tijd als schaars produktiemiddel

In de 'Naturalwirtschaft' werd een gedeelte van de arbeidstijd besteed aan de produktie van ruilgoederen. In de 'Geldwirtschaft' zien wij twee nieuwe ontwikkelingen:

1. Ruil van in eigen huishouding geproduceerde goederen vindt meer en meer plaats tegen geld. Geld geeft, omdat het ongedifferentieerde koopkracht is, veel meer keuze welke goederen of diensten men in ruil voor de in eigen huishouding geproduceerde goederen wenst;
2. Een deel van de arbeidstijd wordt direct geruild tegen geld, aanvankelijk in de huisindustrie, later ook in de manufactuur, waardoor de scheiding tussen produktie- en consumptiehuishouding ontstaat.

De leden van het (gezins)huishouden in de 'Geldwirtschaft' verdelen hun arbeidstijd over:

- a. in eigen huishouding geproduceerde goederen en diensten die ook in eigen huishouden geconsumeerd worden;
- b. in eigen huishouding geproduceerde goederen die geruild worden tegen geld;
- c. direct tegen geld geruilde arbeidstijd.

Een deel van hetgeen in het huishouden wordt geconsumeerd, wordt ook door het huishouden geproduceerd, de rest wordt voor geld gekocht. In de vorige paragraaf hebben we al stil gestaan bij de natura-ruil, daarom willen we ons nu concentreren op de vraag hoe een huishouden de arbeidstijd moet verdelen over produktie voor eigen huishouden en produktie voor de markt, hetzij door ruil van zelf geproduceerde goederen, hetzij door arbeid buitenshuis.

Daarbij doet zich het probleem voor tegen welke prijs de in de eigen huishouding geproduceerde goederen en diensten moeten worden gewaardeerd, een probleem dat nog indringender wordt in de, in de volgende paragraaf geschetste, geïndustrialiseerde maatschappij. In de literatuur worden verschillende maatstaven genoemd (MORGAN *et al.*, 1966; KREPS, 1971; NORDHAUS en TOBIN, 1972; WEINROBE, 1974; KUZNETZ, 1941; LINDAHL *et al.*, 1937; BRUYN-HUNDT, 1970; CLARK, 1958 en SIRAGELDIN, 1969). Op pragmatische gronden kiezen wij voor het loon dat voor soortgelijke arbeid in het bedrijfsleven betaald wordt.

Als de in de huishouding geproduceerde goederen en diensten gewaardeerd zouden worden tegen de kosten van op de markt gekochte goederen plus de arbeidstijd in de huishouding tegen het loon dat voor soortgelijke arbeid in het bedrijfsleven wordt betaald, rijzen twee vragen:

- welke goederen en diensten kunnen het beste in de huishouding worden geproduceerd, welke op de markt?
- hoe kan de arbeidstijd het best verdeeld worden over betaalde en onbetaalde tijd?

Het antwoord op de eerste vraag luidt dat zo veel thuis geproduceerd moet worden dat het marginale nut van het thuisprodukt zich verhoudt tot het marginale nut van het gekochte produkt als hun prijzen. De prijs van het thuisprodukt bestaat dan uit de prijs van grond- en hulpstoffen plus arbeidstijd gewaardeerd naar loon van soort-

gelijke arbeid in het bedrijfsleven. Het heeft in deze visie geen zin zelf bijv. kleding te vervaardigen als de marktprijs lager ligt dan de thuisprijs, tenzij men het maken van kleding ervaart als een vrijetijdbesteding of door institutionele factoren zijn arbeid niet op de arbeidsmarkt kan aanbieden, waardoor de tijd thuis tot een vrij economisch goed wordt, of een lagere waarde krijgt.

Op de vraag hoe de arbeidstijd het best verdeeld kan worden over betaald en onbetaald werk, luidt ons antwoord: zó dat het netto-uurloon dat buitenshuis verdiend kan worden gelijk is aan de waardering die wordt toegekend aan het laatste uur dat thuis wordt gewerkt, een en ander in de veronderstelling dat de tijd thuis geen vrij economisch goed is (zie appendix 3).

Bij de antwoorden op beide vragen moet een kanttekening worden geplaatst: mensen zijn niet vrij in de verdeling van hun tijd over betaald en onbetaald werk. Dat neemt niet weg dat het hiervoor geschetst allocatiemechanisme zijn invloed toch doet gelden: als buitenshuis veel verdiend kan worden, wordt de produktie in de huishouding beperkt en worden meer kant-en-klare produkten gekocht.

Produktie en inkomen

Een 'Geldwirtschaft' zal pas ontstaan bij een zekere ontwikkeling van ruil en arbeidsverdeling, hetgeen toeneming van het aantal contacten tussen huishoudens impliceert. De totale produktie van een gemeenschap, of het nu een dorps-, stads- of grotere gemeenschap is, bestaat uit de som van in en buiten het huishouden geproduceerde waarden. Het totale inkomen is de som van geld- en natura-inkomen, dit is de waarde van de in het huishouden geproduceerde goederen en diensten.

De inkomensverdeling in Europa was tussen 1500 en 1750 zeer ongelijk, de tegenstelling tussen arm en rijk was groot. Gregory King, van beroep tekenaar van landkaarten, die als liefhebberij allerlei statistische gegevens verzamelde, heeft aan het einde van de 17e eeuw berekend, dat de helft van de Engelse bevolking in armoede

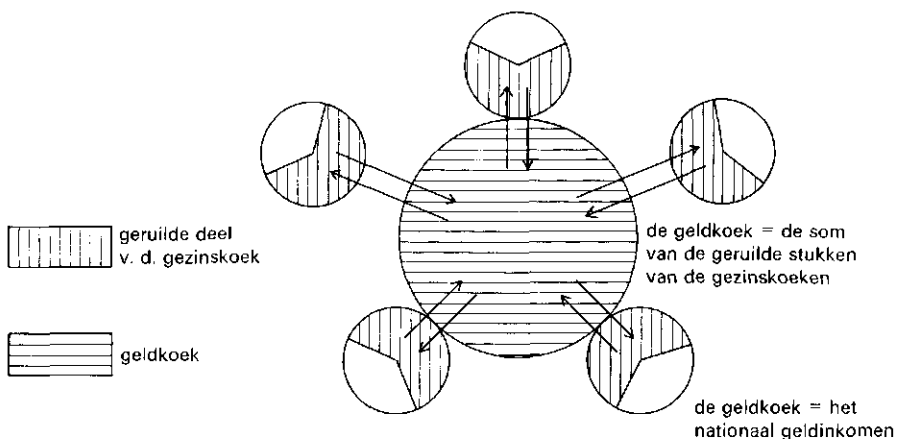

Fig. 5. Geldhuishouding

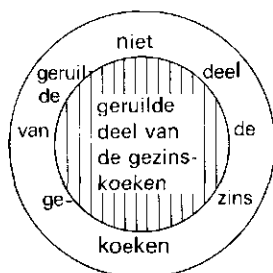

Fig. 6. Geldhuishouding

leefde; Vauban vermeldt dat van de Franse bevolking vijf negende deel in diezelfde tijd in armoede leefde. Slechts de adel en enkele beroepsgroepen als de handelaren leefden in welstand (MINCHINTON, 1976, pp. 96–99).

Ook in de 'Geldwirtschaft' bestaat het inkomen van het huishouden uit geld en natura. Het geldinkomen biedt de mogelijkheid te kiezen uit een reeks van consumptiegoederen. De machtsverhoudingen binnen het huishouden bepalen wie de beschikking krijgt over het geldinkomen en daarmee over de keuze welke consumptiegoederen aangeschaft zullen worden.

DE CONSUMPTIEHUISHOUDING IN EEN GEÏNDUSTRIALISEERDE MAATSCHAPPIJ

Wat verstaan wij onder een geïndustrialiseerde maatschappij?

Hildebrand voert na de 'Geldwirtschaft' een 'Kreditwirtschaft' ten tonele die grotere kansen biedt aan de niet-vermogenen om zich te ontplooien dankzij krediet dat hen op grond van hun persoonlijke capaciteiten wordt gegeven (ZIMMERMAN, 1963, p. 122). ROSTOW (1963) onderscheidt vijf fasen van economische groei: een overgangsfase waarin de samenleving zich voorbereidt op een economisch groei-proces, een periode van volle wasdom, een periode van massa-consumptie en tenslotte het stadium na die massa-consumptie.

In de eerste drie perioden is de samenleving bezig technieken te ontwikkelen om de aanwezige voorraden grond- en hulpstoffen zo te gebruiken dat het reële inkomen per hoofd van de bevolking kan stijgen. ROSTOW ziet de eerste tekenen van economische groei in West-Europa in de 18e eeuw en meent dat omstreeks 1940 West-Europa het stadium van de massa-consumptie heeft bereikt. Wij duiden de vijf perioden van ROSTOW aan als de geïndustrialiseerde maatschappij, waarbij we de nadruk zullen leggen op de fase van de massa-consumptie.

De geïndustrialiseerde maatschappij wordt gekenmerkt door de ontwikkeling van machines die niet langer door menselijke spierkracht worden aangedreven. De technische ontwikkeling deed huisindustrie en manufactuur praktisch verdwijnen en bracht een scherpere scheiding tussen productie- en consumptiehuishouding. Het

aantal produktieve taken en de aard daarvan in de (gezins)huishouding verandert. De automatisering na de tweede wereldoorlog, waarbij menselijke denkkraft werd vervangen door machines, versterkte deze tendens.

De samenleving ontwikkelde zich van een maatschappij waarin het analfabetisme overheerste, naar een samenleving met een hoge scholingsgraad; van een samenleving waarin de koeien naar de stad werden gebracht om voor de deur gemolken te worden (MINCHINTON, 1976, p. 137), naar een samenleving waarin een keur van melkprodukten in de supermarkt te koop is; van een samenleving waar het overgrote deel van de bevolking net niet de hongerdood stierf, naar een samenleving waarin te veel eten een bedreiging voor de gezondheid vormt.

In de fase van de massa-consumptie treffen wij een samenleving aan waarin mechanisatie en automatisering hebben geleid tot het ontstaan van grote produktie-eenheden, een hoog nationaal inkomen per hoofd van de bevolking, het ontstaan van het kerngezin met een ander takenpakket dan het gezin in vroeger tijden.

De produktieve rol van de consumptiehuishouding

In de inleiding stelden wij reeds dat naar onze mening in de gezinshuishouding wordt geproduceerd: door de aanwending van arbeid en intermediaire goederen ontstaan finale goederen die door het gezin geconsumeerd worden.

Uit vroeger eeuwen zijn geen tijdbestedingsgegevens bekend. Wel weten we iets van de intermediaire goederen die in vroeger tijden gebruikt werden voor bijv. het bereiden van maaltijden of het vervaardigen van kleding. Aan de hand van de verschillende uitgavencategorieën voor deze intermediaire goederen zullen wij trachten aan te geven welke taken de consumptiehuishouding heeft afgestoten naar de overheid of het bedrijfsleven en welke taken de consumptiehuishouding er heeft bijgekregen door de ontwikkeling van de maatschappij.

Voeding (MINCHINTON, 1976, pp. 120-140; N.O.S., 1977a)

In het begin van de 18e eeuw was de aardappel nog onbekend. Men at bonen en erwten met spek (de armen) of vlees (de rijken), karnemelkse brij, roggebrood (de armen) of wittebrood (de rijken). Vers vlees kende men nauwelijks, vlees werd gerookt of gepekeld. In de 19e eeuw werd de aardappel het volksvoedsel. De gekookte aardappel werd in een bak met spekvet of reuzel gedoopt. In de 19e eeuw ontstonden de eerste conservenfabrieken, terwijl in diezelfde tijd de weckketel zijn intrede in de huishouding deed. In de 20e eeuw zien wij dat aan de ene kant een groot deel van de voedselproduktie werd overgenomen door de industrie en dienstverlenende sector (diepvriesmaaltijden, kant-en-klare melkprodukten, voorgebakken patat, gesneden en gewassen groenten, oploskoffie) aan de andere kant is ons menu veel gevarieerder geworden en wordt van de huisvrouw verwacht, dat zij gerechten uit allerlei landen kan bereiden, iets van voedingsleer afweet, terwijl sommige fabrieksmatige produkten zo slecht smaken, dat de huisvrouw zelf de bereiding weer ter hand neemt (brood, macrobiotisch voedsel).

Kleding (MINCHINTON, 1976, pp. 140-144)

In de 18e eeuw werd nog veel thuis gesponnen en geweven; in de 19e eeuw namen de in de fabriek geweven stoffen een steeds grotere plaats in. Kleding werd in de 18e en 19e eeuw thuis gemaakt, vooral onderkleding en gebreid goed. Met de intrede van de naaimachine omstreeks 1870 kwam de confectie. Ook bij kleding zien wij dat de industrie een deel van de produktie in de huishouding heeft overgenomen.

Huisvesting (MINCHINTON, 1976, pp. 144-153; N.O.S., 1977b)

In de 18e eeuw leefden velen op het platteland in kleine tochtige huizen zonder glazen ramen en schoorsteen. Voor de warmte huisde men met het vee in dezelfde ruimte.

De industriële revolutie veroorzaakte in de steden een overbevolking en bracht geweldige problemen met zich mee op het gebied van de drinkwatervoorziening, afvoer van vuil en gezondheidszorg. Het marktmechanisme schoot tekort om de stedelingen te huisvesten en dat leidde tot het ontstaan van woningbouwverenigingen.

Vanaf 1860 kwamen er ijzeren kachels en fornuizen op de markt die het verwarmen en koken vergemakkelijkten. De verlichting verbeterde door vervanging van kaarsen door olielampen, gas- en tenslotte elektrische verlichting. Omstreeks 1870 deed het watercloset zijn intrede, maar nog in onze dagen kennen we de tonnetjes.

Welgestelden, begaan met het lot van de arme stedelijke bevolking, richtten in 1852 de eerste woningbouwvereniging op, welk initiatief in 1868 door de arbeiders werd overgenomen. Het heeft lang geduurd voordat de overheid zich ging bemoeien met de volkswoningbouw. Aan de totstandkoming van de Woningwet van 1901 ging een halve eeuw van discussiëren en rapporteren vooraf. De Woningwet verplichtte iedere gemeente bouwverordeningen uit te vaardigen, waardoor elk nieuw gebouwde huis aan bepaalde minimum-eisen moest voldoen. Woningbouwverenigingen konden subsidie krijgen.

De bemoeienis van de overheid met de volkshuisvesting heeft geleid tot kwalitatieve en kwantitatieve verbetering van de huisvesting: woningen zonder riolering, douche of keuken worden niet meer gebouwd, terwijl vele nieuwbouwwoningen centrale verwarming hebben. Van 1956 tot 1973 liep het aantal woningen dat jaarlijks werd voltooid op van 68.000 tot 155.000. Daarna verminderde de woningproduktie weer enigszins. Van de in 1963 voltooide woningen (80.000) werd 65% door de overheid gesubsidiëerd, van die in 1973 was dit het geval in 80%.

Hygiëne

Bij het bespreken van de huisvesting bleek reeds hoe slecht het in vroeger eeuwen met de hygiëne gesteld was: geen riolering, waterleiding, slechte verwarming en beschutting tegen tocht. Wel werd in de 17e en 18e eeuw de Nederlandse huisvrouw tot in het buitenland geroemd (maar ook wel bespot) om haar properheid. Het houden van huishoudelijk personeel was, ook voor de minder welgestelden, een normaal verschijnsel. MINCHINTON (1976, p. 157) vermeldt, dat in 1801 5% van de Engelse be-

volking een werkkring vond in de huishouding en daarmee na de landbouwers de grootste beroepsgroep vormde. Thans is deze beroepsgroep praktisch te verwaarlozen.

Ook op het gebied van de hygiëne heeft de overheid door wetgeving en openbare nutsbedrijven grote verbetering gebracht.

Kinderverzorging en -opvoeding (SULLEROT, 1969, pp. 35; 74-97)

Tot aan de Renaissance werden kinderen gezien als kleine volwassenen en als zodanig gekleed en behandeld. Rousseau benadrukte de rol van de vrouw als moeder en opvoedster en trachtte bij vrouwen het verlangen op te wekken zelf haar kinderen op te voeden in plaats van ze toe te vertrouwen aan voedsters, kindermisjes, gouvernantes of gouverneurs, zoals bij de rijken gebruikelijk was. Bij de minder welgestelden groeiden de kinderen op in een huis vol mensen van verschillende generaties of op straat. Het leven van de moeder was niet specifiek aan haar kinderen gewijd.

Wat er aan onderwijs werd gegeven stond in de 17e en 18e eeuw in dienst van de kerk. De koster was vaak tevens onderwijzer. Na bemoeiingen van de particuliere vereniging 'De Maatschappij tot Nut van het Algemeen' kwam in 1801 een schoolwet tot stand, waarbij klassikaal, niet aan leerstelling gebonden, onderwijs werd ingevoerd. Het duurde tot 1901 voor er een algemene leerplicht kwam. In onze tijd is onderwijs een van de belangrijkste taken van de overheid: de miljoenennota voor 1977 vermeldt onderwijs als grootste uitgavenpost, nl. 21,1 % van de totale rijksuitgaven. Dat betekent niet dat de kinderverzorgings- en opvoedingstaak voor het gezin met het toenemen van de overheidszorg voor het kind lichter is geworden: kinderen moeten begeleid worden van en naar school, ballet- en muzieklés, consultatiebureau of arts; ouders helpen met het huiswerk om het kind zijn kans op ontplooiing te geven; de school stuurt kinderen naar huis bij het uitvallen van een leerkracht of tijdens het gegroeide aantal tussenuren, zodat met name van de moeder een grote beschikbaarheid wordt verwacht. Het door het N.I.P.O. in opdracht van Philips uitgevoerde tijdbestedingsonderzoek in 1964 vermeldt dat in geen van de drie leeftijdscategorieën waarin de kinderen waren ondergebracht, alle kinderen gedurende een periode van twee uur niet thuis waren (De Nederlandse Huisvrouw, 1966).

Ziekenverzorging en bejaardenzorg

Zorg voor de zieke mens is ondanks de geweldige groei van ziekenhuizen en wijkverpleging nog steeds een belangrijke taak voor het gezin. De bejaardenzorg is grotendeels geïnstitutionaliseerd in bejaardentehuizen en andere vormen van bejaardenhulp en bejaardenzorg. Vele gezinnen stellen echter tijd ter beschikking voor vrijwilligerswerk in instellingen voor zieken- en bejaardenzorg.

Omvang van de produktie in de consumptiehuishouding

Vele economen hebben zich bezig gehouden met de vraag wat de waarde van de arbeid van de huisvrouw is, welke waarde de gehele huishoudelijke arbeid vertegen-

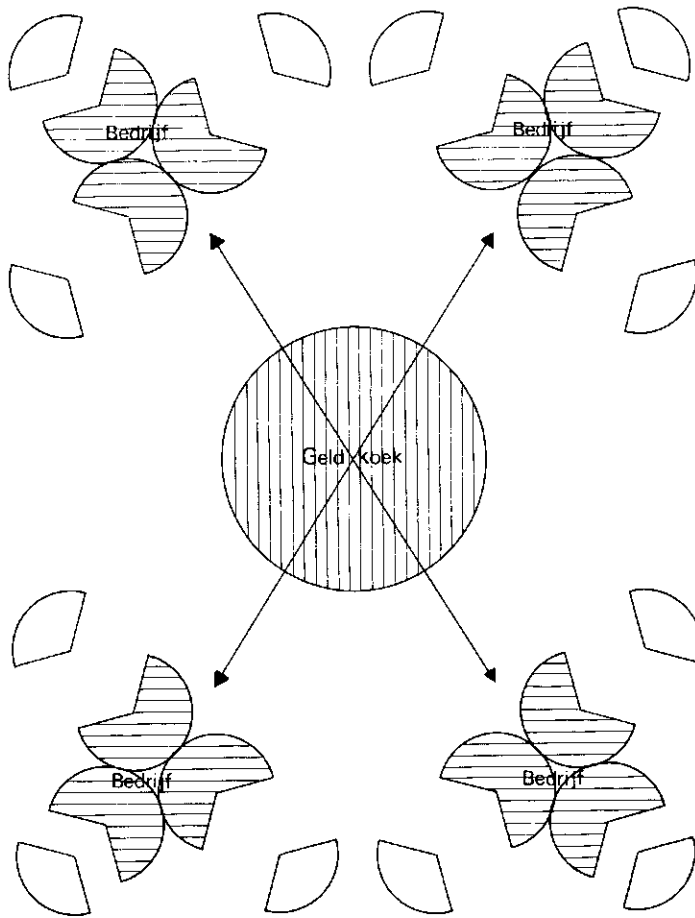
woordigt of welke waarde alle onbetaalde arbeid heeft. Reeds in 1919 schatte het *National Bureau of Economic Research* in de V.S. de waarde van de huishoudelijke arbeid op 25% van het Bruto Nationaal Produkt. Soortgelijke schattingen werden gemaakt voor Hongarije, Zweden, Finland, Italië, Engeland en Nederland. Omdat deze schattingen in verschillende landen op verschillende tijdstippen en volgens verschillende methoden werden gemaakt, lopen ze zeer uiteen. Een Canadese econome (HAWRYLYSHYN, 1976) heeft onlangs getracht de verschillende schattingen onder één noemer te brengen en kwam daarbij tot de conclusie, dat de waarde van de huishoudelijke arbeid van alle gezinsleden tezamen op ongeveer een derde van het Bruto Nationaal Produkt geschat kan worden. Wij pleiten er voor dat in de Nationale Rekeningen de huishoudelijke arbeid wordt opgenomen. Geen econoom of statisticus zou, als hij opdracht zou krijgen de omvang van het nationale inkomen in een huishouding à la Robinson Crusoe te registreren, activiteiten als voedsel zoeken en bereiden, zorg voor de huisvesting en dergelijke weglaten. Evenmin zou er twijfel bestaan over het produktieve karakter van activiteiten als schapen scheren, spinnen, weven, kaarsen gieten etc. in de Middeleeuwen, ook al werden deze in de eigen huishouding verricht. Pas toen het geld algemeen als ruilmiddel werd aanvaard, en de scheiding tussen produktie- en consumptiehuishouding scherper werd, werd het al of niet passeren van een markt als criterium voor het produktieve karakter van handelingen gehanteerd.

De verdeling van de tijd over de generaties

Eerder schetsten wij reeds dat een huishouding een optimale allocatie van de schaarse arbeidstijd over produktie in en buiten de huishouding bereikt, als de marginale nutsverhouding van thuis- en marktprodukt gelijk is aan hun prijsverhouding.

In de economische theorie gaat men er daarbij van uit dat er zo iets bestaat als een 'nutsfunctie' van de huishouding, die gemaximaliseerd kan worden zodat het huishouden – gegeven omvang en samenstelling en gegeven de capaciteiten van de leden – op een bepaald moment een optimale welvaart heeft. De constructie van deze nutsfunctie roept reeds vragen op: wiens nut gemaximaliseerd moet worden, welke goederen aangeschaft worden en hoeveel tijd besteed zal worden aan werk in en buiten de huishouding.

Nog moeilijker wordt het tijdverdelingsprobleem als wij niet uitgaan van een gezinshuishouden met een gegeven omvang en samenstelling, maar trachten ons voor te stellen hoe individuen een optimale welvaart kunnen bereiken in de loop van hun leven en zich afvragen of en hoeveel kinderen zij wensen en hoeveel tijd zij aan de verzorging en opvoeding van kinderen zullen besteden. In de Amerikaanse literatuur heeft de econoom BECKER als eerste een produktiefunctie van het gezin opgesteld met als 'input' tijd van beide ouders plus op de markt gekochte goederen en als 'output' aantal en kwaliteit van de kinderen plus een scala van andere finale goederen. (BECKER, 1965, p. 496; BECKER en TOMES, 1976, p. 144; NERLOVE, 1973, p. 533). In de Marxistische literatuur wordt het gezin gezien als de institutie waar arbeid wordt ge-

de geldkoek = de som van de bedrijfskoeken

Fig. 7. Geïndustrialiseerde maatschappij

produceerd omdat de arbeider in het gezin wordt verzorgd en gevoed, waardoor hij in staat is van dag tot dag zijn arbeidskracht aan de kapitalist te leveren. Het krijgen en opvoeden van kinderen wordt gezien als de produktie van een nieuwe generatie arbeiders (MARX, 1976, p. 186; MEULENBELT, 1975).

Als de beslissing om een gezin te stichten en een bepaald aantal kinderen groot te brengen is genomen, doemt het volgende probleem op, nl. hoeveel tijd men wil besteden, direct of indirect, aan verzorging en opvoeding van de kinderen. Worden er thuis spelletjes gedaan of spelen de kinderen op straat? Helpen de ouders met het huiswerk of kijken zij naar de televisie? Gaat het kind naar een zomerkamp of trekken de ouders er zelf met het kind op uit? Kortom, de ouders moeten kiezen hoeveel tijd en geld zij willen besteden aan de kwantiteit en kwaliteit van de volgende generatie.

Productie en inkomen

In de geïndustrialiseerde maatschappij met zijn scherpe scheiding tussen consumptie- en produktiehuishouding hebben velen uit het oog verloren dat een deel van de produktie nog steeds in de huishouding plaats vindt. In figuur 7 wordt getracht dit schematisch weer te geven: nog slechts een kwart deel (de niet-gearceerde segmenten in de hoeken van het schema) van de nationale koek wordt thuis gebakken. De overige drie kwart wordt in de bedrijven vervaardigd. Het totale inkomen is groter dan de in het midden van het schema afgebeelde 'geldkoek'; bij deze geldkoek die in de bedrijven wordt gebakken moet immers de produktie in de huishouding opgeteld worden om het totale inkomen te kennen.

Over de verdeling van het totale inkomen van het huishouden over de leden weten wij weinig: wij kennen slechts de resultaten van een Duits onderzoek uit 1959 (SCHMÖLDERS, 1969) waaruit blijkt dat in 70% van de volledige gezinnen de huisvrouw het gehele of bijna het gehele geldinkomen beheert. De man speelt een grotere rol bij het beheer van het geldinkomen als dit groter en onregelmatiger wordt, zoals bij zelfstandigen en boeren. De man beheert giro- en banktegoeden, spaartegoeden en het eventuele vermogen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BECKER, G. S. 1965. A Theory of the allocation of time. *The Economic Journal* (Sept.).
- BECKER, G. S. 1974. On the relevance of the new economics of the family. In: *Papers and Proceedings of the American Economic Association* (May).
- BECKER, G. S. and N. TOMES. 1976. Child endowments and the quantities and qualities of children. *Journal of Political Economy* no. 4, part 2 (August).
- BRUYN-HUNDT, M. 1970. De huisvrouw als producente. *Economisch Statistische Berichten* 55, nr. 2746.
- BÜCHER, K. 1909. *Die Frauenfrage im Mittelalter*. Leipzig.
- BYERS, J. D. 1976. The supply of labour. In: D. HEATHFIELD (ed.). *Topics in applied macro-economics*. The Macmillan Press Ltd., London.
- CLARK, C. 1958. The economics of housework. *Bulletin of the Oxford Institute of Statistics*, May 20.
- DELFGAAUW, G. Th. J. 1969. *Inleiding tot de economische wetenschap*, N.V. Uitgeverij v/h G. Delwel, Wassenaar.
- De Nederlandse Huisvrouw. 1966. N.I.P.O. in opdracht van Philips N.V.
- DUBY, G. 1975. Medieval agriculture 900–1500. In: *The Fontana economic history of Europe*, deel 1.
- HAWRYLYSHYN, O. 1976. The value of household services: a survey of empirical estimates. *Review of Income and Wealth* no. 2 (June).
- HEIMANN, E. 1945. *History of economic doctrines*. Oxford University Press, London.
- HENNIPMAN, P. 1945. *Economisch motief en economisch principe*. N.V. Noord-Hollandse Uitgeversmaatschappij, Amsterdam.
- HENNIPMAN, P. 1972. Welvaartstheorie of welzijnstheorie. *Economisch Statistische Berichten* 57, nr. 2833.
- KLANT, J. J. 1975. *Wat is economie?* H. E. Stenfert Kroese B.V., Leiden.
- KREPS, J. 1971. Sex in the marketplace: American women at work. *Policy studies in employment and welfare* no. 11. The John Hopkins Press, Baltimore.

- KUZNETZ, S. 1941. National income and its composition 1919-1938. National Bureau of Economic Research. New York.
- LINDAHL, E., E. DAHLGREN and K. KOCK. 1937. Wages, cost of living and national income in Sweden 1860-1930. Stockholm.
- LINDER, S. B. 1971. Arme elite! Wolters-Noordhoff N.V., Groningen.
- MARX, K. 1976. Das Kapital. Verlag Marxistischer Blätter. Frankfurt am Main. Deel I.
- MEULENBELT, A. 1975. De ekonomie van de koesterende funktie. *Te Elfder Ure* 22, no. 3. Nijmegen.
- MICHENER, J. A. 1975. Centennial. Corgi Books, London.
- MINCHINTON, W. 1976. Patterns and structure of demand 1500-1750. In: *The Fontana Economic History of Europe*, deel 2.
- MORGAN, J. N., I. A. SIRAGELDIN and N. BAERWALDT. 1966. Productive Americans. Ann Arbor.
- NERLOVE, M. 1973. Population and economic growth. In: *The economics of the family*. University of Chicago Press.
- NORDHAUS, W. and J. TOBIN. 1972. Is growth obsolete? In: *Economic Growth*. National Bureau of Economic Research. New York.
- N.O.S. 1977a. 58 miljoen Nederlanders en hun voedsel. T.V.-serie.
- N.O.S. 1977b. 58 miljoen Nederlanders en hun behuizing. T.V.-serie.
- ROEHL, R. 1975. Patterns and structure of demand 1000-1500. In: *The Fontana Economic History of Europe*, deel 1.
- ROSTOW, W. W. 1963. De vijf fasen van economische groei. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.
- SAHLINS, M. 1976. Stone Age economics. Tavistock Publication, London.
- SAMUELSON, P. A. 1973. Economics. McGraw-Hill Kogakusha, Singapore.
- SCHMÖLDERS, G. 1969. Der Umgang mit Geld im Privaten Haushalt. Duncker & Humblot, Berlin.
- SELLA, D. 1976. European industries 1500-1750. In: *The Fontana Economic History of Europe*, deel 2.
- SIRAGELDIN, I. A. 1969. Non-market components of national income. University of Michigan, Ann Arbor.
- SULLEROT, E. 1969. Geschiedenis van de vrouwenarbeid. Paul Brand, Bussum.
- THRUPP, S. 1975. Medieval industry 1000-1500. In: *The Fontana Economic History of Europe*, deel 1.
- VISSER, C. W. 1973/74. Inleiding tot de huishoudwetenschappen. College-dictaat Landbouwhogeschool Wageningen.
- VISSER, C. W. 1974/75. Inleiding tot de huishoudwetenschappen. Enig commentaar op en aanvulling van het gelijknamig dictaat 1973/74. College-dictaat Landbouwhogeschool Wageningen.
- WEINROBE, M. 1974. Household production and national production. In: *Review of Income and Wealth*, pp. 89-102.
- ZIMMERMAN, L. J. 1963. Geschiedenis van het economisch denken. Albani, 's-Gravenhage.

APPENDIX 1

nutsfunctie $U = f(F)$

produktiefunctie $F = f(B, C)$

budgetbeperking $T = T_b \cdot B + T_c \cdot C$

F = finale goederen

B = bananen

C = cocosnoten

T_b = hoeveelheid tijd nodig om één banaan te zoeken

T_c = hoeveelheid tijd nodig om één cocosnoot te zoeken

Maximalisatie van de nutsfunctie vindt plaats als:

$U^* = U(B, C) + \lambda(T - T_b B - T_c C)$, waarbij λ een Lagrange multiplier is en het marginale nut van de tijd aangeeft.

De partiële afgeleiden zijn:

$$\frac{\partial U^*}{\partial B} = \frac{\partial U}{\partial B} - \lambda T_b \rightarrow \frac{\partial U}{\partial B} = \lambda T_b$$

$$\frac{\partial U^*}{\partial C} = \frac{\partial U}{\partial C} - \lambda T_c \rightarrow \frac{\partial U}{\partial C} = \lambda T_c$$

$$\text{Nutsmaximalisatie als: } \frac{\partial U}{\partial B} / \frac{\partial U}{\partial C} = \frac{\lambda T_b}{\lambda T_c} = \frac{T_b}{T_c}$$

APPENDIX 2

nutsfunctie $U = f(F, R_o)$

produktiefunctie $F + R_a = f(N, T_h, T_r)$

evenwichtsvoorwaarde $R_a = R_o$

budgetbeperking $T = T_h F + T_r R_a$

F = finale goederen

N = natuurprodukten

R_o = ruilgoederen ontvangen

R_a = afgestane ruilgoederen

T_h = hoeveelheid tijd besteed aan 1 F

T_r = hoeveelheid tijd besteed aan 1 R_o

Maximalisatie van de nutsfunctie vindt plaats als:

$U^* = U(F, R_o) + \lambda(T - T_h F + T_r R_o)$

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial U^*}{\partial F} &= \frac{\partial U}{\partial F} - \lambda T_h \\ \frac{\partial U^*}{\partial R_o} &= \frac{\partial U}{\partial R_o} - \lambda T_r \end{aligned} \right\} \frac{\partial U / \partial F}{\partial U / \partial R_o} = \frac{T_h}{T_r}$$

APPENDIX 3

nutsfunctie	$U = f(F)$	
produktiefunctie	$F = f(M, MH)$	
budgetbeperkingen	a) geld:	$I = T_w l + V$
	b) tijd:	$T = T_w + T_h$
	c) totaalinkomen:	$S = I + T_h h$

F	= finale goederen
M	= op de markt gekochte goederen
MH	= in eigen gezin geproduceerde goederen
P	= prijs van marktgoederen
Q	= prijs van MH
I	= geldinkomen
S	= totaalinkomen
T	= arbeidstijd
T_w	= uren buitenshuis gewerkt
l	= gemiddeld netto uurloon
V	= niet-arbeidsinkomen
T_h	= uren in eigen gezin gewerkt
h	= gemiddelde uurprijs thuiswerk
S	= totaalinkomen $I + T_h h$

Maximalisatie van de nutsfunctie vindt plaats als:

$$U^* = f(F) + \lambda_1(T - T_w - T_h) + \lambda_2(T_w l + V + T_h h - MP - MHQ)$$

$$\frac{\partial U^*}{\partial T_w} = -\lambda_1 + \lambda_2 l = 0 \rightarrow l = \frac{\lambda_1}{\lambda_2}$$

$$\frac{\partial U^*}{\partial T_h} = -\lambda_1 + \lambda_2 h = 0 \rightarrow h = \frac{\lambda_1}{\lambda_2}$$

$$l = h = \frac{\lambda_1}{\lambda_2}$$

$$\frac{\partial U^*}{\partial M} = \frac{\partial U}{\partial M} - \lambda_2 P = 0 \rightarrow \frac{\partial U}{\partial M} = \lambda_2 P$$

$$\frac{\partial U^*}{\partial MH} = \frac{\partial U}{\partial MH} - \lambda_2 Q = 0 \rightarrow \frac{\partial U}{\partial MH} = \lambda_2 Q$$

$$\frac{\partial U / \partial M}{\partial U / \partial MH} = \frac{\lambda_2 P}{\lambda_2 Q} = \frac{P}{Q}$$

VERZORGINGSNIVEAU IN RELATIE TOT INKOMENSNIVEAU EN INKOMSTENBESTEDING

W. E. BERNELOT MOENS

Centraal Bureau voor de Statistiek, afd. Consumptie en Sparen

SUMMARY

The author describes in what way the level of domestic care of private households is related to the level of income and the spending of that income. Subsequently she points out which interfaces can exist between these relationships and the government policy in such fields as minimum income, child allowances, alimony, fiscal treatment of widowers, pensions, rent subsidy and budget information.

The level of domestic care is described as the result of household management and activities performed on behalf of the daily care of the members of the household group. The level of domestic care is part of the level of living and needs to be attuned to the needs of the group. The level reached by a group is determined by the available resources, the way in which these resources are used and by the demands of the household groups with regard to domestic care.

INLEIDING

In dit artikel wordt een poging ondernomen te schetsen in hoeverre en op welke wijze het inkomensniveau, de inkomensbesteding en het verzorgingsniveau van de privé-(gezins-)huishouding elkaar wederzijds beïnvloeden. Voorts worden aangegeven welke raakpunten deze relaties zouden kunnen hebben met het overheidsbeleid op enkele terreinen, zoals de minimuminkomens, kinderbijslag, alimentaties, fiscale behandeling van weduwnaars, pensioenen, huursubsidie en budgetvoorlichting.

Alvorens in te gaan op de relaties tussen verzorgingsniveau en inkomensniveau en -besteding, lijkt het zinvol stil te staan bij het begrip en de betekenis van het verzorgingsniveau.

VERZORGINGSNIVEAU

Onder verzorgingsniveau verstaan we het niveau van het resultaat van het plannen en uitvoeren van activiteiten ten behoeve van de verzorging van de leden van een huishouden. Het niveau van de verzorging dient zo goed mogelijk afgestemd te zijn op de behoeften van het huishouden. Het verzorgingsniveau dat een huishouden bereikt, wordt door drie factoren bepaald:

- de beschikbare middelen (geldinkomen, tijd, persoonlijke bekwaamheden, energie, aanwezigheid van collectieve consumptiegoederen en uitrusting van het huishouden);
- de wijze waarop deze middelen worden gebruikt met andere woorden het financieel beheer en de organisatie van de huishoudelijke arbeid;
- de eisen die een huishouden stelt aan de verzorging.

Zijn de middelen zeer beperkt en/of het gebruik van de middelen zeer gebrekkig (bijvoorbeeld door verspilling), dan kan het zijn dat het gewenste verzorgingsniveau niet wordt bereikt. Bij zeer ruime middelen en een goed (of overdreven) gebruik daarvan kan men een verzorgingsniveau bereiken dat hoger is dan het gewenste niveau. Dit laatste kan echter eveneens verspilling betekenen van de middelen. Voorts is het mogelijk dat een gewenst verzorgingsniveau niet bereikt wordt, doordat men zijn eisen te hoog stelt, of dat het juist overtroffen wordt bij zeer lage eisen.

Het verzorgingsniveau zal zich manifesteren in:

- het beschikken over goederen en diensten (bijv. kleurentelevisie en een bepaald aantal dagen met vakantie gaan per jaar), hetgeen een resultaat is van de marktactiviteiten van het huishouden;
- de verzorging, het effect van het zorgend handelen in engere zin (de voedselbereiding, zorg voor onderhoud en hygiëne van woning en kleding), ook wel huishoudelijke produktie genoemd.

Het begrip verzorgingsniveau van een huishouden valt dus ten dele samen met het meer bekende begrip '*level of living*'. Deze heeft namelijk ook een dimensie met betrekking tot het bezit van bepaalde goederen en het gebruik (kunnen maken) van bepaalde diensten. Deze goederen en diensten liggen op het terrein van: voeding, woning, gezondheid, opleiding en recreatie. De *level of living* is echter een begrip dat min of meer het behoeftebevredigingsniveau van een gehele bevolking beschrijft. Het UNITED NATIONS RESEARCH INSTITUTE FOR SOCIAL DEVELOPMENT heeft in 1970 de zogenaamde *Level of Living-Index* samengesteld om de ontwikkeling van verschillende landen onderling en in de loop der jaren te kunnen volgen.

Momenteel bestaat er nog geen methode waarmee men het verzorgingsniveau objectief en kwantitatief kan vaststellen. In het vervolg van dit artikel zal het begrip verzorgingsniveau dan ook meer in kwalitatieve zin gehanteerd worden. Het lijkt echter wenselijk normen te ontwikkelen welke men kan gebruiken om verzorgingsniveaus te meten en te vergelijken. Men kan dan objectief vaststellen of een verzorgingsniveau hoog of laag is. Wel moet opgemerkt worden dat wat bijv. objectief laag is, gezien vanuit het standpunt van de leden van het huishouden, subjectief hoog kan zijn. Wanneer het huishouden lage eisen stelt, kan dus de subjectieve waardering voor het bereikte objectieve verzorgingsniveau hoog zijn. Desalniettemin is het zinvol schalen voor de meting van verzorgingsniveaus te ontwikkelen, en wel ten behoeve van de volgende doeleinden:

Op het gebied van inkomen en inkomensbesteding:

- het vaststellen van behoefte-inkomens (minimumloon, bijstand en dergelijke) op

basis van een verzorgingsniveau dat tenminste haalbaar moet zijn, dat wil zeggen op basis van genormeerde behoeften. Dit staat in tegenstelling tot de zogenaamde prestatie-inkomens op basis van door de werknemers geleverde prestaties;

- het vaststellen van verschillen in verzorgingsniveau tussen speciale categorieën huishoudens (bijv. met buitenshuis werkende gehuwde vrouwen of weduwnaars) als argument bijv. voor wijziging van het fiscale systeem;
- het vaststellen van verschillen in verzorgingsniveau van huishoudens die uiteenlopen qua kennis en kundigheid met betrekking tot financieel beheer en huishoudelijke arbeid, teneinde objectieve voorlichtingsbehoeften vast te stellen.

Op andere gebieden:

- het vaststellen van normen voor de verzorgingsbehoefte van bijvoorbeeld bejaarden in tehuzen, kinderen in internaten, militairen in kazernes;
- eisen te stellen aan het werk van gezinsverzorgsters in het kader van het beleid ten aanzien van de gezinsverzorging.

Het verzorgingsniveau is te beschouwen als de resultante van de niveaus van facetten van de verzorging. Te denken valt bijv. aan de volgende facetten:

voeding:

- overeenstemming van de calorische waarde van de voeding met het calorieverbruik;
- voedingswaarde;
- aantal gangen per warme maaltijd;
- variatie in menu's;

kleding:

- reinheid;
- kreukeligheid;
- mate van slijtage;
- samenstelling van het kledingpakket;

woning:

- aanwezigheid van benodigde ruimte in verband met de verschillende woonfuncties;
- aard van de inrichting;
- reinheid en netheid;
- technische voorzieningen;
- mate van slijtage van stoffering en meubilair.

De niveaus dienen per facet gedefinieerd te worden. Het zal nooit mogelijk zijn het gehele niveau van verzorging te meten omdat niet alle facetten meetbaar zijn. Voorts kan in veel gevallen sprake zijn van alternatieven waarvan men niet kan zeggen dat het ene alternatief beter is dan het andere. Deze alternatieven liggen dan op hetzelfde niveau. Daar het inkomensniveau en de inkomensbesteding het verzorgingsniveau voor een belangrijk deel bepalen, zullen we achtereenvolgens op de betekenis van deze twee factoren ingaan.

INKOMENSNIVEAU EN VERZORGINGSNIVEAU

We zouden kunnen stellen dat het inkomen één van de voorwaarden vormt voor de verzorging van een huishouden. Met deze functie van het bruto inkomen wordt in de loon- en inkomenspolitiek over het algemeen weinig rekening gehouden. De inkomens uit arbeid en sociale uitkeringen zijn slechts in beperkte zin (verzorgings-) behoefte-inkomens. Hier staat tegenover dat de fiscus er wel degelijk (indirect) rekening mee houdt dat in verschillende gezinssituaties hogere (netto) inkomens benodigd zijn voor het bereiken van een redelijk verzorgingsniveau dan in andere gezinssituaties. De fiscus doet dit door het draagkrachtbeginsel toe te passen bij de heffing van loon- en inkomensbelasting. De fiscus denivelleert dus de netto inkomens binnen één bruto inkomensgroep en nivelleert daarmee de potentiële verzorgingsniveaus.

Voor een aantal specifieke situaties wordt uitgewerkt in hoeverre bij de bepaling van bruto inkomens en in de belastingheffing rekening wordt gehouden met het verzorgingsniveau dat het huishouden van de ontvanger(s) van netto inkomens kan bereiken. Het betreft de volgende inkomens:

- het wettelijk minimumloon;
- de kinderbijslaguitkeringen;
- alimentaties;
- het netto inkomen van weduwnaars met jonge kinderen;
- pensioenen;
- huursubsidie.

Wettelijk minimumloon en kinderbijslaguitkeringen

In 1968 kwam het wettelijk minimumloon tot stand. Er is toen geen studie gemaakt van de behoeften van de gezinnen van de ongeschoolde werknemers die dit loon zouden gaan verdienen. Was dit wel gebeurd, dan was het minimumloon destijds misschien hoger uitgevallen, zoals we verderop zullen zien. Sinds zijn invoering is het minimumloon in vele jaren structureel opgetrokken (dat wil zeggen meer opgetrokken dan andere arbeidsinkomens). Of men momenteel een redelijk minimaal verzorgingsniveau kan bereiken wanneer men over geen ander inkomen kan beschikken dan het netto minimumloon plus kinderbijslag is de vraag. Hetzelfde geldt uiteraard ook voor een periodieke bijstandsuitkering (die even hoog is als het minimumloon). Dit hangt af van wat men een redelijk minimaal verzorgingsniveau acht, van de wijze waarop men dit inkomen besteedt en vooral van de samenstelling van het huishouden. Hoe meer kinderen men heeft, hoe lager het mogelijke verzorgingsniveau, ondanks het feit dat er een zekere compensatie voor de gestegen behoeften wordt gegeven in de vorm van kinderbijslag en kinderaftrek.

In een publikatie van het Voorlichtingsinstituut voor het Gezinsbudget (V.I.G., 1975) is een uitvoerige beschrijving gegeven van de financiële situatie van onder meer minimumlonersechtparen zonder kinderen, respectievelijk met twee of vier kinderen.

In deze publikatie wordt vermeld:

‘Zowel voor 1974, als voor 1975 heeft het V.I.G. schattingen gemaakt voor de samenstelling van de uitgaven die mogelijk waren voor genoemde drie typen gezinnen, die geen ander inkomen hadden dan het minimumloon plus kinderbijslag. Deze schattingen zijn gemaakt met behulp van gecorrigeerde en geëxtrapoleerde gegevens van het Nationaal Budgetonderzoek 1963–1965 van het C.B.S. en praktische gegevens over de hoogte van bepaalde vaststaande gegevens (b.v. luister- en kijkgeld). Hierbij is rekening gehouden met de sinds 1963–1965 gestegen inkomens en prijzen en de veranderde consumptiegewoonten’.

De benadering van de gemiddelde gezinsuitgaven die mogelijk waren voor gezinnen met het minimumloon in 1975 zijn vermeld in tabel 1. Na bestudering van de mogelijke uitgaven voor de gezinnen zonder, respectievelijk met twee en vier kinderen, blijkt onder meer dat de gezinnen met jonge kinderen:

- vrijwel alleen de absoluut noodzakelijke voedingsmiddelen kunnen aanschaffen;
- slechts een spaarzaam gebruik kunnen maken van gas en elektriciteit;
- niet meer dan circa 230 gulden per persoon per jaar aan kleding kunnen besteden (bij vier kinderen);
- geen mogelijkheid hebben voor het betalen van cursusgeldten ten behoeve van de ouders (om hun positie te verbeteren);
- op roken sterk moeten bezuinigen;
- zich geen bromfiets en geen telefoon kunnen permitteren en slechts een enkele keer zich per openbaar vervoer kunnen verplaatsen;
- niet met vakantie kunnen gaan, maar wel één of tweemaal per jaar een dagtochtje kunnen maken;
- zich behalve een dagbladabonnement en de omroepbijdrage geen andere vaste uitgaven op dit gebied als een weekbladabonnement of een lidmaatschap van een sportvereniging kunnen permitteren;
- een keuze moeten maken tussen een vakbondscontributie of een kerkelijke bijdrage (althans wanneer zij beide zaken belangrijk vinden).

In tabel 1 is uitgegaan van gezinnen met kinderen van gemiddeld 8 jaar. Ligt hun leeftijd echter hoger, bijv. 14 jaar, dan ligt de situatie nog moeilijker, tenzij deze kinderen de mogelijkheid hebben met bijv. een krantenwijk wat bij te verdienen. Het V.I.G. meent te kunnen stellen dat er in 1975 nog steeds een nijpende financiële situatie bestond in de gezinnen van minimumloners met twee of meer kinderen. Men zou kunnen stellen dat een gezin zonder of met één jong kind in 1975 wel een redelijk verzorgingsniveau kan bereiken met het minimumloon. De gezinnen met kinderen zijn er de laatste jaren, vergeleken met de gezinnen zonder kinderen, relatief op achteruitgegaan. De oorzaken hiervan zijn onder andere:

- de bevrozing van de kinderbijslag voor het eerste kind;
- de uitwerking van de prijsontwikkelingen op de verschillende uitgavenpatronen van gezinnen zonder en met kinderen.

Zo bedroeg de reële verbetering in 1975 ten opzichte van 1974 van het netto minimuminkomen (inclusief eventuele kinderbijslag) voor gezinnen zonder kinderen 5,9%, met twee kinderen 3,9% en met vier kinderen 3,5% (zie tabel 2). Houden we

Tabel 1. Benadering van de gemiddelde gezinsuitgaven in 1975 die mogelijk zijn voor gezinnen met het minimumloon (of een bijstandsuitkering)

Categorie van uitgaven	Minimumloon			
	0 kinderen echtparen 45 jaar	2 kinderen 7 en 9 jaar	4 kinderen 5, 7, 9 en 11 jaar	
	Uitgaven in guldens per jaar			
Voeding	3.335	5.705	7.710	
voeding		2.980	5.250	7.165
genotmiddelen		355	455	545
Woning	4.055	3.915	4.035	
huur		1.735	1.865	1.920
groot onderhoud		80	90	90
gas, elektr. en brandstoffen		865	1.035	1.045
duurzame consumptiegoederen		1.265	825	890
overige woninguitgaven		110	100	90
Kleding en schoeisel	1.525	1.525	1.725	2.042
Hygiëne en geneeskundige verzorging	754	891		981
ziektekostenverzekering		16	16	16
zeep, schoonmaak- en toiletartikelen		328	415	440
dokterskosten en geneesmiddelen		80	140	185
overige uitgaven hygiëne en geneeskundige verzorging		330	320	340
Ontwikkeling en ontspanning	1.935	1.372	1.391	
opleiding		50	105	105
roken		320	275	195
verkeer en vervoer		565	425	500
vakantie		410	110	120
duurzame consumptiegoederen		100	90	100
overige uitgaven ontwikkeling en ontspanning		490	367	371
Maatschappelijke verplichtingen, verzekeringen	345	320	320	
maatschappelijke verplichtingen		175	175	175
particuliere verzekeringen		125	130	130
overige maatschappelijke verplichtingen		45	15	15
Totale uitgaven = netto inkomen (excl. huursubsidie)	11.949	13.928	16.479	
Huursubsidie	360	480	549	

Bron: Voorlichtingsinstituut voor het Gezinsbudget (V.I.G.), 1975.

tevens rekening met de verbeterde mogelijkheden van huursubsidie, dan zijn deze percentages respectievelijk 9%, ruim 7% en bijna 7%.

In verband met de nijpende financiële positie waarin minimumlonersgezinnen (en gezinnen waarvan het inkomen weinig hoger is) met twee of meer kinderen althans in 1975 nog verkeerden en in verband met de nog steeds slechte economische situatie in Nederland, zouden we thans kunnen pleiten voor een systeem waarbij (tijdelijk) af-

VERZORGINGSNIVEAU EN INKOMEN

Tabel 2. De reële verbetering van het minimumloon plus eventuele kinderbijslag in 1975 ten opzichte van 1974 (zonder rekening te houden met huursubsidie)

Categorie echtparen met minimum- loon	Pakket goederen en diensten mogelijk in 1974 op prijs- niveau van 1975 in gld.	Netto inkomen in 1975 in gld.	Reële verbetering in gld.	Reële verbetering in %
0 kinderen	11.284	11.949	665	5,9
2 kinderen	13.411	13.928	517	3,9
4 kinderen	15.923	16.479	556	3,5

Bron: Voorlichtingsinstituut voor het Gezinsbudget (V.I.G.), 1974.

gezien wordt van reële verbeteringen van de basisinkomens (dus exclusief kinderbijslag of KB), waaronder minimumlonen, bijstands- en AOW-uitkeringen. In plaats daarvan zouden we een aanvullende kindersubsidie (AKS) kunnen invoeren voor die lage inkomensgroepen die het het meest nodig hebben. Het bestaande systeem van KB en kinderaftrek (KA) kan hiernaast blijven bestaan. Deze subsidiëring zou op eenzelfde wijze kunnen plaatsvinden als bij de individuele huursubsidie, dat wil zeggen minder subsidie naarmate het inkomen hoger is. Boven een bepaalde inkomensgrens zou men dan geen AKS meer kunnen krijgen en er zou een maximum zijn aan de subsidiabele kosten van kinderen, afhankelijk van leeftijd en rangorde van het kind. De bestaande druk die de bestedingen leggen op het inkomen van gezinnen met kinderen zal vermoedelijk na invoering van een aanvullende kindersubsidie, een additionele vraag naar goederen en diensten creëren. Dit zou een stimulans kunnen betekenen voor de economie. Dit effect verschilt vermoedelijk van het effect van de reële inkomensverbeteringen, zoals die in 1975 tengevolge van de verlaging van de loon- en inkomstenbelasting plaatsvonden. Hiervan hadden vooral de gezinnen zonder kinderen, de alleenstaanden en de hogere inkomensgroepen profijt. Daar de (consumptie-)druk op de inkomens van deze groepen niet zo groot was, resulteerde de belastingverlaging in additionele besparingen in plaats van in een additionele vraag naar producten. De invoering van een systeem van aanvullende kindersubsidie zou betekenen:

- welstandsnivellering tussen huishoudens met en zonder kinderen;
- afhankelijk van de nadere uitwerking van het systeem, een inkomensnivellering beneden een bepaalde inkomensgrens tussen gezinnen met eenzelfde aantal kinderen en eenzelfde leeftijdssamenstelling met verschillende bruto inkomens (zie ook BERNELOT MOENS, 1976).

Alimentaties

De rechter die iemand veroordeelt tot betaling van alimentatie zou deze zodanig moeten vaststellen dat de twee bij een scheiding betrokken partijen een onderling vergelijkbaar verzorgingsniveau zullen kunnen hebben. Over het algemeen blijkt echter

dat de rechter (en de advocaten) onvoldoende de relatie tussen de hoogte van het inkomen en het verzorgingsniveau doorzien. Dit kan zijn oorzaak vinden in het feit dat men onvoldoende inzicht heeft in de factoren buiten het inkomen, die een rol spelen bij het bereiken van een verzorgingsniveau. Over het algemeen komt de partij die alimentatie moet ontvangen er bekaaid af. Om vergelijkbare verzorgingsniveaus te verkrijgen dienen de netto inkomens van bijvoorbeeld een gescheiden man en een gescheiden niet-beroepsmatig werkende vrouw met kinderen van vijf en drie jaar zich volgens de alimentatienormen van het V.I.G. (1973) te verhouden als:

$$100: \quad (70 + 20 + 15) = 100:105$$

man:	vrouw	oudste kind	jongste kind
		5 jaar	3 jaar

Pensioenen

Ouderdoms- en weduwenpensioenen staan in zekere relatie tot het voor de pensionering, respectievelijk voor het verweduwen genoten inkomen. Het bruto pensioen bedraagt een bepaald percentage (vaak 70%) van het laatstgenoten salaris, wanneer men tenminste altijd bij één werkgever heeft gewerkt en daar voldoende lang heeft gewerkt. Het aantal dienstjaren speelt een belangrijke rol in het ouderdoms- en het weduwenpensioen. Vooral ten gevolge van de invloed van de wisselingen van werkgever en het aantal dienstjaren, is de hoogte van het netto pensioen meestal niet zodanig dat men na pensionering een vergelijkbaar verzorgingsniveau heeft als datgene wat men daarvoor had. De invloed van de eerste factor zou men kunnen opheffen door alle pensioenfondsen in één fonds onder te brengen.

Huursubsidie

De huursubsidie is een overgedragen inkomen (inkomen dat men ontvangt, dat niet afkomstig is van eigen arbeid of vermogen) dat speciaal bestemd is om een 'redelijke' of 'goede' woning voor iedereen in Nederland financieel mogelijk te maken. De overheid streeft dus naar een behoorlijk verzorgingsniveau op het gebied van het wonen.

INKOMENSBESTEDING EN VERZORGINGSNIVEAU

Behalve de hoogte van het inkomen heeft ook de wijze van besteding van het inkomen invloed op het verzorgingsniveau. Het is zaak de bestedingen zo te doen dat aan de behoeften aan verzorging en andere behoeften van het huishouden optimaal wordt tegemoet gekomen. Hierbij doen zich verschillende problemen voor:

- de dynamiek van de uitgaven door externe economische factoren en door factoren die gelegen zijn in het huishouden. Dit bemoeilijkt het overzicht in de uitgaven in de verschillende jaren en in verschillende levensfasen;
 - uitgavenpatronen kunnen sterk variëren voor diverse groepen van huishoudens;
 - veel huishoudens hebben geen zicht op de totale structuur van hun besteding (uitgavenpatroon), zodat zij ook niet zien of deze overeenstemt met de behoeften van het huishouden;
 - vaak is het gewicht van de verschillende soorten behoeften niet duidelijk. Dit komt meestal pas naar voren wanneer financiële moeilijkheden optreden;
 - de behoeften van de leden van het huishouden kunnen, doordat zij verschillende eisen stellen aan het verzorgingsniveau, onderling tegenstrijdig zijn.
- Enkele problemen zullen nader worden uitgewerkt.

Oorzaken van de dynamiek van de uitgaven

In een maatschappij als de onze is er een voortdurende dynamiek in het levenspatroon en daarmee ook in het uitgavenpatroon. Wij eten steeds luxueuzer, wij willen

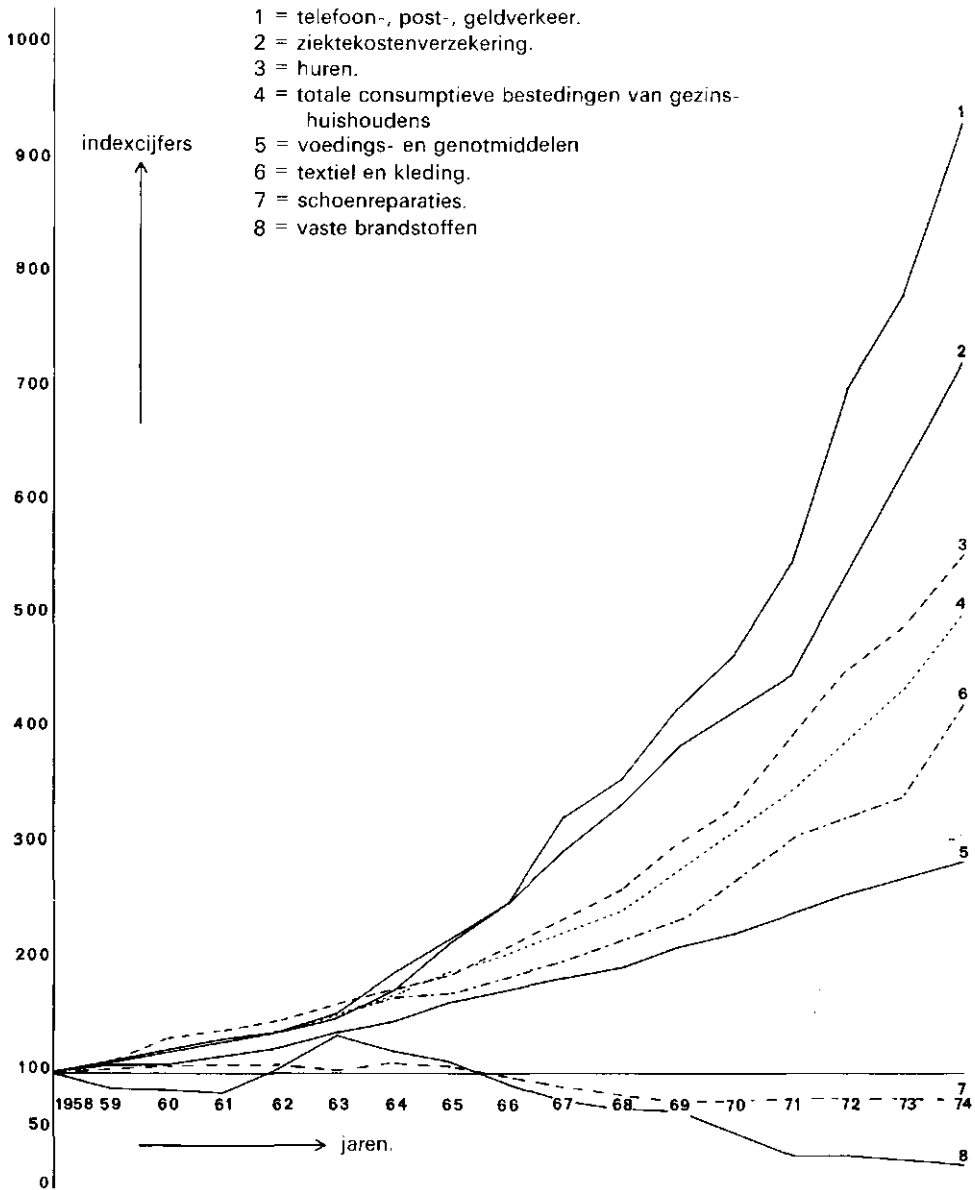
comfortabeler wonen, wij doen meer aan vrijetijdsbesteding, en er worden steeds hogere eisen aan opleiding en medische verzorging gesteld. In de laatste decennia is bovendien het tempo van verandering versneld. Een aantal factoren welke ten dele samenhangen met de gestegen welvaart en die de algemene dynamiek van de uitgaven (patronen) bepalen zijn:

- De reële stijging van de beschikbare inkomens per hoofd van de bevolking (in 1975 bedroeg deze reeds 39% t.o.v. 1965) maakt het mogelijk in meer behoeften en ten dele in andere behoeften te voorzien (C.B.S., 1976).
 - Consumptiegoederen en diensten hebben uiteenlopende inkomenselasticiteiten, waardoor bij stijging van het inkomen een andere structuur in het uitgavenpatroon ontstaat. De verschillen in inkomenselasticiteit (evenals de elasticiteit ten opzichte van het totale verbruik) van bepaalde goederen of diensten kunnen worden verklaard uit de preferentieschema's van de consumenten. Deze preferentieschema's verschillen van persoon tot persoon, maar zijn eveneens verschillend voor de beroepsgroepen, inkomensgroepen en gezinstypen, en veranderen in de loop der jaren.
 - Door inflatie stijgen de uitgaven in guldens (nominaal), ook wanneer geen stijging in volume plaatsvindt. Doordat de prijsstijgingen ten gevolge van de inflatie voor de verschillende goederen en diensten niet even sterk zijn, zal bij gelijkblijvende aangekochte hoeveelheden ook een wijziging in het uitgavenpatroon optreden.
 - De verandering van de prijsstructuur kan substitutie van het ene goed door het andere veroorzaken; prijs- en kruiselasticiteiten van de vraag zijn van invloed op de aangekochte hoeveelheden en de uitgaven daarvoor.
 - Verandering van het assortiment, dat te koop aangeboden wordt, ten dele samenhangend met de technische vooruitgang en mode.
 - Autonome veranderingen van de consumptiegewoonten (bijv. wanneer men uit ethische overwegingen rietsuiker gebruikt in plaats van bietsuiker, of in verband met tandbederf meer fruit en minder snoepgoed aan de kinderen geeft, of uit gezondheids- of milieuoverwegingen minder benzine gebruikt en meer fietsen koopt).
- In individuele gevallen wordt de dynamiek veroorzaakt door het doorlopen van de verschillende levens- of gezinsfasen, door andere veranderingen in de behoeften of door veranderingen in financiële verplichtingen.

De ontwikkeling van de uitgaven

Om aan te tonen hoe verschillend de uitgaven zich hebben ontwikkeld, is in figuur 1 het verloop van 1958 tot 1974 weergegeven van de totale consumptieve bestedingen en van enkele afzonderlijke uitgavencategorieën, die zich meer of minder sterk ontwikkeld hebben, namelijk die voor voedings- en genotmiddelen, huren, textiel en kleding, schoenreparaties, ziektekostenverzekering (vrijwillig en aanvullend), particulier telefoon-, post- en geldverkeer en vaste brandstoffen. In deze grafiek (ontleend aan V.I.G., 1974) zijn de consumptieve bestedingen uitgedrukt als indexcijfers, waarbij 1958 = 100. De gegevens zijn ontleend aan de Nationale Rekeningen en voor 1973 en 1974 aan ramingen van het Centraal Planbureau en het V.I.G. In 1958 be-

VERZORGINGSNIVEAU EN INKOMEN

Bron: 1958-1972; C.B.S. Nationale Rekeningen
 (bewerking)
 1972-1974; Raming Centraal Planbureau
 en V.I.G.

Fig. 1 De ontwikkeling van enkele consumptieve bestedingen 1958-1974 in indexcijfers, waarbij 1958 = 100

Tabel 3. Aandeel van de drie hoofdcategorieën van uitgaven in de totale consumptieve bestedingen in 1963 en 1975

Hoofdcategorie van uitgaven	Aandeel in % van de totale consumptieve bestedingen	
	1963	1975
Voedings- en genotmiddelen	38	25
Duurzame consumptiegoederen	28	27
Overige goederen en diensten	34	48
Totaal	100	100

Bron: C.B.S. Nationale Rekeningen 1975 (1976).

droegen de consumptieve bestedingen van de gezinnen 21 miljard gulden en in 1974 bedroegen zij naar raming 105 miljard gulden, vijf maal zo hoog dus. De uitgaven voor particulier telefoon-, post- en geldverkeer zijn relatief zeer sterk gestegen; zij zijn waarschijnlijk in 1974 ruim negen maal zo hoog als in 1958. De uitgaven voor huur en ziektekosten verzekering zijn eveneens sterker gestegen dan de totale consumptieve bestedingen. De uitgaven voor voedings- en genotmiddelen, textiel en kleding stegen relatief minder sterk dan de totale consumptieve bestedingen. De uitgaven voor vaste brandstoffen en schoenreparaties namen aanvankelijk nog iets toe, daalden echter daarna en zijn naar verwachting in 1974 lager geweest dan in 1958. Vermoedelijk zullen deze laatste nu echter weer toenemen door de sterke stijging van de schoenprijzen van de laatste paar jaren.

Uit de Nationale Rekeningen van het C.B.S. (1976) blijkt dat de verhouding van de drie hoofdcategorieën van uitgaven aanzienlijke wijzigingen ondergingen (zie tabel 3). Gezien de uiteenlopende mate van toeneming van de verschillende totale consumptieve bestedingen, is het duidelijk dat ook in de uitgavenpatronen van de diverse groepen consumptiehuishoudens wijzigingen zijn opgetreden.

De variatie in uitgavenpatronen tussen diverse groepen huishoudens

Gegevens over de verschillen tussen de uitgavenpatronen van huishoudens in Nederland waren ten tijde van de samenstelling van dit artikel nog niet aanwezig, daar de resultaten van het werknemersbudgetonderzoek van het C.B.S. 1974/75 nog niet gereed waren. Voor België zijn wel enige recente gegevens bekend (PAUWELS, 1973; NEYRYNCK *et al.*, 1976). Voor Nederland zijn we dus nog steeds voornamelijk aangewezen op het Nationaal Budgetonderzoek van het C.B.S. uit 1963/65. Uit dit laatstgenoemde onderzoek kon men opvallende verschillen constateren, die hierna worden beschreven.

Verschillen tussen de uitgavenpatronen van gezinnen met hoge inkomens en die met lage inkomens. In gezinnen met hoge inkomens:

- waren de uitgaven voor voeding relatief lager, vooral die voor voeding exclusief genotmiddelen (dit stemt overeen met de Wet van Engel);
- was het aandeel voor de woning kleiner, vooral het aandeel van de huur (-waarde). In België trad hier in 1973/74 een tegengestelde tendens op;
- namen kleding en schoeisel een relatief kleiner deel van het budget in beslag (met name wanneer men gezinnen van dezelfde samenstelling vergelijkt);
- namen hygiëne en geneeskundige verzorging een groter deel in, doordat voor de lagere inkomensgroepen, voorzover het werknemers in het particulier bedrijf betreft, de geneeskundige verzorging op rekening kwam van de verplichte ziekenfonds-verzekering. De ziekenfondspremie is niet als uitgave opgenomen;
- waren bij ontwikkeling en ontspanning de uitgaven relatief veel hoger.

Verschillen tussen de uitgavenpatronen van kinderrijke gezinnen en die van gezinnen met nul tot twee kinderen. In de grote gezinnen (met drie of meer kinderen):

- was het percentage voor voeding hoger en het percentage voor genotmiddelen lager;
- was het percentage voor woning lager, waaronder dat van de huur(-waarde);
- hoofdzakelijk bij de kinderrijke gezinnen in de lagere inkomensgroepen was het percentage ontwikkeling en ontspanning lager dan bij gezinnen met weinig of geen kinderen.

De echtparen zonder inwonende kinderen waren ingedeeld naar leeftijd van de echtgenote (jonger of ouder dan 45 jaar). Waarin verschilde het uitgavenpatroon van het 'oude' paar van dat van het 'jonge' paar? De oudere echtparen besteedden:

- een hoger percentage aan voeding;
- een lager percentage aan ontwikkeling en ontspanning, aan opleiding en verkeer en vervoer;
- in het algemeen een lager percentage aan kleding en schoeisel;
- een hoger percentage aan maatschappelijke verplichtingen en verzekeringen.

Het C.B.S. maakte een onderscheid naar vier beroepsgroepen: hand- en landarbeiders, employés en ambtenaren, boeren en als vierde groep de zelfstandigen exclusief boeren. De belangrijkste verschillen tussen hun uitgavenpatronen waren:

- het aandeel van de voeding in de gezinsbudgets van hand- en landarbeiders en boeren was hoger dan bij de overige zelfstandigen, die op hun beurt weer procentueel meer aan voeding uitgaven dan de employés en ambtenaren (hoofdarbeiders);
- het aandeel van de uitgaven voor woning was bij de zelfstandigen (inclusief boeren) veel lager dan bij de hoofd- en handarbeiders, doordat de huurwaarde van de overwegend eigen woningen van de zelfstandigen relatief laag was gewaardeerd;
- hygiëne en geneeskundige verzorging was een relatief grotere post op het budget van de zelfstandigen (inclusief boeren) dan op het budget van de twee overige groepen, hetgeen veroorzaakt werd door de relatief grote posten ziektekostenverzekering, dokterskosten en geneesmiddelen;
- het aandeel van ontwikkeling en ontspanning was in het budget van de hoofdarbeiders het grootst, daarna kwamen de hand- en landarbeiders, gevolgd door de

zelfstandigen (exclusief boeren) en tenslotte de boeren;

- de zelfstandigen (inclusief boeren) betaalden niet alleen relatief veel voor ziekte-kostenverzekeringen, maar ook voor de overige particuliere verzekeringen.

Uit Belgisch budgetonderzoek uit 1970 en 1973/74 bleek dat het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw ook van invloed was op de structuur van het gezinsbudget (PAUWELS, 1973; NEYRYNCK *et al.*, 1976). Uit de onderzoeken blijkt onder meer dat gezinnen met twee kostwinners vergeleken met die met één kostwinner, die overigens vergelijkbaar waren voor wat betreft inkomen, kindertal, leeftijd en woonplaats:

- relatief meer uitgaven aan voeding buitenshuis en kant-en-klare en luxe voedingsmiddelen, en minder aan voeding thuis;
- relatief minder uitgaven aan dokterskosten en medicijnen (wellicht ten gevolge van het minder voorkomen van psychosomatische klachten bij werkende vrouwen vergeleken met huisvrouwen);
- relatief meer uitgaven aan kinderoppas.

Budgetteren en budgetvoorlichting

Budgetteren is het opstellen van een plan of begroting voor de uitgaven die men in een toekomstige periode zal gaan doen. Deze planning dient afgestemd te zijn op de behoeften aan verzorging en aan andere zaken van de leden van het huishouden. Budgetvoorlichting heeft ten doel een op het welzijn van het huishouden gerichte besteding van het inkomen te bevorderen. Deze voorlichting kan preventief of curatief zijn, dat wil zeggen gegeven worden ter voorkoming van financiële problemen van gezinnen óf gegeven worden wanneer deze problemen reeds zijn ontstaan. Ook hier geldt dat voorkomen beter dan genezen is. Een belangrijke taak van de preventieve en curatieve budgetvoorlichting bestaat uit:

- het bewustmaken van de gewichten van de verschillende soorten behoeften die huishoudens hebben en het bewustmaken van eventuele verschillen in behoeften tussen de verschillende leden van het huishouden;
- inzicht te geven in de structuur van de werkelijke uitgaven van een huishouden.

Wanneer deze bewustwording plaatsvindt en dit inzicht ontstaat, kunnen huishoudens hun uitgavenpatroon beter afstemmen op de behoeften. Een hulpmiddel hierbij is het budgetteren. Hierbij wordt een betrekkelijk gedetailleerd overzicht gemaakt van toekomstige inkomsten en uitgaven. Wanneer men zich ook aan de gemaakte begroting houdt, kan men hierbij op den duur een hoger verzorgingsniveau realiseren dan anders mogelijk geweest zou zijn. Dit is mogelijk doordat men uitgaven die men eigenlijk minder belangrijk vindt, achterwege laat en besteedt aan wel belangrijk geachte zaken, of doordat men geld opzij kan leggen om een verzorgingsniveau-verhogend object aan te schaffen (woning, auto, meubilair, enz.). Volgens SCHMÖLDERS (1969) konden gezinnen in Duitsland gemiddeld meer vermogen vormen wanneer zij twee kassen hadden in plaats van één kas. Bij het twee-kassensysteem heeft men één kas voor huishoudelijke, dagelijkse uitgaven (het 'huishoudgeld') die meestal door de huisvrouw beheerd wordt en één kas voor de overige uitgaven. Hier is dus sprake

van een globale begroting, namelijk van de huishoudelijke en van de overige uitgaven en de besparingen, welke een positief effect op de vermogensvorming had.

Een en ander zou een aanleiding kunnen vormen voor de overheid meer budgetvoorlichting mogelijk te maken. Deze kan het welzijn van de huishoudens bevorderen, terwijl bewust financieel beheer de vermogensvorming mogelijk zou stimuleren.

BESLUIT

Het inkomensniveau en de beschikbaarheid van andere middelen vormen voorwaarden voor het verzorgingsniveau. De inkomensbesteding geeft evenals de organisatie van de huishoudelijke arbeid vorm aan de verschillende facetten van het verzorgingsniveau.

Er zijn tal van inkomensvormen. Sommige inkomensvormen zijn prestatie-inkomens (bruto arbeidsinkomens, inkomens uit vermogen), andere hebben meer het karakter van een behoefte-inkomen dat is bedoeld een bepaald verzorgingsniveau te kunnen bereiken (kinderbijslag, huursubsidie). Bij de vaststelling van bruto inkomens en de belastingheffing wordt in het ene geval wel en het andere geval geen of nauwelijks rekening gehouden met de verzorgingsbehoefte van het huishouden van de inkomensontvanger.

Bij het concretiseren van het verzorgingsniveau door middel van de inkomensbesteding spelen, naast de problemen met betrekking tot de huishoudelijke consumptie, een belangrijke rol:

- het onvoldoende bewust zijn van de eigen behoeften (waaronder die aan verzorging) van het huishouden;
- het gebrek aan inzicht in de eigen uitgaven;
- veranderingen in de consumptiegewoonten tengevolge van de toegenomen welvaart;
- het feit dat elke groep huishoudens een andere uitgavenstructuur heeft.

Budgetvoorlichting kan een bijdrage leveren aan het tot stand komen van een weloverwogen inkomensbesteding.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BERNELOT MOENS, W. E. 1976. De gezinsuitgaven van minimumloners met kinderen en een systeem van aanvullende kindersubsidie. *Economisch Statistische Berichten* 61 (maart).
- C.B.S. 1976. *Nationale Rekeningen 1975*. Den Haag.
- NEYRYNCK, M. *et al.* 1976. Het gezinsbudgetonderzoek 1973–1974. De Gids op Maatschappelijk Gebied 67 (juni–juli).
- PAUWELS, K. 1973. De arbeid van de vrouw en het gezinsbudget. Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien. Technisch Rapport nr. 1. Brussel.
- SCHMÖLDERS, G. 1969. *Der Umgang mit Geld im privaten Haushalt*. Berlin.
- V.I.G. 1973. *Alimentatienormen*. Den Haag.

- V.I.G. 1974. De samenstelling van referentiebudgets met betrekking tot de gezinsuitgaven in 1974. Den Haag.
- V.I.G. 1975. De mogelijke uitgaven van drie gezinstypen met het minimumloon of een bijstandsuitkering en bejaarde echtparen met de A.O.W.-uitkering in 1975. Voorlichtingsstencil. Den Haag.
- STICHTING WELZIJNSBEVORDERING WEDUWEN EN WEDUWNAARS. 1975. De financiële consequenties voor weduwnaars van zeven alternatieve regelingen ten aanzien van full-time huishoudelijke hulp. Eelde.
- UNITED NATIONS RESEARCH INSTITUTE FOR SOCIAL DEVELOPMENT. 1970. Contents and Measurement of Socio-economic Development. Report no. 70. 10. Genève.

CONSUMENT, PRODUCENT EN OVERHEID, EEN DRIEHOEKSVERHOUDING

T. W. A. LAUMEN-POELEN

Directie Consumentenbeleid Ministerie van Economische Zaken

SUMMARY

In this article attention is paid to the following subjects: the consumer; the household group as a consuming unit; the relationship between consumer and producer; the government as the guardian of consumer interests.

The consumer is described as the person who, to satisfy his needs, offers a destination for goods and services. Classical economic theory appears to be deficient in explaining consumer behaviour. When consumer behaviour is studied, it is important to recognize that the needs and desires of the consumer can be mutually contradictory and that many consumer decisions are not taken individually but within the context of the household group.

Consumer behaviour logically is determined to a large extent by the goods and services offered by industry. How consumers encounter difficulties in the choice and purchase of products, and how extensive these difficulties are, are also shown.

The role of the government regarding consumer interests is twofold, namely: providing conditions and correction. Government policies on the protection of and information to the consumer are discussed, in which the task of the government to test the outcome of the consumption process on its social acceptability is considered.

INLEIDING

In 1975 is in Nederland 119,5 miljard gulden door particulieren besteed. Dit bedrag komt overeen met 59% van het Bruto Nationaal Produkt. (C.B.S., 1976). Uit deze cijfers blijkt zonder meer dat de particuliere consumptie een belangrijke factor is in onze economie. Met het oog op de consumptie heeft ZAHN (1967, pp. 62-64) in zijn boek *Leven met de welvaart* aandacht gevraagd voor het huishouden, de sociale eenheid waarbinnen de consumptie plaatsvindt. Daarbij typeert hij huishoudens als 'expansieve firma's met delicate investeringsproblemen'. Tevens pleit hij bij deze gelegenheid voor de bestudering van de bedrijfshuishoudkundige kant van de gezins-huishouding. Ook nu, tien jaar later, is dit vraagstuk nog actueel.

In het onderstaande wordt aandacht geschonken aan de particuliere consumptie en aan het verschijnsel huishouden als consumptieve eenheid. Eveneens komt de relatie tussen producent en consument aan de orde. Tenslotte wordt ingegaan op de rol van de overheid die in het belang van de individuele consument en met het oog op de maatschappelijk gewenste consumptie, invloed uitoefent op het marktmechanisme.

DE CONSUMENT

De consument, wie is dat

De consument is degene die voor de bevrediging van zijn behoeften in de privé-sfeer een eindbestemming geeft aan goederen en diensten. Dit betekent dat iedereen, ongeacht allerlei andere sociale rollen die men heeft, zijn leven lang consument is. In de economische literatuur wordt het begrip consument vaak in een meer enge betekenis gehanteerd, namelijk de koper van goederen en diensten voor particulier gebruik. Deze koper heeft de beschikking over geld – dus koopkracht – waarmee hij op de markt van goederen en diensten zijn voorkeuren tot uitdrukking kan brengen. Hoewel iedereen volgens bovenstaande meest ruime definitie consument is, bestaat *de* consument niet. Door persoonlijke omstandigheden, verschillen in behoeften, koopkracht en marktmogelijkheden kan het hiermee samenhangend consumentengedrag sterk uiteenlopen. Toch is het mogelijk om consumenten op grond van hun kenmerken in groepen in te delen.

De hierna volgende consumententypologie is ontleend aan een recent onderzoek onder 9.500 ondervraagden, dat op verzoek van de COMMISSIE VAN DE EUROPESE GEMEENSCHAPPEN (1976) onder de consumenten van de negen lidstaten is gehouden:

- de onverschilligen (8%);
- de gemakkelijke kopers (8,5%);
- het goedgelovige publiek (8,5%);
- de nog niet volledig bewuste consumenten (9%);
- de geïnformeerde, maar individualistische consumenten (19%);
- de mopperaars (18%);
- de critici (17%);
- de bestrijders van het systeem (12%).

Dergelijke indelingen kunnen zowel van belang zijn voor het door de overheid te voeren consumentenbeleid, als ook voor het marketingbeleid van ondernemingen.

De consument in de economische theorie

De klassieke economische theorie, waarvan Adam Smith de grondlegger is, gaat ervan uit dat de consument een beperkt aantal concrete behoeften heeft, die in principe alle bevredigbaar zijn. Verder wordt aangenomen, dat hij enerzijds deze behoeften naar aard en onderlinge relatie kent, en anderzijds een volledig overzicht heeft van de kenmerken van het marktaanbod. Tenslotte zijn de koopbeslissingen steeds het resultaat van een proces van rationeel afwegen van behoeften en het nut dat aan de aangeboden goederen en diensten voor de consument verbonden is. Uitgaande van deze vooronderstellingen komt men tot het begrip consumentensoevereiniteit: de consumenten als vrije individuen bepalen wát, en onder welke voorwaarden geproduceerd wordt. De consumenten beschikken daarmee over de marktmacht (DE ROOS, 1977).

Het zal duidelijk zijn dat deze klassieke theorie, gezien de vooronderstellingen

waarop deze berust, niet bruikbaar is voor de verklaring van het consumentengedrag in de huidige economische orde en wel om een aantal redenen.

In de eerste plaats zijn de concrete behoeften van de consument niet beperkt in aantal. Hoewel de lichamelijke en psychische basisbehoeften de zogenaamde 'needs' (bijv. honger en dorst) beperkt zijn, kent de concretisering van deze basisbehoeften in de zogenaamde 'wants' (bijv. tomatensoep, appeltaart) vrijwel geen beperkingen. Tevens is het maar zeer de vraag of de consument zich van al zijn behoeften bewust is en of hij in staat is ze op consistente wijze te ordenen. In de tweede plaats wordt aan de vooronderstelling van de volledige marktdoorzichtigheid in de praktijk bij lange na niet voldaan. De consument blijkt bij het nemen van zijn koopbeslissingen slechts over gebrekkige kennis van het zeer complexe marktaanbod te kunnen beschikken. Voorts schenkt de klassieke economische theorie weinig of geen aandacht aan het feit dat het consumentengedrag sterk sociaal-cultureel bepaald is en vatbaar voor beïnvloeding van buiten. Tenslotte wordt er met name in de psychologische economie (KATONA, 1967) op gewezen, dat het gedrag van de consument niet alleen afhankelijk is van de hoeveelheid koopkracht waarover hij beschikt, doch tevens van de bereidheid tot kopen. Deze bereidheid wordt bepaald door consumenten-attituden; deze kunnen zich wijzigen als gevolg van het waarnemen van economische en politieke veranderingen. Daarmee zijn volgens de psychologische economie de moderne consumenten, die over een discretionaire vraag (vrij besteedbaar inkomen) beschikken, in staat om het verloop van de conjunctuur te beïnvloeden.

De consument, wat verlangt hij

Datgene wat consumenten nodig hebben of wenselijk achten, wordt door een groot aantal factoren bepaald. Door MASLOW (1943) zijn de fundamentele menselijke behoeften geïnventariseerd en als volgt hiërarchisch ingedeeld:

- niveau 1 fysiologische behoeften: voedsel en water;
- niveau 2 behoeften aan veiligheid: zekerheid en bescherming;
- niveau 3 behoeften aan liefde: affectie en ergens bij behoren (familie en vrienden);
- niveau 4 behoeften aan waardering: zelfrespect, prestige, succes en iets bereiken;
- niveau 5 behoefte aan zelfrealisatie: wens tot zelfvervulling.

MASLOW gaat er daarbij van uit dat de behoeften op lagere niveaus eerst bevredigd moeten worden, voordat de behoeften op het hogere niveau relevant worden. In de praktijk doet zich echter ook het verschijnsel voor, dat consumptiegoederen behoeften op verschillende niveaus kunnen bevredigen. Dit verschijnsel kan geïllustreerd worden met bijvoorbeeld de televisiereclame voor levensmiddelen. In deze reclame zien we dat de moderne 'hongerstillers' (niveau 1) worden aangeboden in een saus van liefde en erkenning (niveau 3).

Door het kopen van goederen en diensten kan men tot uitdrukking brengen wie men is, tot welke maatschappelijke groep men behoort of zou willen behoren. Dit betekent, dat aan consumptiegoederen 'statusaspecten' verbonden zijn, die kunnen dienen als etiket voor de (gewenste) sociale rang. Hiermee hangt samen dat naarmate

men bewuster een (hogere) sociale rangpositie begeert, men geneigd is zorgvuldiger dië produkten uit te zoeken, die geacht worden hiermee in overeenstemming te zijn.

Bij het verschijnsel van de (massa)consumptie is enerzijds een tendens tot egaliserende te onderkennen. Gelijke produkten worden in grote hoeveelheden op de markt aangeboden en vervolgens gekocht. Anderzijds hebben consumenten de neiging om, binnen de veilige grenzen van de normen van de sociale groep, produkten te kopen waarmee men zich kan onderscheiden, niet alleen ten opzichte van andere groepen, maar ook binnen de eigen groep (differentiërende werking van consumptiegoederen).

Deze paragraaf over 'de verlangens' van de consument zou niet compleet zijn indien niet naar voren was gekomen dat de behoeften en wensen die de consument ervaart, vaak onverenigbaar zijn. Hierdoor wordt de consument min of meer gedwongen tot het stellen van prioriteiten en het doen van een bewuste keuze. Deze strijdigheid van behoeften en wensen kan voortvloeien uit de relatieve beperktheid van de beschikbare financiële middelen (bijv. auto aanschaffen betekent niet op vakantie gaan). Er zijn echter ook andere oorzaken van conflicterende behoeften zoals een beperkte hoeveelheid tijd en energie. Tevens is het mogelijk dat men afziet van bepaalde goederen of diensten omdat ze nu eenmaal niet verbonden zijn aan de sociale groep waartoe men behoort of wenst te behoren (voetballen versus paardrijden). Daarnaast kunnen er spanningen optreden tussen de behoeften op micro-niveau en het beroep dat vanuit de maatschappij – mede met het oog op een leefbare toekomst – op de consument wordt gedaan (bijv. actie Verstandig met energie). Ook in dergelijke gevallen is een bewuste afweging door de consument van de betrokken belangen op zijn plaats. Het is echter zeer de vraag of een dergelijke belangenafweging door consumenten reeds op enigszins ruime schaal plaatsvindt.

HET HUISHOUDEN, EEN CONSUMPTIEVE EENHEID

Bij het bestuderen van het consumentengedrag is het van belang te onderkennen, dat degene die koopt in een groot aantal gevallen niet de uiteindelijke gebruiker is van het betrokken produkt. In dit verband is het van belang aandacht te schenken aan het huishouden als consumptieve eenheid. Het consumptief gedrag wordt immers niet alleen bepaald door strikt individuele factoren maar ook door factoren die samenhangen met het huishouden waartoe men behoort, zoals het totaal van de middelen waarover het huishouden beschikt, door de fase in de gezinscyclus en het aantal aanwezige kinderen. Vragen die bij de bestudering van het huishouden als consumptieve eenheid naar voren komen zijn:

- hoe wordt beslist over de besteding van het (gezamenlijk) inkomen?
- wie doet de aankopen?
- hoe vindt de verdeling van de produkten over de leden van het huishouden plaats?
- welke effecten heeft het consumptief gedrag (ook op langere termijn) op de huishouding?

Het huishouden als consumptieve eenheid, heeft de beschikking over een (gezaamenlijk) inkomen, waarvan de besteding zodanig moet plaatsvinden, dat de behoeften van het huishouden in zijn totaliteit (bijv. kosten van de woning) en de behoeften van de individuele leden van de huishouding (bijv. kleding) worden bevredigd. Binnen het huishouden blijkt op het punt van het beslissen over aanschaffingen en het doen van aankopen in verschillende mate (rol)specialisatie op te treden. De kans op een sterke specialisatie neemt toe naarmate de aankoop meer verband houdt met bepaalde kennis of vaardigheden van een van de leden van het huishouden en naarmate de aankoop individueler is. De huisvrouw blijkt daarbij vaak als 'gemachtigde' van het huishouden op te treden, waarbij zij als sluis fungeert tussen het huishouden en de markt (ROBERTSON, 1973, p. 99 e.v.).

Hoewel veel gegevens worden verzameld over de totale hoeveelheid van bepaalde produkten die per huishouding worden gekocht (bijv. ten behoeve van het wegingschema dat door het Centraal Bureau van de Statistiek (C.B.S.) voor de berekening van het prijsindexcijfer wordt gehanteerd), ontbreken in veel gevallen data over de uiteindelijke verdeling van deze produkten over de leden van het huishouden. Deze nadere gegevens zijn bijv. voor het onderzoek naar de voedingsgewoonten en voedingsstoestand van de bevolking van groot belang.

Niet alleen beïnvloedt het huishouden het consumptief gedrag doch de aanschaf van bepaalde consumptiegoederen kan ook de huishoudvoering ingrijpend veranderen. Een duidelijk voorbeeld in dit verband is het effect van de eerste aanschaf van een automatische wasmachine. Verder hebben sommige consumptieve beslissingen effecten, die gedurende een lange periode nadat ze genomen zijn in de huishouding nog merkbaar zijn. Dit type beslissingen heeft in veel gevallen tevens een investeringskarakter (bijv. het afsluiten van een levensverzekering, de aankoop van een huis).

Tenslotte nog een enkel woord over consumptieniveau en verzorgingsniveau van het huishouden. Het consumptieniveau van een huishouden kan worden omschreven als de resultante van de consumptieve transacties, die door de leden van het huishouden op de markt hebben plaatsgevonden. Aldus beschouwd is het dus de resultante van de besteding van het inkomen. Hoewel dit niveau medebepalend is voor het bereikte verzorgingsniveau van het huishouden, vallen beide niet samen. Voor het verzorgingsniveau is immers niet alleen de uitkomst van de besteding van het inkomen van belang, maar is tevens het gebruik dat gemaakt wordt van de collectieve consumptie en het resultaat van de bijkomende produktie binnen de huishouding van betekenis. Voor het verzorgingsniveau is dus maatgevend de totaaluitkomst van de aanwending van de middelen waarover het huishouden beschikt (geld, tijd, energie e.d.), alsmede de collectieve consumptie die heeft plaatsgevonden.

Bovenstaande leidt tot de conclusie dat bij de beoordeling van de situatie waarin huishoudens verkeren, het verzorgingsniveau een meer volledig beeld geeft dan het consumptieniveau.

DE CONSUMENT EN DE PRODUCENT, ZIJN TEGENSPELER

De eisen, die in theorie door de consument aan de producent, zijn tegenspeler in het economische verkeer, gesteld worden, zijn kortweg de volgende:

- de aangeboden goederen en diensten moeten op de behoeften van de consument afgestemd zijn,
- waarbij de voornaamste eigenschappen van die goederen en diensten als zodanig herkenbaar zijn en tevens
- moet het aanbod tegen een redelijke prijs en
- onder reële voorwaarden plaatsvinden;
- tenslotte wordt gewenst dat klachten in voorkomend geval op een coulante wijze worden behandeld.

De producent van zijn kant heeft simpel voorgesteld het volgende idee over het gewenste consumentengedrag. Hij wenst dat de consument:

- zijn produkt koopt,
- zijn produkten blijft kopen (indien het niet om een eenmalige aanschaf gaat) en wel
- tegen een prijs die een bevredigend rendement op de investeringen geeft.

Daarbij wordt door het bedrijfsleven gebruik gemaakt van marktonderzoek, onder meer om te voorspellen of bepaalde produkten tegen bepaalde prijzen aan bepaalde doelgroepen van consumenten verkoopbaar zullen zijn. Teneinde de consument te attenderen op het bestaan en de (gunstige) eigenschappen van specifieke goederen en afzetkanalen en hem vervolgens tot de aankoop te bewegen, wordt op grote schaal reclame gemaakt. In 1975 bedroeg in Nederland de totale uitgave voor reclame die zich tot de consument richt naar schatting 2 miljard gulden (VERENIGING VAN ERKENDE REKLAME-ADVIESBUREAUX, 1977, p. 10). In 'Consumentisme, een onderzoek naar de consument in de veranderende samenleving' (I.P.M. en INTERVIEW, 1974), waarin 734 mannen en vrouwen werden ondervraagd, is onder meer nagegaan welke moeilijkheden de consument in de praktijk ervaart bij het kopen en kiezen van produkten (tabel 1). In dit onderzoek kwam naar voren dat (slechts) 10% van de respondenten vaak moeilijkheden heeft bij het kopen omdat 'er zoveel produkten van slechte kwaliteit zijn'. In totaal ondervindt 16% van de respondenten vaak moeilijkheden omdat er veel produkten van slechte kwaliteit en/of teveel merken van een produkt zijn.

Op basis van het belang dat de consument hecht aan de aankoop van een bepaald produkt en de manier waarop hij dit vervolgens koopt, kunnen consumptiegoederen in categorieën worden ingedeeld. In de marketing literatuur treft men vaak de indeling volgens COPELAND (1925) aan:

- *convenience goods*: goederen die veelvuldig, routinematig worden gekocht (bijv. veel levensmiddelen);
- *shopping goods*: goederen die niet routinematig worden gekocht maar bewust met elkaar worden vergeleken, waarvoor men dus kooppoeze over heeft (bijv. vele duurzame consumptiegoederen);
- *speciality goods*: unieke, bijzondere goederen waarvoor men zich de meeste koop-

Tabel 1. Overzicht van moeilijkheden waarmee men te maken heeft bij het kopen en kiezen van produkten (percentages van ondervraagden)

Samengestelde resultaten	Ervaring van moeilijkheden			totaal
	vaak	af en toe	zelden	
veel produkten van slechte kwaliteit/ teveel merken van één produkt	16	46	38	100
slechte informatie door bedrijven/ eenzijdige informatie/ basis voor prijs onbekend	26	40	34	100
geen verstand van produkt – technisch/ geen verstand van produkt - milieu	22	46	32	100
inlichtingen kosten veel tijd/ organisaties geven teveel informatie	20	52	28	100

Bron: I.P.M. en INTERVIEW, 1974.

moete wil getroosten. De aankoopfrequentie is zeer laag (bijv. schilderij).

Uit het eerder aangehaalde onderzoek 'Consumentisme' blijkt dat de consumenten vooral moeilijkheden ervaren bij de koop en keuze van kleding en schoeisel (tabel 2). De verklaring hiervoor is volgens de onderzoekers waarschijnlijk, dat bij deze produktgroepen de esthetische waardering een zeer belangrijke rol speelt.

Bij het op de markt brengen van nieuwe produkten ligt in de praktijk het initiatief bij het bedrijfsleven. Deze vernieuwingen kunnen variëren van aanpassingen van bestaande produkten (chocoladepasta met nootjes) tot geheel nieuwe produkten, die nieuwe consumptiepatronen met zich meebrengen (de introductie van televisie). Dit laatste type (de zgn. discontinue) vernieuwingen heeft gewoonlijk een lange tijd nodig om ingeburgerd te raken.

Terwijl het bedrijfsleven binnen de grenzen van de wet in eerste instantie beslist welke produkten onder welke voorwaarden aan de consument worden aangeboden,

Tabel 2. Overzicht van moeilijkheden ervaren bij koop en keuze van produkten (percentage van mannen en van vrouwen)

Produkt	% mannen	% vrouwen
kleding/schoenen	11	20
genotsmiddelen	1	2
diensten	9	11
duurzame gebruiksgoederen	12	13
levensmiddelen	—	4
aan bederf onderhevige levensmiddelen	—	10

Bron: I.P.M. en INTERVIEW, 1974.

zijn de grenzen van de handelingsvrijheid van de consument bepaald door het bestaande aanbod en de mogelijke reacties daarop.

Indien een aangeboden produkt niet voldoet aan de gestelde verwachtingen, kan de consument als volgt reageren:

- toch kopen;
- een ander merk of type kiezen van een soortgelijk produkt;
- een heel ander produkt kopen dat eveneens aan de onderliggende basisbehoefte tegemoetkomt (vis i.p.v. vlees);
- de aankoop uitstellen;
- voorzover dit mogelijk is, het produkt zelf vervaardigen (doe-het-zelf activiteiten);
- van de aankoop geheel afzien.

Teneinde objectieve informatie te verkrijgen over de kwaliteiten van goederen en diensten kan men in Nederland publikaties van consumentenorganisaties raadplegen. Door deze organisaties worden onder meer regelmatig de resultaten van vergelijkende warenonderzoeken gepubliceerd. Een neveneffect van dit type onderzoek is produktverbetering. De publikatie van enige jaren geleden over ondeugdelijke reddingvesten die destijds op de markt waren, heeft bijvoorbeeld geleid tot de produktie van reddingvesten die een betere beveiliging tegen verdrinken bieden.

Ter afsluiting van dit onderdeel over de relatie tussen consument en producent volgt nog de mening van de Nederlandse consument over het bedrijfsleven. Deze mening, eveneens ontleend aan het onderzoek 'Consumentisme', is weinig vleierend. Een ruime meerderheid (62%) vindt namelijk dat 'het bedrijfsleven te weinig of geen rekening houdt met wensen en belangen van consumenten'. Teneinde de situatie te verbeteren, kent men aan consumentenorganisaties en bedrijfsleven gelijkelijk in grote mate 'taken' toe op de volgende terreinen:

- het beperken van de produktie van artikelen die schadelijk zijn voor de natuur;
- het vergroten van de eerlijkheid van de reclame;
- het niet verkopen van produkten die door uitbuiting van mensen worden vervaardigd;
- het verkrijgen van schadevergoeding voor benadeelde consumenten.

Naast bovenstaande taken wordt als specifieke taak voor de consumentenbeschermers gezien het geven van informatie over kwaliteit en prijzen. Het bedrijfsleven wordt aangespoord duidelijker informatie te geven en klachtenprocedures te vergemakkelijken.

DE CONSUMENT EN DE OVERHEID, DE DERDE PARTNER

De economische orde heeft zich in de loop der tijd in Nederland ontwikkeld van een vrije markteconomie in de richting van een 'georiënteerde markteconomie'. De onlangs door de regering gepubliceerde Economische Structuurnota inzake de selectieve groei is op dit uitgangspunt gebaseerd (MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN,

1976). Onder de georiënteerde markteconomie wordt het systeem verstaan waarbij de allocatie van middelen zich nog steeds in beginsel via een gedecentraliseerd en in vrijheid uitgeoefend beslissingsmechanisme voltrekt. De overheid ziet het daarbij echter als haar taak om het kader waarbinnen dit plaatsvindt aan te geven, zodat de ontwikkeling zich in grote lijnen voltrekt in de maatschappelijk gewenst geachte richting. De rol van de overheid is daarbij tweeledig: voorwaarde scheppend en corrigerend.

Ten aanzien van de consument betekent dit dat het beleid van de overheid erop gericht is de positie van de individuele consument te versterken. Daarnaast behoort het echter tot de taak van de overheid om de uitkomsten van het consumptieproces op hun maatschappelijke aanvaardbaarheid te toetsen.

De voornaamste mogelijkheden waarover de overheid bij haar beleid beschikt zijn:

- *verboden*: door middel van verboden kan worden voorkomen dat bepaalde producten worden aangeboden (bijv. verbod onveilige elektrische apparatuur) of kunnen bepaalde handelspraktijken aan banden worden gelegd (bijv. verbod van verticale prijsbinding);
- *geboden*: door middel van geboden kan ervoor gezorgd worden dat het aanbod zelf en de wijze waarop het aanbod plaatsvindt aan zekere eisen voldoet (bijv. etiketteringsvoorschriften);
- *subsidies*: door middel van het verlenen van subsidies kan de overheid bevorderen dat bepaalde goederen en diensten, waarvan de consumptie door de overheid wenselijk wordt geacht, voor de consument beschikbaar komen of blijven; tot subsidiëring kan worden besloten indien wordt aangenomen dat de consument de kostprijs niet, of niet in voldoende mate, kan of wil betalen (bijv. subsidiëren van consumptievoorlichting en klachtenbehandeling);
- *accijnzen en heffingen*: door middel van accijnzen kan bijv. getracht worden de consumptie van schadelijk geachte goederen af te remmen (alcohol- en tabak-accijns); daarnaast zijn in de milieuwetgeving heffingenstelsels opgenomen teneinde de negatieve effecten van de productie van goederen te kunnen neutraliseren ('de vervuiler betaalt');
- *distributie*: door middel van een rantsoeneringsstelsel kan in bepaalde gevallen de verdeling van schaarse goederen plaatsvinden (bijv. benzinedistributie tijdens de oliecrisis in 1974).

Tenslotte kan de overheid besluiten de productie van bepaalde goederen en diensten zelf ter hand te nemen (bijv. P.T.T.) of de consumenten rechtstreeks informatie te verstrekken (bijv. in het kader van de voorlichting over subsidieregelingen op het terrein van de volkshuisvesting).

In de geschiedenis van de bescherming van de consument is de formulering van de vier grondrechten van de consument door wijlen President Kennedy van de U.S.A. een belangrijke mijlpaal. In een boodschap aan het Congres in 1962 zijn ze door hem als volgt omschreven:

- het recht op veiligheid ('the right to safety');
- het recht op informatie ('the right to be informed');
- het recht op keuze ('the right to choose');
- het recht op inspraak ('the right to be heard').

De Nederlandse overheid heeft nog niet al te lang geleden de consument 'ontdekt' als object voor een gericht overheidsbeleid. Eerst in 1961 verscheen een 'Consumentenparagraaf' in de Memorie van Toelichting bij de begroting van het Ministerie van Economische Zaken. Sindsdien is het consumentenbeleid verder uitgebouwd. Ten einde dit onderdeel van het overheidsbeleid te coördineren en te stimuleren is in 1974 de Minister van Economische Zaken aangewezen als coördinerend bewindsman voor consumentenzaken. Tegelijkertijd is de INTERDEPARTEMENTALE COMMISSIE VOOR CONSUMENTENZAKEN (I.C.C.) ingesteld, die onder meer tot taak heeft jaarlijks een rapport samen te stellen over het beleid dat de overheid voert, of voornemens is te voeren, met betrekking tot onderwerpen die van belang zijn voor de consument. Dit zogenaamde I.C.C.-rapport (1977) wordt jaarlijks tezamen met de begroting van de Minister van Economische Zaken aan het Parlement aangeboden.

Door BRACK (1975, p. 145) is een overzicht samengesteld van de rechtspositie van de consument per ultimo 1974 (tabel 3). Uit deze tabel, die de stand van zaken van ruwweg 3 jaar geleden weergeeft, komt een zeer somber beeld naar voren. Gelukkig hebben zich sindsdien verbeteringen in de rechtspositie van de consument voorgedaan (bijv. door het in werking treden van de Colportagewet). Bovendien wordt er op praktisch alle overige door BRACK genoemde terreinen aan een verbetering van de situatie gewerkt. Dit geldt bijv. voor de produktaansprakelijkheid, de prijsaanduiding en de produktinformatie.

Tabel 3. Overzicht van de rechtspositie van de consument per ultimo 1974

• Produktaansprakelijkheid	--	
• Standaardvoorwaarden	--	
• Koop en verkoop	--	
• Consumptief geldkrediet	□	
• Colportage	- / --	
• Vestigingswetgeving	- / □	
• Cadeaustelsel	--	
• Prijsaanduiding	-	
• Uitverkopen	□	
• Winkelsluiting	-	
• Kwaliteitsbescherming	-	++ = zeer goed
• Kwantiteitsbescherming	□	+ = goed
• Economische mededinging	--	□ = redelijk
• Informatie over het produkt	--	- = matig
• Informatie over de onderneming	-	-- = slecht

Bron: BRACK (1975).

Voor een volledig overzicht van het door de Nederlandse overheid gevoerde en te voeren consumentenbeleid kan verwezen worden naar de eerdergenoemde I.C.C.-rapporten. In deze rapporten wordt eveneens aandacht geschonken aan andere dan in tabel 3 tot uitdrukking komende activiteiten van de overheid in het kader van het consumentenbeleid. Hierbij kan onder meer gewezen worden op de subsidiëring van het vergelijkend warenonderzoek, de bestudering van de mogelijkheden van consumentenvorming, en de oprichting van een instituut voor consumentenonderzoek en tenslotte op de bevordering van de consumenteninspraak.

BESLUIT

In dit artikel zijn achtereenvolgens de consument, het huishouden als consumptieve eenheid, de relatie tussen consument en producent en tenslotte de overheid als hoedster van consumentenbelangen de revue gepasseerd. Tot slot volgt hier nog een opsomming van de bekwaamheden, waarover de kritische consument bij het oplossen van zijn bestedings- (en investerings-)problemen geacht wordt te beschikken. Van de moderne *homo economicus* wordt verwacht dat hij:

- zijn individuele behoeften en de behoeften van het huishouden als totaliteit bewust toetst en bij deze toetsing eveneens de maatschappelijke behoeften, met name die op langere termijn, betreft;
- geld-, tijd- en energiebesteding binnen het kader van het huishouden op elkaar afstemt en optimaliseert;
- alert reageert op veranderingen op de markt;
- zich bewust is dat het consumentenbelang niet steeds parallel loopt met het producentenbelang en op grond daarvan:
 - niet te goedgelovig is;
 - ook objectieve informatiebronnen raadpleegt;
 - gebruik maakt van mogelijkheden tot consumentenbescherming (SCHERHORN, 1956, p. 56 e.v.).

Bovenstaande opsomming overziende kan gesteld worden dat consumptieve beslissingen om met ZAHN (1967) te spreken niet alleen delicaat van karakter kunnen zijn, doch ook nogal wat (mentale) inspanning kunnen vergen.

De uiteindelijke mogelijkheden voor de consument en het huishouden worden echter slechts ten dele bepaald door factoren aan de zijde van consument en huishouden. De rol van de consument als bewuste en volwaardige marktpartij kan immers pas reële inhoud krijgen, indien zorggedragen wordt voor een naar kwaliteit, prijs en omvang voldoende marktaanbod. Een voorwaarde is verder dat over dit aanbod voldoende (objectieve en bruikbare) informatie beschikbaar is. Op deze terreinen zijn taken weggelegd voor bedrijfsleven, consumentenorganisaties en overheid.

Ter afsluiting van dit artikel is het voorts van belang erop te wijzen dat de gedragingen van consumenten, consumentenorganisaties, bedrijfsleven en overheid elkaar

op een min of meer ingrijpende wijze beïnvloeden, waarbij er tevens sprake is van een sterke onderlinge afhankelijkheid van elkaar. Mede met het oog op de ontwikkeling van een consumenten- en consumptiebeleid is het noodzakelijk rekening te houden met deze onderlinge relaties en de wijze waarop deze relaties mede de (on)mogelijkheden bepalen van alle deelnemers aan het economisch verkeer. Het is daarbij gewenst dat bij het beleid van de overheid gestreefd wordt naar evenwicht in de onderlinge afhankelijkheid.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BRACK, A. 1975. Kernpunten van het konsumentenrecht. Tjeenk Willink, Groningen.
- C.B.S. 1976. Nationale Rekeningen 1975. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- COMMISSIE VAN DE EUROPESE GEMEENSCHAPPEN. 1976. De Europese Consument, Resultaten en analyse van de opiniepeiling in de negen landen van de Europese Gemeenschappen. Brussel.
- COPELAND, M. T. 1925. Principles of Merchandising.
- INSTITUUT VOOR PSYCHOLOGISCH MARKTONDERZOEK (I.P.M.) en INTERVIEW. 1974. Consumentisme, een onderzoek naar de consument in de veranderende samenleving. Amsterdam/Schiedam.
- INTERDEPARTEMENTALE COMMISSIE VOOR CONSUMENTENZAKEN (I.C.C.). 1977. Jaarrapport Overheidsbeleid Consumentenaangelegenheden 1976-1977. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- KATONA, G. 1967. Massa-consumptie, de psychologie van de verbruiker. Spectrum, Utrecht. (Vertaling van: The Mass Consumption Society. 1967. McGraw-Hill Book Company, New York).
- MASLOW, A. H. 1943. A Theory of Human Motivation. Psychological Review 50, pp. 370-396.
- MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN. 1976. Nota inzake de selectieve groei (Economische Structuurnota). Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- ROBERTSON, T. S. 1973. Consumentengedrag. Spectrum, Utrecht. (Vertaling van: Consumer Behaviour. 1970. Scott Foresman and Company, Glenview).
- ROOS, W. A. A. M. DE. 1977. Consumentensoevereiniteit en economische orde. Economisch Statistische Berichten 62, nrs. 3086-3089.
- SCHERHORN, G. 1975. Verbraucherinteresse und Verbraucherpolitik. Kommission für Wirtschaftlichen und Sozialen Wandel nr. 17. Verlag Otto Schwartz und Co, Göttingen.
- VERENIGING VOOR ERKENDE RECLAME-ADVIESBUREAUX. 1977. Reclame-uitgaven 1971-75. Ariadne/Revue der Reclame.
- ZAHN, E. 1967. Leven met de welvaart. N.V. De Arbeiderspers, Amsterdam.

DE MACHTSVERHOUDING BIJ DE FINANCIËLE BESLUITVORMING

H. J. R. STEIN

Promotie-assistent vakgroep Huishoudkunde, Landbouwhogeschool

SUMMARY

The balance of power in financial decision-making was investigated in a study into the occurrence of financial crisis situations among young married couples.

The article starts with a discussion of the reliability and validity of the instruments used to measure the balance of power between husband and wife.

The balance of power in financial decision-making of 93 Dutch couples was measured by structured questions and scores on seven selected items, presented to the husband and wife separately in a depth-interview. In this way it was possible to compare the 'actual' balance of power (measured by analysis of depth-interviews) with the balance of power 'assumed' by the husband or the wife (measured by the structured questions). It appeared that the husband tended more often to underestimate his power while the wife tended to both underestimate and overestimate her power to the same degree.

The author derives some hypotheses from the theory of the 'relative resources'. This theory states that the difference between the value of the husband's resources from the wife's point of view and the value of the woman's resources which she would have acquired outside her marriage determines the eventual balance of power. The hypotheses derived from the theory mentioned could not be proved for the seven selected decision-making processes. However, the direction of the suggested relationships was present for four out of the five hypotheses. For one hypothesis, stating that the financial decision-making of married couples without children is less dominated by the husband than that of couples with children, the relationship was not present for all the processes of financial decision-making.

INLEIDING

Een onderzoek naar het optreden van financiële crisissituaties onder jonggehuwden (0-3 jaar getrouwd en beide echtgenoten op de huwelijksdag jonger dan 30 jaar) vestigde onze aandacht op de machtsverhouding bij de financiële besluitvorming. Bij het al dan niet in een crisissituatie geraken van een gezin kunnen namelijk een drietal variabelen onderscheiden worden:

- de gebeurtenis (die tot een crisis in het gezin kan leiden);
- de betekenis die vanuit het gezin of de leden daarvan aan gebeurtenissen wordt gegeven;
- de hulpmiddelen, die het gezin tot zijn beschikking heeft.

De machtsverhouding bij de financiële besluitvorming werd in dit verband tot de hulpmiddelen gerekend. Het onderzoek naar de machtsverhouding van man en vrouw

binnen het huwelijk, dat door BLOOD en WOLFE (1960) verricht is, vormde de basis en het uitgangspunt voor ons onderzoek. Via 909 vraaggesprekken met gehuwde vrouwen uit Detroit en omgeving trachtten BLOOD en WOLFE inzicht te krijgen in de machtsverdeling bij een achttal besluitvormingsprocessen. De antwoordcategorieën die onderscheiden werden, waren:

- a. alleen de man beslist;
- b. de beslissing wordt in sterkere mate door de man genomen;
- c. de beslissing wordt door man en vrouw in even sterke mate genomen;
- d. de beslissing wordt in sterkere mate door de vrouw genomen;
- e. alleen de vrouw beslist.

Op grond van de resultaten, die via deze onderzoeksopzet verkregen werden, concludeerden BLOOD en WOLFE, dat de man, voor wat betreft de Amerikaanse samenleving, een dominante rol vervult binnen het huwelijk. SAFILIOS-ROTHSCHILD (1969) maakte bij bovengenoemde studie echter terecht de kanttekening dat zo wel inzicht verkregen wordt in de wijze waarop de Amerikaanse vrouw het besluitvormingsproces ervaart, maar dat een dergelijke ervaring geenszins met de werkelijke machtsverhouding overeen behoeft te komen. Een ander veel voorkomend probleem bij studies naar de machtsverhouding blijkt het zonder onderscheid door elkaar gebruiken van begrippen als 'family power', 'family authority' en 'decision-making'. (LUPRI, 1969; MICHEL, 1967). BLOOD en WOLFE (1960, p. 11) zijn wat dat betreft gedeeltelijk een uitzondering, doordat zij wél een duidelijk onderscheid aanbrengen in de termen 'macht' (power) en 'gezag' (authority). Ze maken daarentegen gebruik van begrippen als macht en gezag, terwijl ze in feite slechts de machtsverdeling bij de besluitvorming kunnen bedoelen. Onder 'macht' verstaan zij dan: 'the potential ability of one partner to influence the others' behavior: it is manifest in the ability to make decisions affecting the life of the family'. 'Gezag' beschouwen zij daarentegen als de gelegaliseerde vorm van macht: 'power held by one partner because both partners feel it is proper for him to do so'. SPREY (1972) stelt dat de relatie tussen de begrippen macht en besluitvorming slechts hypothetisch is. Het toegeven van man of vrouw tijdens een besluitvormingsproces kan door tal van oorzaken gekenmerkt worden. Zo vermoedt SPREY dat er vaak een bepaalde strategie achter zit, wanneer een partner toegeeft tijdens een besluitvormingsproces. Ook SAFILIOS-ROTHSCHILD (1970, p. 540) beschouwt 'family power' als een samenspel van meerdere factoren en onderscheidt drie verschillende manieren, waarop de machtsverhouding van man en vrouw binnen het huwelijk gemeten kan (en moet) worden: 'the outcome of decision-making; the patterns of tension and conflict management and the type of prevailing division of labor'. De consequentie van een dergelijke visie is dat de machtsverhouding betreffende de besluitvorming niet alleen via gestructureerde items gemeten kan worden, maar dat tevens een observatie-onderzoek of een onderzoek waarbij gebruik gemaakt wordt van diepte-interviews, op zijn plaats is. In die laatste twee gevallen kan dan rekening gehouden worden met de beïnvloedingsmethoden, waarvan man en vrouw gebruik maken.

RESULTATEN VAN VROEGER ONDERZOEK NAAR DE MACHTSVERHOUDING BINNEN HET HUWELIJK

BLOOD en WOLFE (1960, p. 12) geven twee verklarende theorieën over de machtsverhouding binnen het huwelijk:

- a. *de theorie van de culturele invloed*: de gezinnen doen wat de cultuur hen gebiedt te doen. Vooral in een statische samenleving zal dit verschijnsel sterk aanwezig zijn.
- b. *'resource-theorie'*: de balans van de macht zal overhellen naar die partner die over de meeste 'resources' beschikt. Onder 'resources' wordt verstaan: '...anything that one partner may make available to the other, helping the latter satisfy his needs or attain his goals'.

De theorie van de culturele invloed doet verwachten dat groepen, die sterk traditioneel gebonden zijn, de invloed van traditionele waarden uit de cultuur zullen onder vinden. Een sterke dominantie van de man in de man-vrouw verhouding werd zo bijvoorbeeld verwacht bij katholieken, boeren, immigranten, oudere echtparen en ongeschoolden. Er kon uiteindelijk echter geen significant verband aangetoond worden tussen het behoren tot een van deze groeperingen en de dominante positie van de man. (BLOOD en WOLFE, 1960, p. 29).

Toen de theorie van de culturele invloed niet als verklaring kon dienen, werd de 'resource-theorie' ontworpen. De macht binnen het huwelijk zal in de meeste gevallen erkende macht, d.w.z. 'gezag' (authority) zijn. Op grond van een vergelijking van bepaalde resources, zoals beroep, opleiding, inkomen, sociale status, waarover beide huwelijkspartners kunnen beschikken en op grond van de plaats, die deze verschillende resources in de samenleving innemen, zou de machtsverhouding binnen het huwelijk bepaald kunnen worden (BLOOD en WOLFE, 1960, pp. 38-40). Latere onderzoeken naar de balans van de macht binnen het huwelijk noodzaakten tot een modificatie van de resource-theorie. (BURIČ en ZEČEVIČ, 1967; SAFILIOS-ROTHSCHILD, 1967). Voorwaarde voor een positief verband tussen de grootte van de resources en de macht van de man binnen het huwelijk is een samenleving, waarin een grote flexibiliteit mogelijk is in de machtsverhouding tussen man en vrouw, en waarin de gelijkheidsethiek een culturele waarde is. Wanneer niet aan deze voorwaarde is voldaan, blijken bepaalde resources zoals het opleidingsniveau van de man juist een meer egalitaire machtsverhouding in de hand te werken. LUPRI (1969) bevestigde bij een onderzoek in Duitsland de resource-theorie en legde er uitgebreid de nadruk op dat de absolute omvang van de resources niet de machtsverhouding bepaalt, maar dat de vergelijking van de resources van man en vrouw de invloedrijke factor is. Kritiek en aanvulling op de resource-theorie werd aangetroffen bij verschillende onderzoekers. Via een laboratorium-observatiemethode berekende STRAUSS (1970) de machtsverdeling binnen het huwelijk en komt tot de conclusie dat democratische echtparen gemakkelijk de leidersrol uitwisselen in crisissituaties in tegenstelling tot echtparen, die gekenmerkt worden door een autonome machtsstructuur. TURK en BELL (1972) hebben in hun onderzoek de mening van beide echtgenoten gevraagd over

hun onderlinge machtsverhouding. Uit de antwoorden bleek dat deze vraag lang niet altijd door beide partners eensluidend beantwoord werd en dat de neiging bestond zichzelf onder te waarderen. Een aantal kritische kanttekeningen bij de resource-theorie van BLOOD en WOLFE werden eerder ook gemaakt door HEER (1963). Niet het verschil in werkelijke waarden van de resources is naar zijn mening belangrijk, maar het verschil tussen de waarde van de resources van de man in de ogen van de vrouw én de waarde van de resources, die de vrouw had kunnen verwerven buiten haar bestaande huwelijk, bepaalt de uiteindelijke machtsverhouding (de theorie van de 'relatieve resources'). Deze theorie geeft een verklaring voor de verschillen in de machtsverhouding die blijken op te treden in de verschillende huwelijksfasen. Voor de vrouw met kleine kinderen staan bijvoorbeeld zeer weinig mogelijkheden open op de arbeidsmarkt. Wanneer de kinderen groter worden gaat dat gepaard met een verbetering van haar professionele kansen, waardoor haar te verwachten resources toenemen, en het verschil in resources met haar echtgenoot afneemt, zodat er een verschuiving in de machtsverhouding optreedt, die samenhangt met de huwelijksfase.

MACHTSVERHOUDING BIJ DE FINANCIËLE BESLUITVORMING

Bij het onderzoek naar de financiële problematiek onder jonggehuwden waren we in de gelegenheid een aantal hypothesen met betrekking tot de machtsverhouding bij de financiële besluitvorming af te leiden en aan toetsing te onderwerpen.

Voor het operationaliseren van het begrip machtsverhouding bij de financiële besluitvorming was het noodzakelijk een aantal indicatoren te selecteren.

De moeilijkheid was om er achter te komen welke financiële beslissingen een zo werkelijkheidsgetrouw mogelijk beeld van de financiële besluitvorming gaven. De bedoeling was om de financiële besluitvorming via diepte-interviews op het spoor te komen, waarbij in zoverre van structurering van de vraagstelling sprake was, dat bij alle respondenten geïnformeerd werd naar het verloop van een zevental besluitvormingsprocessen. Deze zeven belangrijke financiële beslissingen, waarmee alle jonggehuwden regelmatig te maken kregen, werden geacht een indicatie te geven voor de financiële besluitvorming. Bij de besluitvorming over de aanschaf van voeding, kleding en overige aankopen is een onderscheid aangebracht in:

- de manier waarop bepaald wordt dat een aankoop gewenst is;
- de manier waarop beslist wordt over de financiële mogelijkheden om tot de desbetreffende aankoop over te gaan.

Dit onderscheid is aangebracht omdat gemakkelijk verwarring kan ontstaan, wanneer zonder verdere specificatie gevraagd wordt naar de financiële besluitvorming op deze terreinen. De antwoorden op een te algemene vraagstelling kunnen eigenlijk niet vergeleken worden, omdat de mogelijkheid open wordt gelaten dat de ene respondent verwijst naar de besluitvorming betreffende de gewenste aankopen (materieel aspect), terwijl de andere respondent alleen de financiële aspecten van de besluitvorming in

zijn oordeel betreft. Naast de besluitvorming over de voeding ($2 \times$), de kleding ($2 \times$) en de overige grote aankopen (met een benedengrens van 100 gulden, $2 \times$) is als laatste indicator het regelen van de geldzaken opgenomen.

Een volgend probleem waar we mee te maken kregen was de keuze van de respondent. BLOOD en WOLFE (1960, p. 6) concludeerden uit eerdere onderzoeken, dat hetgeen man en vrouw over het huwelijk zeggen, nagenoeg overeenkomt; latere onderzoeken daarentegen hebben belangrijke verschillen aan het licht gebracht tussen de uitspraken, die man en vrouw doen over de machtsverhouding bij de besluitvorming (bijv. WILKENING en MORISON, 1963; SAFILIOS-ROTHSCHILD, 1969). De persoon van de respondent blijkt dus wel degelijk invloed uit te oefenen op de resultaten. Daarom hebben we zowel de man als de vrouw naar een oordeel over de machtsverhouding bij de financiële besluitvorming gevraagd.

Ook het coderen van de diepte-interviews leverde de nodige problemen op. De scores op de zeven gekozen indicatoren werden voor elke waarnemingseenheid (een jong echtpaar) door de onderzoeker toegewezen, waarbij rekening gehouden werd met de frequentie van de genomen beslissingen. Een interonderzoeker-betrouwbaarheidstest, waarbij verschillende codeurs hetzelfde materiaal onafhankelijk van elkaar codeerden, resulteerde in 95,5% van de gevallen in gelijke scores. Daar lagen de problemen dus niet zo zeer; wel echter bij het berekenen van de totaalscore, waar de vraag naar voren kwam of men alle indicatoren een gelijk gewicht diende toe te kennen. Omdat onze belangstelling vooral uitging naar de machtsverhoudingen bij de financiële besluitvorming op een aantal verschillende gebieden, hebben wij afgezien van een factoranalyse en hebben we om de totaalscore te berekenen een gelijk gewicht toegekend aan alle zeven indicatoren. De onzekerheid over de juiste wegingscoëfficiënten bij de berekening van de totaalscore noodzaakt ons tot een voorzichtig hanteren van het begrip 'machtsverhouding bij de financiële besluitvorming'.

Zowel SAFILIOS-ROTHSCHILD (1970) als OLSON (1969) wezen op de problemen die een sterk gestructureerd vraaggesprek met zich meebrengt. In een dergelijk geval meet men alleen de visie van de respondent. Wanneer men gebruik maakt van diepte-interviews en observatiemethoden moet het echter mogelijk zijn een scheiding aan te brengen tussen de 'predicted power', de macht die de respondent zegt te hebben en de 'actual power', de macht die de respondent in feite heeft. (OLSON, 1969, p. 548). OLSON heeft de relatie tussen de 'predicted power' en de 'actual power' onderzocht door middel van experimentele observatie: via een vragenlijst, die door beide echtgenoten afzonderlijk werd ingevuld, werden discussiepunten opgespoord, waarover verschil van mening bestond. Vervolgens werd er over die punten gediscussieerd, welke discussie door de onderzoeker geobserveerd werd teneinde de 'actual power' te ontdekken. Na de discussie moesten de partners ieder afzonderlijk beschrijven welke rol zij dachten zelf in de discussie gespeeld te hebben en wie volgens hen de discussie gewonnen had. Op deze manier vond OLSON de 'predicted power'. Belangrijke resultaten die uit OLSON's onderzoek naar voren komen zijn:

1. er is geen overeenstemming tussen de 'actual power' en de 'predicted power'. Dit geldt voor beide partners even sterk.
2. wanneer er verschil is tussen de machtsmetingen dan is de 'predicted power' van de man hoger dan zijn 'actual power'. Bij de vrouw is de 'predicted power' lager dan haar 'actual power'. De man schrijft zichzelf meer macht toe dan hij in feite heeft; voor de vrouw geldt het tegenovergestelde.

Ook wij hebben een onderscheid gemaakt tussen de begrippen 'feitelijke macht' (actual power) en 'veronderstelde macht' (predicted power). De kwalitatieve gegevens, die de diepte-interviews opleverden zijn, waar het de zeven belangrijke financiële beslissingen betreft, door verschillende codeurs gecodeerd, waarbij de toegekende scores de '*feitelijke machtsverhouding*' weergeven. De interonderzoeker-betrouwbaarheidstest resulteerde slechts in 4,5% van de gevallen in een verschillende score, zodat we met een gerust hart voor de betrouwbaarheid van de meting kunnen instaan. Over blijft dan nog het validiteitsprobleem. Om zoveel mogelijk de niet-valide antwoorden te kunnen opsporen, is de financiële besluitvorming in de loop van meerdere vraaggesprekken aan de orde gesteld. In hoofdzaak waren we echter aangewezen op de 'face-validity', de validiteit die de indicatoren voor de onderzoeker hebben, nadat deze de formulering van de vraagstelling grondig heeft geïnspecteerd. De '*veronderstelde machtsverhouding*' is voor 61 jonge echtparen gemeten door gebruikmaking van dezelfde zeven indicatoren, welke nu echter vergezeld gingen van gefixeerde antwoordcategorieën. Teneinde de betrouwbaarheid van de antwoorden te kunnen checken zijn dezelfde items tijdens twee vraaggesprekken met een tussenruimte van ongeveer een maand aan de respondenten voorgelegd. De onderlinge beïnvloeding die kan optreden bij de beantwoording van de vragen hebben we getracht zoveel mogelijk te ondervangen door de vrouw aan het begin van elk interview over de machtsverhouding te ondervragen en de man aan het eind, waarbij ervoor gezorgd werd in de tussentijd tal van andere zaken aan de orde te stellen.

Welke zijn nu precies de zeven indicatoren aan de hand waarvan de machtsverhouding bij de financiële besluitvorming is gemeten? De volgende indicatoren zijn in de diepte-interviews ingepast:

1. wie bepaalt dat er etenswaren gekocht moeten worden?
2. wie bepaalt of het financieel mogelijk is dat de gewenste etenswaren ook in feite gekocht kunnen worden?
3. wie bepaalt dat er kleding gekocht moet worden?
4. wie bepaalt of het financieel mogelijk is dat de gewenste kleding ook in feite gekocht kan worden?
5. wie bepaalt dat er overige grote aankopen verricht moeten worden?
6. wie bepaalt of het financieel mogelijk is dat de gewenste overige grote aankopen ook in feite verricht kunnen worden?
7. wie regelt de geldzaken; wie is precies op de hoogte van de financiële stand van zaken?

Zowel voor de codering van de diepte-interviews, als bij de items met de gefixeerde

antwoordmogelijkheden, zijn de volgende categorieën onderscheiden :

1. de man neemt meestal of altijd de beslissing;
2. de beslissing wordt door man en vrouw in gezamenlijk overleg genomen;
3. de beslissing wordt door man en vrouw even vaak, maar zonder gezamenlijk overleg genomen;
4. de vrouw neemt meestal of altijd de beslissing.

De theoretische en methodologische uitweiding was noodzakelijk om de machtsverhouding bij de financiële besluitvorming, zoals die gevonden werd bij ons onderzoek onder 93 jonggehuwde echtparen, in een breder verband te kunnen plaatsen. Duidelijk werd dat bij een onderzoek naar de machtsverhouding binnen het huwelijk beide echtgenoten bij de vraaggesprekken betrokken dienen te worden. Bovendien moet bij een dergelijk onderzoek rekening worden gehouden met de verschillende strategieën, die de partners gebruiken in geval van meningsverschillen (BERNARD, 1964). Een methode welke gebruik maakt van observatie of diepte-interviews verdient de voorkeur boven een survey-methode (SAFILIOS-ROTHSCHILD, 1970). Voor de eerste vorm hebben we hier gekozen. De onderzoeker kan als observator tijdens een interview waarnemen wie de belangrijkste plaats inneemt bij het tot stand komen van een bepaald besluit. Een nadeel van deze methode was dat de gegevens moeilijk te kwantificeren waren en dat de respondenten ervan op de hoogte waren dat ze geobserveerd werden, waardoor ze mogelijk in hun gedrag geremd werden.

Wat de validiteit van de gegevens betreft waren we voornamelijk aangewezen op ons oordeel over de 'face-validity'. De betrouwbaarheid van de gegevens is nagegaan via een interonderzoeker-betrouwbaarheidstest en een stabiliteitstest. De laatste test is een onderzoek naar de betrouwbaarheid van de antwoorden van de respondent, welke wordt gemeten door de respondent na verloop van enige tijd dezelfde vragen voor te leggen.

HYPOTHESEN

Een aantal hypothesen, die in de hiervoor genoemde studies geformuleerd zijn, hebben we aan een toetsing onderworpen.

Twee hypothesen zijn ontleend aan OLSON (OLSON en RABUNSKY, 1972).

1. het aantal verschillen tussen de 'feitelijke' en de 'veronderstelde' machtsverhouding bij de financiële besluitvorming is significant groter dan het aantal overeenkomsten. Dit geldt voor beide echtgenoten even sterk.
2. wanneer er verschil is tussen de 'feitelijke' en de 'veronderstelde' machtsverhouding, dan is de door de man 'veronderstelde' machtsverhouding meer door de man gedomineerd dan de 'feitelijke' machtsverhouding. Voor wat de vrouw betreft is het tegenovergestelde het geval.

Op grond van de theorie van de 'relatieve resources' werden de volgende hypothesen geformuleerd:

3. bij de hogere inkomens die alléén gebaseerd zijn op het salaris van de man, zal de financiële besluitvorming sterker door de man gedomineerd worden dan bij de lagere inkomens en dan bij de hogere inkomens, die gebaseerd zijn op een salaris dat door man en vrouw samen verdiend wordt (HEER, 1963).

4. wanneer het opleidingsniveau van de man hoger ligt dan dat van de vrouw, zal de financiële besluitvorming sterker door de man gedomineerd worden, dan wanneer het opleidingsniveau gelijk ligt of dan wanneer het opleidingsniveau van de vrouw hoger ligt dan dat van de man (FARKAS, 1976).

Uitgaande van de kritiek van HEER (1963) dat niet het verschil in werkelijke waarden van de resources belangrijk is, maar de waarde van de resources in de ogen van de desbetreffende echtgenoten, werd hypothese 5 geformuleerd:

5. voor de gehuwde vrouw met kinderen staan minder mogelijkheden op de arbeidsmarkt open dan voor de gehuwde vrouw zonder kinderen. Deze laatste kan derhalve veel meer resources verwachten dan de eerste, als gevolg waarvan de machtsverhouding bij de financiële besluitvorming in mindere mate door haar man gedomineerd zal worden dan voor de gehuwde vrouw met kinderen het geval is.

RESULTATEN

Hypothese 1

De feitelijke machtsverhouding bij de financiële besluitvorming (de 'actual power') is gemeten aan de hand van de scores, die op grond van de diepte-interviews werden toegekend. De veronderstelde machtsverhouding (de 'predicted power') is gemeten via de antwoorden op de zeven vragen met gefixeerde antwoordcategorieën.

In 88,5% van de gevallen kwam de feitelijke machtsverhouding overeen met de door de man veronderstelde machtsverhouding en in 89,5% van de gevallen met de door de vrouw veronderstelde machtsverhouding. Het aantal overeenkomsten lag in beide gevallen significant hoger dan het aantal verschillen. Derhalve een falsifiëring van hypothese 1, waarin juist het tegenovergestelde werd beweerd, nl. het voorkomen van een significant groter aantal verschillen dan overeenkomsten tussen de 'feitelijke' en de 'veronderstelde' macht.

Hypothese 2

Uit de resultaten blijkt dat de man zich slechts in 32,7% van de gevallen meer macht toekent dan in werkelijkheid het geval is (z -score = 2,42; $p < 0,008$; de man heeft significant vaker de neiging zijn macht te onderschatten). Voor de vrouw geldt dat deze zich in 51,1% van de gevallen minder macht toekent dan zij in feite heeft (z -score = 0,135; niet significant vaker een onder- dan wel overschatting van haar eigen macht). Hypothese 2, waarin verondersteld werd dat de man de neiging zou

hebben zijn macht te overschatten in tegenstelling tot de vrouw, moet op grond van deze resultaten eveneens verworpen worden.

Hypothese 3

Er is een onderscheid gemaakt tussen de netto-inkomens (na aftrek van huur of hypotheeklasten) van 1200 gulden of meer per maand, die alléén gebaseerd zijn op het salaris van de man en de overige netto-inkomens (na aftrek van de huur of hypotheeklasten). Wanneer de gezinsinkomens vergeleken worden ten aanzien van de machtsverhouding op de zeven verschillende terreinen van de financiële besluitvorming, vinden we samengevat onderstaande resultaten:

Machtsverdeling bij de financiële besluitvorming op de volgende terreinen:	Netto gezinsinkomens per maand, gedifferentieerd naar de hoogte van het inkomen en het aandeel van de vrouw daarin ($Y \geq 1200$, enkel salaris van de man of $Y < 1200$ resp. < 1200 , als salaris van man en vrouw samen):	
	χ^2	eenzijdig significant niveau
ideeën voor wat betreft de voeding de hoeveelheid geld die aan de voeding besteed kan worden	0,01	0,47
ideeën voor wat betreft de kleding de hoeveelheid geld die aan de kleding besteed kan worden	0,26	0,35
ideeën voor wat betreft de overige grote aankopen de hoeveelheid geld die aan de overige grote aankopen besteed kan worden	0,01	0,47
de regeling van de geldzaken	0,25	0,35
	0,79	0,25
	1,14	0,15
	0,50	0,25

Hypothese 3, waarin het bestaan van een positief verband verondersteld werd tussen de hogere inkomens waarvoor uitsluitend de man verantwoordelijk is en een door de man gedomineerde financiële besluitvorming, blijkt voor geen van de verschillende besluitvormingsprocessen op te gaan.

Hypothese 4

Wat betreft de indeling naar opleidingsniveau hebben we gebruik gemaakt van de onderwijsmatrix 1970. Via dezelfde werkwijze als bij hypothese 3 is toegepast, ontdekten we in dit geval dat er een positieve samenhang bestaat tussen het voorkomen van een door de man gedomineerde financiële besluitvorming en het feit dat hij een betere opleiding genoten heeft dan zijn vrouw. Het betreft hier de beslissing over de hoeveelheid geld die aan kleding besteed kan worden ($\chi^2 = 2,79$; p (eenz.) $< 0,05$) en het regelen van de geldzaken ($\chi^2 = 3,92$; p (eenz.) $< 0,025$).

Hypothese 5

Hypothese 5 werd op dezelfde manier getoetst als de hypothesen 3 en 4. Echter voor geen enkel besluitvormingsproces kon worden aangetoond dat de financiële besluitvorming bij echtparen zonder kinderen in mindere mate door de man gedomineerd wordt dan bij de echtparen met kinderen. Met andere woorden, de aanwezigheid van kinderen was niet significant gerelateerd aan een door de man gedomineerde financiële besluitvorming.

SAMENVATTING VAN DE RESULTATEN

Het vaststellen van de machtsverhouding bij de besluitvorming binnen het huwelijk kan een belangrijk hulpmiddel zijn bij het oplossen van probleemsituaties (HILL, 1971). Wanneer de machtsverhouding een sta-in-de-weg vormt bij het oplossen van probleemsituaties kan gemakkelijk een crisissituatie ontstaan. Van een crisissituatie is sprake wanneer problemen niet binnen de bestaande en in het verleden werkzame technieken kunnen worden opgelost (ELIOT, 1942). Dit veroorzaakt gevoelens van onzekerheid en angst, terwijl men volledig door het probleem in beslag wordt genomen. Dit brengt met zich mee dat ook het functioneren van het individu of de groep op andere gebieden problematisch wordt. Er ontstaat zo een toestand van 'verlamming' of desorganisatie als kenmerk van een crisissituatie.

Onderzoek naar mogelijke hulpmiddelen bij het oplossen van probleemsituaties, zoals de machtsverhouding bij de besluitvorming, verdient een hoge prioriteit. Bij een dergelijk onderzoek moet altijd begonnen worden met hoge eisen te stellen aan de betrouwbaarheid en de validiteit van de te hanteren meetinstrumenten. Wat de machtsverhouding bij de besluitvorming betreft, blijkt uit tal van onderzoeken, dat niet alleen gebruik gemaakt kan worden van gestructureerde items. Verschillen tussen de 'feitelijke' en de 'veronderstelde' machtsverhouding kunnen bijvoorbeeld alleen opgespoord worden, wanneer men tevens gebruik maakt van een observatie-onderzoek of van diepte-interviews. Uit de resultaten van ons onderzoek naar de financiële besluitvorming door jonggehuwde paren komt evenwel naar voren dat de 'feitelijke' machtsverhouding (gemeten via analyse van de diepte-interviews) weinig verschilt van de door de man en de vrouw 'veronderstelde' machtsverhouding. Als al verschillen optreden blijkt dat de man significant vaker de neiging heeft zijn macht te overschatten, terwijl de vrouw haar macht ongeveer even vaak overschat als onderschat. De hypothesen, die afgeleid zijn van de theorie van de 'relatieve resources' (= het verschil tussen de waarde van de resources van de man in de ogen van de vrouw en de waarde van de resources die de vrouw had kunnen verwerven buiten haar bestaande huwelijk, bepaalt de uiteindelijke machtsverhouding), werden voor wat betreft de meeste van de zeven onderscheiden financiële besluitvormingsprocessen gefalsificeerd. De richting van de veronderstelde verbanden werd daarentegen op één uitzondering na wel door de onderzoeksresultaten bevestigd. Die ene uitzondering

vormde de op grond van de kritieken van HEER geformuleerde hypothese: dat de financiële besluitvorming bij echtparen zonder kinderen in mindere mate door de man gedomineerd zal worden dan bij echtparen met kinderen. Bij toetsing van deze laatste hypothese bleek óók de richting van het veronderstelde verband niet voor alle besluitvormingsprocessen door de resultaten bevestigd te worden.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BERNARD, J. 1964. Models of Marital Adjustment. In: A. Christensen (ed.). *Handbook of Marriage and the Family*. Rand McNally, Chicago.
- BLOOD, R. O. Jr. and D. M. WOLFE. 1960. *Husbands and Wives, The Dynamics of Married Living*. The Free Press, New York.
- BURIČ, O. and A. ZEČEVIČ. 1967. Family Authority, Marital Satisfaction and the Social Network in Yugoslavia. *Journal of Marriage and the Family* 29 (May), pp. 325-336.
- ELIOT, T. D. 1942. Family Crises and Ways of Meeting Them. In: H. Becker and R. Hill (eds.). *Marriage and the Family*. D. C. Heath and Comp., Boston, pp. 489-536.
- FARKAS, G. 1976. Education, Wage Rates and the Division of Labor between Husband and Wife. *Journal of Marriage and the Family* 38 (Aug.), pp. 473-483.
- HEER, D. M. 1963. The Measurement and Bases of Family Power: An Overview. *Marriage and Family Living* 25 (May), pp. 133-139.
- HILL, R. 1971. *Families under Stress*. Greenwood Press Publishers, Westport (earlier published 1949).
- LUPRI, E. 1969. Contemporary Authority Patterns in the West-German Family. *Journal of Marriage and the Family* 31 (Febr.), pp. 134-144.
- MICHEL, A. 1967. Comparative Data Concerning the Interaction in French and American Families. *Journal of Marriage and the Family* 29 (May), pp. 337-344.
- OLSON, D. H. 1969. The Measurement of Family Power by Self-Report and Behavioral Methods. *Journal of Marriage and the Family* 31 (Aug.), pp. 545-550.
- OLSON, D. H. and C. RABUNSKY. 1972. Validity of Four Measures of Family Power. *Journal of Marriage and the Family* 34 (May), pp. 227-229.
- SAFILOS-ROTHSCHILD, C. 1967. A Comparison of Power Structure and Marital Satisfaction in Urban Greek and French Families. *Journal of Marriage and the Family* 29 (May), pp. 345-352.
- SAFILOS-ROTHSCHILD, C. 1969. Family Sociology or Wives' Family Sociology? A Cross-Cultural Examination of Decision-Making. *Journal of Marriage and the Family* 31 (May), pp. 290-301.
- SAFILOS-ROTHSCHILD, C. 1970. The Study of Family Power Structure: A Review 1960-1969. *Journal of Marriage and the Family* 32 (Nov.), p. 540.
- SPREY, J. 1972. Family Power Structure: A Critical Comment. *Journal of Marriage and the Family* 34 (March), pp. 235-238.
- STEIN, H. J. R. 1977. *Financiële Problemen onder Jonggehuwden*. Dissertatie Landbouwhogeschool Wageningen.
- STRAUSS, M. 1970. Methodology of a Laboratorium Experimental Study of Families in Three Societies. In: R. Hill and R. König (eds.). *Families in East and West*. Mouton and Co, Paris and The Hague, pp. 552-578.
- TURK, J. L. and N. W. BELL. 1972. Measuring Power in Families. *Journal of Marriage and the Family* 34 (May), pp. 215-222.
- WILKENING, E. A. and D. E. MORISON. 1963. A Comparison of Husband and Wife Responses Concerning Who Makes Farm and Home Decisions. *Marriage and Family Living* 25 (Aug.), pp. 349-351.

WERK DAT GEEN NAAM HEEFT

DIESREDE LANDBOUWHOGESCHOOL 10 MAART 1969

C. W. VISSER †

Hoogleraar Huishoudkunde, Landbouwhogeschool Wageningen

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Wie zich met de studie van alledaagse verschijnselen bezighoudt kan niet ontkomen aan iets dat eenvoudig lijkt maar in werkelijkheid moeilijk is: het definiëren van het vanzelfsprekende, van hetgeen ons van huis uit vertrouwd en bekend is. Dat geldt zonder twijfel voor de arbeid, waarover ik in dit uur zou willen spreken. Arbeid in het algemeen kan men, met KWANT (1964), definiëren als 'menselijke zelfverzorging in maatschappelijk geregeld samenwerkingsverband', waarbij het begrip zelfverzorging in ruime betekenis wordt gebruikt om aan te duiden dat alle vormen van arbeid door mensen verricht in de mensen ook hun zin en bestemming vinden. KWANT voegt aan zijn definitie toe dat deze zorg van de mens voor zichzelf echter pas een arbeidskarakter draagt wanneer zij zich op een of andere wijze als een plicht opdringt zodat de arbeid wordt tot een moeten. Slaat men de literatuur over arbeidsvraagstukken na dan bemerkt men, onverschillig of het de arbeidsfysiologie of het arbeidsrecht betreft, al spoedig dat daarin het begrip arbeid in een veel beperkter betekenis wordt gebruikt, nl. als de menselijke bezigheden die worden verricht in het proces der inkomensverwerving, arbeid dus in economische zin.

De arbeid waarover ik vandaag wil spreken wordt indirect gedefiniëerd door uit de arbeid zoals die door KWANT in brede zin wordt omschreven de arbeid in economische zin te lichten; wat dan resteert is het 'werk dat geen naam heeft'. Men zou deze arbeid ook op een andere wijze kunnen bepalen: men kan zeggen dat zij het niemandsland beslaat tussen de arbeid in economische zin en hetgeen in de engelse taal 'leisure' heet en waarvoor wij in het Nederlands geen woord hebben of het moest de ouderwetse uitdrukking verpozing zijn. De bezigheden die in dat niemandsland gesitueerd zijn kunnen wij met plezier of zelfs voor ons plezier doen, zij staan niettemin in het teken van het moeten. Omdat zij niet begrepen worden onder arbeid in de economische zin behoren zij, uit het gezichtspunt van verschillende arbeidswetenschappen, echter tot het werk zonder naam.

Deze arbeid nu speelt zich af in allerlei vormen van maatschappelijk geregeld samenwerkingsverband. Ik beperk mij echter in het vervolg van deze rede tot het werk in het verband van het gezin. Daarbij moet terstond worden opgemerkt dat het niet juist is bij de kwalificatie 'werk dat geen naam heeft' uitsluitend te denken aan het huishoudelijk werk, aan de arbeid van de huisvrouw. Bijna alle volwassenen en veel kinderen hebben er deel aan, en terwijl de arbeidsduur in het beroep afneemt lijkt

het werk zonder naam zich eerder uit te breiden, ondanks de schijn van het tegendeel. Een algemeen gangbare opvatting wil immers dat huishoudelijk werk, dankzij de moderne technische hulpmiddelen geen belasting van grote betekenis behoeft te veroorzaken in de moderne tijd. En is er voor andere categorieën van werk in en om de woning niet evenzeer een arsenaal van al of niet gemotoriseerde apparaten tot ontwikkeling gekomen?

Het kan niet worden ontkend dat de techniek ook in het particuliere leven de mogelijkheden biedt zwaar werk te verlichten en te bekorten. Maar deze ontwikkeling heeft zich niet voltrokken zonder dat dit leven zelf veranderde. Anno 1969 leven de gezinnen in Nederland anders dan in 1959 of in 1949 en héél anders dan in 1939 of 1929!

De veranderingen die zich in de structuur en de functies van het gezin in het recente verleden hebben voorgedaan zijn door de sociologen in talrijke studies beschreven. Die veranderingen hebben geleid tot een gezinstype dat in de westerse wereld het meest verbreide lijkt te worden: het moderne 'middle-class' gezin, minder dan voorheen ingebed in het ruimere familieverband, en egalitair van structuur. Ook binnen het gezin tekent zich een zekere mate van individuatie af, en in deze ontwikkeling past het beeld van de huisvrouw met eigen maatschappelijke activiteiten. Hoewel verschillende gezinsfuncties in de loop der jaren goeddeels zijn afgestoten heeft het gezin zijn kernfuncties behouden: naast de functies belichaamd in huwelijk en procreatie de affectieve functie en in nauwe samenhang daarmee de economische functie van het gezin als consumptieve eenheid (PRESVELOU, 1968, pp. 33 en 34). Al zijn deze functies intact gebleven, zij worden in het gezin dat leeft in de cultuur van de industriële samenleving totaal anders geconcretiseerd dan in vroeger tijden.

ZAHN (1962) heeft er in zijn sociologische beschouwingen over leven met de welvaart op gewezen dat, als de armoede overwonnen is, een intensivering van het leven lijkt plaats te vinden 'waarbij de vervulling van één wens honderd nieuwe wakker schijnt te maken'. De levensstandaard – waaronder wij verstaan het denkbeeld omtrent de wijze van leven die men juist en gepast acht voor zichzelf en zijn gezin – is aan een voortdurende stijging onderhevig. ZAHN vestigt er in zijn analyse van het leven met de welvaart de aandacht op dat het levensklimaat in onze westerse maatschappij wordt beheerst door een ongekeerde expansiedrang, die zich daarin uit dat ieder 'eerzuchtig deel wil hebben aan de veroveringen van de tijd'. Dit nu uit zich in een verscheidenheid van verlangens: 'in het streven naar het bezit van goederen die representatief zijn voor de vooruitgang, zoals auto's en televisietoestellen; in het streven naar woongelegenheid die in overeenstemming is met een hoger sociaal milieu; in het moderne toerisme, in de drang naar een hogere schoolopleiding en ontwikkeling, en in de afkeer van bepaalde beroepen en werkzaamheden, die niet meer in overeenstemming zijn met het niveau van de sociale aspiraties', aldus ZAHN (1962, p. 20).

Het is niet moeilijk aan te tonen dat althans een deel van die verlangens in steeds ruimer kring gerealiseerd wordt. Vergelijking van de resultaten van opeenvolgende budgetonderzoekingen leidt tot de conclusie dat sinds 1951 – toen het eerste nationale

budgetonderzoek plaats vond – het aandeel van de eerste levensbehoeften in het budget van de gezinnen van arbeiders en employés, die het gros van onze bevolking uitmaken, is gedaald, ondanks het feit dat men méér voedingsmiddelen en kleding aanschafft en aan woninginrichting meer ten koste legt. Het deel van het inkomen dat naar vrije keuze kan worden besteed is groter geworden. Nauw verband hiermede houdt de groei van het bestand van duurzame gebruiksgoederen voor hetgeen in het Duits 'gehobener Verbrauch' genoemd wordt, radio, t.v., elektrische apparaten, en vervoermiddelen, waaronder vooral auto's. Opeenvolgende onderzoeken over vrijetijdsbesteding tonen aan dat het vakantie houden buiten de woonplaats en ook buitenslands toeneemt. Ook het aantal jongeren dat hogere opleidingen volgt neemt toe, zij het nog niet in de mate die wenselijk wordt geacht. Het lijkt weinig twijfel dat deze veranderingen door de betrokkenen als stijging van het levenspeil en als verhoging van welzijn worden ervaren.

Tegenover deze verschijnselen staan andere die in dit opzicht minder positief gewaardeerd worden. Het woonpeil is bij de stijging van het levenspeil ten achter gebleven. Over de voorziening in de eerste levensbehoeften behoeven wij ons in Nederland wat voeding en kleding betreft niet de grootste zorgen te maken, zij het dat, met het oog op de gezondheid, de voeding van sommige categorieën van de bevolking kwalitatief verbeterd en van andere kwantitatief beperkt zou dienen te worden. Maar woningen zijn er nog altijd te weinig, en het wooncomfort schiet te kort, zelfs als men het aan de hand van bescheiden maatstaven beoordeelt. In het recente EEG budgetonderzoek bleek van de voor Nederland representatieve arbeidersgezinnen nog bijna 2,5% in één of tweekamerwoningen te wonen; ruim 45% van deze gezinnen beschikte niet over badkamer of douche (Budgetonderzoek 1963/64, Nederland). Het streven, zo spoedig mogelijk de na-oorlogse achterstand in te halen bij een laag huurpeil, heeft na 1945 teveel woningen opgeleverd die de bewoners al in een nabije toekomst zullen gaan benauwen als dit niet reeds nu het geval is: ze zijn te klein en zij laten te weinig flexibiliteit toe om een persoonlijke wooncultuur te ontwikkelen. Men kan er de moderne standaarduitrusting van huishoudelijke apparatuur niet of nauwelijks gebruiken wegens onvoldoende plaatsruimte (SAUTER, 1967) of onvoldoende vermogen van de elektrische installatie (De Nederlandse Huisvrouw, 1966, p. 75 e.v.). Dit alles kan men nog beschouwen als een voorbijgaande situatie, de kinderziekten van de welvaart waar de samenleving overheen kan groeien. Weliswaar alleen ten koste van inspanning en financiële offers: inspanning om door interactie tussen ontwerpers, bouwers en bewoners te komen tot huizen die voldoen aan de in de welvaart geëvo-lueerde woonwensen (VAN LEEUWEN, 1968), en de financiële offers die daarmee onvermijdelijk gemoeid zullen zijn (Wonen vandaag en morgen, 1968).

Op een ander terrein, waar de welvaart ons in het dagelijks leven de keerzijde van de medaille presenteert ziet het er minder hoopvol uit. Als men in de particuliere sfeer arbeidskrachten nodig heeft, hetzij voor onderhoud of reparaties, hetzij voor hulp in huis of tuin, dan ondervindt men de verhoging van de welvaart in de gestegen kosten, als men er, wat betreft de huishoudelijke hulp, al in slaagt geholpen te worden.

Want hier treffen wij een voorbeeld aan van een beroep dat in het algemeen niet meer in overeenstemming is met het niveau van de sociale aspiraties. Het valt niet te voorzien dat in dit alles snel verandering zal komen, tenzij de economische groei stagneert, hetgeen in ieder geval op langere termijn niet te verwachten valt.

En hiermee zijn de ontwikkelingen geschetst die naar mijn mening de toename veroorzaken van hetgeen aan het begin van deze rede als werk dat geen naam heeft is omschreven. Omdat het gezinsbestel complexer en het leven intensiever is geworden neemt allereerst de noodzaak tot planning en organisatie toe. Hoe eenvoudiger de levenswijze en hoe simpeler het levensniveau, des te meer geldt voor het dagelijks leven dat het geordend wordt door gewoonten 'die ontstaan zijn niemand weet hoe, in de spontaniteit van het leven'. Hetgeen KWANT omtrent de ordening van de arbeidswereld opmerkt geldt ook hier: bij een ingewikkelder gezinsbestel moet die spontane orde plaats maken voor een 'ordering die tot stand komt door bewuste reflectie, door overleg' (KWANT, 1964, p. 54). Dat betreft de organisatie van het dagelijks gezinsleven in de tijd, waarbij met ieders tijdschema rekening moet worden gehouden; het betreft ook de planning van de bestedingen die niet langer uitsluitend door de eerste levensbehoeften worden gedictieerd.

Maar behalve meer organisatie en meer denkwerk vergt het moderne gezinsbestel ook dat ieder bereid is op z'n tijd de handen uit de mouwen te steken. Veel werk, dat in een maatschappij waar weinigen in rijkdom leven door de anderen wordt verricht om hun loon te verdienen, is door de welvaart ons aller werk geworden. Huisvrouwen zijn niet langer 'ladies of leisure'; allerlei zaken, die tot de intensivering van het leven bijdragen, eisen bezigheden die het stempel van het 'moeten' dragen. Ons huis en onze tuin, onze auto en de verscheidenheid van zaken die onze vakantie en vrije tijd veraangenamen vragen onderhoud, onze planten en huisdieren eisen verzorging. Verbeteringen aan huis en huisinrichting worden in toenemende mate een kwestie van 'doe het zelf', de sterke stijging van het aantal detaillisten die daarvoor de benodigdheden leveren is daarvan een symptoom.

Zo is veel werk dat nog in het recente verleden in de sfeer van het beroep werd uitgevoerd teruggekeerd naar de sfeer van het gezin. Dat een belangrijk deel van deze bezigheden met plezier en oorspronkelijk zelfs uit liefhebberij wordt gedaan mag ons niet doen vergeten dat ze ons door onze levenswijze worden opgelegd, een levenswijze die wij overigens zelf hebben verkozen. Dit laatste zou kunnen betekenen dat men veel 'werk zonder naam' naar believen kan doen verdwijnen, althans voor zover het de 'versiering' van het leven betreft. Het is een illusie te denken dat de zaken er zó simpel voorstaan. Waar is de grens tussen 'versiering' en noodzakelijkheden? Wie wil zijn auto missen die strikt genomen niet nodig is maar die langzaam maar zeker deel uitmaakt van zijn levensstandaard, van hetgeen hij passend en juist acht voor zich en zijn gezin? Auto wassen en soms zelfs 'sleutelen' is voor tal van huisvaders een vast bestanddeel van het werk zonder naam geworden. Dergelijke bezigheden, die uit vrije keuze worden aangevat, krijgen zo het stempel van het moeten.

Nog veel minder een zaak van vrije keuze is het werk gemoeid met het verzorgen van het gezin, het voeren van de huishouding. In het moderne gezin, dat doorgaans niet méér personen omvat dan een echtpaar en gedurende circa de helft van de huwelijksduur hun kinderen, worden privacy en autonomie op hoge prijs gesteld, en ook in ons maatschappelijk bestel worden deze kwaliteiten van het gezin hoog gewaardeerd. Uit de privacy en die autonomie vloeit voort dat binnen het gezin een bestel nodig is voor de verzorging, die continu aandacht en geregeld arbeid vraagt. Op grond van de traditionele taakverdeling valt aan de vrouw in het gezin deze verzorgende arbeid toe. In de industriële samenlevingen van het westen wordt deze arbeid door meer dan de helft van alle gehuwde vrouwen als volledige dagtaak vervuld, waarnaast voor beroepsarbeid geen ruimte is. Wel neemt gestadig het aantal gehuwde vrouwen in beroepsarbeid toe, ook in ons land. Uit gegevens afkomstig van de aanslagen voor de inkomstenbelasting kon worden vastgesteld dat in het jaar 1962 18,5%, in 1964 ruim 21% van de gehuwde vrouwen door beroepsarbeid tot het gezinsinkomen bijdroegen (C.B.S., 1968). Het aantal gehuwde werkende vrouwen zou vermoedelijk sterker toenemen ware het niet dat moeders van jonge kinderen in het algemeen aan huis gebonden zijn en daarom alleen bij uitzondering het beroep kunnen uitoefenen waarvoor ze zijn opgeleid of waarin ze voor hun huwelijk ervaring hebben verkregen. Er zijn aanwijzingen dat hierin in de naaste toekomst weinig verandering zal komen. Een recente studie bracht n.l. aan het licht dat 16 à 17-jarige meisjes uit gezinnen van arbeiders, employés en kleine zelfstandigen zich grotendeels bewust zijn van de belemmeringen en nadelen van beroepswerk in deze fase en er daarom afwijzend tegenover staan (ZUIDBERG, 1969).

Daar staat tegenover dat uit de kring van jonge gehuwde vrouwen met hooggequalificeerde opleiding verzet aan de dag treedt tegen normatieve opvattingen over de sociale rol van de gehuwde vrouw (Aktiegroep man-vrouw-maatschappij, 1968). Opnieuw wordt gesteld dat de sociale rechtvaardigheid eist dat ook de gehuwde vrouw de vrijheid heeft beroepsarbeid te kiezen, evenals de gehuwde man. Wil men dit realiseren dan zijn maatschappelijke voorzieningen nodig om het ieder, die dat wenst, mogelijk te maken huwelijk, ouderschap en beroep te combineren. Het is te begrijpen dat daarbij het eerst gedacht wordt aan voorzieningen met het oog op de kinderen die een tweede thuis nodig hebben tijdens de uren dat beide ouders werken. Toch is het merkwaardig dat in de discussies rondom deze kwesties de verzorgende taak binnen het gezin zo weinig aandacht krijgt, en veelal wordt afgedaan met algemeenheden over mechanisatie en efficiency in de huishouding. Men ontkomt niet aan de indruk dat zelfs de betrokkenen van de verzorgende arbeid in het gezin geen duidelijk beeld hebben. Daarom is het nuttig hier op enkele aspecten daarvan in te gaan. De aandacht zal daarbij niet gericht worden op de ergonomische aspecten, die een afzonderlijke behandeling waard zouden zijn, en die hier slechts zijdelings aan de orde komen. Evenmin zal uitvoerig worden ingegaan op de arbeidsduur en het arbeidspatroon zoals in tijdstudies gevonden zijn; dit is elders geschied (VISSER, 1965/66, pp. 177-188).

Wat de arbeidsduur, de omvang van de huishoudelijke arbeid in uren per dag of per week betreft, is het in het verband van deze rede wél essentieel er op te wijzen dat variatie in de omvang kenmerkend is voor de verzorgende arbeid in het gezin: de variatie op lange termijn naar de fasen van de gezinscyclus, en de variatie op korte termijn door bijzondere situaties in het gezin die deels wel, deels niet te voorzien zijn. Ter verduidelijking zij hier opgemerkt dat bij dit laatste wordt bedoeld op de arbeidspieken vóór huiselijke feesten en de vakantie-uittocht van het gezin enerzijds, aan de situatie bij ziekte anderzijds. Die variatie vloeit min of meer voort uit het feit dat huishoudelijke arbeid naar zijn aard voor een belangrijk deel hoort in de sector die bij beroepsarbeid de tertiaire wordt genoemd: die van de dienstverlening. KYRK (1953, pp. 244; 250; 251) heeft er reeds op gewezen dat de veelvuldig geuite mening dat alle produktie uit het gezin is verdwenen berust op een beperking van het begrip produktie tot materiële produktie; deze is inderdaad in de jaren die achter ons liggen afgenomen. Een groot deel van de huishoudelijke arbeid heeft het karakter van persoonlijke dienstverlening, een sector die, naar FOURASTIÉ (1966) heeft opgemerkt, weinig profiteert van de technische vooruitgang. Dit deel van het huishoudelijk bedrijf leent zich weinig voor mechanisatie; niet alleen zouden investeringen te hoog zijn maar de betekenis die de materiële verzorging in het niet-materiële vlak heeft verzet zich ertegen: de koffie-automaat waar ieder zich op zijn eigen tijd en naar believen van bedient, lijkt vooralsnog niet aanvaardbaar in het gezin.

Men mag uit deze boutade niet opmaken dat huishoudelijke apparatuur geen betekenis zou hebben. Er blijft een 'hard core' van materiële processen waarbij een goede uitrusting een veelzijdig effect heeft: vermindering van hygiënische bezwaren door bijprodukten als waterdamp en stof, vermindering van inspanning zowel fysiek als mentaal, vollediger beheersing van de processen, vergroting van de mogelijkheid tot flexibel organiseren van de verzorging, bekorting van arbeidstijd en last but not least verhoging van de sociale aanvaardbaarheid van huishoudelijk werk. Alle activiteiten, die tot gevolg kunnen hebben dat huishoudelijke apparatuur doelmatiger en tegen lagere prijs op de markt komt, vallen m.i. uit een oogpunt van gezinswelzijn positief te waarderen.

Een derde kenmerk van huishoudelijke arbeid is de gebondenheid aan een vast ritme. Dat geldt voor elke verzorging van levende wezens, bij de verzorging van mensen geldt het in sterke mate omdat de maatschappij een vaste regelmaat oplegt die aangepast is aan arbeids- en schooltijden. In de moderne huishouding zijn er niet zelden verschillende tijdschema's waarmee bij de verzorging gerekend moet worden. De vrijheid, die elke huisvrouw geniet om haar werk in te richten zoals het haar het beste past, wordt beperkt door de dwang die vooral de maaltijden opleggen: om de huisgenoten niet in tijdnood te doen geraken moet op de klok gewerkt worden.

Tenslotte is nog een vierde kenmerk van verzorgende arbeid in het gezin van belang. Toen eerder de variaties in de omvang werd besproken bleef nog één aspect buiten beschouwing dat toch van grote betekenis is. Kenmerkend voor de huishoudelijke arbeid is dat men zelden een resultaat bereikt dat niet meer valt te overtreffen. In

dit opzicht bestaat er, zoals eens een collega opmerkte, overeenkomst met wetenschappelijke arbeid: ook daarbij kan het altijd beter! Er wordt in de huishouding geen produkt afgeleverd dat naar omvang en kwaliteit stabiel is, er is steeds ruimte voor meer en beter: meer variatie in de maaltijden, in de traktaties bij bezoek, in de kleding van de kinderen, in de zorg voor ordelijkheid en reinheid van huis, huisraad en kleding. Daarom is het onjuist om mechanisatie zonder meer met besparing van arbeidstijd in verband te brengen en van kant en klaar produkten grote verlichting van arbeid te verwachten zolang niet is vastgesteld of de uitwerking ervan misschien niet eerder leidt tot verhoging van het levensniveau van het gezin.

Variërend van omvang, aan een ritme gebonden, van een dienstverlenend karakter, resultaten opleverend die steeds voor verbetering vatbaar zijn, zo speelt de huishoudelijke arbeid zich af in een gezinsbestel dat complexer is geworden. De behoefte aan 'bewuste reflectie en overleg' drukt ook op de verzorgende arbeid in de huishouding zijn stempel: aan uitvoerende werkzaamheden gaat vaak niet als zodanig herkend werk vooraf: overwegen welke alternatieven in de gegeven situatie naar het doel voeren, de consequenties doordenken, een keuze maken en de concrete werkzaamheden in overeenstemming met het gekozen alternatief tot uitvoering brengen.

Nu is dit alles niet nieuw, ook in het verleden werd op deze wijze in de gezinshuishouding met beperkte middelen gewoerd op een soms verbluffende wijze (bijv. BOUMAN en BOUMAN, 1952, p. 63 e.v.). Nieuw is dat zich in de welvaart steeds nieuwe alternatieven voordoen en de behoeften en verlangens zich in variërende vormen manifesteren. Wel wordt het denkwerk dat daaruit voortvloeit vereenvoudigd door gewoonten. MEYER-DOHM (1965, p. 170 e.v.), sprekend over het gedrag van de consument bij de concretisering van zijn behoeften gebruikt het beeld van de 'Entscheidungsbaum' waarin elke vertakking een keuze representeert. Een groot deel daarvan ligt door de gewoonte reeds vast, slechts aan de uiterste vertakkingen moet gekozen worden. Dit beeld kan ook dienen voor de beslissingen bij de huishoudelijke arbeid: in de loop van het dagelijks werk te nemen beslissingen betreffen voor een groot deel details die voortvloeien uit een routine die weinig bewust overleg vergt. Dit laatste vloeit mede daaruit voort dat huisvrouwen over een referentiekader beschikken waarin de verlangens en wensen, het gaan en komen, het doen en laten van het gehele gezin een plaats heeft naast het hoe, waar en waartoe van de honderden zaken die voor de verzorging van een gezin nodig zijn. Bij het bewuste overleg dat bij het ingewikkelder worden van het gezinsleven toeneemt heeft men te maken met een vorm van werk dat in dubbele betekenis geen naam heeft. Het wordt niet herkend voordat een huisvrouw om een of andere reden verstek moet laten gaan en moet worden vervangen door iemand die niet over haar referentiekader beschikt en die ook bij alle gewoontehandelingen tot bewust overleg genoodzaakt wordt. Het gemis aan dit referentiekader – dit terzijde opgemerkt – veroorzaakt in een traditionele huishouding het door huisvrouwen vaak gesignaleerde verschijnsel dat 'mannen nooit iets kunnen vinden': natuurlijk niet als zij het referentiekader missen dat daartoe nodig is! Overigens moet worden opgemerkt dat in de gevallen waar man en vrouw samen zor-

gen dat de huishouding marcheert, naast 'vaardigheid bij huishoudelijk werk' ook dit referentiekader moet worden gedupliceerd.

Met deze laatste opmerking raken wij aan een aspect van de huishoudelijke arbeid dat in de laatste tijd wetenschappelijk veel aandacht heeft gekregen: de taakverdeling en het beslissingspatroon in het gezin. De participatie van de echtgenoten in de taken en in de beslissingen die uit de verantwoordelijkheid van het gezin voortvloeien is in de laatste jaren herhaaldelijk bestudeerd op grond van empirische gegevens; na de klassieke studie van BLOOD en WOLFE (1960) in de Verenigde Staten van Amerika, ook in verscheidene Europese landen (bijv. SILVERMAN en HILL, 1967). De traditionele rolverdeling die aan man en vrouw in de huishouding elk hun taken toeweest – aan de man alleen dezulke waarbij zijn lichaamskracht in geding was – blijkt niet meer onverkort te gelden. In de fase van het jonge gezin vooral participeren beide echtgenoten in taken die traditioneel aan één van beiden werden toegewezen. De traditionele rolstereotypie t.a.v. de taken lijkt het sterkste stand te houden in gezinnen uit de hoogste en laagste sociale milieus. Wat de beslissingen betreft lijkt het traditionele patroon over de hele linie te verzwakken. Het patroon van het patriarchale gezin uit de gezeten burgerij waarin de man beslissingen nam over hoofdzaken en het aan zijn echtgenote overliet de bijzaken uit te werken, werd nog omstreeks 1950 door EGNER (1952, p. 138) voor de Duitse gezinnen beschreven en als norm gesteld. Maar in de jaren zestig blijken beide echtgenoten te participeren in belangrijke beslissingen bijv. bij de keuze en inrichting van de woning en de wijze waarop de vakantie zal worden doorgebracht. Daarnaast zijn er beslissingen waar één der echtgenoten overwicht heeft: zoals bijvoorbeeld ieder bij keuzen ten aanzien van het eigen beroepswerk, de man bij de keuze van verzekeringen, de vrouw ten aanzien van het budget voor de voeding.

Tot slot van deze beschouwingen over de huishoudelijke arbeid zou ik de beschreven aspecten daarvan willen plaatsen in het verband van de problematiek van de werkende gehuwde vrouw. Daarbij ga ik een deel van deze problematiek uit de weg door te veronderstellen dat er overeenstemming tussen de echtgenoten bestaat en dat zij bereid zijn de vraag hoe de dagelijkse verzorging van het gezin te regelen samen onder ogen te zien.

De beperkingen, die beletten dat beide echtgenoten bewegingsvrijheid genieten en die in onze maatschappelijke constellatie vooral de vrouw in haar vrijheid belemmeren, vloeien naar mijn mening namelijk mede voort uit de aspecten van de huishoudelijke arbeid die zoëven de revue zijn gepasseerd.

De regeling van de routine-matige dagelijkse verzorging vormt voor het combineren van beroepsarbeid met de verzorgende arbeid in de huishouding niet het grootste struikelblok, aangenomen dat er voor de kinderen een goede voorziening is getroffen. Hier valt met een goede organisatie van het werk, met een weloverwogen toepassing van technische hulpmiddelen en moderne materialen heel wat te bereiken, mits men zich bovendien een routine eigen maakt. Uit een Engels onderzoek onder de gehuwde werknemers van een biscuitfabriek blijkt dat deze een routine essentieel achten: 'doing the essentials daily, allocating one particular job to each of the five working

days, having a blitz at the weekend'. Hun grootste steun vonden zij in hun man, voorbeelden van 'solid reliable help' worden dan ook speciaal genoemd (JEPHCOTT, 1962, p. 125). Wie zich voor dit routinewerk van regelmatige hulp kan verzekeren, hetzij van huisgenoten, hetzij van betaalde hulp, legt daarmee een basis voor de ongestoorde uitoefening van een beroep zonder overbelasting. Wat zelfs bij voldoende assistentie in de huishouding echter nog ontbreekt is de elasticiteit in de arbeidscapaciteit die full-time huisvrouwen steeds opbrengen als bijzondere situaties in het gezin dit vergen. Wie als getrouwde vrouw in een volledige betrekking niet in moeilijkheden wil komen, thuis of in het beroep, moet op een tweede front van hulptroepen een beroep kunnen doen. Het ligt voor de hand daarbij te denken aan het instituut van de gezinsverzorging dat heel goed als 'tweede front' zou kunnen fungeren, indien het zo ver zou kunnen worden uitgebouwd dat ieder gezin, waar tijdelijk de verzorging dreigt spaak te lopen, er volgens bepaalde regels een beroep op kan doen. Naar is aangetoond zal dit alleen met meewerking van voor dit werk opgeleide gehuwde krachten mogelijk zijn (VERWEY-JONKER, 1967)!

Er laten zich ook andere ontwikkelingen denken. De kwetsbaarheid van het gezin, waar beide echtgenoten in een beroep werken, manifesteert zich zodra er permanente aanwezigheid voor verzorging nodig is. Zij hangt samen met de gezinsindividualisering; er kan niet langer ad libitum een beroep op de familie worden gedaan, het gezin staat alleen, en bij de toenemende geografische mobiliteit leeft het niet zelden tamelijk geïsoleerd. Het laat zich moeilijk denken dat de ontwikkeling die dit isolement veroorzaakt zal ombuigen of omkeren, het laat zich wel denken dat er nieuwe vormen van samenwerking tussen zelfstandige gezinnen onderling tot stand komen, waardoor full-time huisvrouwen als 'tweede front' kunnen fungeren voor huisvrouwen met een beroep buitenshuis, zonder tussenkomst van een organisatie doch uiteraard tegen betaling. Men kan zich zelfs afvragen of de hulp, die gehuwde werksters verlenen in een maatschappij waarin de verschillen tussen de sociale milieus qua levenswijze en qua normen aan het afnemen zijn, niet reeds nu in dit licht kan worden gezien. Het staat wel vast dat huishoudelijke hulp als dienstverlening in een sfeer van gelijkwaardigheid de enige vorm is die in de toekomst sociaal aanvaardbaar zal blijken te zijn, ook voor jonge ongetrouwde vrouwen. De eerder genoemde groep van progressieve jonge vrouwen geeft blijk dit te beseffen als zij pleit voor rehabilitatie van de verzorgende beroepen.

Wat in de praktijk bij de combinatie van beroep met verzorgende arbeid in de huishouding knelpunten kan veroorzaken is dat men aan de resultaten te hoge maatstaven aanlegt. Dat die maatstaven uiteenlopen bleek uit een recent onderzoek onder huisvrouwen met beroepsarbeid, die allen voor hun huishoudelijk werk alleen de vroege ochtenduren, de avonduren en de weekenden ter beschikking hadden. De verzorging van het wasgoed, bijvoorbeeld, bleek te variëren van enerzijds een tot in details doorgevoerde zorgvuldigheid die aan het absurde grensde tot anderzijds een met overtuiging doorgevoerde werkmethode van het genre 'Franse slag' (HOGENBOOM-

KESLER, 1968). Deze resultaten van een voorlopige verkenning vragen om nader onderzoek omtrent de normen die huisvrouwen zichzelf aanleggen. Maar op grond van ervaring kan wel voorspeld worden dat zal blijken dat knelpunten bij de tijdbesteding mede worden veroorzaakt doordat men te zeer naar méér en beter streeft, iets waartoe de intensivering van het leven zo gemakkelijk leidt. In reclame en in de geïllustreerde pers wordt ons immers steeds voorgehouden dat het goede leven binnen ons bereik is als wij maar weten gebruik te maken van naai- en breipatronen, van recepten uit aller heren landen, als wij ons maar inspannen om door het overschilderen van grootmoeders meubeltjes of met 'doe het zelf' pakketten onze woning, beter nog de tweede woning een aantrekkelijke sfeer te geven. Het is zaak zich op dit pad niet te ver te laten meeslepen. Het is ook nodig enige afstand te nemen van de verwachtingen of zelfs eisen, die de verwanten en vrienden, en in 't algemeen de sociale groep waarin men leeft ten aanzien van de stijl van de materiële verzorging bij het vriendschappelijk verkeer stellen. Dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan, maar wie het niet lukt in zijn aspiraties maat te houden ondervindt dat alle vrije tijd wordt opgeslokt door werk zonder naam, zodat er voor 'leisure', voor verpozing en voor peinzen zonder doel geen ruimte blijft. Zo komt men nooit tot zichzelf en in het gezin niet tot elkaar. Overigens bedreigen te hoge aspiraties ook de full-time huisvrouw, die zich geheel kan verliezen in het werk dat geen naam heeft, daarop heeft in de Verenigde Staten FRIEDAN (1963) gewezen.

Tenslotte moet in het verband van de problematiek rondom de huishouding van de gehuwde vrouw met beroepsarbeid de taakverdeling tussen de echtgenoten nogmaals ter sprake komen. In de zoëven beëindigde beschouwingen is stilzwijgend aangenomen dat in het gezin van hetgeen in de spreektaal een 'werkende huisvrouw' wordt genoemd man en kinderen naar vermogen inspringen bij het werk dat geen naam heeft.

Dat dit ook werkelijk steeds gebeurt is geenszins zeker. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Een maatschappelijke situatie waarin het recht van de gehuwde vrouw op beroepsarbeid volledig erkend en gehonoreerd wordt treft men aan in de Sowjet-Unie. Uit de beschouwingen van MACE (1961) blijkt echter dat dit, althans in de aanvang, niet vanzelf is samengegaan met een verandering in de taakverdeling in het gezin, zij het dat voor de verzorging van de kinderen collectieve voorzieningen zijn getroffen. In het eerder geciteerde Engelse onderzoek bleek verder dat, hoezeer ook de vrouwen met beroepswerk naast haar huishouding haar eigen situatie positief waardeerden, zij zich tevens van een zekere spanning tengevolge van de dubbele taak bewust waren. Een dergelijke spanning valt alleen binnen de perken te houden als man en vrouw, beide een beroep uitoefenend, elkaar ook in het gezin ter zijde staan. Het lijkt daarbij in het belang van een goede gang van zaken onvermijdelijk een zekere mate van rolspecialisatie te blijven behouden en zelfs aan te kweken. Wie over het referentiekader beschikt dat voor bepaalde beslissingen nodig is, kan daarin zijn taak vinden en dan zal de partner met uitvoerende werkzaamheden compenseren wat bij de leiding en het beheer van de huishouding door de ander wordt opgebracht. Hoe de

rolspecialisatie in het uitvoerende vlak verloopt zal kunnen afhangen van persoonlijke aanleg en uiteraard ook van de mate van hulp die men voor routinewerk kan mobiliseren. Ongetwijfeld kan het karakter van het beroep een dergelijke taakverdeling in de weg staan. De realisering zou ongetwijfeld bevorderd kunnen worden wanneer beide echtgenoten vrij zouden zijn hun beroepsarbeid binnen te voren bepaalde perken te houden, eventueel zelfs beide part-time te werken. In ons huidig maatschappelijk bestel is het echter zelden mogelijk; de mate waarin men door beroepsarbeid in beslag wordt genomen is in het algemeen geen zaak van vrije keuze. Alleen in sommige takken van onderwijs, in de vrije beroepen en in het zelfstandig bedrijf, waarin de echtgenoten samenwerken is er enige mogelijkheid de taakverdeling ten aanzien van beroep en gezin op elkaar af te stemmen. Het moderne boerengezin heeft in dit opzicht iets voor op de gezinnen met afhankelijke beroepsposities.

Meestal is de beroeps carrière van de vrouw typisch de secundaire van de twee, die zich aan de eisen van de eerste aanpast. Dat brengt mee dat nog steeds de echtgenote meer aandacht, meer tijd, meer oefening ook op het huishoudelijk gebied verwerft, en dit alles, gevoegd bij een opvoeding van meisjes tot echte meisjes en jongens tot echte jongens is niet bevorderlijk voor het tot stand komen van een egalitaire taakverdeling in de huishouding. Het is niet mogelijk een gemakkelijke weg aan te geven die in het bestek van één generatie tot dat doel zou kunnen leiden. De algemene werktijdverkorting die wij in de toekomst mogen verwachten zal ongetwijfeld echter gunstig zijn voor hen die het welzijn van hun gezin willen funderen op beroepswerk van beide echtgenoten en op samenwerking in het gezin.

De problematiek van de economische en sociale positie van de gehuwde vrouw met of zonder beroep is, dat moet hier erkend worden, te omvangrijk dan dat zij aan het slot van een rede als deze ook maar enigszins bevredigend behandeld zou kunnen worden. Velen houden zich er in de laatste tijd mee bezig; in de stijl van de huidige tijd sprekend zou men kunnen zeggen dat de problematiek van de gehuwde vrouw 'in' is. Naar mijn mening is het daarbij noodzakelijk het werk zonder naam, dat met de verzorging van het gezin gemoeid is, realistisch onder de ogen te zien wanneer men de positie van de gehuwde vrouw voor de toekomst wil bepalen. Het zal overigens, naar ik hoop, uit mijn betoog duidelijk zijn geworden dat werk dat geen naam heeft, in een ruimere betekenis opgevat, in de moderne maatschappij ons aller werk zal zijn, onverschillig of wij man of vrouw, gehuwd of ongehuwd zijn.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Aktiegroep man-vrouw-maatschappij. 1968. Stencil omtrent doelstellingen op lange termijn, doelstellingen op korte termijn en projecten. Amsterdam.
- BLOOD, R. O. and D. J. WOLFE. 1960. *Husbands and Wives, The Dynamics of Married Living*. The Free Press, New York.
- BOUMAN, P. J. en W. H. BOUMAN. 1952. *De groei van de grote werkstad*. Assen.

- Budgetonderzoek 1963/64 Nederland. 1966. Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen. Statistische bijlage. Brussel.
- C.B.S. 1968. Statistisch Bulletin 24, nr. 131 (december).
- De Nederlandse huisvrouw. 1966. N.I.P.O. in opdracht van N.V. Philips Nederland. Eindhoven.
- EGNER, E. 1952. Der Haushalt. Berlin.
- FRIEDAN, B. 1963. The feminine mystique. Penguin Books.
- FOURASTIÉ, J. 1966. 40.000 uur. De mens in het perspectief van een verkorte arbeidstijd. Uitgave Stichting Werkgroep 2000 en Paul Brand, Hilversum/Antwerpen.
- HOGENBOOM-KESLER, B. E. T. A. 1968. De huishouding van 33 full-time werkende huisvrouwen. Scriptie Landbouwhogeschool Wageningen.
- JEPHCOTT, P. *et al.* 1962. Married women working. London.
- KWANT, R. C. 1964. Filosofie van de arbeid. Antwerpen.
- KYRK, H. 1953. The family in the American economy. Chicago.
- LEEUWEN, H. VAN. 1968. De ecologie van het wonen. Publikatie afd. De Woning en haar Bewoning. Landbouwhogeschool Wageningen.
- MACE, D. R. 1961. The employed mother in the U.S.S.R. Marriage and Family Living 23, pp. 330–333.
- MEYER-DOHM, P. 1965. Sozialökonomische Aspekte der Konsumfreiheit. Freiburg im Breisgau.
- PRESVELOU, C. 1968. Sociologie de la Consommation. Brussel.
- SAUTER, A. M. 1967. Een analyse van enige functionele kwaliteiten van keukens in de volkswoningbouw. Scriptie Landbouwhogeschool Wageningen.
- SILVERMAN, W. en R. HILL. 1967. Task allocation in the United States and Belgium. Journal of marriage and the family 29, pp. 353–359.
- VERWEY-JONKER, H. 1967. Waar halen we in de toekomst de gezinsverzorgsters vandaan? Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk 21, nr. 18, pp. 404–407.
- VISSER, C. W. 1965/66. Kopende huisvrouwen. Handelingen van de Vereniging voor Distributie-Economie I, pp. 177–188.
- Wonen vandaag en morgen. 1968. Uitgave Bouwfonds Nederlandse Gemeenten, Hoevelaken.
- ZAHN, E. 1962. Leven met de welvaart. Amsterdam.
- ZUIDBERG, A. C. L. 1969. De instelling van 16- en 17-jarige meisjes tegenover het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw en moeder; een inhoudsanalyse van examenopstellen. Scriptie Landbouwhogeschool Wageningen.

TAAKVERDELING EN ROLPATRONEN BINNEN DE HUISHOUDVOERING

A. C. BOELMANS-KLEINJAN

Vakgroep Huishoudkunde, Landbouwhogeschool

SUMMARY

The division of household tasks among the members of the household or family groups is an important aspect of the study on household work and covers the interface of (family) sociology and Home Economics. Considering the attention paid by society to the desirability of changing the traditional roles of husband and wife, it is obvious that more attention should be given to the division of household tasks within household groups.

The division of tasks within the family is an essential part of the role behaviour of husband and wife. It reflects to a large extent the expectations and norms which exist with respect to these differential types of behaviour and which are transmitted during the process of socialization.

Family sociology is devoting an increasing amount of study to the connection between role expectation and role behaviour, especially with regard to the changes of these roles that take place during the different phases of family life.

It has become clear from the results of some research studies that strict division of household tasks cannot only be attributed to conventional views on household work but that factors associated directly with the role of the housewife and with the nature of the housework itself also play an important part.

The author concludes by offering some suggestions for further research in Home Economics which could contribute to a more profound analysis of these problems.

INLEIDING

Het vraagstuk van de taakverdeling binnen de huishoudvoering oftewel de verdeling van de bezigheden over degenen die van het huishouden deel uitmaken, moet als een belangrijk onderdeel van een huishouding, van de huishoudvoering en daarmee van de huishoudkunde worden beschouwd. Als wezenlijk onderdeel van de gezinsstructuur ligt dit onderwerp dan ook op het grensgebied van huishoudkunde en gezinssociologie. In hoeverre deze beide bevruchtend op elkaar zouden kunnen inwerken bij de bestudering van het onderhavige vraagstuk wordt in dit artikel aan de orde gesteld.

Aangezien de termen taakverdeling en arbeidsverdeling, ook in de ons omringende taalgebieden, vrij willekeurig door elkaar worden gebruikt, zullen we deze eerst omschrijven.

ARBEID EN TAAK

Uit de omschrijving van de huishouding als een 'geheel van activiteiten gericht op...' blijkt welk een centrale plaats in de huishoudkunde aan het verrichten van arbeid wordt toegekend.

Zoals begrijpelijk wordt binnen een wetenschapsgebied, waarin zowel natuurwetenschappelijke als sociaal-wetenschappelijke benaderingswijzen worden gehanteerd, ook de in de huishouding arbeidende mens op twee wijzen benaderd. In de natuurwetenschappelijke benaderingswijze wordt de werkende mens vooral beschouwd naar zijn fysiek-biologische kenmerken; daarbij komen de ruimtelijke, energetische en tijdaspecten van de arbeid aan de orde. In de sociaal-wetenschappelijke benaderingswijze wordt arbeid beschouwd als doelgericht handelen door een persoon, die in een maatschappelijk en cultureel geconditioneerd leefverband verkeert met anderen (TSCHAMMER-OSTEN, 1972, p. 56). In een definitie, die van Dale's woordenboek (KRUYSKAMP, 1970, p. 154) van arbeid geeft, vinden we deze beide aspecten van arbeid terug: 'arbeid is moeite, inspanning van lichamelijke en/of geestelijke krachten om iets te verrichten, te verkrijgen of tot stand te brengen (dus met een doelstelling of als taak, hetzij door anderen of zichzelf opgelegd of als levensnoodzaak)'. Voor het doel van dit artikel is relevant dat door middel van het begrip taak de arbeid wordt gepreciseerd in de zin van: door anderen of zichzelf opgelegd. Het begrip taak omvat een zekere verplichting en het op zich nemen van de verantwoordelijkheid voor het verrichten of doen verrichten van bepaalde activiteiten. Wie, zo kan men zich afvragen, legt anderen taken op of – betrokken op het begrip taakverdeling – wie deelt aan wie taken toe, op grond waarvan en hoe moeten we in deze het zichzelf een taak opleggen begrijpen.

Daar het in dit artikel gaat om de verdeling van de huishoudelijke en verzorgende taken binnen het *huishouden* (of het gezin), willen we eerst nagaan welke benaderingswijzen en begrippen uit de gezinssociologie in dit verband bruikbaar zijn. Behalve met de gezinssociologie had ook aansluiting gezocht kunnen worden met andere vakgebieden, die zich met arbeid en arbeidsverdeling bezighouden. Dit wordt echter ernstig bemoeilijkt omdat, voor zover wij hebben kunnen nagaan, deze vrijwel geen aandacht besteden aan de huishoudelijke arbeid.

POSITIE EN ROL

De begrippen positie en rol nemen een centrale plaats in in de structureel-functionele benaderingswijze in de gezinssociologie. Deze is uitvoerig beschreven door VAN LEEUWEN (1976, pp. 145–159), waaraan wij het navolgende hebben ontleend. Het structureel-functionalisme vormde gedurende de jaren '50 en '60 de belangrijkste stroming in de Amerikaanse sociologie. Aan de ontwikkelingen op theoretisch gebied zijn vooral de namen van Parsons en Merton verbonden. Binnen het structureel-

functionalisme vallen voor de gezinssociologie twee niveaus te onderscheiden, namelijk één waarbij men zich bezighoudt met de wisselwerking tussen het gezin en de rest van de samenleving en een tweede, dat zich richt op de bestudering van de verhoudingen binnen het gezin. Deze beide niveaus worden aangeduid met de termen macro- en micro-functionalisme.

Het ligt voor de hand dat de micro-variant van het structureel-functionalisme zich bij uitstek leent voor de analyse van het verband tussen de structuur van het gezin/huishouden enerzijds en de huishoudvoering anderzijds. Het begrip *positie* duidt de plaats aan van ieder van de leden van het huishouden ten opzichte van de ander. De *rol* van iemand in een bepaalde positie is het geheel van verwachtingen omtrent het gedrag van die persoon. Voor zover dit gedrag ook de vervulling van bepaalde taken omvat, kan men de rol beschouwen als het sociaal-cultureel gevormde 'model' voor de wijze van taakvervulling. In de bewoordingen van VAN LEEUWEN: 'Deze rollen worden hem [de positiebekleder] vanuit het grotere geheel van het gezin aangereikt. De bepaling van de aard en inhoud van deze rollen is echter geen aangelegenheid, waar het gezin als geheel alleen over beslist. De aard en inhoud van deze rollen wordt mede bepaald door de invloed die er van de wisselwerking tussen gezin en samenleving uitgaat' (p. 153).

In zijn beschouwing over de toepassing van het structureel-functionalisme met betrekking tot het gezin wijst VAN LEEUWEN op het feit dat er steeds een duidelijke voorkeur heeft bestaan voor de analyse van moment-opnamen. Hij ontkent niet, dat deze benaderingswijze tevens is gebruikt voor vergelijkingen van gezinsfuncties en -activiteiten naar plaats en/of tijd, maar is van mening dat in dergelijke vergelijkingen verschillende mogelijkheden onbenut werden gelaten. Deze vergelijkingen naar tijd en plaats zouden volgens hem ook gebruikt kunnen worden voor het relativeren van bestaande verhoudingen; het onderzoeken van deze verhoudingen op hun veranderlijkheid en veranderbaarheid; en het ontwikkelen van alternatieven voor bestaande verhoudingen.

ONTWIKKELINGSFASE EN ROL

In de omschrijving van de achtergronden en ideeën, waaruit de gezinsfase-benadering zich heeft ontwikkeld wordt onder meer het budget-onderzoek genoemd. Rowntree wees als eerste op de samenhang tussen veranderingen in het inkomens-, behoeften- en bestedingspatroon enerzijds en de samenstelling en leeftijdsopbouw van het gezin anderzijds (VAN LEEUWEN, 1976, p. 186). Deze benadering van het gezin of het huishouden als een samenstel van individuen, die ieder voor zich en ook als groep een ontwikkeling in de tijd doormaken waardoor zij met andere verwachtingen (rollen) worden geconfronteerd en nieuwe taken krijgen te vervullen, wordt 'gezinsfase-' of 'ontwikkelingsfase-'benadering genoemd. Dat daarbij het patroon van inkomensverwerving en inkomensbesteding eerder en meer aandacht heeft gekregen

dan andere aspecten van de huishouding is verklaarbaar op historische gronden. Er is echter alle reden om andere aspecten van de huishoudvoering zoals besluitvorming, huishoudelijke arbeid en taakverdeling ook vanuit de ontwikkelingsfase-benadering te bestuderen.

We kunnen het voorgaande samenvatten als volgt:

- de taak en de taakvervulling zijn merendeels sociaal-cultureel bepaald;
- de inhoud van de taak hangt nauw samen met de positie die iemand heeft en is daarom verbonden met de posities en de daaraan inherente rollen van 'anderen';
- taakinhoud en taakverdeling moeten opgevat worden als processen, die in de tijd veranderen.

Op basis van het rolbegrip zijn een aantal begrippen ontwikkeld die voor de bestudering van de taakverdeling in de huishouding van belang zijn. Voordat we deze bespreken, zullen wij nagaan welke rolverwachtingen in Nederland gelden voor mannen en vrouwen, omdat juist door recente veranderingen hierin ook de taakverdeling van de verzorgende arbeid in de huishouding zo actueel is geworden.

ROLVERWACHTINGEN VOOR MANNEN EN VROUWEN

De rolverdeling voor mannen en vrouwen, die in het verleden – en voor een belangrijk deel nu nog – wordt aangetroffen was, dat de man naast zijn rol van echtgenoot en vader een beroepsrol zou vervullen, terwijl van de vrouw wordt verwacht, dat zij aan één rol, namelijk de gezinsrol, absolute prioriteit geeft. Onder de gezinsrol van de vrouw wordt verstaan een combinatie van de rollen van echtgenote, moeder en huisvrouw; deze rollen zijn onderling zo nauw verbonden dat ze als één geheel kunnen worden beschouwd. Dit verschil in verwachtingen omtrent het gedrag van mannen en vrouwen wordt aangeduid met het begrip *sexe-rol*differentiatie (CLASON, 1977, p. 12). De differentiële benadering van jongens en meisjes die van deze verwachtingen en opvattingen het gevolg was, werkt door in alle sectoren van het maatschappelijk leven. Hierdoor wordt bij meisjes de ontwikkeling van allerlei gedragingen en eigenschappen benadrukt, die volgens de tot dusver heersende opvattingen behoren tot een goede vervulling van de gezinsrol.

De waarden, die aan deze normen ten grondslag liggen, evenals de ongelijk ervaren posities van man en vrouw die er het gevolg van zijn, laten we in dit artikel buiten beschouwing. Voor dit artikel is het slechts relevant te vermelden, dat de vervulling van een beroepsrol door de vrouw in het verleden als een secundaire rol werd gezien. Deze mocht niet in strijd zijn met de verwachtingen die haar als echtgenote, moeder en huisvrouw werden gesteld. Dit hield dan ook in, dat de vervulling van een beroepsrol slechts mocht duren tot zij via haar huwelijk de gezinsrol op zich nam. Dit alles gold niet alleen voor de gehuwde vrouwen, maar voor alle vrouwen omdat het patroon van verwachtingen met betrekking tot de gezinsrol van jongsaf aan hen werd overge-

dragen. Er is eigenlijk weinig bekend over de vraag in hoeverre de vrouwen zich zelf in deze rol 'thuis' voelden, met andere woorden zich er innerlijk ook aan conformeerden. In ieder geval leek tot voor kort een zeker evenwicht te bestaan tussen de verwachtingen, die omtrent haar gedrag bestonden en dit gedrag zelf. Maatschappelijk-culturele ontwikkelingen, demografische ontwikkelingen en veranderingen op het terrein van de huishoudvoering hebben een verstoring in deze evenwichtstoestand teweeg gebracht. Wij willen er hier enkele noemen.

Ten eerste zijn de opleidingsmogelijkheden voor meisjes en is hun deelname aan het onderwijs toegenomen. Hiermee zijn de mogelijkheden en ook de verwachtingen om in het eigen onderhoud te voorzien, groter geworden. Ten tweede, de vanzelfsprekendheid waarmee men familieleden ter verzorging opnam die economisch of anderszins afhankelijk waren, is afgenomen. Waarschijnlijk is ook de bereidheid tot hulpverlening afgenomen. Ten derde, terwijl de tijd besteed aan huishoudelijke en verzorgende arbeid pas sinds kort enige daling geeft te zien (PIETERS-DE ROON, 1961, p. 18; De Nederlandse huisvrouw, 1966, p. 16 e.v.; SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, 1977, p. 115), is de huishoudelijke arbeid ongetwijfeld fysiek minder zwaar geworden. Daarentegen wordt met name de zorg voor kinderen door een zwaardere en meer verantwoordelijke taakopvatting gekenmerkt, omdat in de opvoeding het belang van de emotionele geborgenheid van het kind toenemend wordt benadrukt. Ten vierde, het aantal kinderen per gezin is kleiner geworden en de levensverwachting van vrouwen, dat wil zeggen de gemiddelde leeftijd, die vrouwen kunnen verwachten te bereiken, is gestegen. Uit figuur 1 blijkt hoe onder invloed hiervan de periode.

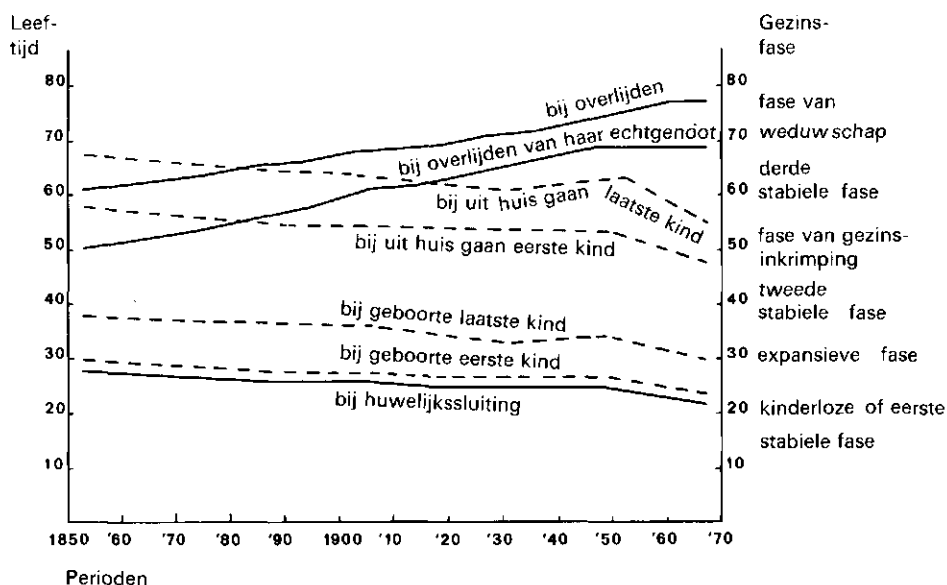

Fig. 1. Gemiddelde leeftijd van de vrouw per periode

Bron: NIPHUIS-NELL, 1974

waarin de kinderen thuis zijn en verzorging vragen, korter is geworden. Opvallend is ook dat deze ontwikkeling na de tweede wereldoorlog in een versneld tempo heeft plaats gevonden. Tenslotte hebben zich veranderingen binnen de arbeid zelf en de opvattingen daarover voorgedaan.

In het voorgaande werd gesteld, dat er tot voor kort een zeker evenwicht bestond met betrekking tot de rolverdeling tussen man en vrouw; het evenwicht bestond hierin dat de taakopvattingen en daarmee de taakvervulling die respectievelijk van de man en van de vrouw werden verwacht, door hen ook als zodanig waren aanvaard. Aan de vanzelfsprekendheid van dit evenwicht is een einde gekomen onder andere als gevolg van de als ongelijk ervaren posities van man en vrouw. Er ontstond een bezinning op de verdeling van de arbeid als geheel. De verdeling van de huishoudelijke en verzorgende taken kan niet los gezien worden van de algehele 'taakverdeling', die zowel de arbeid in de huishouding omvat als de arbeid, die daarbuiten tegen betaling wordt verricht om een inkomen te verwerven.

Zonder naar volledigheid te streven willen wij een aantal criteria noemen op grond waarvan een herverdeling van de arbeid wenselijk is. Wij ontleen deze aan IN 'T VELD-LANGEVELD (1969) en FOGARTY *et al.* (1971). Hierbij wordt aangetekend dat tenzij expliciet in het onderstaande anders wordt vermeld, onder arbeid ook steeds de huishoudelijke en verzorgende arbeid dient te worden begrepen. Voor een goed begrip dient ook, dat hetgeen met betrekking tot de vrouw wordt gesteld, evenzeer voor de man geldt.

- Het is in het belang van de maatschappij dat alle voorhanden zijnde talenten worden benut, ongeacht het geslacht of de groep waaruit de talenten voortkomen;
- Zowel vrouwen als mannen hebben het recht ieder naar hun persoonlijke aanleg en gaven deel te nemen aan alle vormen van maatschappelijke activiteiten;
- Arbeid kan en zal in toenemende mate beschouwd worden als mogelijkheid tot zelfontplooiing en zelfverwezenlijking; aldus beschouwd, mag zij de vrouwen niet worden onthouden;
- Naast het belang voor de vrouw zelf is het verrichten van beroepsarbeid niet alleen een belangrijk middel voor een volwaardige deelneming aan het maatschappelijk leven, maar ook voor een adequate uitoefening van de rol van echtgenote en moeder;
- Alleen al de feitelijke toename van de deelname van de vrouw aan het maatschappelijk productieproces en andere vormen van arbeid buiten haar werkzaamheden in huishouding en gezin verplicht tot een nadere analyse van de arbeidsverdeling.

De sociaal-culturele veranderingen zoals boven weergegeven, beroeren onze samenleving nog steeds. Zij grijpen in op de opvattingen en gedragingen, die sterk in onze maatschappij verankerd liggen. De veranderingen kunnen aanleiding geven tot ernstige conflicten tussen personen en tot spanningen bij degene, die zich in een bepaalde

positie bevindt,

dragen. Er is eigenlijk weinig bekend over de vraag in hoeverre de vrouwen zich zelf in deze rol 'thuis' voelden, met andere woorden zich er innerlijk ook aan conformeerden. In ieder geval leek tot voor kort een zeker evenwicht te bestaan tussen de verwachtingen, die omtrent haar gedrag bestonden en dit gedrag zelf. Maatschappelijk-culturele ontwikkelingen, demografische ontwikkelingen en veranderingen op het terrein van de huishoudvoering hebben een verstoring in deze evenwichtstoestand teweeg gebracht. Wij willen er hier enkele noemen.

Ten eerste zijn de opleidingsmogelijkheden voor meisjes en is hun deelname aan het onderwijs toegenomen. Hiermee zijn de mogelijkheden en ook de verwachtingen om in het eigen onderhoud te voorzien, groter geworden. Ten tweede, de vanzelfsprekendheid waarmee men familieleden ter verzorging opnam die economisch of anderszins afhankelijk waren, is afgenomen. Waarschijnlijk is ook de bereidheid tot hulpverlening afgenomen. Ten derde, terwijl de tijd besteed aan huishoudelijke en verzorgende arbeid pas sinds kort enige daling geeft te zien (PIETERS-DE ROON, 1961, p. 18; De Nederlandse huisvrouw, 1966, p. 16 e.v.; SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, 1977, p. 115), is de huishoudelijke arbeid ongetwijfeld fysiek minder zwaar geworden. Daarentegen wordt met name de zorg voor kinderen door een zwaardere en meer verantwoordelijke taakopvatting gekenmerkt, omdat in de opvoeding het belang van de emotionele geborgenheid van het kind toenemend wordt benadrukt. Ten vierde, het aantal kinderen per gezin is kleiner geworden en de levensverwachting van vrouwen, dat wil zeggen de gemiddelde leeftijd, die vrouwen kunnen verwachten te bereiken, is gestegen. Uit figuur 1 blijkt hoe onder invloed hiervan de periode,

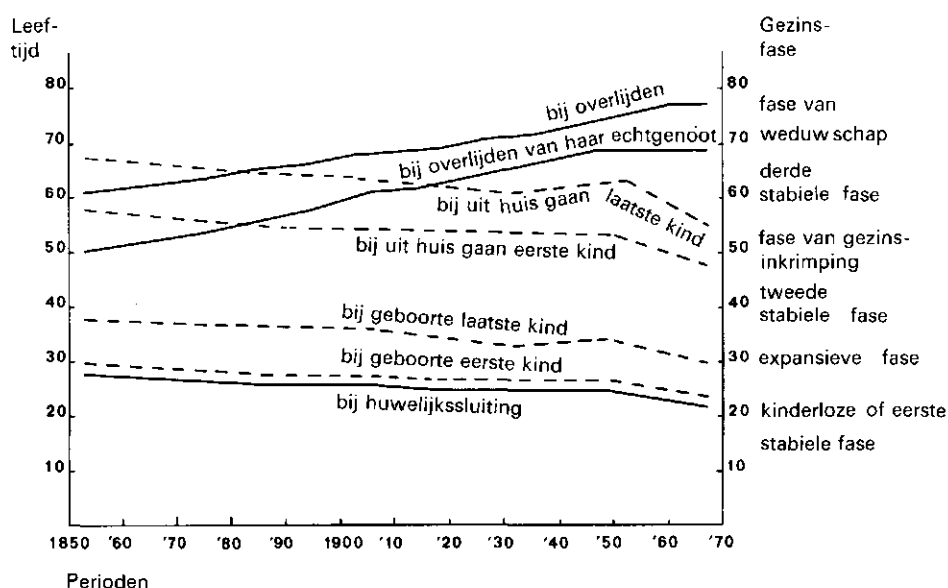

Fig. 1. Gemiddelde leeftijd van de vrouw per periode

Bron: NIPHUIS-NELL, 1974

waarin de kinderen thuis zijn en verzorging vragen, korter is geworden. Opvallend is ook dat deze ontwikkeling na de tweede wereldoorlog in een versneld tempo heeft plaats gevonden. Tenslotte hebben zich veranderingen binnen de arbeid zelf en de opvattingen daarover voorgedaan.

In het voorgaande werd gesteld, dat er tot voor kort een zeker evenwicht bestond met betrekking tot de rolverdeling tussen man en vrouw; het evenwicht bestond hierin dat de taakopvattingen en daarmee de taakvervulling die respectievelijk van de man en van de vrouw werden verwacht, door hen ook als zodanig waren aanvaard. Aan de vanzelfsprekendheid van dit evenwicht is een einde gekomen onder andere als gevolg van de als ongelijk ervaren posities van man en vrouw. Er ontstond een bezinning op de verdeling van de arbeid als geheel. De verdeling van de huishoudelijke en verzorgende taken kan niet los gezien worden van de algehele 'taakverdeling', die zowel de arbeid in de huishouding omvat als de arbeid, die daarbuiten tegen betaling wordt verricht om een inkomen te verwerven.

Zonder naar volledigheid te streven willen wij een aantal criteria noemen op grond waarvan een herverdeling van de arbeid wenselijk is. Wij ontleen deze aan IN 'T VELD-LANGEVELD (1969) en FOGARTY *et al.* (1971). Hierbij wordt aangetekend dat tenzij expliciet in het onderstaande anders wordt vermeld, onder arbeid ook steeds de huishoudelijke en verzorgende arbeid dient te worden begrepen. Voor een goed begrip dient ook, dat hetgeen met betrekking tot de vrouw wordt gesteld, evenzeer voor de man geldt.

- Het is in het belang van de maatschappij dat alle voorhanden zijnde talenten worden benut, ongeacht het geslacht of de groep waaruit de talenten voortkomen;
- Zowel vrouwen als mannen hebben het recht ieder naar hun persoonlijke aanleg en gaven deel te nemen aan alle vormen van maatschappelijke activiteiten;
- Arbeid kan en zal in toenemende mate beschouwd worden als mogelijkheid tot zelfontplooiing en zelfverwezenlijking; aldus beschouwd, mag zij de vrouwen niet worden onthouden;
- Naast het belang voor de vrouw zelf is het verrichten van beroepsarbeid niet alleen een belangrijk middel voor een volwaardige deelneming aan het maatschappelijk leven, maar ook voor een adequate uitoefening van de rol van echtgenote en moeder;
- Alleen al de feitelijke toename van de deelname van de vrouw aan het maatschappelijk productieproces en andere vormen van arbeid buiten haar werkzaamheden in huishouding en gezin verplicht tot een nadere analyse van de arbeidsverdeling.

De sociaal-culturele veranderingen zoals boven weergegeven, beroeren onze samenleving nog steeds. Zij grijpen in op de opvattingen en gedragingen, die sterk in onze maatschappij verankerd liggen. De veranderingen kunnen aanleiding geven tot ernstige conflicten tussen personen en tot spanningen bij degene, die zich in een bepaalde positie bevindt.

Het doel van de bestudering van de huishouding wordt gezien als het leveren van een bijdrage aan het optimaliseren van het welzijn van het huishouden. Hoe men dit optimaliseren ook definiëert, naar onze opvatting omvat het steeds het streven naar

een minimum aan spanningen en conflicten. Daarmee is in dit artikel ons de taak gegeven om mogelijke spanningsvelden met betrekking tot de arbeidsverdeling op te sporen en te onderzoeken.

ROL, ROLGEDRAG EN TAAKVERDELING – ENIGE ONDERZOEKRESULTATEN

In het voorgaande zijn een aantal benaderingswijzen en begrippen uit de gezins-sociologie naar voren gebracht, die relevant zijn voor de bestudering van de taakverdeling. Het is van belang om na te gaan op welke wijze deze begrippen in het onderzoek zijn toegepast, en wel met tweeërlei doel. Ten eerste zijn we geïnteresseerd in de begrippen gehanteerd bij het operationaliseren van een probleemstelling en de interpretatie van onderzoekresultaten. Ten tweede willen we inzicht verkrijgen in die aspecten van het probleem welke (nog) niet zijn onderzocht.

Wat betreft de begrippen, die voor de aanduiding van verschillende wijzen van taakverdeling tussen man en vrouw gebruikt worden, dient in de eerste plaats de klassieke studie van BLOOD en WOLFE (1960) te worden genoemd. In deze Amerikaanse studie staat het begrip *roldifferentiatie* centraal, hetgeen ook wel wordt aangeduid als *rolspecialisatie* of *rolsegregatie*. Het begrip geeft de mate aan, waarin bepaalde taken (vrijwel) steeds door dezelfde persoon worden verricht. Met behulp van dit begrip kan men de taakverdeling als element van het rolgedrag als sterk of minder sterk gedifferentieerd typeren. Een geringe roldifferentiatie, dat wil zeggen een taakverdeling waarbij man en vrouw hetzij afwisselend hetzij gezamenlijk de verzorgende taken verrichten, duiden de onderzoekers aan met de moeilijk vertaalbare term 'role-sharing' ('roldeling'). Binnen het begrip roldifferentiatie wordt een nader onderscheid gemaakt naar de aard van de taken waarop de differentiatie betrekking heeft. Betreft de vervulling van taken door man en vrouw de hen traditioneel 'toebedeelde' taken dan wordt gesproken van een sterke *rolstereotypie* of *rolconventionaliteit*.

Een met name voor de huishoudkunde belangwekkend resultaat van het onderzoek van BLOOD en WOLFE was, dat het het belang van de hulpbronnen of middelen (resources) onderstreepte voor de rolverdeling in het gezin. Deze 'resource-theorie' vormde een kritiek op de stellingname dat de sexe van doorslaggevende betekenis zou zijn voor de rolverdeling. Laatstgenoemde stelling wordt vooral gesteund door Parsons en Bales en is gebaseerd op de vooronderstelling dat er in elke groep steeds twee vormen van leiderschap zijn te onderscheiden, namelijk het expressieve en het instrumentele leiderschap. Het expressieve leiderschap richt zich op het waarborgen van de emotionele stabiliteit, het opvangen van spanningen en het geven van emotionele steun; onder het instrumentele leiderschap valt het geven van leiding aan de activiteiten, die gericht zijn op de realisering van de doeleinden van de groep en het handhaven van de discipline in de groep. Toegepast op de sexe-rolverdeling stellen Parsons en Bales dat de instrumentele rol steeds aan de man en de expressieve rol

steeds aan de vrouw toevalt (VAN LEEUWEN, 1976, p. 156). Van de taakgebieden in de huishouding kan men als instrumenteel aanmerken: het verwerven van inkomen, het nemen van beslissingen en het verrichten van bezigheden die fysieke krachtsinspanning vereisen: als expressief gelden die huishoudelijke bezigheden die het karakter hebben van persoonlijke verzorging. Dit doet denken aan de bekende traditionele rolverdeling van de kostwinnersrol van de man en de huisvrouw-echtgenote-moederrol van de vrouw. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat onderzoek, gericht op de vraag naar veranderingen of een doorbraak van het 'traditionele' rolpatroon zorgvuldig dient te zijn in het aanduiden van taken als traditioneel-mannelijk of traditioneel-vrouwelijk.

We keren terug naar de resource-theorie van BLOOD en WOLFE. Zij vinden in hun onderzoek de hypothese niet bevestigd dat onder groeperingen die in de Verenigde Staten in het algemeen als meer conventioneel worden beschouwd (immigranten, katholieken en boeren) een meer traditionele taakverdeling zou bestaan. Dit in tegenstelling tot de resultaten op het terrein van de besluitvorming waar dit verband wel werd aangetroffen. De interpretatie van deze uitkomsten leidde de onderzoekers tot de veronderstelling dat andere factoren dan (het behoren tot een categorie met) conventionele opvattingen bij de taakverdeling een rol spelen. BLOOD en WOLFE noemen bijvoorbeeld de factor van beschikbaarheid, waarover de vrouw gemiddeld in meerdere mate zou beschikken dan de man. Beschikbaarheid is daarbij niet alleen een aspect van tijd maar ook van ruimte, bijvoorbeeld thuis zijn. Ook maken BLOOD en WOLFE (1960, p. 57) onderscheid naar het lichamelijk en geestelijk beschikbaar zijn.

BLOOD en WOLFE onderzochten voorts de samenhang tussen de taakverdeling en verschillende kenmerken van huishoudens. Naast de genoemde variabele van conventionaliteit zijn de kenmerken inkomensklasse, opleidingsniveau, beroep van de echtgenoot, het al of niet verrichten van beroepsarbeid door de vrouw, leeftijd en gezinsfase onderzocht op een mogelijke samenhang met de taakverdeling.

In verband met de vraag hoe men mogelijke veranderingen in de taakverdeling in de tijd heeft bestudeerd, interesseren van genoemde kenmerken ons hier voornamelijk de factoren leeftijd en gezinsfase. Een mogelijkheid voor de bestudering van verandering is de zgn. 'cross-sectional' methode, waarin op één moment in de tijd gezinnen uit verschillende leeftijdscategorieën of gezinsfasen worden vergeleken. Als voorbeelden hiervan noemen we de onderzoeken van BLOOD en WOLFE (1960) en PITROU (1972).

PITROU laat duidelijke verschillen zien tussen de huishoudens die in een beginstadium verkeren en die welke zich in een latere fase bevinden en wel in die zin, dat het aandeel van de man in huishoudelijke en gezinstaken in de jongere huishoudens relatief groter bleek. Uit tabel 1, ontleend aan dit onderzoek, blijkt dat deze voor bijna alle onderscheiden taken geldende conclusie overigens opvallende variatie tussen de diverse taken vertoonde. BLOOD en WOLFE vonden ook dat de mate van rolspecialisatie groter werd naarmate het gezin zich in een latere fase van haar ont-

Tabel 1. Hulp van de echtgenoot bij huishoudelijke taken in het gezin.

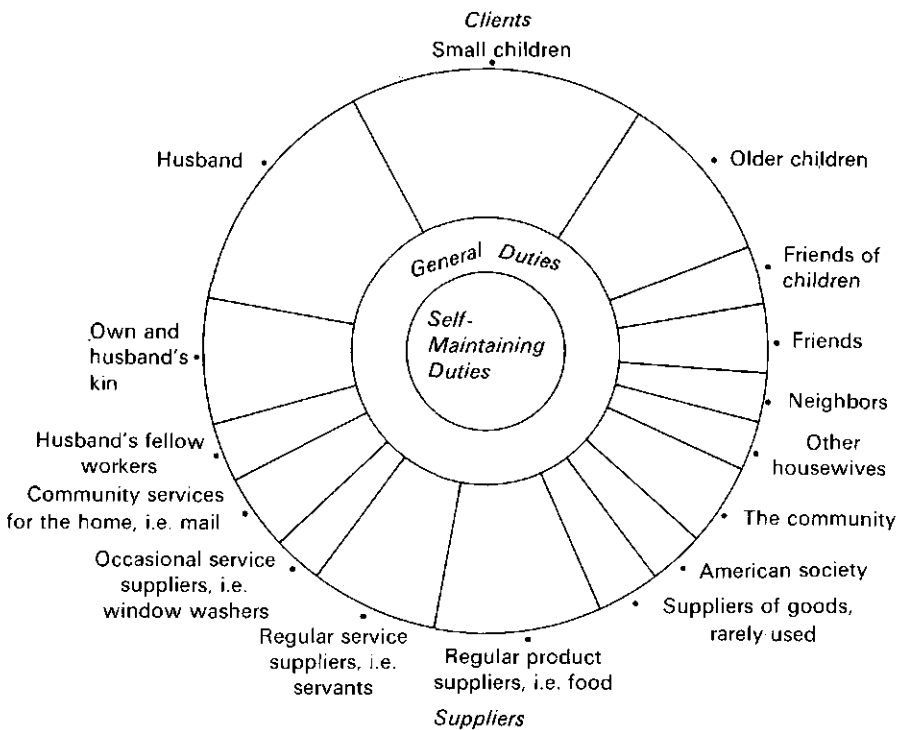
De echtgenoot helpt :	gemiddeld	geregeld	karakteristieke verschillen
– in de keuken	22%	15%	<ul style="list-style-type: none"> • iets meer bij de jonge huishoudens • erg weinig bij de landbouwers, meer bij de arbeidersemployé's
– bij het onderhoud van de woning	36%	20%	<ul style="list-style-type: none"> • veel meer bij de jonge huishoudens (51%) • erg weinig bij de landbouwers, meer bij de arbeiders
– bij de was	10%	7%	<ul style="list-style-type: none"> • iets meer bij de jonge huishoudens • het minste bij de landbouwers
– bij het strijken	4%	3%	<ul style="list-style-type: none"> • erg gering in alle groeperingen
– bij het verzorgen van de kinderen	24%	11%	<ul style="list-style-type: none"> • veel meer bij de jonge huishoudens (48%) • meest bij het leidinggevend personeel
– bij de dagelijkse aankopen	44%	23%	<ul style="list-style-type: none"> • veel meer bij de jonge huishoudens (64%) • weinig verschil tussen sociale categorieën
– bij de niet-geplande aankopen	28%	14%	<ul style="list-style-type: none"> • veel meer bij de jonge huishoudens (38%) • het minst bij de landbouwers; het meest bij de arbeiders en employé's
– bij het naaien	3%	2%	<ul style="list-style-type: none"> • erg gering in alle groeperingen
– bij reparaties	75%	22%	<ul style="list-style-type: none"> • veel meer bij de jonge huishoudens (87%) • ongeveer gelijk in alle sociale categorieën

Bron: PITROU, 1972, p. 93.

wikkeling bevond. Het bezwaar van de cross-sectional methode is dat men de gevonden verschillen tussen de gezinnen uit verschillende fasen niet zonder meer mag toeschrijven aan het ontwikkelingsproces dat het gezin in de loop van haar bestaan doormaakt. Er kunnen ook generatieverschillen van invloed zijn. Daardoor kan men de vraag niet beantwoorden in hoeverre de grotere activiteit van de man in de jongere gezinnen een aanwijzing vormt voor een werkelijke mentaliteitsverandering of dat deze relatief grotere deelname en geringere specialisatie bij de jongeren slechts van voorbijgaande aard zijn en zich bij de verdere ontwikkeling van het gezin weer de oude patronen gaan voordoen. Het gevaar, dat men – wellicht ook uit een soort 'wishful thinking' – gemakkelijk ertoe neigt deze verschillen aan mentaliteitsveranderingen bij

de jongere generatie ten opzichte van de oudere generatie toe te schrijven, kan ontstaan, of doordat de onderzoeker niet expliciet op deze twee interpretatiemogelijkheden wijst dan wel doordat anderen onzorgvuldig gebruik maken van de onderzoekresultaten.

Een ander voorbeeld van het gebruik van de cross-sectional methode is het onderzoek van LOPATA (1971). LOPATA paste deze methode toe door vrouwen die zich in verschillende stadia van de gezinscyclus bevonden in haar onderzoek te betrekken. Daarnaast gebruikte zij de 'retrospectieve' methode, dat wil zeggen: zij vroeg, waar dat mogelijk was, terug naar de situatie in het verleden. De centrale vraagstelling in haar onderzoek was op welke wijze vrouwen nieuwe rollen, zoals van echtgenote, huisvrouw, moeder, gedurende het verloop van een levenscyclus opnemen en inpassen in het samenstel van rollen die zij reeds vervulden. LOPATA legt daarmee de nadruk op een dynamisch aspect van het rolgedrag: 'role-taking', en het procesmatig karakter: 'becoming and being a wife-housewife-mother'. Dat deze rollen ingepast moeten worden in een aantal andere mogelijke rollen wordt in figuur 2 zichtbaar

* De oppervlakte van een segment of cirkel geeft de relatieve betekenis voor de rol weer.

Fig. 2. De sociale rol van de huisvrouw

Bron: LOPATA. 1971, p. 138.

gemaakt. Naar aanleiding van haar bevindingen komt LOPATA tot een typologie van huisvrouwen, uiteenlopend van de 'restricted' ('beperkte') huisvrouw, die zich voornamelijk beperkt tot de traditionele taakgebieden, tot de vrouw die deze huisvrouwenrol inpast in een groot aantal andere rollen. Bij deze typologie ziet zij de factoren opleidingsniveau en sociale klasse als belangrijke variabelen. EGNER (1972) had als kritiek dat hieraan – abusievelijk – de gevolgtrekking zou kunnen worden verbonden dat met een toenemend opleidingsniveau en toegenomen opleidingskansen het type 'beperkte' huisvrouw geleidelijk aan zou plaats maken voor de meer geïntegreerde, aan meer facetten van de maatschappij deelnemende vrouw. Volgens EGNER wordt hier voorbijgegaan aan een mogelijk nog lang doorwerkende subcultuur van (oude) klassen en de daarin heersende rolverwachtingen en rolpatronen.

Ook aan de retrospectieve methode zijn bezwaren verbonden. De belangrijkste is wel, dat de onderzoeker zich geheel moet verlaten op het geheugen van de respondent. Dit hoeft niet voor alle aspecten van het gezinsleven even ernstig te zijn. Voor een betrouwbaar inzicht in de taakverdeling lijkt ons deze methode echter wel problematisch. Het feit dat man en vrouw bij een onderzoek, waarin ieder afzonderlijk vragen omtrent de taakverdeling tussen hen beide nogal uiteenlopend beantwoorde, stemt evenmin tot optimisme (INSTITUUT VOOR PSYCHOLOGISCH MARKTONDERZOEK, 1970, p. 69 e.v.).

De meest ideale methode zou zijn om dezelfde gezinnen gedurende het verloop van de gezinscyclus, of althans gedurende een aantal fasen daarvan te volgen. Dat een dergelijke 'longitudinale' onderzoekopzet betrekkelijk weinig wordt toegepast, zeker wanneer het gaat om langdurige perioden, kan geweten worden aan de hoge kosten van zo'n onderzoek en aan de moeilijkheden die de bemanning op lange termijn met zich meebrengt.

Tot dusver hebben wij over rol(verwachtingen) en rolgedrag gesproken alsof zij in elkaars verlengde lagen. Het is de vraag in hoeverre door de maatschappij overgedragen rolverwachtingen in overeenstemming zijn met de opvatting en het gedrag van degenen die de rol vervullen. Er zijn sociologen, zoals Dahrendorf, die aan een persoonlijke opvatting en eigen interpretatie van de rol geen plaats inruimen. Met betrekking tot de rolverwachting en rolopvatting inzake huishoudelijke taken, is voor zover ons bekend nog weinig onderzoek verricht. Voor Nederland kunnen we twee recente onderzoeken noemen (D'ANCONA, 1974; CLASON, 1977).

D'ANCONA heeft in haar onderzoek geprobeerd na te gaan welke mate van overeenstemming er bestond tussen de rolverwachtingen en het rolgedrag van de vrouw. Zij vond overeenstemming onder meer met betrekking tot de taakverdeling van huishoudelijke taken en de dagelijkse opvoeding van de kinderen. Aan de hand van de mate van overeenstemming tussen de verwachtingen van respondenten over de rol van de vrouw komt zij tot een indeling in centrale, perifere en omstreden dimensies van de vrouwenrol.

CLASON houdt zich bezig met een soortgelijke vraagstelling: waar liggen de aan-grijpingspunten van waaruit de meeste kansen geboden worden op een doorbraak van

de op sexe berustende roldifferentiatie. De vraag, die zij zich stelde was in hoeverre beroepsarbeid door gehuwde vrouwen het begin kan zijn van een ontwikkeling die, via een veranderde rolverdeling binnen het gezin, tot een minder vergaande roldifferentiatie tussen mannen en vrouwen kan leiden. De belangrijkste conclusie van haar onderzoek is dat gehuwde vrouwen die beroepsarbeid verrichten duidelijk kritischer zijn in hun houding ten aanzien van de bestaande sexe-differentiatie dan de niet-beroepsmatig werkzame vrouwen. Hoe belangrijk deze bevinding op zich ook is, zij onderkent zelf dat dit feit slechts de top van een ijsberg vormt en dat het onmiddellijk voert tot de vraag naar de houding ten aanzien van de bestaande sexeroldifferentiatie en het op grond daarvan al of niet kiezen voor het verrichten van beroepsarbeid. Ook hier dient zich, niet in het minst bij de onderzoeker zelf, het ontbreken van longitudinaal onderzoek aan.

TOEPASSINGSMOGELIJKHEDEN VOOR DE HUISHOUDKUNDE

Het heeft niet in onze bedoeling gelegen om in het voorgaande een sluitend overzicht te geven van de huidige stand van zaken omtrent de verdeling van de verzorgende taken tussen de leden van het huishouden. Wel is er naar gestreefd een aantal momenten in de ontwikkeling van het onderzoek naar de taakverdeling aan te geven. Daarbij heeft de nadruk gelegen op de wijze waarop het verband tussen rolverwachtingen en rolgedrag van man en vrouw zijn bestudeerd. De reden om in deze paragraaf enkele gedachten naar voren te brengen over een mogelijke bijdrage vanuit de huishoudkunde berust op de volgende uitgangspunten. In de eerste plaats ligt het voor de hand dat, waar het hier gaat om een uitermate belangrijk deel terrein van de huishoudkunde, de kenmerken van de huishoudelijke arbeid bij het vraagstuk over de taakverdeling aan de orde moeten komen. In de tweede plaats dient de taak, die wij aan de huishoudkunde toeschrijven, uit te gaan van onze opvatting dat de doeleinden van de huishoudkunde bestaan uit het opsporen, analyseren en zo mogelijk doen verminderen van spanningen die het welbevinden van personen of huishoudens in de weg staan. Wat ruimer gesteld: wij achten het een taak van de huishoudkunde om doeleinden te stellen in termen van de sociale veranderingen die zich thans aandienen (BOELMANS-KLEINJAN, 1973, p. 204). Voor een goed begrip willen we hieraan toevoegen, dat we hiermee niet bedoelen dat steeds aanpassing aan veranderingen van buiten zou moeten worden nagestreefd.

Betrokken op de taakverdeling in de huishouding is de discrepantie tussen veranderende opvattingen betreffende de positie en het gedrag van man en vrouw enerzijds en hetgeen in werkelijkheid als gedrag naar voren komt anderzijds, vooral actueel geworden door de emancipatiebewegingen van de afgelopen jaren. De veronderstelling dat met betrekking tot de taakverdeling zich deze discrepanties voordoen, wordt ondersteund door het gegeven dat op het gebied van de taakverdeling geen veranderingen hebben plaatsgevonden in de richting van een meer evenredig aandeel

van man en vrouw en op het gebied van de besluitvorming wel. Een duidelijker aanwijzing is, dat echtparen die zeer bewust een evenredige verdeling van de huiselijke taken nastreefden, ernstige moeilijkheden ondervonden dit te realiseren (RAPOPORT en RAPOPORT, 1971).

De aspecten, die vanuit de huishoudkunde kunnen worden aangebracht met betrekking tot de taakverdeling, zijn tweërlei. Ten eerste is er een complex van factoren die verband houden met de doorwerking van de algemene arbeidsverdeling, volgens welke de man kostwinner was en de vrouw de dagelijkse verzorging op zich diende te nemen. Als voorbeeld vermeldden wij reeds de beschikbaarheid van de vrouw en het niet alleen fysieke maar ook mentaal aanwezig zijn van de vrouw als verklaringsgrond voor de taakverdeling aangemerkt. In dit verband zou ook aandacht gegeven moeten worden aan de aard van de taken, die voor het meten en interpreteren van de taakverdeling in onderzoek worden opgenomen. Analooq aan het onderzoek naar de besluitvorming (SAFILOS-ROTHSCHILD, 1970), kan gesteld worden dat men niet aan de hand van een vooraf opgestelde lijst van taken en de vraag wie deze verricht zonder meer tot uitspraken kan komen van een grotere of geringere rolspecialisatie of rol-conventionaliteit. Het verschil in relevantie dat de taken voor betrokkenen hebben dient allereerst in aanmerking genomen te worden; met andere woorden men zou naast vragen over de feitelijke taakverdeling vragen moeten stellen wie op welk taakgebied een gelijke deelname relevant acht.

Ten tweede enkele factoren, die meer direct met de huishoudelijke arbeid als zodanig verband houden. Wij gaan hiervoor uit van de karakterisering van VISSER (1969, p. 9): 'variërend van omvang, aan een ritme gebonden, van een dienstverlenend karakter en resultaten opleverend die steeds voor verbetering vatbaar zijn'. Binnen het complex van elementen dat hiermee is aangeduid en dat nader dient te worden bezien naar de betekenis voor de (her)verdeling van de verzorgende arbeid kunnen we hier slechts op een enkele ingaan. De variatie naar omvang is, zoals VISSER constateert, op lange termijn bezien, allereerst gerelateerd aan de fase waarin het gezin verkeert. In onderzoek naar de tijd, aan huishoudelijke bezigheden besteed, zal deze factor dan ook steeds in aanmerking genomen moeten worden. Daarnaast oefenen andere factoren invloed uit. Als een van de belangrijkste wordt vaak genoemd het belang dat door de persoon aan de betreffende taakvervulling wordt gehecht; het behoeft weinig betoog dat dit aspect van de taakverdeling tot dusver weinig empirisch is onderzocht. Het zelfde geldt voor het verband tussen het prettig of niet prettig vinden van een bepaalde bezigheid en de tijd er aan besteed.

Het dienstverlenend karakter heeft, naast de reeds genoemde implicaties van fysieke en mentale beschikbaarheid ook als kenmerk dat er een samenhang bestaat tussen de verschillende taken. VISSER (1969, p. 10) omschrijft dit als het referentiekader 'waarin de verlangens en wensen, het gaan en komen, het doen en laten van het gehele gezin een plaats heeft naast het hoe, waar en waartoe van de honderden zaken die voor de verzorging van een gezin nodig zijn.' Verder merkt zij op dat bij een verdeling van taken ook het referentiekader moet worden gedupliceerd.

De huishoudkunde heeft derhalve onder meer tot taak de typische kenmerken van de huishoudvoering te belichten vanuit de mogelijkheden tot verdeling van de taken tussen meer personen. Eerst dan immers zal bewust gewerkt kunnen worden aan mogelijkheden van verandering in de taakverdeling. De wenselijkheid van deze verandering zien wij in het licht van een grotere gelijkheid en meer vrije keuze van man en vrouw voor wat betreft hun deelname aan belangrijk geachte levensterreinen: de betaalde arbeid (deelname aan het produktieproces), de arbeid in de huishouding en de vrije tijd.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- ANCONA, H. D'. 1974. De rol van de vrouw anno 1974. Amsterdam.
- BLOOD, R. O. and D. J. WOLFE. 1960. *Husbands and wives; the dynamics of married living*. Chicago.
- BOELMANS-KLEINJAN, A. C. 1973. Die Aufgabenverteilung von Mann und Frau in Familie und Haushalt. *Hauswirtschaft und Wissenschaft* 21 nr. 5, pp. 204-208.
- CLASON, C. E. 1977. Beroepsarbeid door gehuwde vrouwen; de betekenis van het verrichten van beroepsarbeid door gehuwde vrouwen in de rolverdeling tussen man en vrouw. Groningen (diss.).
- De Nederlandse huisvrouw. 1966. N.I.P.O. in opdracht van N.V. Philips Eindhoven.
- EGNER, E. 1972. (Een boekbespreking). *Hauswirtschaft und Wissenschaft* 20, nr. 1, pp. 37-39.
- FOGARTY, M. P., R. RAPOPORT and RH. RAPOPORT. 1971. *Sex, Career and Family*. New York/London.
- INSTITUUT VOOR PSYCHOLOGISCH MARKTONDERZOEK. 1970. *Problemen onder jonggehuwden*. Den Haag.
- KRUYSKAMP, C. 1970. *Van Dale's Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Den Haag.
- LEEUWEN, L. T. VAN. 1976. Het gezin als sociologisch studie-object. Wageningen (diss.).
- LOPATA, H. 1971. *Occupation: Housewife*. New York.
- NIPHUIS-NELL, M. 1974. *De gezinsfasen*. S.I.S.W.O. Amsterdam.
- PIETERS-DE ROON, M. 1961. De tijdsbesteding van de huisvrouw; een onderzoek naar de tijdsbesteding van enkele groepen Nederlandse huisvrouwen. Wageningen.
- PITROU, A. 1972. *La famille dans la vie de tous les jours*. Toulouse.
- RAPOPORT, R. and RH. RAPOPORT. 1969. The dual career family. *Human Relations* 22, nr. 1.
- SAFILIOS-ROTHSCHILD, C. 1970. The Study of Family Power Structure: A Review 1960-1969. *Journal of Marriage and the Family* 32, nr. 4.
- SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU. 1977. *Sociale Atlas van de vrouw*. Den Haag.
- TSCHAMMER-OSTEN, B. 1972. Zur Frage der Begründung des Faches Haushaltswissenschaft als besonderes Wissenschaftsbereich. *Jahrbuch der Absatz- und Verbrauchsforschung*, 18 nr. 1.
- VELD-LANGEVELD, H. M. IN 'T. 1969. *Vrouw-beroep-maatschappij; analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht.
- VISSER, C. W. 1969. *Werk dat geen naam heeft; diëstrede Landbouwhogeschool (10 maart)* Wageningen.

HUISVROUW... (BIJ)ZONDER BEROEP

W. C. M. CRUIJFF-ARTS

Docente Applicatiecursus Huishoudkunde en Getuigendeskundige voor de Raden van Beroep

SUMMARY

In this article the author attempts to give housework a defined occupational status in society. By means of 'function-analysis' occupational functions can be analyzed with regard to the work content and requirements for the performance of these functions. One of the aims of function-analysis is to provide a basis for a valuation of work performed within one function or one occupation. According to the author it would be possible to analyze the work performed in the household in the same way, as there is a strong need for more insight into the content, burden and value of this kind of work.

INLEIDING

In aantal vormen de huisvrouwen in Nederland een grote groep, in sociaal aanzien kunnen zij echter als een 'minderheidsgroepering' worden beschouwd. Wanneer wij een ogenblik bij dit verschijnsel stilstaan, dan vervult dit ons met verbazing. Immers, indien wij ons realiseren, dat de som van de gezinshuishoudingen in Nederland economisch gezien veruit het grootste 'bedrijf' vormt, dan laat het zich nauwelijks begripjen, dat aan de in dat 'bedrijf' verrichte arbeid tot dusver zo weinig aandacht wordt besteed. Te veel wordt het accent gelegd op het *consumerende* aspect van de gezinshuishouding en te weinig op het *producerende* aspect, waaronder wij hier verstaan de zorg voor het 'leveren' van gezonde gezinsleden, die ingezet kunnen worden voor tal van taken in het arbeidsproces en de samenleving.

Het wordt dan ook zo zoetjes aan vervelend om te schrijven over 'de onzichtbare arbeid van de huisvrouw', 'het werk, dat geen hoge waardering geniet' of over 'het werk, dat niet in een beroep wordt erkend'.

In dit artikel zal worden getracht de huishoudelijke arbeid een duidelijker plaats te geven. We kennen de beroepenkunde die met behulp van een functie-analyse aan 'buitenstaanders' duidelijk maakt wat de werkinhoud van een functie behelst en welke uitoefeningseisen daaruit voortvloeien. Bovendien wordt met een functie-analyse een functie vergelijkbaar gemaakt met andere functies en zo zichtbaar gemaakt welke plaats haar toekomt in de beroepenwereld. Ook voor de huishoudelijke arbeid geldt, dat een functie-analyse een goed middel zou zijn om eenieder duidelijk te maken wat de werkinhoud is, welke de uitoefeningseisen zijn en welke plaats de functie verdient in de beroepenwereld.

Naast de functie-analyse zijn er nog functiebeschrijvingen mogelijk voor andere doeleinden:

- methodenverbetering, waarbij bijv. door middel van arbeidsanalyse wordt beoogd de efficiency met betrekking tot tijd, kosten en kwaliteit van de arbeid te vergroten;
- taakwaardering, waarbij door middel van taakanalyse op grond van een werkclassificatie-systeem een waardering wordt gegeven als basis voor het vaststellen van de economische waarde van de functie, alsmede voor het vaststellen van de onderlinge rangorde van verschillende functies;
- opleiding, waarbij door middel van functie-analyse moeilijkheden in de verrichtingen worden onderkend met de bedoeling vast te stellen hoe en in welke volgorde een leerling via scholing deze moeilijkheden kan leren overwinnen. Dergelijke functiebeschrijvingen zouden ook voor de huishoudelijke arbeid gemaakt kunnen worden.

BEROEPENKUNDE

In onze maatschappij wordt arbeid beschouwd als een economisch goed. De arbeid is op een gecompliceerde manier verdeeld over zeer vele, verschillende posities. Aan het verschijnsel arbeid zijn, behalve economische nog tal van andere aspecten te onderscheiden zoals ergonomische, sociologische, psychologische en beroepenkundige. In dit artikel zal vooral op het beroepenkundige aspect van arbeid worden ingegaan. Alvorens de arbeid beroepenkundig te verkennen, zullen eerst de daarbij gebruikte begrippen worden gedefinieerd met behulp van de *Handleiding voor de functie-analyse* (1966).

De verscheidenheid van werkzaamheden vindt haar oorsprong in de maatschappelijke arbeidsverdeling. Deze arbeidsverdeling leidt tot het ontstaan van gespecialiseerde produktie-eenheden. Binnen een produktie-eenheid bestaat weer een verdere arbeidssplitsing, doordat de werkzaamheden over verschillende arbeidskrachten worden verdeeld. Deze arbeidskrachten bezetten elk een arbeidsplaats, die van hen uit gezien een werkring betekent. Op het terrein van de voeding bijv. kennen we de bakker, de slager, de groenteboer, de groentekweker, etc., terwijl de broodfabriek welke op zich de functie van 'bakker' vervult, weer onderverdelingen kent van de functie van bakker, zoals menger (van meelsoorten), deegmaker, ovenist, etc.

Arbeid voltrekt zich in verrichtingen. Het zijn deze verrichtingen, die als grondslag worden genomen voor de hier te gebruiken begrippen. Verrichtingen die bij elkaar horen, worden als een taak opgevat: *een taak is een afgebakend geheel van arbeidsverrichtingen*. Gaat men uit van de werkzaamheden, die in een arbeidsorganisatie door één werker moeten worden verricht los van de bepaalde persoon die hiermee wordt belast, dan vormen deze een functie: *een functie is een geheel van taken dat in een bepaalde arbeidsorganisatie door één persoon pleegt te worden verricht*. Het komt veel voor, dat binnen een arbeidsorganisatie verschillende werkers met werkzaamheden zijn belast, die onderling geen of weinig verschil vertonen. Deze werkers oefenen dan

een gelijke functie uit. Ook komt het voor, dat in verschillende arbeidsorganisaties onderling gelijke of nagenoeg gelijke functies voorkomen. Die functies worden dan samen als één beroep beschouwd. Van het begrip beroep zijn vele definities te geven, afhankelijk van het gezichtspunt van waaruit men het bekijkt. In het kader van de functie-analyse wordt hier *beroep opgevat als een overkoepelend begrip voor gelijke of nagenoeg gelijke functies*.

Doel van de beroepenkunde is het vergaren van kennis over functies en beroepen. Beroepenkunde geeft onder meer inzicht in de taken binnen die beroepen en de eisen, die voor een beroepsuitoefening moeten worden aangelegd. Beroepenkunde heeft echter ook nog andere doeleinden. Uitgaande van de totale arbeidsverdeling in de maatschappij bestudeert zij de verdeling van de arbeid over beroepen en functies en houdt zij zich bezig met het ontstaan, verdwijnen en afsplitsen van beroepen (bijvoorbeeld ten gevolge van mechanisatie), met de onderlinge samenhang van beroepen en met de wijze waarop een beroep of functie in de beroepenwereld als geheel moet worden geplaatst. Beroepenkunde is voor een belangrijk deel gebaseerd op gegevens, die door middel van de functie-analyse zijn verzameld.

FUNCTIE-ANALYSE

In 1952 kwam na vijf jaar studie een door de Deskundigencommissie voor Werkclassificatie ontworpen 'Genormaliseerde Methode van beschrijving en gradering van werkzaamheden ten behoeve van werkclassificatie en andere doeleinden' in samenwerking met de Stichting voor de Arbeid gereed. Er werd namelijk behoefte gevoeld aan een algemeen bruikbare en beschikbare methode van functiebeschrijving en -waardering als hulpmiddel bij de vaststelling van lonen. Na toetsing in de praktijk werd de Genormaliseerde Methode op onderdelen aangepast om in 1959 als NEN 3000 en NEN 3001 te verschijnen onder auspiciën van het NEDERLANDS NORMALISATIE INSTITUUT. De methode wordt gehanteerd door verschillende particuliere organisatiebureaus alsook door de Vereniging der Nederlandse Gemeenten.

In dit artikel zal de methode worden gehanteerd die opgezet is door het DIRECTORAAT GENERAAL VOOR DE ARBEIDSVOORZIENING (1966). Volgens de herziene *Handleiding voor de functie-analyse* wordt functie-analyse gedefinieerd als een systematische beschrijving van de werkinhoud van een functie, die berust op waarneming daarvan en inlichtingen van personen die met de betrokken functie vertrouwd zijn. Zij omvat tevens de vaststelling van de uitoefeningseisen die aan de arbeidskracht voor de vervulling van de functie worden gesteld. In principe kan van elke functie een functie-analyse worden gemaakt. Het doel van de functie-analyse impliceert dat de inhoud van een functie de basis vormt voor de uitoefeningseisen. Deze basis is gemakkelijker te onderkennen naarmate de organisatie waarin de functie wordt uitgeoefend een duidelijker begrenzing van de functie-inhoud aangeeft. De functie-eisen zijn uitgedrukt in 23 kenmerkende gezichtspunten, welke in een functie kunnen worden onder-

scheiden. Van deze 23 gezichtspunten kan worden aangenomen dat ze op een redelijk groot aantal functies van toepassing zijn. Waardering van een aspect houdt niet in dat een oordeel wordt uitgesproken omtrent de persoon van de beroepsuitoefenaar, onverschillig of deze in een functie werkzaam is danwel voor een bepaalde functie moet worden geselecteerd. De waardering houdt slechts in dat de eisen die de werkzaamheden in kwestie stellen vergelijkbaar worden gemaakt aan die welke binnen andere functies kunnen worden onderscheiden.

Vis (1974) geeft de volgende omschrijving van de 23 kenmerkende gezichtspunten:

1. exact	logisch methodisch redeneren
2. kwantitatief	rekenen en meten
3. technisch	ontwerpen, verbeteren, vervaardigen en in stand houden van doelmatig gevormde objecten, mechanismen en installaties
4. organisatorisch	ordenen van eigen of andermans arbeid
5. verbaal	mondeling of schriftelijk weergeven van gedachten of gevoelens
6. kunstzinnig	expressie en esthetische vormgeving
7. contactueel	problemen betreffende de omgang met mensen
8. helpend	problemen in verband met de zorg voor de medemens
9. persuasief	bevordering van zakelijke transacties, wer-
ven, overreden
10. persoonlijk voorkomen	kleding, uiterlijke verzorging, uitspraak
11. handvaardigheid	armen, handen, vingers
12. coördinatievermogen	gelijktijdige of onmiddellijk na elkaar vol-
gende bewegingen van 2 of meer ledematen
13. materiaalgevoel	aanvoelen van behandelings- of toepassings-
mogelijkheden bij het werken met materia-
len, gereedschappen en machines
14. vormgevend	materiële realisering van objecten waarvan
de vorm niet geheel is vastgesteld door het
gebruikte gereedschap
15. ruimtelijk voorstellingsvermogen	voorstelling van ruimtelijkheden
16. geconcentreerde aandacht	het vermogen tot geconcentreerde aandacht
17. open aandacht	binnen een arbeidsruimte open staan voor
allerlei voor het werk relevante gebeurtenis-
sen
18. geheugen	onthouden van feitelijkheden, vooral die
welke betrekking hebben op snel veranderende
situaties

19. ordelijkheid	overzichtelijk en systematisch opbergen van materialen
20. nauwkeurigheid	zodanig benaderen van waarden dat de resultaten slechts binnen bepaalde grenzen afwijken van hetgeen is voorgeschreven
21. zorgvuldigheid	zorg voor levende wezens, instandhouding van machines, gereedschappen en materialen en voor de afwerking van produkten
22. zelfstandigheid	onder eigen verantwoordelijkheid beslissingen nemen
23. omschakelingsvermogen	telkens van de ene soort werk op de andere overschakelen.

Wanneer is vastgesteld dat één van de genoemde gezichtspunten relevant is voor de geanalyseerde functie dan wordt de graad bepaald waarin dit aspect voor de functie geldt. Door middel van vergelijking met de gradatievoorbeelden welke per aspect zijn gegeven in de *Handleiding voor de functie-analyse*, worden 4 graden toegekend. Bij graad 4 zijn die voorbeeldberoepen vermeld waarvan wordt aangenomen dat het desbetreffende aspect in de hoogste graad is vereist, terwijl een aspect wordt gewaardeerd met graad 1 als het nog net in de functie aanwijsbaar is. Bijvoorbeeld, de gradatievoorbeelden voor het aspect 'verbaal' zijn: graad 1: verkoopster; graad 2: reisleader; graad 3: demonstratrice; graad 4: verslaggever.

Behalve op functie-eisen gaat de genoemde handleiding in op de lichamelijke eisen welke kunnen worden gesteld in verband met de uitoefening van een functie, en op de arbeidsomstandigheden welke zich bij de uitoefening van een functie kunnen voordoen.

BEROEPSBEELDEN

Op grond van functie-analyses worden sinds 1956 door de Afdeling Beroepenstudie en Beroepenvoorlichting van het Directoraat Generaal voor de Arbeidsvoorziening losbladige beroepsbeelden vervaardigd. Een beroepsbeeld is een samenvattende omschrijving van de gemeenschappelijke elementen van een groot aantal met dezelfde naam aangeduide functies. De beroepsbeelden bevatten behalve de bij de functie-analyse gebruikelijke rubrieken een 'psychologische typering van de beroepsbeoefenaar' en een 'medische typering van de beroepsbeoefenaar'. De losbladige beroepsbeelden worden gebruikt door arbeidsbemiddelaars, beroepenvoorlichters, beroepskeuze-adviseurs, psychologen, arbeidsartsen en arbeidsdeskundigen.

Het beroepsbeeld dat het beste lijkt aan te sluiten bij dat van de huisvrouw wordt gevonden in het beroepsbeeld van de gezinsverzorgster.

Functie-eisen welke (in graad 2) aan de gezinsverzorgster worden gesteld, zijn: organisatorisch; contactueel; helpend; persuasief; persoonlijk voorkomen; open

aandacht; ordelijkheid; zorgvuldigheid en zelfstandigheid. Functie-eisen welke in geringere mate, in graad 1, worden gevraagd zijn: kwantitatief; verbaal; geheugen en omschakelingsvermogen. Functie-eisen in graad 3 of 4 komen in het beroepsbeeld van gezinsverzorgster niet voor.

De arbeidsomstandigheden kenmerkend voor het beroep van gezinsverzorgster zijn de volgende. De arbeid wordt grotendeels binnenshuis verricht; er is incidenteel contact met water en vuil; persoonlijke hygiëne is van belang; men moet niet alleen met en tussen anderen maar ook alleen kunnen werken.

Volgens de medische typering van de gezinsverzorgster zal deze lichamelijk opgewassen moeten zijn tegen de huishoudelijke arbeid in allerlei gezinnen. Niet alleen zijn lichamelijke gebreken (bijv. aan arm, been of rug) vrijwel altijd ontoelaatbaar, maar zijn een vrij stevig postuur, een goede rug en 'twee rechterhanden' zelfs nodig. Voorts mag de gezinsverzorgster zelf niet te vaak uitvallen en geen extra gezondheidsproblemen hebben.

Niet alleen lichamelijk maar ook geestelijk moet de gezinsverzorgster tegen een stootje kunnen om de zeer uiteenlopende eisen van vaak snel wisselende gezinssituaties te kunnen opvangen. In dit opzicht blijken meisjes die zelf afkomstig zijn uit gezonde, evenwichtige gezinnen een voorsprong te hebben op anderen.

Ofschoon wij in het bovenstaande stelden dat het beroep van huisvrouw vergelijkbaar is met het beroepsbeeld dat wordt gehanteerd voor de gezinsverzorgster, zijn er ook aspecten van het huisvrouwenberoep die in het beroepsbeeld van de gezinsverzorgster niet voorkomen, nl. de functie-eisen op het gebied van leiding en beheer van de huishouding en de opvoeding van kinderen (indien deze aanwezig zijn).

FUNCTIE-ANALYSE VAN DE HUISHOUDELIJKE ARBEID

Tot dusver zijn geen stappen ondernomen om een functie-analyse van de huishoudelijke arbeid te maken. Enerzijds omdat menigeen wellicht denkt dat dit een onbegonnen zaak zou zijn, anderzijds omdat tot nu toe weinig instanties behoefte aan een functie-analyse hebben getoond. Het eerste argument moet bestreden worden. Er zijn duidelijk mogelijkheden aan te geven om de verschillende huishoudingen in een aantal typen in te delen (zie bijvoorbeeld DEIST en BÖHNER, 1977). Wellicht kunnen analoog aan het aantal typen huishoudingen een gelijk aantal functie-analyses worden gemaakt. Wat het tweede punt betreft, er zijn verschillende motieven aan te voeren die pleiten voor een functie-analyse van de huishoudelijke arbeid:

- a. Om buitenstaanders een zakelijk beeld te geven van de inhoud van de huishoudelijke arbeid. Wellicht zal men, vooral degene die voor of met huisvrouwen werkt, dan pas beseffen wat de werkelijke waarde is, maar ook wat de werkelijke problemen zijn. Het is onzes inziens onjuist dat bijvoorbeeld op het terrein van de gezinsverzorging veelal stafmedewerkers worden aangetrokken uit de sector van het maatschappelijk werk. Dit wijst op een onderwaardering van de specifieke problematiek van de gezinsverzorging.

- b. De huishoudelijke arbeid zou vergelijkbaar te maken zijn met andere beroepen.
- c. Om te komen tot het vaststellen van de economische waarde van de huishoudelijke arbeid zou de functie-analyse hulp kunnen bieden. Reeds in 1972 pleitte de NEDERLANDSE GEZINSRAAD voor het maken van een functie-analyse. Zij schrijft hierover: 'De functie-analyse wordt in het bedrijfsleven en eveneens bij de overheid onder meer toegepast om te komen tot aanvaardbare loonverhoudingen tussen de verschillende functies. Daarmee wordt tot uitdrukking gebracht dat men een relatie wenst te leggen tussen het niveau van de functie en de economische waarde daarvan. Op dezelfde wijze zou de functie-analyse van de arbeid in de gezinshuishouding een belangrijke indicatie kunnen geven voor de vaststelling van de economische waarde van het voeren van de gezinshuishouding. Is immers het functieniveau vastgesteld dan zou voor de berekening van de economische waarde een met het voeren van een gezinshuishouding vergelijkbare functie kunnen dienen'. En verder: 'Is eenmaal het functieniveau vastgesteld dan dient daarin een nadere precisering te worden aangebracht naar de onderscheiden typen gezinshuishoudingen. Voor het vaststellen van de economische waarde van het voeren van een gezinshuishouding kunnen de samenstelling en de grootte van de gezinshuishoudingen niet buiten beschouwing gelaten worden. Overwogen zou kunnen worden daartoe de tijdsbesteding voor verschillende deeltaken alsmede de totale tijdsbesteding zoals deze in de onderscheiden typen gezinshuishoudingen plaats heeft, bij de berekeningen te betrekken.' Waarom de Nederlandse Gezinsraad zelf geen aanzet heeft gegeven tot het maken van een functie-analyse is ons niet bekend.
- d. Wanneer een huisvrouw betrokken raakt bij een verkeersongeval en de schuld ligt bij derden, dan komen verzekeringsmaatschappijen, rechtbanken, etc. voor problemen te staan die vaak niet adequaat kunnen worden opgelost omdat gegevens ontbreken. De functie-analyse van de huishoudelijke arbeid zou een basis kunnen zijn voor deze informatie. Bijvoorbeeld, een huisvrouw krijgt een auto-ongeluk en mag als gevolg daarvan geen zware arbeid verrichten. De vraag voor de schuldige partij luidt: 'In hoeverre zal eiseres een volledige dan wel gedeeltelijke daghulp in de huishouding nodig hebben?' Problemen die hierbij voorkomen zijn: welke huishoudelijke werkzaamheden zijn als zwaar te bestempelen? Hoeveel procent van de bestede tijd is dat? Hierop is antwoord nodig alvorens men tot een advies of beslissing kan komen.
- e. Onderwijs en voorlichting op het terrein van de huishoudelijke arbeid zouden eveneens hun voordeel kunnen putten uit de gegevens van de functie-analyse. Ze zouden hun programma's meer gericht kunnen afstemmen op de werkelijke problematiek.

BESLUIT

In dit artikel is geprobeerd aan te tonen dat de huishoudelijke arbeid als volwaardige arbeid dient te worden beschouwd. Dit is van belang niet alleen voor degenen die

dagelijks het werk uitvoeren, maar ook voor degenen die op enigerlei wijze met de huishoudelijke arbeid hebben te maken. Voor een zakelijke benadering van de huishoudelijke arbeid zou de functie-analyse een goed instrument kunnen zijn. Bij deze aanbeveling mag het echter niet blijven. Er zal snel een studietoelating in het leven geroepen moeten worden om te bepalen, welke instanties een dergelijk onderzoek kunnen opzetten en uitvoeren, en welke instanties een dergelijk onderzoek zouden moeten financieren. In deze studietoelating zouden alle belanghebbenden zitting moeten hebben. De toelating zou zich kunnen laten adviseren door een beroepkundige. Bij een dergelijk onderzoek zou gebruik gemaakt kunnen worden van een onderzoek dat in Duitsland onlangs is afgesloten. Helaas zijn hiervan nog niet alle gegevens gepubliceerd. Wel is bekend dat ook in Duitsland de functie-analyse wordt gebruikt bij pogingen tot een waardering van de huishoudelijke arbeid (DEIST, 1977).

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- DEIST, H. 1977. Wert und Bewertung der Arbeit im Haushalt, Wertfindung auf analytischem Wege. Hauswirtschaft und Wissenschaft 25. nr. 1.
- DEIST, H. und BÖHNER. 1977. Arbeitsbewertung in der Hauswirtschaft. Karl M. Lipp, München.
- DIRECTORAAT GENERAAL VOOR DE ARBEIDSVORZIENING. 1966. Handleiding voor de functie-analyse. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- NEDERLANDSE GEZINSRAAD. 1972. De economische waarde van het voeren van een gezinshuishouding. Den Haag.
- NEDERLANDS NORMALISATIE INSTITUUT. 1959. NEN 3000 en NEN 3001.
- Vis, J. A. 1974. Beroepkunde. Lezing studiedagen van de Stichting Vakontwikkeling Verzekeringsbedrijven (17-18 april).

BELEVING EN IDENTIFICATIE IN HET WONEN

P. J. J. PENNARTZ

Vakgroep Wonen, Landbouwhogeschool

SUMMARY

The author tries to analyze the phenomenon of dwelling and in particular the processes of perception and identification which play an important part in it. His approach is derived from the social sciences. Three principles are formulated: dwelling is a form of goal-directed behaviour; specific of dwelling behaviour is that it is spatial and bound to spatial means; the built environment -- including the house -- is perceived and experienced in accordance with the behavioural goals and with the kind of relationships with others in the actual situation.

The function of the built environment with respect to the process of identification is also considered. A number of hypotheses are formulated, which have as a common background that identification is a form of social behaviour that takes place in -- and partly by means of -- the built environment.

INLEIDING

Het wonen is lange tijd -- met name door filosofen -- als een hoogst uniek verschijnsel beschouwd, verheven boven de alledaagsheid van het menselijk bestaan en boven de sociale en psychische processen die in het dagelijkse leven een rol spelen. Het wonen is opgevat als een soort van zijnstoestand, een existentieel gegeven, dat zich onttrekt aan alle beperktheden die aan het menselijk gedrag eigen zijn. Volgen we HEIDEGGER (1952), dan heet het bijvoorbeeld: in het wonen berust het menselijk Zijn en dit Zijn dient te worden opgevat in de zin van oponthoud van de sterfelijken op aarde. Dit omvat 'het redden van de aarde', het 'ontvangen van de hemel', het 'verwachten van het goddelijke' en het 'geleiden van de sterfelijken'. Dit viervoudig 'ontzien' of 'in zijn wezen laten' is 'das einfache Wesen des Wohnens'. Het is voor ons de vraag, of uitspraken als deze -- waaruit de beschouwing van HEIDEGGER grotendeels is opgebouwd -- leiden tot meer inzicht in het wonen, in de rol van individuele of sociale factoren en in de rol van de gebouwde omgeving zelf ten aanzien van het zich ergens thuis voelen, het zich geborgen voelen en het zich vereenzelvigen met een bepaalde plaats of ruimte. Eerder lijkt het of door dergelijke uitspraken een rookgordijn is gelegd, dat het uitzicht op het empirisch toch al moeilijk toegankelijke verschijnsel van wonen, voor jaren heeft ontnomen.

Het blijven benaderen van bepaalde verschijnselen als unieke fenomenen doet zich overigens vaak voor. Zo merkt NAUTA (1973, p. 18) op, dat relaties en verhoudingen tussen burens lange tijd als een geïsoleerd fenomeen met zijn eigen feiten en theorieën

zijn beschouwd, waarbij weinig gebruik is gemaakt van bestaande algemene sociologische en sociaal-psychologische theorieën. Het lijkt daarom de moeite waard om te proberen aansluiting te vinden bij bestaande theorieën of theoretische kaders, die betrekking hebben op het menselijk gedrag in meer algemene zin. We zullen dit door middel van een aantal beknopt geformuleerde uitgangspunten doen, omdat een uitvoerige uiteenzetting op deze plaats niet mogelijk is.

ENKELE UITGANGSPUNTEN

Het wonen is een vorm van handelen d.w.z. van doelgericht en rationeel gedrag

In de literatuur over het wonen wordt vaak impliciet van de veronderstelling uitgegaan, dat het wonen een irrationeel gebeuren is. Bij TURKSMA (1962) komt dit bijvoorbeeld tot uitdrukking in de volgende passage: 'Sociologie en psychologie gaan echter uit van aspecten van verscheidenheid tussen mensen. Tevens houden zij terdege rekening met het feit, dat de mensen – individueel en in groepsverband – niet uitsluitend rationeel leven (*en dus wonen*)' (curs. schr.). De oorzaak van misverstanden op dit punt schuilt vermoedelijk daarin, dat alleen die activiteiten als 'rationeel' worden beschouwd, die gericht zijn op het voorzien in materiële en fysieke behoeften. Bijvoorbeeld: 'In principe is het statusaspect van de woning niet met de functioneel-rationele benadering onder één noemer te brengen. Naast meubilering e.d. speelt hierbij vooral de niet-functionele ruimteschepping een rol: de min of meer ostentatief-extra ruimte' (TURKSMA, 1962, p. 136). Maar ook dit handelen van mensen dat gericht is op het reguleren van de betrekkingen met anderen, i.e. op het verwerven van een bepaalde plaats of positie temidden van die anderen – middels dergelijk 'ostentatief' gedrag – is als een vorm van doelgericht en rationeel gedrag te beschouwen.

In het handelen van mensen – en dus ook in het wonen – dient in dit verband onderscheid gemaakt te worden tussen een proces van besluitvorming en een proces van uitvoering van de handeling. Het is een rationeel proces, omdat er sprake is van een streven naar doeleinden en van een afwegen en kiezen van ruimtelijke en niet-ruimtelijke middelen om deze doeleinden te bereiken. Het beschouwen van het wonen als een rationeel proces sluit overigens zeker niet uit, dat de keuze van doeleinden en middelen zich niet herhaaldelijk en voor een groot deel onbewust zou voltrekken en voor een belangrijk deel beïnvloed wordt door gewoonten, tradities en culturele normen. Van belang is, dat we voor een verklaring van allerlei positieve gevoelens en affectieve houdingen van mensen ten aanzien van hun woonmilieu niet aangewezen zijn op biologische mechanismen – zoals instincten – of op bepaalde eigenschappen, die aan de woning of woonomgeving op min of meer mystieke wijze eigen zouden zijn. Dat mensen zich gebonden of gehecht voelen aan hun woongebied, en dat zij er zich thuis voelen, kan in beginsel verklaard worden uit de betekenis die dit heeft voor hun handelen en voor het bereiken van hun doeleinden.

Ook het wezenlijke van het wonen is aan ruimte, dus aan ruimtelijke middelen gebonden

Wonen te zien als een vorm van menselijk handelen kan er gemakkelijk toe leiden, dat de aandacht te zeer op de handelende persoon of de op elkaar betrokken personen, en te weinig op de gebouwde omgeving gericht wordt. Een eenzijdigheid die in de sociaal-wetenschappelijke theorie eerder regel dan uitzondering is. Het gevolg daarvan is, dat voor het wonen essentieel geachte belevingen zoals 'sfeer', 'gezelligheid' en 'geborgenheid' als niet-ruimtelijk worden beschouwd. Het wezenlijke in het wonen wordt geacht geen 'vaste ruimtelijke component' te hebben (TURKSMA, 1962, p. 134).

Ieder handelen, hoe spiritueel ook, heeft echter een lichamelijk en daarmee ook een ruimtelijk aspect. Het vindt altijd ergens plaats, er wordt altijd een zekere ruimte ingenomen, er worden altijd – zij het niet altijd even stringent – bepaalde fysieke eisen aan die omgeving gesteld. Iedere communicatie van een persoon met anderen bijvoorbeeld heeft zowel een psychisch als een fysiek-ruimtelijk aspect. Altijd is er sprake van overdracht van verbale of niet-verbale informatie en ten behoeve van deze overdracht worden zekere eisen gesteld aan de situatie in fysieke zin. In tal van sociale situaties waar van interactie tussen mensen sprake is, valt waar te nemen dat mensen een bepaalde ruimtelijke afstand ten opzichte van elkaar aanhouden, een bepaalde lichamelijke positie ten opzichte van elkaar innemen, zich uit een bepaalde ruimte waarin anderen zich bevinden terugtrekken of zich juist daarnaar toe begeven, een bepaalde plaats in een ruimte als 'eigen' markeren. Het zijn sociaal-ruimtelijke gedragingen die erop gericht zijn om het eigen handelen en het waarnemen van en door anderen naar eigen wensen te kunnen reguleren (ARGYLE, 1966; HALL, 1966).

Het communicatieve handelen van mensen is dus een ruimtelijk en ruimtevragend handelen. Communicatie wordt gerealiseerd in veelsoortige activiteiten of handelingen die echter niet alleen een ruimtelijk aspect hebben, maar waarin ook doelgericht gebruik gemaakt wordt van ruimte, ruimtelijke afstand en materiële middelen ten einde een gewenste stand van zaken met betrekking tot de andere partners te realiseren. Dan staat niet meer de vraag naar de invloed van de gebouwde omgeving op het menselijk gedrag (de 'deterministische' benadering) centraal, maar de vraag naar de wijze waarop de mensen de gebouwde omgeving aanwenden voor het bereiken van gestelde doeleinden (de 'voluntaristische' benadering) (ALTMANN en LETT, 1970; zie ook PASTOR, 1973).

Wellicht hebben de ruimtelijke eisen die het samendoen en het samenzijn stellen een minder dwingend karakter dan de ruimtelijke eisen die door activiteiten als het slapen, het eten, het koken, en het doen van de was gesteld worden; hun ruimtelijkheid is daarom nog niet minder reëel. Met het denken in doeleinden, strevingen, activiteiten of handelingen behoeft het wonen dus zeker niet beperkt te worden tot een proces waarin alleen de bevrediging van materiële en fysieke behoeften centraal staat. In de regulering van contacten en communicatie met anderen speelt de woning evenzeer een belangrijke rol. Het wonen omvat sociale doeleinden – gelegen in een beoogde stand van zaken met betrekking tot de relaties met anderen – evenzeer als materiële

en fysieke doeleinden. Zij kunnen variëren van zuiver materialistische tot de meest spirituele doeleinden, van doeleinden die samenhangen met de 'Selbsterhaltungstrieb' tot de 'Antriebserlebnisse des über-sich-hinaus-seins') (LERSCH, 1954).

Het wezenlijke van het wonen komt overeen met de wezenlijke doeleinden van menselijk leven in het algemeen. Het specifieke van het wonen is gelegen in de aard van de ruimtelijke middelen, in casu de woning en de woonomgeving, die voor de uitvoering van op deze doeleinden gerichte handelingen noodzakelijk zijn (BURIE, 1972, p. 22).

De gebouwde omgeving, en dus ook de woning, wordt beleefd overeenkomstig de beoelingsen en verwachtingen waarmee de spelers in de situatie aanwezig zijn.

In het 'fysisch determinisme' wordt aan de gebouwde omgeving een beslissende rol toegekend ten aanzien van het gedrag van mensen, hun onderlinge relaties en de beleving van die omgeving. Onder beleving verstaan we het geheel aan betekenissen dat men aan een object of situatie toekent. Het is echter niet de omgeving in haar fysisch ruimtelijke hoedanigheid ('the potential environment'), waarop mensen reageren, maar zij reageren op de *betekenis* die deze omgeving voor hen heeft ('the effective environment') (GANS, 1972). Als actoren kennen zij zelf – al dan niet in navolging van anderen vóór hen – deze betekenis aan de omgeving toe. Hoezeer de beleving van de fysieke omgeving afhankelijk is van de doeleinden en verwachtingen, waarmee de actor in de situatie aanwezig is, komt duidelijk naar voren in de volgende beschrijving van VAN DEN BERG:

Samen met een vriend maakte ik in mijn studententijd een wandeltocht van Lugano naar Bellinzona. 's Morgens vertrokken we al vroeg uit Lugano. Want de hele week daarvoor liepen we in dezelfde hitte, met zware bepakking en met een gemiddelde van veertig, vijftig kilometer per dag. Alles was tegengevallen op onze zuidelijke voettocht, het geld inbegrepen, waardoor ook de honger ons nog plaagde. Het plezier was er af... Nog zie ik de lange asfaltweg. Daarbij het onvergetelijke bordje: Bellinzona 5 km. Vijf kilometer, dat was een uur lopen. Maar een uur lopen is veel als men hongerig is, dorstig en moe, en de voeten stuk gelopen heeft. Vijf kilometer! Het getal tien of vijftien was eerlijker geweest. Maar ook deze getallen zouden de lengte gemist hebben, die de weg had. De weg was lang, langer, in alle concreetheid. Zo zagen wij het en voelden wij het, dat iedereen in soortgelijke omstandigheden hetzelfde zal zien en voelen... Vijf kilometer! Het getal maakte ons kwaad. Het leek of de paaltjes van de honderd meter afstand uit elkaar waren gezet, waardoor hun afstand de honderd meter overtrof en bovendien telkens groter werd... De pijnlijke voeten, de drukkende rugzak, de hitte, de honger, de dorst en de moeheid, dat waren de factoren die de afstand lang maakten. Andere factoren zouden de afstand minder lang, misschien zelfs kort hebben gemaakt. Nooit zijn de factoren afwezig. Aan het grootste aantal factoren moet voldaan zijn, wil de weg een constante lengte bezitten. Dan mag de wandelaar niet moe zijn, noch uitgeput. Hij mag niet opgewekt zijn en niet bezorgd. Niet hongerig en niet verzadigd. Niet

eenzaam en niet met anderen samen. Dat is niemand. Waardoor de conclusie luidt, *dat alleen indien niemand de weg bewandelt, de weg een constante lengte heeft. Doch de weg die niemand bewandelt heeft geen betekenis. Zo'n weg is er niet. Dan luidt de conclusie, dat indien niemand de weg bewandelt de weg niet bestaat. Daaraan is inderdaad niet te twifelen* (curs. schr.) (VAN DEN BERG, 1969, p. 27).

De conclusie is naar onze mening belangrijk, omdat daarmee duidelijk wordt dat de betekenis die de dingen hebben, die de gebouwde omgeving heeft en de invloed die er van uitgaat, letterlijk en figuurlijk afkomstig is van de mensen zelf, van de manier waarop zij in de situatie aanwezig zijn. Om in het voorbeeld van VAN DEN BERG te spreken: de geografische afstand is lang of kort alnaargelang men hongerig of verzadigd is, vermoeid of uitgerust, of men de verwachting koestert het einddoel al bijna bereikt te hebben of de verwachting heeft nog ver te moeten gaan.

Maar de relatie tussen omgeving en gedrag is in het algemeen geen overwegend individuele aangelegenheid zoals in het bovenstaande voorbeeld. Doorgaans zijn er meerdere partijen in het spel die concurrerend of coöperatief ten aanzien van het gebruik van de ruimtelijke omgeving hun eisen stellen. Om inzicht te krijgen in de beleving van de woning en woonomgeving, is kennis nodig over de doeleinden, wensen en verwachtingen omtrent eigen en andermans gedragingen en over de alternatieve (woon)middelen die de bewoner – naar zijn eigen oordeel – ter beschikking staan. Voorts is het noodzakelijk om kennis te hebben van het netwerk van sociale betrekkingen waarin die woning en woonomgeving een functie vervullen. In plaats van te spreken van een *wisselwerking* tussen gebouwde omgeving en individueel gedrag beschouwen wij de gebouwde omgeving liever als *onderdeel* van het sociale proces dat zich onder meer door middel van die gebouwde omgeving voltrekt. In en door het proces krijgt die omgeving betekenis, welke kan verschillen voor ieder van de personen of partijen. De juistheid van dit derde uitgangspunt valt moeilijk te 'bewijzen'. Het kan echter wel in een onderzoeksmodel worden geoperationaliseerd en beschreven. Voor een sociaal-ruimtelijke situatie op micro-niveau, in casu van gezin en woning, is dit gerealiseerd (PENNARTZ, 1975). Toepassing van het model op andere niveaus, zoals dat van de buurt, de wijk, of de stad, lijkt echter even goed mogelijk.

In de volgende paragraaf zullen we de drie behandelde uitgangspunten toepassen, en ze op hun bruikbaarheid trachten te toetsen aan de hand van een analyse van het zogenaamde 'identificatie-proces' in het wonen.

VERVREEMDING EN IDENTITEIT

WENTHOLT (1968, p. 78) maakt terecht een onderscheid tussen verschillende niveaus waarop vervreemding zich kan voordoen. Vervreemding kan optreden op het interpersoonlijke vlak van de intieme menselijke verhoudingen, wanneer men er niet meer in slaagt om zich te hechten aan zijn naasten. Zij kan ook optreden op het algemene maatschappelijke vlak, wanneer men er niet meer in slaagt zich te hechten aan de

maatschappelijke taken en rollen die men te vervullen heeft. We zouden hier kunnen spreken van vervreemding in sociaal-psychologische zin en in sociologische zin. Er is nog een vlak, waarop vervreemding zich kan voordoen, namelijk het ruimtelijk-culturele vlak. We zouden verwachten, dat WENTHOLT hiermee het onvermogen op het oog heeft om zich te hechten of zich te conformeren aan de geldende cultuur, met andere woorden aan de levensstijl, de doeleinden, waarden, normen, en verwachtingen in de samenleving waarvan men deel uitmaakt en de wijze waarop deze in de gebouwde omgeving tot uitdrukking komen. WENTHOLT doelt met deze vorm van vervreemding echter op situaties waar men er niet meer in slaagt zich te hechten aan zijn ruimtelijke omgeving. Maar waarom dan niet gesproken van ruimtelijke vervreemding? Is ruimtelijke vervreemding een zelfstandige vorm van vervreemding naast de andere vormen van vervreemding? Kan zij compensatie bieden wanneer mensen vervreemd zijn geraakt in sociaalpsychologische of in sociologische zin? WENTHOLT zou een dergelijke vraag waarschijnlijk bevestigend beantwoorden. 'Als vervreemdingselement is de onthechting van de stadsbeleving op zichzelf problematisch: de essentiële behoefte aan ruimtelijk-culturele identificatie wordt ermee doorbroken. En zij is extra problematisch, omdat het compensatie-streven voor de ook al problematische hechtingsbehoeften op andere belevingsterreinen er door wordt gefrustreerd' (WENTHOLT, 1968, p. 80). We zouden dus kunnen zeggen dat hij een soort compensatie-theorie voorstelt: de verschillende vormen van gehechtheden (resp. van vervreemding) zijn elkaars complement: waar de gehechtheid aan andere personen of aan maatschappelijke taken en rollen ontbreekt kan de ruimtelijk-culturele gehechtheid aan of identificatie met de gebouwde omgeving soelaas bieden. Het is de vraag of deze opvatting juist is en of deze verschillende processen van gehechtheid inderdaad op deze wijze los van elkaar functioneren. Laten we echter eerst iets nader ingaan op de vraag hoe het proces van ruimtelijk-culturele identificatie zich concreet voltrekt en van welke factoren dit afhankelijk is. 'De behoefte aan ruimtelijk-culturele identificatie', aldus WENTHOLT, (p. 78), 'wil zeggen, dat een mens zal pogen zich zodanig aan zijn ruimtelijke omgeving te relateren, dat een zinvolle continuïteit ontstaat tussen het psychische zelf en zijn fysieke omgeving. Een mens zal elke kans aangrijpen om zijn omgeving te structureren met psychische *ankerpunten*, die de omgeving voor hem zinvol maken... Maar die kansen moeten hem wel worden geboden... Waar zijn die kansen om zich te hechten aan zijn ruimtelijke omgeving nu van afhankelijk?... zij zijn in een stedelijke omgeving onderworpen aan basisregels van de *visuele perceptie*. Een stad die aan deze regels voldoet, is een ideaal identificatiekader' (curs. schr.).

In deze opvatting over de rol van de gebouwde omgeving en met name van de visuele waarneming staat WENTHOLT overigens zeker niet alleen. LYNCH (1960, p. 92) zegt bijvoorbeeld: 'Above all, if the environment is visibly organized and sharply identified, then the citizen can inform it with his own meanings and connections. Then it will become a true *place*, remarkable and unmistakable'. Maar is dit ontstaan van een 'place' of 'plek' nu afhankelijk van de wijze waarop de omgeving visueel is

georganiseerd of vormgegeven? Of hangt dit af van de betekenissen en associaties, die de gebruiker er aan toekent op grond van doeleinden en motieven en op grond van zijn relaties met anderen? Identificeert het kind zich met zijn school, omdat het schoolgebouw een specifieke vorm heeft of omdat het onderwijs en de schoolorganisatie op het kind gericht zijn? (ACKERMANS, 1973, p. 16). Vereenzelvigt het kind zich met het huis waarin hij woont, omdat dat huis een herkenbare, aparte vormgeving heeft, of omdat het opgenomen is in de groep die het betreffende huis bewoont?

We zullen deze vragen met behulp van de eerder geformuleerde uitgangspunten hypothetisch proberen te beantwoorden.

Identificatie zal sterker zijn:

- wanneer *de doeleinden* van de groep of de organisatie in overeenstemming zijn met doeleinden die de individuele persoon relevant acht: bestaat er overeenstemming in de prioriteit van doeleinden met betrekking tot bijvoorbeeld het geven en ontvangen van onderwijs, het contact en de relatie tussen docenten en leerlingen en tussen leerlingen onderling en docenten onderling?

Bestaat er binnen het huishouden (gezinshuishouden, groothuishouden, e.d.) overeenstemming over het belang van activiteiten, die gedaan moeten worden in huis, of die men graag wil doen? Bestaat er overeenstemming over de afstand in psychologische zin die men ten opzichte van elkaar wil aanhouden, over de privacy van de verschillende gezinsleden?

- wanneer *de normen en verwachtingen* binnen de groep in overeenstemming zijn met de normen en verwachtingen van het individuele groepslid: komen de formele en informele regels in de vorm van voorschriften, reglementen en afspraken in de school overeen met wat het individu juist of redelijk acht in de gegeven situatie? Is de afstand tussen beide normenstelsels niet te groot?

Zijn binnen het huishouden de normen van de ene partij – bijvoorbeeld de ouders – in zekere mate in overeenstemming met de normen van de andere partij – bijvoorbeeld de kinderen – over de manier waarop verschillende activiteiten in de woning worden uitgevoerd, over de plaats in de woning waar dat gebeurt, over de vrijheid van de ene partij om zich aan de controle van de andere partij te onttrekken, om eigen vrienden of kennissen te ontvangen waar in de woning, op welke manier en tot welk tijdstip men dat wil?

- wanneer de andere personen of partijen binnen de groep *als persoon* – en niet alleen in één specifieke rol of hoedanigheid – *van belang zijn* voor het individu in kwestie: de directeur van de school als persoon voor de leerling en vice versa; de leraar als persoon voor de leerling en vice versa; de betekenis van de leerlingen als persoon voor elkaar.

Binnen het huishouden: de betekenis van de ouders als persoon voor de kinderen; van de man voor de vrouw en omgekeerd, van de kinderen voor elkaar. Het is aannemelijk dat deze betekenissen binnen het huishouden veranderen met het ouder worden van het gezin en misschien ook met de gezinsgrootte (BOSSARD en BOLL, 1960), met de relaties die men met anderen in de buurt heeft en dergelijke.

- wanneer de individuele persoon *een plaats van betekenis* heeft binnen de groep, een ‘positie’, welke door de andere leden of partijen ook als zodanig erkend wordt. Daarmee hangt samen – en dit is misschien het belangrijkste – de wijze waarop de macht binnen de groep verdeeld is: kan het individu invloed uitoefenen op het stellen van prioriteiten bij de besteding van middelen en dus ook op de verdeling en bestemming van ruimten in het schoolgebouw of in de woning? Kan het individu invloed uitoefenen op de voorschriften en reglementen die gelden in het betrokken ruimtelijk gebied en op de informele regels die zullen gelden (zie ook VAN DAM, 1978). Het zal duidelijk zijn, dat de middelen en de eigen ruimte waarover de persoon beschikt in de regel niet alleen afhankelijk zijn van zijn positie in die organisatie en van de macht die hij op grond daarvan heeft, maar ook van andere meer omvattende systemen (de onderwijsinspectie, de woningbouwvereniging, e.d.).

BESLUIT

Gaan we er voorlopig van uit – zolang gegevens uit empirisch onderzoek ontbreken – dat deze veronderstellingen juist zijn, dan komt opnieuw de vraag naar voren over de specifieke rol die de gebouwde omgeving speelt in de totale situatie waarin het handelend subject zich bevindt. Het nastreven van lichamelijke, sociale en spirituele doeleinden impliceert het overwegen en uitvoeren van activiteiten of handelingen. Dit uitvoeren houdt op zijn beurt in meerdere of mindere mate het in beslag nemen of aanwenden van een bepaalde ruimte in. De ruimtelijke of gebouwde omgeving fungeert in deze zin dus niet als een onafhankelijke variabele of als kader waarbinnen het handelen van mensen zich afspeelt, maar het fungeert als een samenstel van middelen voor dit handelen van een of meerdere partijen. Door dit actief gebruiken van de gebouwde omgeving voor niet-ruimtelijke doeleinden krijgt deze omgeving betekenis, maar zij krijgt ook een bepaalde verschijningsvorm. In deze zin oefent de mens invloed op de gebouwde omgeving uit. De gebouwde omgeving zoals die op een bepaald moment resulteert uit het menselijk handelen is dan expressie van de doeleinden en de normen van die mensen. Variatie in de visuele verschijningsvorm is onzes inziens alleen verantwoord wanneer deze het logisch antwoord is op variatie in gebruik en daaraan ten grondslag liggende doeleinden. In de gebouwde omgeving wordt de dominante cultuur zichtbaar – in de zin van waarden, doeleinden, normen en verwachtingen van de machtigste partijen – en daardoor is zij ook uitdrukking van de machtsverhoudingen in de samenleving (gezin, groothuishouden, stedelijke samenleving) zelf. Het zich thuis voelen in een stad, het zich betrokken voelen, en het zich identificeren met de gebouwde omgeving betekenen dan in wezen het zich thuis voelen, het zich betrokken voelen en het zich identificeren met die stedelijke samenleving of met een bepaald stukje daarvan. Het zich verliezen in een ruimtelijk kader en het daarin opgaan betekent dan het opgaan en zich opgenomen weten in het gebeuren dat zich in het ruimtelijk gebied afspeelt.

Wordt de gebouwde omgeving losgekoppeld van het menselijk handelen en van het maatschappelijke proces, waarin dat handelen zich afspeelt en wordt zij als méér dan middel en expressie van dat proces gezien, dan fungeert zij als rookgordijn waardoor de werkelijke problemen aan het bewustzijn van de mensen onttrokken worden. Door haar zichtbaarheid en tastbaarheid kan de omgeving als communicatiemiddel dienen, maar juist door haar zichtbaarheid en tastbaarheid kan de omgeving ook iets suggereren wat er in feite voor veel mensen niet is, namelijk wezenlijk opgenomen te zijn in een samenleving, hoezeer ook bij het totstandkomen van die omgeving naar toepassing van visuele basisregels en visuele herkenbaarheid gestreefd is.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- ACKERMANS, E. 1973. Over woon-experimenten; n.a.v. het Symposium: Waarom en hoe experimenteren in de woningbouw? N.I.P.G. Werkgroep Mens en Milieu.
- ALTMAN, I. and E. E. LETT. 1970. The ecology of interpersonal relationships: a classification system and conceptual model. In: J. E. McGrath (ed.). Social and psychological factors in stress. Holt, Rinehart and Winston.
- ARGYLE, M. 1969. Social Interaction. Tavistock publ.
- BERG, J. H. VAN DEN. 1969. De dingen, vier metabetische overpeinzingen. Callenbach, Nijkerk.
- BOSSARD, J. H. S. and E. S. BOLL. 1960. The sociology of child development. Harper, New York.
- BURIE, J. B. 1972. Wonen en woongedrag, verkenningen in de sociologie van bouwen en wonen. Boom, Meppel.
- DAM, J. M. VAN. 1978. Huishouding en gebouwde omgeving, een woonecologische benaderingswijze. In: Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous Papers nr. 16. Landbouwhogeschool Wageningen.
- GANS, H. J. 1972. People and plans. Essays on urban problems and solutions. Part one; Environment and Behaviour. Penguin Books. Harmondsworth.
- HALL, E. T. 1966. The hidden dimension. Garden City, New York.
- HEIDEGGER, M. 1952. Bauen, Wohnen, Denken, Darmstädter Gespräch 1951. In: Mensch und Raum (Hg. von O. Bartning). Darmstadt.
- LERSCH, P. 1954. Aufbau der Person. 7ster Aufl. München.
- LYNCH, K. 1960. The image of the city. The MIT and Harvard University Press, Cambridge.
- NAUTA, A. P. N. 1973. Contact en controle tussen buren. Samson Uitg., Alphen aan de Rijn.
- PASTOR, C. 1973. Enkele sociologische benaderingen van het woongedrag; een vergelijkende studie. Doctoraalscriptie Universiteit Amsterdam.
- PENNARTZ, P. J. J. 1975. Het sociaal-ekologisch gedrag van bewoners in hun woning. Publikatie nr. 29 afd. de Woning en haar Bewoning. Landbouwhogeschool Wageningen.
- TURKSMA, L. 1962. Sociaal-psychologische aspecten van de Woning. Stedebouw en Volkshuisvesting, nr. 1.
- WENTHOLT, R. 1968. De binnenstadsbeleving en Rotterdam. Rotterdam.

HUISHOUDING EN GEBOUWDE OMGEVING, EEN WOONECOLOGISCHE BENADERINGSWIJZE

J. M. VAN DAM

Vakgroep Wonen, Landbouwhogeschool

SUMMARY

The built environment offers the household group material conditions to satisfy material and non-material needs of housing and is thus an important variable of the level of domestic care. The built environment includes the house and the immediate and surrounding environment. The desired level of care will be realized in a house and an environment considered suitable by the household group for its own situation. Two questions can be raised in this matter: to what extent do household groups aim at the desired housing situation and what possibilities do they have of realizing this situation?

In this article the 'structure-model' method is described which aims at making people aware of their expectations of a suitable dwelling situation. This awareness can lead to a 'programme of dwelling wishes and preferences' which can be realized within the means of the household group.

The freedom of the household group to adapt the dwelling situation to its own wishes is determined by the position of dwellers in the housing market. When conditions are such that the built environment can be adapted to the changing wishes, the consumer will be able to attune his dwelling situation to his standard of domestic care. In order to be able to attune supply to demand from the consumer's position, it will be necessary for the dwellers themselves to exert influence on the realization of the built environment, for example by getting involved in the building process. With regard to this, it will be necessary to develop plans together with the dwellers in which they state their programmes of wishes and preferences.

The structure-model is an instrument to help dwellers formulate these programmes. In this article the usability of the present method for this purpose is discussed. In this context it is impossible to disregard the consequences of such a method for the democratization of the building process. The article concludes by offering some suggestions for the promotion of consumer interests that will be necessary to support the dwellers' participation in the building process.

INLEIDING

De gebouwde omgeving biedt een huishouden materiële voorwaarden voor het bevredigen van materiële en immateriële woonbehoeften en is daarom een belangrijke variabele voor het verzorgingsniveau. Onder gebouwde omgeving dient hier zowel het woonhuis als de directe en wijdere omgeving te worden begrepen. Het gewenste verzorgingsniveau wordt gerealiseerd in een huis dat het huishouden voor de eigen situatie geschikt acht en dat gesitueerd is in een omgeving die naar de opvattingen van het huishouden passend is. Twee vragen doen zich hierbij voor. Hoe bewust streven huishoudens ernaar de gewenste woonsituatie te bereiken en welke mogelijkheden hebben zij om dit doel te realiseren?

In dit artikel zal aandacht worden besteed aan de structuurmodelmethode die tot doel heeft huishoudens bewust te maken van de verwachtingen die zij hebben van de woonsituatie. Deze bewustwording kan leiden tot een programma van woonwensen en woonvoorkeuren, dat realiseerbaar is met behulp van de middelen waarover het huishouden beschikt.

De vrijheid van huishoudens om de woonsituatie aan de eigen wensen aan te passen wordt bepaald door de positie van het huishouden op de woningmarkt. Door een gevarieerd aanbod van huizen ontstaat keuzemogelijkheid voor de consument. Wanneer de voorwaarden zo zijn dat de gebouwde omgeving ook aangepast kan worden aan veranderende wensen, zal de consument zijn woonsituatie steeds op zijn verzorgingsstandaard kunnen afstemmen. Om het aanbod af te stemmen op de vraag die er aan consumentenkant bestaat, zullen bewoners invloed moeten uitoefenen op het tot stand komen van de gebouwde omgeving. Eén van de mogelijkheden hiervoor is bewoners te betrekken in het bouwproces. Met het oog hierop zullen bouwplannen in dialoog met de bewoners, op basis van door hen zelf opgestelde programma's, ontwikkeld moeten worden. De structuurmodelmethode is een leidraad om bewoners te helpen deze programma's te formuleren. In dit artikel gaan wij in op de bruikbaarheid van de methode voor dit doel. Hierbij zal ook worden ingegaan op de consequenties van de voorgestelde werkwijze voor democratisering van het bouwproces. Tenslotte wordt enige aandacht gegeven aan andere vormen van behartiging van consumentenbelangen die noodzakelijk zijn ter ondersteuning van de bewonersparticipatie.

HUISHOUDING EN WONEN

Wonen wordt door verschillende auteurs gedefinieerd als een wisselwerkingsproces.

VAN LEEUWEN (1969) beschrijft het wonen als een proces, waarbij de mens de gebouwde omgeving in bezit neemt en in zijn gedrag door de gebouwde omgeving beïnvloed wordt. Een gegeven gebouwde omgeving biedt per definitie een beperkt pakket materiële voorwaarden. Huishoudens streven er naar binnen die beperkingen optimaal te functioneren of beperkingen op te heffen door de gebouwde omgeving aan te passen.

PRIEMUS (1968) en anderen definiëren het wisselwerkingsproces als een streven van huishoudens om de woonsituatie aan te passen aan hun aspiratiebeeld. Dit aspiratiebeeld wordt omschreven als een subjectief beeld van de woonsituatie, die het huishouden acceptabel vindt, en die met de aanwezige reële mogelijkheden bereikbaar is. Daarnaast bestaat er een eveneens subjectief beeld van de meest ideale woonsituatie. Dit subjectieve ideaalbeeld wordt gekoesterd ongeacht de vraag of het praktisch realiseerbaar is. Door veranderingen in de situatie van de woningmarkt en in de sociale en economische positie van het huishouden veranderen zowel het aspiratie-

beeld als het ideaalbeeld. Het door PRIEMUS gehanteerde begrip aspiratiebeeld is vergelijkbaar met wat in huishoudkundige termen de verzorgingsstandaard wordt genoemd.

Vanuit deze benadering is wonen te definiëren als een aanpassingsproces of een optimaliseringsproces, waarbij huishoudens trachten hun woonsituatie zo goed mogelijk af te stemmen op hun wensen en verwachtingen. PRIEMUS (1968) noemt vier instrumenten die het huishouden kan gebruiken in dit aanpassingsproces, namelijk:

- zich aanpassen aan de gegeven gebouwde omgeving;
- optimaliseren van het gebruik van de gebouwde omgeving;
- aanpassing van de gebouwde omgeving door te verbouwen en
- verhuizen.

Gebruik van deze mogelijkheden biedt nog geen garantie dat het huishouden het gewenste verzorgingsniveau zal bereiken. De handelingsvrijheid kan ontoereikend zijn omdat de aanpassingselasticiteit van het huishouden gering, de aanpasbaarheid van de gebouwde omgeving onvoldoende of de verhuismogelijkheid nihil is. Wij zijn van mening dat er een vijfde instrument nodig is, namelijk:

– het afstemmen van de woningmarkt op de vraag die er bij de huishoudens bestaat. Wij denken hierbij vooral aan participatie van de bewoner in het bouwproces. Het doel ervan is de zeggenschap van huishoudens over de eigen woonsituatie te vergroten (Woning en Woonmilieu, 1971; VAN DAM, 1975a). Wij benaderen de bewonersparticipatie vanuit het gezichtspunt van het huishouden. Dat wil zeggen, dat bewoners die meewerken aan een participatieproject, daarin functioneren als vertegenwoordigers van het huishouden waartoe zij behoren. Hiermee is in principe de positie van de bewoner in het bouwproces bepaald, namelijk die van opdrachtgever in de meest principiële betekenis van het woord (VAN LEEUWEN, 1969). Een dergelijke positie verplicht de bewoner zijn opdracht – zijn wensen – concreet te formuleren en slagvaardig te onderhandelen over de realiseerbaarheid ervan. Dit laatste betekent dat hij informatie nodig heeft over de realiseringsmogelijkheden. Vanuit een dergelijke onderhandelingspositie bepaalt het huishouden hoe het wonen wil voor de tijd, het geld en de moeite die het er voor over heeft (VAN DAM, 1975b). Het gaat hier om een vorm van handelen, door VISSER (1975) aangeduid met: ‘wat wil ik – wat kan ik – wat doe ik?’, die in de huishouding veelvuldig wordt toegepast. Een dergelijke handelwijze kan betrekking hebben op de opvoeding van de kinderen, het eten dat op tafel komt, de wasmachine die vernieuwd wordt en op de woonsituatie die wordt aangepast.

De handelingsmarge die huishoudens hebben om geschikte woonruimte te verwerven is betrekkelijk gering. Op het gebied van de volkshuisvesting is er altijd weinig keuze geweest voor bewoners, zeker in perioden dat huizen schaars waren. Daardoor ontbrak ook de uitdaging om wensen en mogelijkheden tegen elkaar af te wegen. De erkenning dat bewoners zelf meer zeggenschap moeten hebben, is van recente datum, evenals de ontwikkeling van methoden om bewoners directer in de besluitvorming te betrekken (HOORN, 1975).

DE STRUCTUURMODEL METHODE

De structuurmodelmethode is ontwikkeld om een leer- en bewustwordingsproces op gang te brengen omtrent woonwensen van huishoudens. Dit gebeurde aanvankelijk ten behoeve van het onderwijs aan studenten in de ecologie van het wonen. Later is deze benadering ook toegepast ten behoeve van bewonersparticipatie in het ontwerpproces. In participatieprojecten gaat het in de eerste plaats om een leer- en bewustwordingsproces bij bewoners. In dit artikel wordt vooral ingegaan op het toepassen van de methode voor dat doel.

Er dient een onderscheid te worden gemaakt tussen de methode als benaderingswijze en als werkwijze. De benaderingswijze heeft betrekking op de wijze waarop een bewustwordingsproces op gang wordt gebracht. De werkwijze is de vertaling van de methode in opdrachten die per project worden ontwikkeld, omdat deze moeten worden afgestemd op de doelstellingen van het project, de doelgroep, de beschikbare tijd en dergelijke. Voor toepassingen van de methode wordt verwezen naar de rapportage van verschillende onderwijs- en inspraakprojecten (Handleiding K.B. praktikum, 1976; TER VEER-BOS *et al.*, 1972; Woning en Woonmilieu, 1974; Symposium Samen Wonen, 1975).

Uitgangspunt voor de methode is de simulatie van het wonen door te bouwen (VAN DAM, 1975a). Mensen kunnen door hun wijze van bouwen laten zien hoe ze wonen willen. Aan dit bouwen ligt een keuzeprocess ten grondslag. De bewoner zoekt naar de meest geschikte ruimtelijke vertalingen van zijn woonwensen. Hij moet voor- en nadelen van verschillende oplossingen tegen elkaar afwegen. Hij moet een keuze bepalen wanneer niet al zijn wensen te realiseren zijn. Daar het zelf bouwen in onze samenleving bijna niet meer mogelijk is, is gezocht naar een methode om dit proces te simuleren.

De methode bestaat in principe uit de volgende vijf fasen:

- inventarisatie van woonactiviteiten;
 - analyse en integratie van woonactiviteiten;
 - relaties bepalen tussen plekken voor woonactiviteiten;
 - opbouwen van een ruimtelijk model op schaal;
 - evaluatie met behulp van een ruimtelijk model op ware grootte.
- Op deze vijf fasen wordt hierna ingegaan.

Inventarisatie van woonactiviteiten

Uitgangspunt vormen de woonactiviteiten waarvan het huishouden verwacht dat deze kunnen plaatsvinden. Huishoudens zullen zich hierbij goed moeten afvragen welke woonactiviteiten ze werkelijk relevant vinden voor de eigen leefsituatie. De activiteitenlijst die op tafel komt mag niet vrijblijvend zijn. De inventarisatie geschiedt in het algemeen op basis van de woonervaringen van huishoudens. Dit is niet het geval wanneer men zich tot doel stelt door informatie over tot dusverre onbekende woonvormen de verzorgingsstandaard ter discussie te stellen. Men zal zich steeds

moeten afvragen in hoeverre aspiraties van huishoudens beïnvloed moeten en mogen worden.

Analyse en integratie van woonactiviteiten

Deze fase is bedoeld voor bestudering van ruimtelijke en andere condities voor woonactiviteiten. Deze oefening heeft vooral een functie als voorbereiding op de volgende twee stappen, het relatieschema en het structuurmodel. Voor bewoners is deze oefening alleen van belang wanneer van hen veel inzicht in de ruimtelijke condities van woonactiviteiten wordt verwacht.

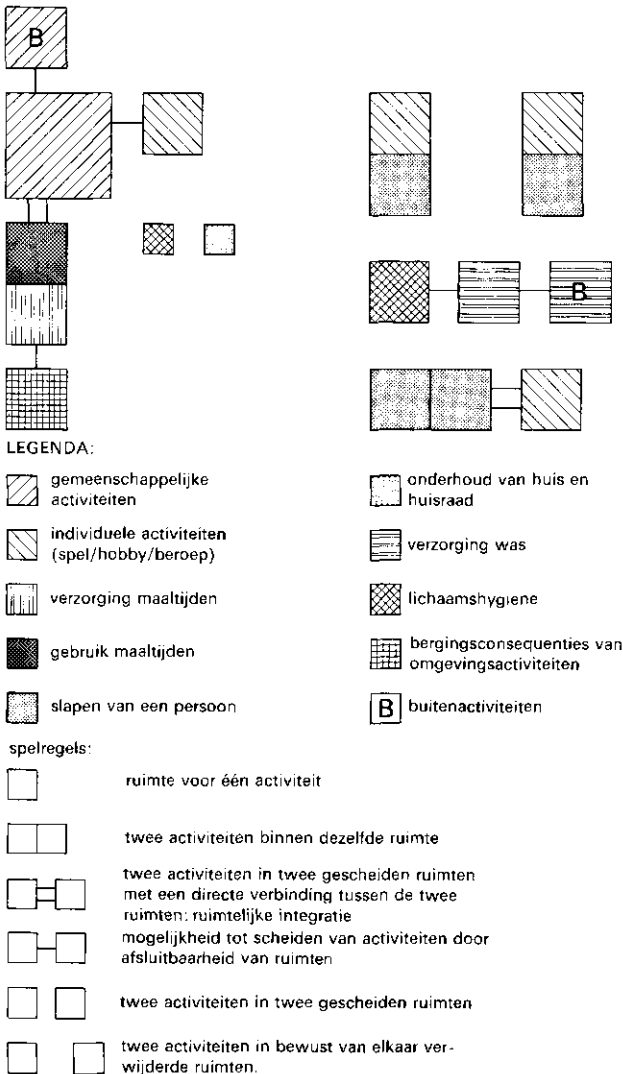

Fig. 1. Relatieschema

Het relatieschema

In deze fase wordt gewerkt aan een plaatsbepaling van de geïnventariseerde activiteiten. De bewoner geeft – in een relatieschema – aan hoe activiteiten ten opzichte van elkaar een plaats moeten krijgen in de ruimte. Figuur 1 geeft een voorbeeld van een dergelijk relatieschema. De vierkanten geven de plekken aan voor woonactiviteiten. Met behulp van de bij de illustratie gegeven spelregels wordt de gewenste ruimtelijke integratie en separatie van activiteiten weergegeven. In zekere zin wordt in het relatieschema de door het huishouden gewenste leefwijze vastgelegd. Aan het activiteitenpatroon liggen opvattingen ten grondslag over wat hoort en niet hoort, over individualiteit en gemeenschappelijkheid, over opvoeding van kinderen, over de plaats van fysiek-verzorgende activiteiten, over privé en openbaar, over doelmatigheid, etc. Het relatieschema levert belangrijke informatie voor het ontwerpproces. Bij het ontwikkelen van een relatieschema worden reeds prioriteiten gesteld binnen de verwachte woonactiviteiten.

Het structuurmodel

De volgende stap is het ruimtelijk vertalen van het relatieschema met behulp van schaalementen, zie figuur 2 (zie ook van Dam, 1975a). Het opbouwen van een dergelijk ruimtelijk model heeft tot doel de bewoner met de ruimtelijke consequenties

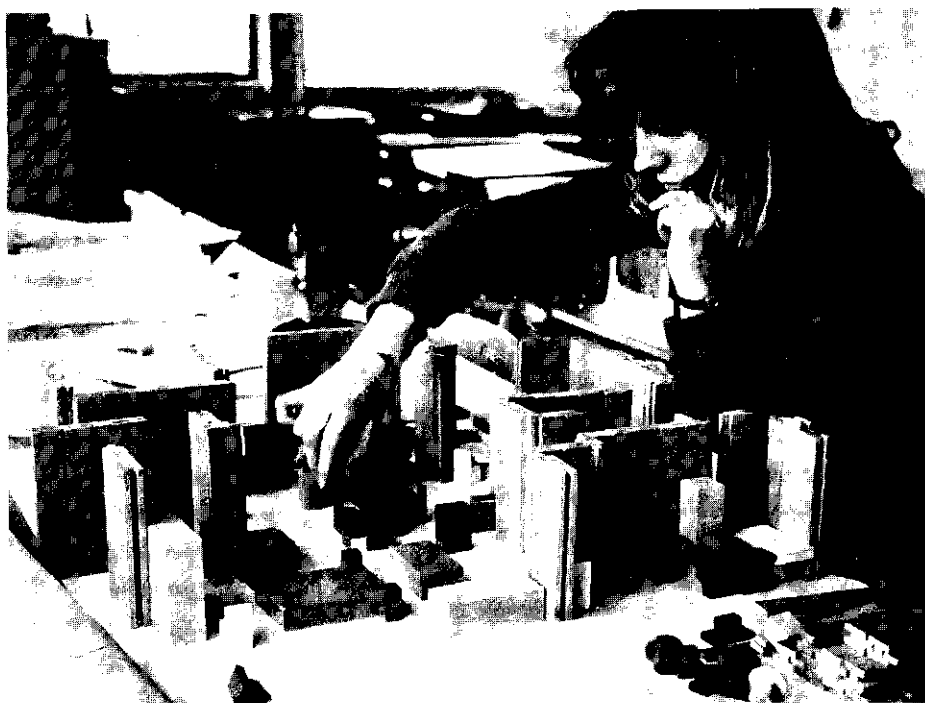

Fig. 2. Het bouwen van een model op schaal

van woonactiviteiten te confronteren. Met ruimtelijk wordt hier bedoeld op zowel functionele aspecten als op ruimtelijke oplossingen om integratie respectievelijk separatie van activiteiten mogelijk te maken.

Het ontwikkelen van een ruimtelijk model is een duidelijke simulatie van het wonen door te bouwen. Het dwingt de bewoner oplossingen te zoeken, voorkeuren uit te spreken, keuzes te bepalen. Deze manier van werken blijkt een uitstekend middel te zijn om de discussie op gang te brengen. Dit speelt vooral een rol bij woonomgevingsstudies waar bewoners gezamenlijk een model bouwen.

In de praktijk is gebleken dat het opbouwen van ruimtelijke modellen ongewenste gevolgen kan hebben, namelijk:

- wanneer de bewoner niet weet wat binnen de volkshuisvesting haalbaar is. Hij is dan geneigd toe te werken naar het niveau van zijn subjectieve ideaalbeeld. De teleurstelling komt wanneer blijkt dat zijn wensen niet te verwezenlijken zijn;
- wanneer het model door de bewoner of door de ontwerper als een soort schetsontwerp wordt beschouwd. Dit is een onjuiste interpretatie van de methode. Het model als resultaat heeft geen betekenis. Het gaat om het ontwikkelen ervan en de voorkeuren die de bewoner in de loop van dat proces te kennen geeft. Om dergelijke misverstanden te voorkomen is het beter in de praktijk de architect opdracht te geven een eerste schetsontwerp te maken op grond van het relatieschema. In het schetsontwerp kunnen de voor de praktijk geldende beperkingen, zoals bouwvoorschriften en subsidievoorwaarden worden verwerkt. Door in het schetsontwerp te werken met behulp van schaalementen kan de bewoner het ontwerp toetsen en nagaan of de door hem gewenste activiteiten kunnen plaatsvinden. Een dergelijke werkwijze is niet geschikt wanneer men zich niet door geldende beperkingen wil laten beïnvloeden of deze juist ter discussie wil stellen.

Evaluatie

Behalve op schaal kan er ook in een model op ware grootte worden gewerkt. Met behulp van een blokken- of panelensysteem kan een model op ware grootte worden gebouwd van een structuurmodel of van een ontwerp van een woonhuis, zie figuur 3. In dat model kan door middel van simulatiespel door de bewoners worden nagegaan in hoeverre het huis qua ruimtelijke mogelijkheden aan de verwachtingen voldoet. Voor de woonomgeving is een dergelijke vorm van simulatie niet te realiseren. Met behulp van gedetailleerde maquettes entheskoop-opnamen en een speciaal voor dit doel ontwikkelde vraagmethode (PENNARTZ, 1970), is wel een beoordeling van het model mogelijk. De entheskoop wordt hier gebruikt als hulpmiddel om een beter ruimtelijk beeld te verkrijgen dan met behulp van een model op schaal mogelijk is, zie figuur 4.

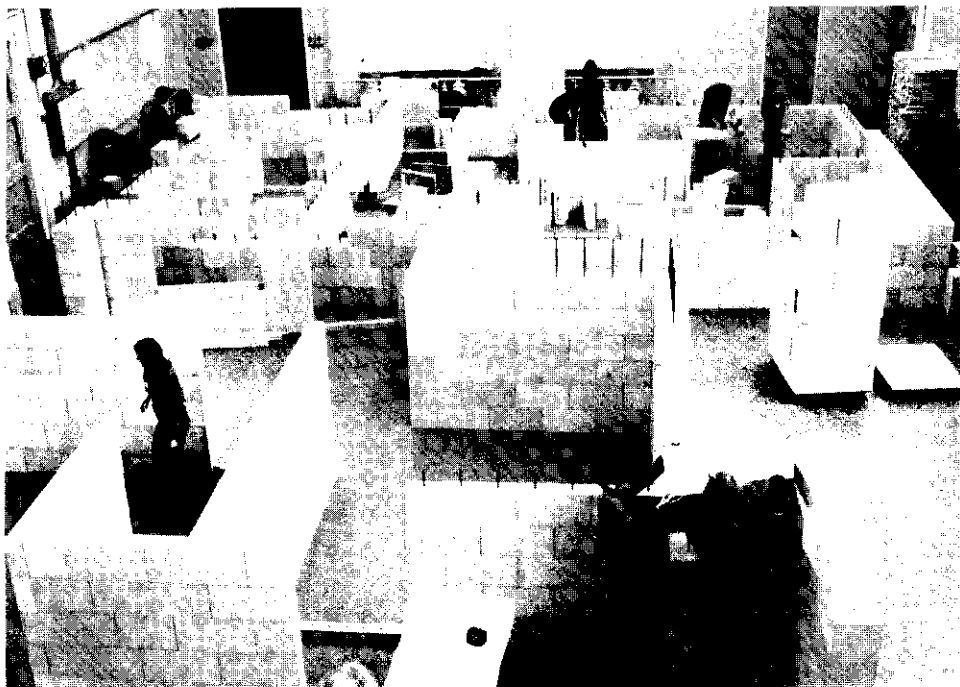

Fig. 3. Het bouwen van een model op ware grootte

TOEPASSING VAN DE STRUCTUURMODELMEETHODE

Proces- en taakdoelen

De methode is ontwikkeld om een leer- en bewustwordingsproces met betrekking tot woonwensen en woonvoorkeuren op gang te brengen. Bij toepassing in de praktijk ten behoeve van participatie van bewoners in het bouwproces zal de werkwijze moeten worden aangepast aan de doelstellingen die voor een gegeven project worden geformuleerd. ZWANENBURG (1976) onderscheidt daarom twee soorten doelstellingen, namelijk de procesdoelen en de taakdoelen. De procesdoelen hebben betrekking op het op gang brengen van het leerproces en de taakdoelen op de bijdragen die van de bewoner in het bouwproces worden verwacht. Het zal er in de praktijk op neer komen dat eerst de taakdoelen worden vastgesteld. Hierdoor is de bevoegdheid van de bewoners in het project bepaald. Pas dan kan worden nagegaan hoe intensief het leerproces zou moeten zijn om de bewoner in staat te stellen als een goede partner in de dialoog te functioneren. Hiervan zijn de procesdoelen af te leiden. Het is van principieel belang dat de bewoners medezeggenschap hebben over de taak- en procesdoelen die worden vastgesteld.

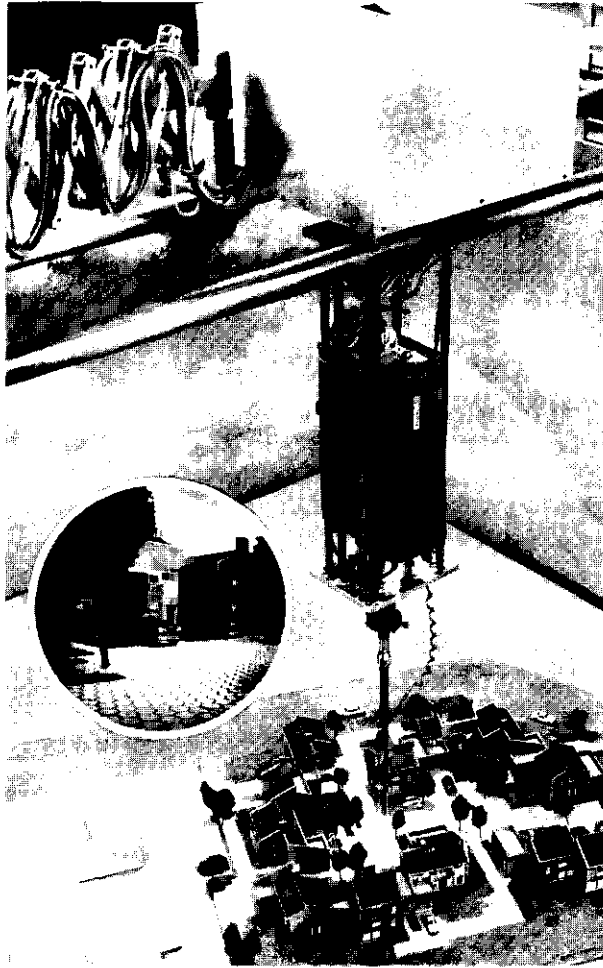

Fig. 4. Maquette onder de entheskoop met entheskoopbeeld

Samenstelling en functie van de groep

Een voorwaarde voor toepassing van de methode in de praktijk is dat wordt gewerkt in kleine groepen van direct-belanghebbende bewoners. In de groep wordt men geconfronteerd met de woonwensen en leefwijze van anderen. Huishoudens verschillen niet alleen in grootte en samenstelling maar ook in levensstijl. Dit blijkt uit de verschillende eisen die zij aan de gebouwde omgeving stellen. Door samen te werken aan een programma komt een groepsproces op gang. Gebleken is dat hiervan meestal een sterk motiverende invloed uitgaat. Wanneer het groepsproces niet goed op gang komt, of wanneer er groepsconflicten ontstaan die niet opgelost kunnen worden, zal men ook niet meer samen kunnen werken aan de ontwikkeling van een woonbuurt. Het groepsproces is dus een belangrijk onderdeel van de methode. Hier-

mee zal men zowel bij het samenstellen als het begeleiden van groepen rekening moeten houden.

De besluitvorming

Voor het goed functioneren van bewonersgroepen is het van belang dat duidelijk is welke bevoegdheden iedere participant heeft. In principe zijn er twee niveaus van besluitvorming, namelijk het niveau van de bewoner en het niveau van de bewonersgroep. De bewoner vertegenwoordigt een huishouden en de bewonersgroep een aantal huishoudens. In principe wordt ervan uitgegaan dat elk huishouden zeggenschap moet hebben in beslissingen over zijn huis en medezeggenschap in beslissingen over zijn directe woonomgeving. In het laatste geval ligt de zeggenschap bij de bewonersgroep. Het in praktijk brengen van dit principe betekent een zeer ingrijpende verandering van bestaande verhoudingen in het bouwproces. Tot dusver is het slechts mogelijk genoemd principe van besluitvorming als doelstelling te hanteren en er naar te streven de zeggenschap van het huishouden te vergroten.

Zoals vermeld gaan we ervan uit dat een deelnemer aan een inspraakgroep zijn huishouden vertegenwoordigt. De vraag is in hoeverre één persoon een huishouden werkelijk kan vertegenwoordigen. Het huishouden is een groep met een eigen machtsstructuur. Bovendien verschillen woonbehoeften van de verschillende huisgenoten, afhankelijk van leeftijd, geslacht, persoonlijke kenmerken, positie in de groep e.a. Het is de vraag of het mogelijk is dat één persoon de opvattingen van alle huisgenoten herkent, goed weergeeft, en er voldoende gewicht aan toekent wanneer er prioriteiten worden gesteld. Dit probleem kan gedeeltelijk worden ondervangen door deze huisgenoten in de inspraakmethode te betrekken. Men kan er bijvoorbeeld voor zorgen dat activiteitenlijsten en relatieschema's thuis worden opgesteld. Op dit punt is op bescheiden schaal geëxperimenteerd, maar nog geen onderzoek gedaan. Door gebruik te maken van kennis over besluitvormingsprocessen binnen huishoudens zou dit aspect van de methode beter uitgebouwd kunnen worden.

Ervaringen met de structuurmodelmethode zijn positief wat betreft het realiseren van het procesdoel de bewustwording. Mensen ontdekken dat ze inderdaad in staat zijn hun woonwensen kenbaar te maken. Hierdoor groeit de motivatie om in het bouwproces de rol van opdrachtgever te vervullen. Er is onderzoek nodig om de effectiviteit van de toepassing van de structuurmodelmethode in de praktijk te toetsen aan de doelstellingen.

HET AFSTEMMEN VAN DE STRUCTUURMODELMEETHODE OP HET BOUWPROCES

Het toepassen van de methode in het bouwproces blijkt veel problemen op te leveren. Conflicten doen zich voor bij het onderling afstemmen van structuurmodel- en ontwerpmethoden en bij de democratisering van het bouwproces, wanneer de opdrachtgeverspositie van de bewoner niet wordt erkend.

Het afstemmen van de methode op het ontwerpproces

In de paragraaf over het relatieschema is aangegeven dat in deze fase van de methode belangrijke informatie wordt verzameld voor het ontwerpproces. Deze informatie wordt neergelegd in een programma dat bestaat uit een visueel deel, namelijk het relatieschema en een verbaal deel, namelijk een geschreven stuk waarin de programmapunten zijn opgenomen die niet uit het relatieschema zijn af te leiden. Wanneer het overleg tussen bewonersgroep en ontwerper rechtstreeks plaatsvindt kan de groep zonodig een mondelinge toelichting op het programma geven. In grote projecten waar een aantal bewonersgroepen moet samenwerken met één ontwerpteam is deze rechtstreekse manier van mondelinge informatie-overdracht aan de ontwerper niet meer mogelijk. Er moet een extra fase aan het overleg worden toegevoegd waarin de bewonersinformatie wordt verzameld en toegankelijk wordt gemaakt voor het ontwerpteam. Wanneer op deze schaal wordt gewerkt met relatieschema's is het nodig dat de regels voor het ontwikkelen en interpreteren van relatieschema's zo consistent zijn dat mondelinge toelichting overbodig is. Voorts zal voor projecten waarin verschillende bewonersgroepen participeren, een methode ontwikkeld moeten worden om de informatie uit de verschillende relatieschema's te verzamelen tot kleinst gemene veelvoud van bewonerswensen. De opgave is dit wensenpakket zo te presenteren, dat een ontwerpteam er mee kan werken. Dit team zal een beperkte serie ontwerpen, respectievelijk ontwerpvarianten, moeten ontwikkelen waarbinnen de verscheidenheid van bewonerswensen zo goed mogelijk wordt gehonoreerd. Elke bewoner kan dan op basis van zijn eigen relatieschema nagaan of er een reële keuze voor hem bij is. Op dit gebied is onderzoek in voorbereiding.

De democratisering van het bouwproces

Het ontwikkelen en verbeteren van de structuurmodelmethode is op zich zelf geen garantie voor democratisering van het bouwproces. In bestaande besluitvormingsprocedures speelt de zeggenschap van bewoners nauwelijks een rol, ondanks het feit dat het recht op inspraak van de bevolking formeel wel wordt erkend. Maatregelen die tot doel hebben bestaande procedures hierop af te stemmen, zijn echter gebaseerd op een opvatting over inspraak, die niet veel verder gaat dan het erkennen van een recht op meepraten (HOORN, 1975). Op de te nemen beslissingen kan de bewoner alleen invloed uitoefenen via zijn vertegenwoordigers in de officiële bestuursorganen, zoals gemeenteraad en provinciale staten. Bovendien worden vele, voor de bewoner relevante, beslissingen door de deskundigen en de ambtenaren – de zogenaamde vierde macht – genomen. Om de zeggenschap van de bewoner te kunnen bevorderen zal een herziening van de besluitvormingsprocedure noodzakelijk zijn. In verschillende publikaties is een herstructurering van de besluitvorming uitgewerkt, die het vergroten van de zeggenschap van de bewoner tot doel heeft (Woning en Woonmilieu, 1971; VAN DAM, 1975a).

Herstructurering van de besluitvorming vooronderstelt niet alleen een herverdeling van de zeggenschap ten gunste van de bewoner, het moet ook te verwezenlijken zijn

in het bouwproces. Dit vraagstuk is eveneens in studie. Wij noemen enkele voorbeelden.

- Het herstructureren van het ontwerpproces met het doel de positie van elke participant in het proces te verduidelijken, en om vast te kunnen stellen wie zeggenschap respectievelijk medezeggenschap of inspraak heeft, waarover en op welk moment (Stichting Architecten Research (S.A.R.), zie bijvoorbeeld HABRAKEN, 1971).
- Het scheppen van mogelijkheden waardoor de bewoner zelf de gebouwde omgeving kan aanpassen aan veranderende woonwensen (PRIEMUS, 1968; Handboek Ontwikkelingscyclus Laagbouw, 1974). Voor de veranderbaarheid van de gebouwde omgeving zal het juridisch kader waarbinnen gewerkt wordt eveneens moeten veranderen, zoals subsidievoorwaarden, bouwvoorschriften en huurcontracten. De ontwikkeling van bouwkundige mogelijkheden voor aanpassing zal juridisch begeleid moeten worden. Door bouwkundige en juridische vrijheden te scheppen geeft men de bewoner ook enige vrijheid om zelf te bepalen voor welke veranderingen hij tijd, geld en moeite over heeft.

Ook al worden er instrumenten ontwikkeld om de bewoner meer zeggenschap te geven over het tot stand komen van de gebouwde omgeving, dan wil dat nog niet zeggen dat er in het bouwproces gebruik van wordt gemaakt. Hiervoor zullen de posities van de erbij betrokken partijen moeten veranderen. Dit zal alleen gebeuren wanneer er een zeer duidelijk op deze verandering gericht beleid wordt gevoerd. Een dergelijk beleid zal moeten inhouden dat de positie van de bewoner wordt versterkt. In het voorgaande is vooral aandacht besteed aan het handelen van huishoudens ten behoeve van de eigen woonsituatie. Dit zal alleen betrekking kunnen hebben op de laatste fasen van het bouwproces, namelijk participatie van direct belanghebbende bewoners bij het uitwerken van een bestemmingsplan en zeggenschap van de bewoners bij het gebruik en beheer van de gebouwde omgeving. Om de vrijheid van handelen van individuele huishoudens te bevorderen zal dit bewonersbelang op alle niveaus van besluitvorming behartigd moeten worden.

In projecten voor bewonersparticipatie loopt men aan tegen beperkingen, die uit het oogpunt van bewonersvrijheid disfunctioneel zijn, en die alleen op langere termijn door structurele maatregelen gewijzigd kunnen worden. Eerder noemden wij bijvoorbeeld de zgn. haalbaarheid van de wensen van bewoners in het bouwproces. Deze wordt bepaald door de beslissingen die in het gehele systeem van de volkshuisvesting tot stand komen, dat wil zeggen zowel de besluitvorming in het bouwproces als in het beleid op diverse niveaus. Er komen ontwikkelingen op gang die een bijdrage kunnen leveren aan de democratisering van de volkshuisvesting, zoals:

- activiteiten gericht op maatschappelijk-politieke democratisering (Werkgroep 2000);
- onderzoek naar het functioneren van het bouwproces (BURIE, 1977);
- ontwikkelen van ontwerp- en bouwmethoden (S.A.R.; Handboek Ontwikkelingscyclus Laagbouw, 1974);
- behartiging van de belangen van kopers en huurders (Vereniging Eigen Huis, Ver-

eniging van huurdersbelangen, wetswinkels, Nederlandse Consumentenbond).

Activiteiten die tot doel hebben de belangen van de bewoner of de consument te behartigen ontwikkelen zich nog te incidenteel. Er ontbreken organisaties waarop bewonersgroepen kunnen terugvallen voor informatie en vooral ook voor belangenbehartiging. De consument zal zich moeten organiseren en vakmensen moeten aantrekken die in zijn opdracht zijn belangen behartigen in de beleidsvoorbereiding en die bijvoorbeeld onderzoek doen om effectieve participatiemethoden te ontwikkelen, etc. Hier en daar gebeurt er iets op dit gebied zoals:

- de in het kader van het project Woning en Woonmilieu ontwikkelde voorwaarden voor cascobouw, waarbij in samenwerking met de lokale en de landelijke overheid is gezocht naar een reële aanpassing van bouwvoorschriften (niet gepubliceerd);
- een keukenonderzoek dat op initiatief van de Vrouwenadviescommissies voor de Woningbouw is uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de stichting C.O.W.O.M. (Coördinatie Ontwikkeling Woning en Omgeving);
- de door het Voorlichtingsinstituut voor het Gezinsbudget ontwikkelde referentiebudgetten die inzicht geven in de bestedingsmogelijkheden van huishoudens met een minimuminkomen. Dit zijn relevante gegevens om aanvaardbare woonkosten te berekenen;
- de activiteiten van de Nederlandse Consumentenbond op het gebied van huur- en koopcontracten;
- het initiatief tot oprichting van een woonecologisch centrum voor dienstverlening aan de bewoner (VAN LEEUWEN, 1969).

Een goed gecoördineerd consumentenbeleid dat aansluit op de vraag van bewoners zou de positie van de consument in het bouwproces en op de woningmarkt versterken en daarmee voor huishoudens de omstandigheden verbeteren om hun woonsituatie af te stemmen op hun verzorgingsstandaard.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BURIE, J. B. 1977. Een model voor bewonersparticipatie in het bouwproces uitgetest. In: Handboek Bouwen en Wonen 3.3. Bur. 1-22.
- DAM, H. VAN. 1975a. Inspraak, erkennen of gedogen. Stichting C.O.W.O.M. Rotterdam. Ook bewerkt als artikel: J. M. VAN DAM. 1976. Inspraak en bewonersparticipatie; positiebepaling van de consument. In: Handboek Bouwen en Wonen 3.3. Dam. 1-30.
- DAM, J. M. VAN. 1975b. Vrijheid, ongelijkheid en zeggenschap. Inleiding Symposium Samen Wonen Wageningen.
- HABRAKEN, N. J. 1971. S.A.R.-methodiek; reorganisatie bouwproces. Industrieel Bouwen 8, nrs. 5, 6 en 7.
- Handboek Ontwikkelingscyclus Laagbouw. 1974. Stichting C.O.W.O.M. Rotterdam.
- Handleiding K.B. praktikum Ecologie van het Wonen. 1976. Wageningen.
- HOORN, H. P. G. 1975. Inspraak in gemeentelijk ruimtelijk beleid. Samson/Bouwcentrum Rotterdam.
- LEEUWEN, H. VAN. 1969. Een ecologische benadering van de verantwoordelijkheid van de mens

- voor zijn gebouwde ruimtelijke omgeving. In: *De mens in de stad van de mens*. Samson. Alphen aan de Rijn.
- LEEUWEN, H. VAN. 1975. The ecology of habitat. *NUFFIC bulletin* 19, nr. 1.
- PENNARTZ, P. J. J. 1970. Een beoordelingstechniek ten behoeve van het stedenbouwkundig onderzoek. *Sociologische Gids* 17, nr. 2, pp. 107-114.
- PRIEMUS, H. 1968. *Wonen, creativiteit en aanpassing*. Rotterdam (diss.).
- Symposium Verslag. 1977. Symposium Samen Wonen (sept. 1975). Wageningen.
- VEER-BOS, M. J. TER, M. F. DE WAARD-DIJKSTRA en K. E. HEIJERS. 1972. Project Oostermeent. Deel I, II en III. Publikatie nr. 19 afd. de Woning en haar Bewoning. Landbouwhogeschool Wageningen.
- VISSER, C. W. 1975. *Leven, zorgen, wonen*. Inleiding Symposium Samen Wonen. Wageningen.
- Woning en Woonmilieu. 1971. Informatiebulletin II. Uitgave Provincie Zuid-Holland. Den Haag.
- Woning en Woonmilieu. 1974. Informatiebulletin III. Uitgave Provincie Zuid-Holland. Den Haag.
- ZWANENBURG, B. 1976. *Het structuurmodel als woonekologische benaderingswijze*. Doctoraalscriptie Utrecht.

HET CENTRAAL WONEN-EXPERIMENT IN DE HILVERSUMSE MEENT

B. E. T. A. KESLER

Vakgroep Wonen, Landbouwhogeschool

SUMMARY

The concept of 'Centraal Wonen' has the following meaning:

- dwelling in a block with a number of communal facilities, established and managed by the dwellers;
- possibilities for mutual help and social contact;
- every household group remains independent;
- the household groups participating are heterogeneous in composition, age, income and occupational background.

In the 'Hilversumse Meent' a building project has been realized consisting of fifty dwellings with a central meeting place, youth club, hobby space, guest rooms and sauna for the whole community, and a dining-kitchen for clusters of four to five dwellings.

This experimental project is being evaluated in three subsequent phases by the Departments of Home Economics and Ecology of Dwelling of the Agricultural University of Wageningen. The evaluation tries to gain more insight into:

- the relationship between household group, daily domestic care, built environment and external factors;
- the function of communal facilities for social contacts and mutual help between household groups which do not lose their independence;
- the establishment and management of collective facilities in joint responsibility;
- the positive and negative experiences of a more communal way of living;
- the effectiveness of the (spatial) means employed.

INLEIDING

Verschillende ontwikkelingen in de naoorlogse samenleving hebben geleid tot het zoeken naar andere samenlevingsvormen naast het gezin. Wetenschappelijke belangstelling hiervoor blijkt uit twee recente publikaties over communes (CRAMWINCKEL-WEEDA, 1976; VAN USSEL, 1977). Eén van de bewegingen waarin sprake is van het zoeken naar een andere woon- en leefwijze, is 'Centraal Wonen'. In de Hilversumse Meent is voor het eerst een complex woningen gerealiseerd op basis van het Centraal Wonen-idee. Vanuit de huishoudwetenschappen vindt een evaluatie-onderzoek naar dit woon- en leefexperiment plaats.

Het idee 'Centraal Wonen' dateert van 1969 en houdt in dat zelfstandige huishoudens van gevarieerde samenstelling wonen in een complex met een aantal gemeenschappelijke voorzieningen, die door de bewoners zelf gesticht en beheerd wor-

den, met als doel het scheppen van mogelijkheden voor de uitbreiding van contacten en onderlinge hulp.

In dit artikel wordt ingegaan op het ontstaan van het Centraal Wonen-experiment in de Hilversumse Meent. Vervolgens wordt de opzet van het evaluatie-onderzoek beschreven. Tot slot wordt op de betekenis van dit experiment ingegaan.

CENTRAAL WONEN

Algemene doelstellingen

In 1969 werd het idee 'Centraal Wonen' door Lies van der Donk gelanceerd met de vraag: 'Wie ontwerpt een wooneenheid met een centrale keuken en eetzaal, een centrale wasserij, een kinderkresje, studieruimte, gezamenlijk te gebruiken logeerkamers en daarboven of daaromheen eigen kleine wooneenheden voor elk gezin: een woonkamer, wat slaapkamers, een piepklein keukentje, een douche en een toilet?' (ZEESTRATEN, 1976). Achtergrond voor die vraag was haar behoefte om gezinszorg te combineren met werk buitenshuis, waarbij zij zich voor talloze problemen geplaatst zag: opvang van kinderen tussen de middag, na school en op vrije dagen; verzorging bij ziekte, etc. Zij zag, dat andere moeders tegen dezelfde problemen aanliepen en een geïsoleerd bestaan leidden, en dat kinderen in een klein gezin weinig contacten hadden. Ook andere in de samenleving geïsoleerde groepen, zoals alleenstaanden, bejaarden en niet-gezinshuishoudens, hadden met praktische problemen te kampen, waarvoor onderlinge hulpverlening een oplossing zou kunnen bieden.

Er werden via de pers geïnteresseerden opgeroepen om over het idee te discussiëren. In deze discussies werd steeds uitgegaan van zelfstandige huishoudens. Er werden studiegroepen opgericht voor de uitwerking van plannen en regionale contact-adressen dienden voor de opvang van belangstellenden.

In 1971 werd de Landelijke Vereniging Centraal Wonen opgericht. De doelstelling van de vereniging werd als volgt geformuleerd: 'Het stichten van woongemeenschappen met tenminste het volgende gemeen:

- centrale voorzieningen die de bewoners zelf stichten, beheren en gebruiken;
- verantwoordelijkheid voor de centrale voorzieningen en de algemene gang van zaken bij de gezamenlijke bewoners;
- deelnemende personen en huishoudens behouden hun zelfstandigheid en vrijheid;
- gelegenheid voor een verdere uitgroei van gezelligheid, ontmoeting en solidariteit;
- zoveel mogelijk maatschappelijke groepen in de woongemeenschap vertegenwoordigd;

om daarmee een bijdrage te leveren aan maatschappelijke herintegratie en te voorzien in de geschakeerde woonbehoeften van mensen' (ZEESTRATEN, 1976).

De motieven om deel te nemen aan Centraal Wonen-groepen zijn te vinden in de verslagen van de diverse groepen. Deze motieven zijn onder te brengen in drie categorieën:

1. dagelijkse verzorging: 'burenhulp' en 'flexibiliteit' in de opvang van verzorgende taken;
2. sociaal contact: 'opheffing van het isolement van het kleine gezin', 'opheffing eenzaamheid', 'individuele ontplooiing en onderling contact', 'grotere opvoedingsmogelijkheden voor kinderen', 'openheid naar de buurt';
3. maatschappij-hervorming: 'een plaats in de samenleving voor het niet-gezins-huishouden', 'integratie van zoveel mogelijk groepen die heterogeen zijn ten aanzien van inkomen, maatschappelijke positie, huishoudensamenstelling, leeftijd', soms ook ten aanzien van 'nationaliteit en validiteit', 'bevorderen van emancipatie (van vrouw en kind)', 'gemeenschappelijk verantwoordelijkheid dragen voor de eigen woonomgeving' (HOGENBOOM-KESLER, 1975).

Bij de diverse pogingen om het Centraal Wonen-idee te realiseren botste men op tegen de voorschriften op het gebied van de volkshuisvesting, welke in de regel op het gezin en het privé-bezit zijn afgestemd. Ondanks een door C.R.M. gefinancierde begeleiding van de Landelijke Vereniging Centraal Wonen slaagden verschillende regionale groepen er niet in de ambtelijke, juridische en financiële barrières te doorbreken. Zij verdwenen doordat het uitzicht op realisering te zwak was of ontbrak (THISSEN, 1972).

Het Centraal Wonen-experiment in de Hilversumse Meent

De Gooise regionale werkgroep is vanaf 1971 werkzaam onder het motto 'samen doen wat samen kan, daardoor meer tijd voor jezelf en anderen'. Mensen leerden elkaar kennen via bijeenkomsten die in de kranten werden aangekondigd. In 1972 wordt de Stichting Centraal Wonen Oosterveen door deze groep opgericht, later omgezet in de Stichting Centraal Wonen Hilversumse Meent met dezelfde doelstellingen als de Landelijke Vereniging (Statuten Stichting Centraal Wonen, 1972). Het is de eerste groep die de bouw van een wooncomplex op basis van het Centraal Wonen-idee heeft weten te realiseren. Het project Centraal Wonen Hilversumse Meent heeft van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in augustus 1976 het predicaat 'Experimenteel Woningbouwproject' gekregen.

De geschiedenis van het project laat een wisselwerking zien tussen groepsproces, bouwproces en externe invloeden. Hier volgen enige gegevens over dit proces, ontleend aan de archiefstukken van de groep.

De Gooise regionale werkgroep is tijdens een participatieprocedure voor bouwplannen in de Oosterveen gestart met het formuleren van een programma van woonwensen en woonvoorkeuren (TER VEER-BOS *et al.*, 1972). Daar werd de behoefte aan collectivisering uitgesproken op twee niveaus, namelijk een totale woongemeenschap van circa 150 personen met kleinere woongroepen van circa 15 personen. De gemeente Blaricum bleef vaag over de termijn waarop realisering mogelijk was, om welke reden met de gemeente Hilversum contact gezocht werd.

Het uitblijven van beslissingen over de realiseringskansen (bijvoorbeeld met betrekking tot de opdrachtgever, de subsidie van het Ministerie van Cultuur, Recreatie

en Maatschappelijk Werk, de goedkeuring van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening) had tot gevolg dat leden van de groep afzagen van deelname en nieuwe mensen in de groep werden opgenomen. Het laatste werd in zekere zin moeilijker naarmate de bestaande, sterk gemotiveerde groep hechter werd.

Tijdens het realiseringsproces werden achtereenvolgens beslissingen genomen over de vorm en de uitwerking van de principes van gemeenschappelijkheid. Ten gevolge van verschillen in opvatting deden zich spanningen in de onderlinge betrekkingen voor. Vooral de samenstelling van de woongroepen werd als een probleem ervaren. Om deze reden ontstond binnen de groep de behoefte aan deskundige begeleiding van buitenaf. Bij meerderheidsbesluit werd een procesbegeleider aangetrokken. Deze persoon begeleidt de opname van nieuwe mensen in de groep en de samenstelling van de woongroepen.

Het bouwontwerp van het Centraal Wonen-complex, ontwikkeld op basis van het programma van eisen van de groep, bleek te duur te zijn voor de gesubsidieerde, sociale woningbouw. Door deze problemen van financiering en goedkeuring ontstond ongeveer een jaar vertraging.

Het uiteindelijk gerealiseerde wooncomplex, uitgevoerd in laagbouw, omvat 50 woningen van verschillende grootte en een aantal gemeenschappelijke voorzieningen. Deze bestaan voor de totale woongemeenschap uit: een grote ontmoetingsruimte met tuin, jeugdhonk, hobbyruimte, sauna en drie logeerkamers; en voor iedere woongroep uit: een kook-eetruimte, een was-bergruimte en een dakterras.

De indeling van de woningen is zoveel mogelijk door de bewoners zelf bepaald met keuzemogelijkheden voor boven of beneden wonen en slapen, alsmede voor het al of niet scheiden van het wonen, koken en eten.

Tabel 1. Samenstelling van huishoudens in de Centraal Wonen-groep Hilversumse Meent (1-4-1977), vergeleken met de bevolking van Nederland (1971)

Samenstelling van huishoudens	Nederland ¹	Centraal Wonen-groep Hilversumse Meent	
	%	%	abs. aantal
paar met kinderen	50	32	16
paar met kinderen en anderen	3	—	—
paar	21	20	10
paar met anderen	1	—	—
één-oudergezinnen ²	5	28	14
niet-gezinshuishoudens ²	3	4	2
alleenstaanden	17	16	8
totaal	100	100	50

¹ Bron: Volkstelling 1971 (ontleend aan BEUCKENS-VRIES, 1978);

² De één-oudergezinnen en de niet-gezinshuishoudens in de volkstelling van 1971 omvatten ook concubinaten. In de Centraal Wonen-groep zijn concubinaten als paren geteld; de kamerbewoners die samen in een huis wonen, zijn als niet-gezinshuishoudens geteld (en dus niet als alleenstaanden).

De samenstelling van de eerste groep bewoners is in tabel 1 weergegeven. Ter vergelijking is de samenstelling van alle huishoudens in Nederland ook in tabel 1 opgenomen. De samenstelling van de Centraal Wonen-huishoudens duidt op een vrij heterogene groep, hetgeen in overeenstemming is met het nagestreefde doel. In vergelijking met de Nederlandse situatie blijkt het aantal één-oudergezinnen relatief hoger en het aantal paren met kinderen relatief lager. De verhouding tussen huishoudens met en zonder kinderen (60:40) komt ongeveer overeen met die in de Nederlandse bevolking als geheel (57:43).

EVALUATIE-ONDERZOEK VAN HET CENTRAAL WONEN-EXPERIMENT IN DE HILVERSUMSE MEENT

Het predicaat Experimenteel Woningbouwproject werd aan het project Centraal Wonen Hilversumse Meent toegekend met betrekking tot vormgevingsaspecten en maatschappelijke aspecten van het experiment. Op grond hiervan werd extra subsidie verleend voor het bouwproject en een evaluatie-onderzoek. De Centraal Wonen-groep heeft zich vanaf het begin uitgesproken voor een dergelijk onderzoek, opdat opgedane ervaringen voor anderen toegankelijk zouden worden. Vanuit de vakgroepen Ecologie van het Wonen en Huishoudkunde van de Landbouwhogeschool is in 1975 contact met de groep gelegd.

Doel van het onderzoek

Doel van het onderzoek is het verkrijgen van inzicht in de onderlinge samenhang en beïnvloeding tussen huishouden, dagelijkse verzorging en gebouwde omgeving bij niet-cyclische veranderingen op deze drie deelterreinen. Onder niet-cyclische veranderingen verstaan we de niet met de gezinsfase samenhangende veranderingen in een huishouden, bijvoorbeeld verhuizing, verandering arbeidssituatie, het ontstaan van invaliditeit.

De onderzoekssituatie is gunstig omdat de volgende aspecten aanwezig zijn:

1. een groep mensen gaat vrijwillig en bewust zijn leef-, verzorgings- en woonsituatie veranderen;
2. de groep is gemotiveerd voor onderzoek;
3. zowel de uitgangssituatie als de nieuwe situatie kunnen worden bestudeerd.

Ongunstig voor het onderzoek, maar inherent aan het uitgangspunt van Centraal Wonen, is de heterogeniteit en de beperkte grootte van de groep.

De probleemstelling is als volgt omschreven:

1. Van welke aard zijn de motieven en doelstellingen van de leden van de Centraal Wonen-groep in de Hilversumse Meent om hun leef- en woonwijze te wijzigen van 'autonoom' naar 'collectief'?
2. In welke mate gaat de ontwikkeling van de te realiseren leef- en woonwijze parallel aan de doelstellingen van de gehele groep en van die van de afzonderlijke huishoudens?

3. In welke mate zijn de door de Centraal Wonen-groep 'ontworpen' ruimtelijke condities bevorderend en/of belemmerend voor realisering van de doeleinden van de groep en die van de afzonderlijke huishoudens? (BACKUS en HOGENBOOM-KESLER, 1976).

Opzet van het onderzoek

Omdat op bovengenoemd terrein nog weinig onderzoek is verricht, zal het onderzoek een beschrijvend en hypothese-vormend karakter hebben.

Het verzamelen van gegevens geschiedt door middel van een interview, een tijdbestedingsonderzoek en plattegrondstudies, te houden in drie fasen. De eerste fase (oktober 1976) had betrekking op de voormalige woon- en leefsituatie van de huishoudens. De tweede en derde fase (respectievelijk oktober 1977 en 1978) betreffen de evaluatie van de nieuwe situatie en vinden plaats een half, respectievelijk anderhalf jaar nadat het Centraal Wonen-complex wordt bewoond. De te verzamelen gegevens zijn:

- samenstelling en kenmerken van de huishoudens;
- sociale, verzorgende en ruimtelijke activiteiten;
- motieven in de uitgangssituatie om een meer collectieve woon- en leefwijze aan te gaan;
- waarden, normen en verwachtingen ten aanzien van sociale relaties, dagelijkse verzorging en woonomgeving;
- problemen die zich in de nieuwe situatie voordoen met betrekking tot sociale contacten, dagelijkse verzorging en/of woonomgeving en de oplossingen die de huishoudens daarvoor zoeken;
- waardering van de nieuwe leefwijze en de woonomgeving.

Gedurende alle onderzoeksfasen zal het huishouden de onderzoekseenheid blijven. Gezien de doelstelling van de groep wordt verwacht dat het huishouden ook gedurende de realisering van het project als onderzoekseenheid herkenbaar blijft. De interviews zijn in het algemeen beperkt tot de volwassenen in de huishoudens. Niet voorzien kan worden hoeveel veranderingen er binnen de Centraal Wonen-groep zullen optreden in de onderzoeksperiode. Ten aanzien van de nieuwkomers zal, met een fase verschil, hetzelfde onderzoeksstramien gevolgd worden als voor de blijvers. Degene die het project verlaat, zal naar de redenen van vertrek gevraagd worden.

BETEKENIS VAN HET EVALUATIE-ONDERZOEK VAN HET CENTRAAL WONEN-EXPERIMENT

Het object van onderzoek werd onderscheiden in drie elementen: het huishouden, de dagelijkse verzorging en de gebouwde omgeving. Het experiment wordt daarom vanuit drie deelwetenschappen binnen de huishoudwetenschappen benaderd, namelijk de gezinssociologie, de huishoudkunde en de ecologie van het wonen.

Plaatsbepaling vanuit de gezinssociologie

In de sociologische plaatsbepaling beperken we ons tot een beschouwing over de betekenis van Centraal Wonen voor de 'functies' van het huishouden. Deze functies kunnen ook worden aangeduid met de begrippen 'activiteitencomplex' of 'takenpakket'. Omdat ons geen functie-omschrijving voor het huishouden bekend is, leiden we de functies hier af uit functie-omschrijvingen voor het gezin. In de gezinssociologie zijn verschillende omschrijvingen van functies voor het gezin gegeven. KOOY (1967) heeft een overzicht gegeven van de omschrijvingen van Kooy, Saal en Ischwaran, die verschillen zowel in aantal als in prioriteitstelling van gezinsfuncties. Op basis daarvan komen we tot de volgende opsomming van tien functies van het gezin in een willekeurige volgorde: seksuele; procreatieve; opvoedkundige en socialiserende; economische (productieve en consumptieve); affectieve; religieuze; statustoekennende; fysiek-verzorgende; beschermende; en recreatieve.

De gezinsfuncties gelden niet voor alle typen van huishoudens. Het is mogelijk dat in andere typen van huishoudens functies vervuld worden, die niet in de bovengenoemde opsomming van gezinsfuncties genoemd zijn. Onzes inziens zou zelfontplooiing eveneens als functie van het primaire sociale verband kunnen worden beschouwd. De in de gezinssociologische opsomming genoemde religieuze functie kan gezien worden als een onderdeel van zelfontplooiing en we geven er de voorkeur aan om in het activiteitencomplex van het gezin de religieuze functie te vervangen door de meer algemene ontplooiingsfunctie.

Voor de huishoudkunde lijkt het ons van belang twee onderscheidingen aan te brengen. Ten eerste een onderscheid tussen functies die aan ieder huishouden kunnen worden toegekend, de 'algemene functies', en functies die aan een bepaalde samenstelling en/of doelstelling van het huishouden gekoppeld zijn, de 'specifieke' functies. Ten tweede een onderscheid in functies ten behoeve van de 'materiële' en van de 'immateriële' behoeften (SPIJKERS-ZWART, 1973; BACKUS, 1978).

In schema 1 wordt een overzicht gegeven van het activiteitencomplex van het huishouden tesamen met de bijdrage die Centraal Wonen beoogt te geven aan de functies van het huishouden. Eén van de doelstellingen van Centraal Wonen is het behoud van zelfstandigheid en vrijheid van de deelnemende personen en huishoudens. Geen van de huishoudenfuncties, die in het schema onderscheiden zijn, wordt door de groep overgenomen. Centraal Wonen beoogt veeleer een aanvulling te geven op alle 'algemene functies' en op sommige 'specifieke functies', zoals op de opvoedkundige en socialiserende functie van het huishouden. Geen aanvulling wordt beoogd voor de seksuele en procreatieve functie.

De in het schema genoemde bijdragen van Centraal Wonen, bijvoorbeeld opvang bij ziekte, opvang van kinderen, meer ontmoetings- en ontspanningsmogelijkheden, zullen niet voor iedere categorie van huishoudens van even groot belang zijn. De omvang van de bijdrage zal onder meer samenhangen met het type, de grootte en de samenstelling van het huishouden en de daaraan inherente functies; het aantal beschikbare voorzieningen en middelen; en de mate waarin van voorzieningen en mid-

Schema 1. Beoogde bijdrage van Centraal Wonen aan het activiteitencomplex van het huishouden, gerelateerd aan de functies van het huishouden

Functies van het huishouden	Beoogde bijdrage van Centraal Wonen aan het activiteitencomplex van het huishouden
Algemene functies ten behoeve van materiële behoeften:	
- fysiek-verzorgende	<ul style="list-style-type: none"> - opvang hulpbehoevenden (kinderen, zieken, bejaarden) - tijdelijke verzorging planten en huisdieren - efficiënte verzorging van de maaltijden - efficiënte verzorging van de was
- economische (productieve en consumptieve)	<ul style="list-style-type: none"> - woonkosten naar draagkracht - buitenshuis werken van moeders - aanschaf apparatuur en gereedschap - ruil van kleding en speelgoed - gemeenschappelijk gebruik vervoermiddelen - doe-het-zelfproductie (bijv. inrichting huis)
- beschermende	<ul style="list-style-type: none"> - bewaking van (kleine) kinderen, bejaarden en zieken
Algemene functies ten behoeve van immateriële behoeften	
- affectieve	<ul style="list-style-type: none"> - ontmoeting met andere mensen - hechtere onderlinge contacten - tijdelijke opvang van anderen (logees)
- recreatieve	<ul style="list-style-type: none"> - gezelligheid en ontspanning - gevarieerde omstandigheden (personen, ruimten)
- statustoekennende	<ul style="list-style-type: none"> - herkenbare woonsituatie - herkenbare sociale groep - eigen gewenst sociaal gedrag
- ontplooiing	<ul style="list-style-type: none"> - tijd vrijmaken voor individuele activiteiten - persoonlijke contacten dicht bij huis - eigen problemen verwerken met hulp van anderen - verminderde binding aan eigen huis en huishouden
Specifieke functies ten behoeve van immateriële behoeften	
- seksuele	<ul style="list-style-type: none"> - geen
- procreatieve	<ul style="list-style-type: none"> - geen
- opvoedkundige en socialiserende	<ul style="list-style-type: none"> - veelzijdiger ontwikkelingskansen voor kinderen - delen van verantwoordelijkheid - bespreekmogelijkheden van opvoedingsproblemen
- overige (bijv. maatschappelijke)	<ul style="list-style-type: none"> - voorbeeld van een geïntegreerde leefwijze voor een verscheidenheid van huishoudens

delen buiten het huishouden gebruik gemaakt kan worden. Het aantal aanwezige personen en hun mobiliteit zijn evenzeer bepalend voor de mogelijkheden (BOELMANS-KLEINJAN en BEUCKENS-VRIES, 1976). Verwacht mag worden dat de beoogde bijdrage van Centraal Wonen van relatief veel betekenis is voor alleenstaanden en één-oudergezinnen en dat de aantrekkingskracht van het experiment voor deze huishoudens groter is dan voor andere. Tabel 1 lijkt dit te bevestigen. Een Centraal Wonen-experiment kan derhalve een bijdrage leveren voor (leden van) die huishoudens, gekenmerkt door een lage fysieke mobiliteit, sociaal isolement en kwetsbaarheid door gebrek aan opvangmogelijkheden.

Plaatsbepaling vanuit de huishoudkunde

In de huishoudkundige benadering staat de dagelijkse verzorging centraal. De dagelijkse verzorging is geen doel in zichzelf, maar staat in dienst van de eerder genoemde (materiële en immateriële) 'behoeften'.

Karakteristiek voor de dagelijkse verzorging is dat het uit een grote verscheidenheid van activiteiten bestaat, die sterk verbrokkeld in de tijd worden uitgevoerd en deels zijn gebonden aan een vast tijdstip van de dag, waardoor continuïteit is vereist. Tijdbestedingsonderzoeken in gezinnen laten zien dat de verzorger acht tot tien uur per dag nodig heeft voor deze activiteiten. Door de grote verscheidenheid en verbrokkeling van taken enerzijds en de immateriële aspecten, die naast de materiële aspecten kleven aan de verzorgende arbeid anderzijds, is de huishoudelijke arbeid moeilijk vergelijkbaar met bedrijfsmatige productie. Planning en efficiëntie worden belemmerd en/of gereduceerd door de individuele basis waarop de dagelijkse verzorging van een huishouden wordt verricht (ieder huishouden zijn eigen koffiepote) en het gebrek aan alternatieven voor de persoon van de verzorger. MEULENBELT (1975) wijst erop dat vrouwen belemmerd worden om aan het arbeidsproces en andere maatschappelijke activiteiten deel te nemen ten gevolge van de individuele huishoudvoering in onze maatschappij en dat efficiëntie in de dagelijkse verzorging kennelijk alleen van belang wordt wanneer er aantrekkelijke of noodzakelijke alternatieven zijn, bijvoorbeeld buitenshuis werken of studeren. Inderdaad blijken huisvrouwen die buitenshuis werken aanzienlijk minder tijd te besteden aan de dagelijkse verzorging dan vrouwen die niet buitenshuis werken en verkeren in vergelijkbare omstandigheden (VANEK, 1974).

Het motto van de Centraal Wonen-groep in de Hilversumse Meent: 'samen doen wat samen kan, daardoor meer tijd voor jezelf en anderen' heeft voor een belangrijk deel betrekking op de dagelijkse verzorging. Met andere woorden Centraal Wonen beoogt een deel van de dagelijkse verzorging vanuit de bestaande individuele huishoudingen te collectiviseren op het niveau van woongroep en totale woongemeenschap. Aan de hand van een vijftal aspecten van de huishouding: management, verzorgingsactiviteiten, aanwezigheid, rolverdeling en externe onderlinge hulpverlening, gaan we in op de betekenis van Centraal Wonen voor de dagelijkse verzorging. Daarbij gaan we niet in op aspecten van de kwaliteit van de verzorging en het inkomen.

Management

Een belangrijk aspect van de organisatie van de dagelijkse verzorging is de besluitvorming. Besluitvorming is een proces van afwegen van behoeften en middelen, waarbij rationele en irrationele argumenten een rol spelen en wat slechts ten dele bewust verloopt. Het proces is ingewikkelder naarmate de behoeften sterker uiteenlopen, het aantal beschikbare middelen groter is en het aantal personen met zeggenschap of macht groter is. Besluitvorming in het huishouden is in het algemeen moeilijk te achterhalen. Alleen voor belangrijke beslissingen is het overleg in het huishouden aanwijsbaar. Voor ons doel zijn we geïnteresseerd in de besluitvorming ten aanzien van het 'vrijwillig' uitbesteden van delen van de dagelijkse verzorging aan niet-leden van het huishouden. Men kan daarbij denken aan een betaalde hulp of oppas, aan familie of buren en maatschappelijke instellingen. In een heterogeen samengestelde Centraal Wonen-gemeenschap, welke op vrijwillige basis gevormd wordt met de mogelijkheid van medezeggenschap voor ieder deelnemend huishouden, is de besluitvorming over de gecollectiviseerde verzorging waarschijnlijk niet alleen bewuster, maar ook complexer. De complexiteit van de besluitvorming geldt niet alleen voor grote beslissingen, maar ook voor routine-activiteiten. Het belang van aandacht voor de besluitvorming met betrekking tot de dagelijkse verzorging komt ook uit onderzoek over de commune naar voren (CRAMWINCKEL-WEEDA, 1976). Het lijkt waarschijnlijk dat in Centraal Wonen het collectiviseren van een deel van de dagelijkse verzorging voor het individuele huishouden een grotere investering aan tijd en inspanning in het managementsaspect vraagt.

Verzorgingsactiviteiten

Het idee 'samen doen wat samen kan' is onder meer op het huishoudelijk werk toepasbaar. De omvang van het huishoudelijk werk kan per huishouden sterk uiteenlopen en hangt samen met de grootte en samenstelling van het huishouden, de beschikbare tijd en middelen, de woonsituatie en het nagestreefde verzorgingsniveau. De mate van efficiëntie welke wordt bereikt in de verzorgende arbeid, is afhankelijk van de soort activiteit. We willen hier onderscheiden:

- routine-activiteiten, die frequent voorkomen en die, wanneer men er eenmaal afspraken over gemaakt heeft, zonder uitvoerig overleg uitgevoerd kunnen worden;
- gelegenhedsactiviteiten, die niet zo frequent of regelmatig voorkomen, maar die wel zijn te voorzien. Hiervoor zijn ten dele principe-afspraken te maken, maar de uitvoering vraagt organisatie (bijvoorbeeld het regelen van oppas);
- onvoorziene activiteiten of veranderde situaties, waarvan de consequenties uit de reserve, door bezuiniging of door het aantrekken van hulp van buiten opgevangen moeten worden.

Waarden en normen zijn bepalend voor wat men vindt dat men collectief kan doen. Een Duits onderzoek laat zien dat ook de individuen binnen een woongemeenschap heel verschillende idealen hebben. Deze lopen uiteen van een grote mate van privacy tot een volledig gecollectiviseerde leefwijze (MEYER-EHLERS *et al.*, 1973).

Uit de doelstellingen en de bouwkundige en juridische realisering van het Centraal Wonen-project in de Hilversumse Meent komt een grote mate van privacy en een beperkte collectivisering als norm van de groep naar voren. Collectieve voorzieningen zijn aanwezig voor het gezamenlijk koken en eten per woongroep, maar dit is ook individueel mogelijk. In de meeste bestaande collectieve verzorgingssituaties, bijvoorbeeld een verpleeghuis, treedt specialisatie van de verzorging op. De arbeid wordt door verschillende personen uitgevoerd met gespecialiseerde kennis, vaardigheden en middelen. Bij een gedeeltelijk collectieve dagelijkse verzorging, zoals in Centraal Wonen, is in principe ook enige specialisatie en/of concentratie door te voeren met als doel of resultaat een efficiënter gebruik van tijd, kennis, vaardigheden en middelen. Binnen de woongroep of woongemeenschap zou dat bijvoorbeeld kunnen gelden voor: koken en inkopen doen, het naar school brengen van meerdere kinderen tegelijk, opvang van kinderen na school en van volwassenen na het werk, hulp bij huiswerk, gebruik van huishoudelijke apparatuur, verrichten van reparaties, etc. In het Centraal Wonen-project zijn dus verschillende mogelijkheden aanwezig, die in principe een meer efficiënte uitvoering van de verzorgende arbeid mogelijk maken. Voor routine- en gelegenhedenactiviteiten zou hierdoor een vermindering van besteding van tijd en/of middelen bereikt kunnen worden door verschuiving of concentratie van activiteiten naar tijd en plaats. Voor onvoorziene activiteiten zal dat waarschijnlijk in mindere mate het geval zijn, maar ligt de betekenis meer op het psychologische vlak, namelijk een geruststellend gevoel te weten dat er een 'tweede' front aanwezig is, met andere woorden dat er naast de deur mensen wonen die zo nodig bereid zijn bij te springen (zie ook VISSER, 1969, p. 11). De nieuwe situatie kent ook beperkingen voor een meer efficiënte arbeid. De verzorging wordt in Centraal Wonen over verschillende ruimten verdeeld. Dit kan invloed hebben op de tijd besteed aan verschillende activiteiten. Ten gevolge van de ruimtelijke loskoppeling van de was-, kook-, en woonruimte, is een combinatie van wassen, koken en assistentie verlenen bij het huiswerk van kinderen bijvoorbeeld niet mogelijk. De nieuwe situatie zou in dit opzicht voor sommige huishoudens een minder efficiënt gedrag tot gevolg kunnen hebben. Ook de verschillende sociale kaders kunnen invloed hebben op de efficiëntie van de huishoudelijke arbeid. Veel huishoudelijk werk is gekoppeld aan sociaal contact, bijvoorbeeld koffie zetten en koffie drinken; koken en eten. Behoud van deze koppeling van arbeid aan sociaal contact betekent dat aan collectivisering beperkingen kleven; men wil niet met iedereen koffie drinken of eten. Bovendien brengt het collectieve sociale contact een potentiële sociale controle met zich mee welke mogelijk een bedreiging vormt voor de onafhankelijkheid van individu en huishouden. Dit kan met betrekking tot sommige activiteiten een belemmering voor het streven naar collectivisering zijn.

Gezien de doelstelling van Centraal Wonen, die gericht is op sociaal contact met behoud van eigen identiteit, valt een vergaande collectivisering van de verzorgende arbeid niet te verwachten. Veranderingen zullen waarschijnlijk bestaan uit een verschuiving in het patroon van de tijdbesteding, wellicht ook uit een toename van het

aantal activiteiten en dientengevolge een toename van de totale tijd die wordt besteed aan verzorging. Een grotere doelmatigheid in de besteding van tijd en middelen zou bereikt kunnen worden op onderdelen, maar een drastische vermindering van de arbeidsbelasting lijkt in Centraal Wonen niet waarschijnlijk.

Aanwezigheid

Van belang voor de dagelijkse verzorging is het aanwezigheids- of bewakingsaspect (DOUMA, 1977). In sommige huishoudens speelt bewaking incidenteel een rol (bijvoorbeeld bij ziekte), in andere huishoudens speelt het continu mee, hetzij in een bepaalde gezinsfase (zoals in huishoudens met jonge kinderen of met minder valide bejaarden), hetzij altijd (bijvoorbeeld bij invaliditeit).

Het streven naar besparingen van tijd en/of middelen heeft betekenis wanneer het bespaarde op een andere, meer zinvolle wijze besteed kan worden. Voor huishoudens waarin het aanwezigheidsaspect van veel betekenis is (huishoudens met jonge kinderen, zieken of bejaarden), is het besparen van tijd veelal weinig zinvol, omdat de alternatieven beperkt of minder gewenst zijn. Collectiveren van het aanwezigheidsaspect kan van belang zijn, omdat er dan middels een efficiënte huishoudvoering wel alternatieven ontstaan voor de bespaarde tijd. Bijvoorbeeld werken, studeren of uitgaan kunnen door het gezamenlijk opvangen van het aanwezigheidsaspect een reëel alternatief gaan vormen. Voorts kan de gezamenlijke opvang door middel van tijdelijke overname van de taak de spanning van het altijd aanwezig moeten zijn, niet ziek te mogen worden, verminderen.

In het kader van een onderzoek over de positie en rol van de vrouw is door VAN DOORN-JANSSEN (1972) gewezen op het belang van de positionele beschikbaarheid van de vrouw voor de familiale- en hulpcontacten. BOELMANS-KLEINJAN (1976) trekt dit door naar de totale huishoudvoering, inclusief de verantwoordelijkheid voor de dagelijkse verzorging. Het is waarschijnlijk dat in Centraal Wonen deze aanwezigheid een taak wordt die men onderling regelt (met mannen en vrouwen) en waarvoor men zich collectief verantwoordelijk voelt.

De rolverdeling

Ook al heeft het huishouden meer dan één potentiële verzorger, het is veelal de (gehuwde) vrouw die de huishoudelijke arbeid verricht. Participatie van vrouwen in maatschappelijke activiteiten en herintegratie van verschillende huishoudens behoren min of meer expliciet tot de motieven voor deelname aan Centraal Wonen-groepen. Onderzoek toont evenwel aan dat het verrichten van beroepsarbeid door vrouwen in het algemeen niet leidt tot een delen van de verzorgende arbeid met de man (MEULENBELT, 1975). Bij Centraal Wonen wordt gestreefd naar gezamenlijke verantwoordelijkheid met als doel vrijmaking voor alternatieve activiteiten. Het is de vraag in hoeverre realisering hiervan de flexibiliteit en verwisselbaarheid van de verzorgersrol in praktijk wordt gebracht door mannen respectievelijk vrouwen. Een grotere participatie van mannen lijkt waarschijnlijk doordat de collectieve verzorging een professio-

neler en gespecialiseerder aanzien en daardoor een hogere status zal krijgen dan de verzorging welke plaatsvindt binnen het individuele huishouden. Bovendien is het mogelijk dat wanneer een spontane participatie van mannen in de dagelijkse verzorging uitblijft of zich eenzijdig zou beperken tot besluitvorming en planning, vrouwen als groep pressie gaan uitoefenen om tot een gelijkere rolverdeling te komen.

De externe onderlinge hulpverlening

Veel collectieve voorzieningen zijn ontstaan uit particulier initiatief en later overgenomen door de staat of instellingen, zoals scholen, huizen voor zieken, wezen, bejaarden en armen. De laatste tien jaar zijn er veel initiatieven om de onderlinge hulpverlening te verbeteren op collectieve basis, zoals peuterspeelzalen, hulp aan verslaafden door ex-verslaafden, patientenverenigingen, consumentenwinkel, telefonische hulpdienst voor gescheiden mensen en dergelijke. De hulpverleners verschaffen de hulp vanuit een zelfde hulpbehoevende situatie en een dergelijke opzet leent zich daarom niet voor institutionalisering door de overheid. Evenwel steun van de overheid in de vorm van voorzieningen kan van betekenis zijn voor de organisatie van de hulpverlening. Voorts is in de geïnstitutionaliseerde hulpverlening een beleidsombuiging te zien, gericht op het zo lang mogelijk zelfstandig houden van huishoudens (DE VRIES-PELS, 1978).

Het idee Centraal Wonen is geboren vanuit de behoefte aan onderlinge hulpverlening en sociaal contact. Het stichten en beheren van gemeenschappelijke ruimten is gekozen als voornaamste middel om dat doel te bereiken. In Centraal Wonen wordt beoogd dicht bij huis gemeenschappelijke voorzieningen aan te bieden in het verlengstuk van de privé-sfeer. Het is niet zo dat Centraal Wonen beoogt functies over te nemen uit andere voorzieningen, maar het wil veeleer een gebrek aan voorzieningen opvullen. De huidige bestaande voorzieningen bestaan uit professionele deeloplossingen voor specifieke verzorgingsproblemen. In geval van benodigde hulp bij de dagelijkse verzorging kan men slechts gedeeltelijk terugvallen op professionele hulpverleners, burens of familie. Centraal Wonen-groepen hebben zich in principe op het standpunt gesteld dat de zwakken uit de samenleving ook een plaats in hun groep zouden moeten krijgen. De mogelijkheid om dicht bij huis hulp te verlenen met behoud van zelfstandigheid van de betrokkenen past in deze hulpverlening. In Hilversum echter wilde de groep in de aanvangsfase nog geen actief wervingsbeleid in die richting voeren. Van het opnemen van huishoudens die speciale aandacht vragen, zal pas sprake zijn als de eerste groep haar doelstelling heeft waargemaakt. Dat zal, zo voorziet men, moeilijk genoeg zijn en een extra belasting lijkt daarbij voor de groep en voor de extra-aandacht-vragende huishoudens nog niet wenselijk.

Plaatsbepaling vanuit de ecologie van het wonen

Centraal Wonen gaat uit van het stichten en beheren van centrale voorzieningen – ruimtelijke middelen – om te komen tot meer mogelijkheden voor contacten en onderlinge hulp, integratie van een heteroog samengestelde woongroep en behoud

van zelfstandigheid van het huishouden. Ruimte kan hierin worden opgevat als middel om doelstellingen te realiseren (PENNARTZ, 1978).

Bij het bestuderen van de wisselwerking tussen huishouden, dagelijkse verzorging en woonomgeving legt de ecologie van het wonen het accent op de ruimtelijke condities. De bewoner (het huishouden) heeft zeggenschap over zijn woonplek en medezeggenschap over zijn directe omgeving (VAN DAM, 1975). Deelname aan het inrichten, verzorgen en beheeren van de woonplek heeft tot gevolg dat de bewoner zich met zijn woonplek identificeert (VAN LEEUWEN, 1974).

Het experiment in de Hilversumse Meent kan worden gezien als een resultaat van een participatieproces, waarbij de toekomstige bewoners vrij hun wensen voor een leef- en woonwijze hebben kunnen formuleren (TER VEER-BOS *et al.*, 1972). Bewonersparticipatie begint tot de normale procedures in het volkshuisvestingsbeleid te behoren. Tot nu toe hebben deze processen betrekking op het huis, de privé-buitenruimte en soms ook op het openbare gebied (de straat, de groenvoorziening, parkeer- en speelruimte).

Voor het Centraal Wonen-project in Hilversum is als experimenteel aan te merken dat de bewoners – allen huurders – als opdrachtgevers in het bouwproces en vervolgens als beheerders fungeren zowel voor de woningen als voor de gemeenschappelijke voorzieningen. De ruime mate waarin bewoners kans hebben gekregen hun wensen voor hun woon- en leefwijze te formuleren, heeft tot iets werkelijk nieuws geleid. Dat geldt ook voor de woningen waarin bewoners voor indelingen gekozen hebben, die architect of woningbouwvereniging normaliter niet hadden willen maken, bijvoorbeeld de toegang van de woning en het woonvertrek op de eerste verdieping en het slapen op de begane grond.

De nagestreefde collectivisering ligt voornamelijk op het niveau van de woongroep en komt tot ruimtelijke uitdrukking in een gezamenlijke kook-eetruimte. De gerealiseerde centrale ruimten maken collectivisering van koken en eten voor de totale woongemeenschap niet mogelijk, maar wel voor de woongroepen, zij het niet noodzakelijkerwijs, daar ook de woningen met een standaardkeuken zijn uitgerust. Voorts kan de centrale kook-eetruimte voor de woongroepen, al dan niet als zodanig in gebruik, aanleiding geven tot andere activiteiten op het gebied van sociaal contact en verzorging.

De vormgeving is in dit verband mede van invloed op de ontmoetingsmogelijkheden, zowel in de Centraal Wonen-gemeenschap als in de buurt. Centraal Wonen wil een open gemeenschap zijn. De gemeenschappelijke ruimten dienen derhalve tevens toegankelijk te zijn voor de omwonenden. In verband hiermee is gekozen voor een situering van het complex midden in de buurt in de vorm van een wandelroute. Wel roept de vormgeving vragen op omdat de expressieve vormgeving een zekere ex-

clusiviteit uitstraalt en de wandelroute een sterk besloten aanzien heeft verkregen door

neler en gespecialiseerder aanzien en daardoor een hogere status zal krijgen dan de verzorging welke plaatsvindt binnen het individuele huishouden. Bovendien is het mogelijk dat wanneer een spontane participatie van mannen in de dagelijkse verzorging uitblijft of zich eenzijdig zou beperken tot besluitvorming en planning, vrouwen als groep pressie gaan uitoefenen om tot een gelijkere rolverdeling te komen.

De externe onderlinge hulpverlening

Veel collectieve voorzieningen zijn ontstaan uit particulier initiatief en later overgenomen door de staat of instellingen, zoals scholen, huizen voor zieken, wezen, bejaarden en armen. De laatste tien jaar zijn er veel initiatieven om de onderlinge hulpverlening te verbeteren op collectieve basis, zoals peuterspeelzalen, hulp aan verslaafden door ex-verslaafden, patientenverenigingen, consumentenwinkel, telefonische hulpdienst voor gescheiden mensen en dergelijke. De hulpverleners verschaffen de hulp vanuit een zelfde hulpbehoevende situatie en een dergelijke opzet leent zich daarom niet voor institutionalisering door de overheid. Evenwel steun van de overheid in de vorm van voorzieningen kan van betekenis zijn voor de organisatie van de hulpverlening. Voorts is in de geïnstitutionaliseerde hulpverlening een beleidsombuiging te zien, gericht op het zo lang mogelijk zelfstandig houden van huishoudens (DE VRIES-PELS, 1978).

Het idee Centraal Wonen is geboren vanuit de behoefte aan onderlinge hulpverlening en sociaal contact. Het stichten en beheren van gemeenschappelijke ruimten is gekozen als voornaamste middel om dat doel te bereiken. In Centraal Wonen wordt beoogd dicht bij huis gemeenschappelijke voorzieningen aan te bieden in het verlengstuk van de privé-sfeer. Het is niet zo dat Centraal Wonen beoogt functies over te nemen uit andere voorzieningen, maar het wil veeleer een gebrek aan voorzieningen opvullen. De huidige bestaande voorzieningen bestaan uit professionele deeloplossingen voor specifieke verzorgingsproblemen. In geval van benodigde hulp bij de dagelijkse verzorging kan men slechts gedeeltelijk terugvallen op professionele hulpverleners, burens of familie. Centraal Wonen-groepen hebben zich in principe op het standpunt gesteld dat de zwakken uit de samenleving ook een plaats in hun groep zouden moeten krijgen. De mogelijkheid om dicht bij huis hulp te verlenen met behoud van zelfstandigheid van de betrokkenen past in deze hulpverlening. In Hilversum echter wilde de groep in de aanvangsfase nog geen actief wervingsbeleid in die richting voeren. Van het opnemen van huishoudens die speciale aandacht vragen, zal pas sprake zijn als de eerste groep haar doelstelling heeft waargemaakt. Dat zal, zo voorziet men, moeilijk genoeg zijn en een extra belasting lijkt daarbij voor de groep en voor de extra-aandacht-vragende huishoudens nog niet wenselijk.

Plaatsbepaling vanuit de ecologie van het wonen

Centraal Wonen gaat uit van het stichten en beheren van centrale voorzieningen – ruimtelijke middelen – om te komen tot meer mogelijkheden voor contacten en onderlinge hulp, integratie van een heterogeen samengestelde woongroep en behoud

van zelfstandigheid van het huishouden. Ruimte kan hierin worden opgevat als middel om doelstellingen te realiseren (PENNARTZ, 1978).

Bij het bestuderen van de wisselwerking tussen huishouden, dagelijkse verzorging en woonomgeving legt de ecologie van het wonen het accent op de ruimtelijke condities. De bewoner (het huishouden) heeft zeggenschap over zijn woonplek en medezeggenschap over zijn directe omgeving (VAN DAM, 1975). Deelname aan het inrichten, verzorgen en beheren van de woonplek heeft tot gevolg dat de bewoner zich met zijn woonplek identificeert (VAN LEEUWEN, 1974).

Het experiment in de Hilversumse Meent kan worden gezien als een resultaat van een participatieproces, waarbij de toekomstige bewoners vrij hun wensen voor een leef- en woonwijze hebben kunnen formuleren (TER VEER-BOS *et al.*, 1972). Bewonersparticipatie begint tot de normale procedures in het volkshuisvestingsbeleid te behoren. Tot nu toe hebben deze processen betrekking op het huis, de privé-buitenruimte en soms ook op het openbare gebied (de straat, de groenvoorziening, parkeer- en speelruimte).

Voor het Centraal Wonen-project in Hilversum is als experimenteel aan te merken dat de bewoners – allen huurders – als opdrachtgevers in het bouwproces en vervolgens als beheerders fungeren zowel voor de woningen als voor de gemeenschappelijke voorzieningen. De ruime mate waarin bewoners kans hebben gekregen hun wensen voor hun woon- en leefwijze te formuleren, heeft tot iets werkelijk nieuws geleid. Dat geldt ook voor de woningen waarin bewoners voor indelingen gekozen hebben, die architect of woningbouwvereniging normaliter niet hadden willen maken, bijvoorbeeld de toegang van de woning en het woonvertrek op de eerste verdieping en het slapen op de begane grond.

De nagestreefde collectivisering ligt voornamelijk op het niveau van de woongroep en komt tot ruimtelijke uitdrukking in een gezamenlijke kook-eetruimte. De gerealiseerde centrale ruimten maken collectivisering van koken en eten voor de totale woongemeenschap niet mogelijk, maar wel voor de woongroepen. Zij het niet noodzakelijkerwijs, daar ook de woningen met een standaardkeuken zijn uitgerust. Voorts kan de centrale kook-eetruimte voor de woongroepen, al dan niet als zodanig in gebruik, aanleiding geven tot andere activiteiten op het gebied van sociaal contact en verzorging.

De vormgeving is in dit verband mede van invloed op de ontmoetingsmogelijkheden, zowel in de Centraal Wonen-gemeenschap als in de buurt. Centraal Wonen wil een open gemeenschap zijn. De gemeenschappelijke ruimten dienen derhalve tevens toegankelijk te zijn voor de omwonenden. In verband hiermee is gekozen voor een situering van het complex midden in de buurt in de vorm van een wandelroute. Wel roept de vormgeving vragen op omdat de expressieve vormgeving een zekere exclusiviteit uitstraalt en de wandelroute een sterk besloten aanzien heeft verkregen door de daarin naar voren springende gemeenschapsruimten. Enige drempelvrees van de omwonenden voor deze groep met nieuwe ideeën over samen leven en wonen, lijkt waarschijnlijk. De ligging van de ontmoetingsruimte en het jeugdhonk midden in het

project en niet aan de rand, lijkt voornamelijk weinig uitnodigend voor de buurt. In hoeverre de bestemming en vormgeving van de ruimten een ondersteuning van en een middel voor verwezenlijking van de doelstellingen van de groep vormen en/of onvoorziene activiteiten stimuleren, zal uit het evaluatie-onderzoek moeten blijken.

De ervaringen die in het Centraal Wonen-experiment worden opgedaan kunnen van belang zijn voor de ontwikkeling van andere collectieve woonvoorzieningen. Momenteel is de zeggenschap van bewoners over trappenhuis en liften of over de woon- en leefwijze in bejaardentehuizen nog gering. Ook in de verzorging, inrichting en beheer van deze voorzieningen is een toenemende verantwoordelijkheid en betrokkenheid van de bewoners te bespeuren. De onderzoekresultaten zijn derhalve toepasbaar op een breder veld dan van Centraal Wonen alleen.

CONCLUSIE

Vijftig huishoudens stappen van een individuele woon- en leefwijze over naar een meer collectieve woon- en leefwijze. Aan de hand van twee punten gaan we op de betekenis hiervan in.

1. Onderzoek naar veranderingen in woon- en leefsituaties is van betekenis voor het verkrijgen van inzicht in de factoren en de samenhang tussen de factoren van de huishouding. Dit inzicht is van belang voor de theorievorming en voor het oplossen van verzorgingsvraagstukken. Onderzoek naar veranderingen in woon- en leefsituaties heeft tot nu toe beperkt plaatsgevonden (bijvoorbeeld verhuisonderzoek) en is meestal retrospectief, waarbij een vertekening van het verleden vrijwel altijd onvermijdelijk is. In dit experiment is de mogelijkheid aanwezig om zowel in de oude als in de nieuwe situatie te vragen naar gedrag, attitudes en motieven waardoor een beter inzicht in feitelijke veranderingen kan worden verkregen. Behoudens de beperkte omvang van de groep zijn de onderzoeksomstandigheden gunstig.
2. De doelstelling, die aan het Centraal Wonen-experiment ten grondslag ligt, is het scheppen van mogelijke uitbreiding van sociale contacten en onderlinge hulp tussen huishoudens uit verschillende maatschappelijke groeperingen met behoud van zelfstandigheid van alle deelnemende eenheden. Om dat doel te bereiken streeft men naar centrale voorzieningen, gesticht en beheerd in gezamenlijke verantwoordelijkheid. Dit streven heeft niet alleen consequenties voor de dagelijkse verzorging, maar ook voor het maatschappelijk welzijn in het algemeen. Vereenzaming, gebrek aan sociaal contact, ontbreken van hulp dicht bij huis, zijn problemen die van diverse kanten worden gesignaleerd. Deze verschijnselen worden onder meer verklaard door de individualisering van gezin en individu en de na-oorlogse woningbouw. Gebrek aan contact is een probleem dat niet is beperkt tot één sociale klasse, één categorie van huishoudens of tot één sexe. Gebrek aan sociaal contact en hulp wordt gesignaleerd voor bejaarden, alleenstaanden, werkende moeders, weduwnaars, één-oudergezinnen, jongeren, minder-validen en anderen. Het naoorlogse woningbouw- en woning-

toewijzingsbeleid heeft geleid tot segregatie van bevolkingsgroepen, zoals bejaarden, studenten en minder-validen, terwijl voor bepaalde groepen geen beleid gevoerd werd en deze voor huisvesting op basis van onderhuur en de vrije sector waren aangewezen.

Veel collectieve voorzieningen voor sociaal contact en hulpverlening worden gekenmerkt door het bieden van incidentele, gespecialiseerde hulp, waarmee problemen maar ten dele worden opgelost. Collectieve verzorgingsinstellingen, zoals bejaarden-tehuizen, internaten en zusterhuizen, worden gekenmerkt door een beperkte medezeggenschap en een afhankelijkheid van de bewoners. Waar verzorging en medische hulpverlening gekoppeld zijn is de inbreng van de patient-bewoners meestal nog geringer dan in andere verzorgingsinstellingen. Serviceflats laten de bewoners een grotere zelfstandigheid, maar de regels van het huis worden doorgaans niet door de bewoners vastgesteld. Het democratiseringsproces is de afgelopen tien jaar op tal van terreinen (in onderwijs, bedrijven, woningbouw, gezondheidszorg) op gang gekomen. In de praktijk blijkt bewonersparticipatie in het bouwproces op tal van problemen te stuiten. Maar wáár mensen in een participatieproces mondig geworden zijn, blijkt dat proces zich meer dan eens voort te zetten in initiatieven voor buurt- en wijkwerk. Bewonersparticipatie in collectieve verzorgingsinstellingen leidt mogelijk ook tot een meer kritische houding ten aanzien van de posities en rollen met betrekking tot de dagelijkse verzorging.

De betekenis van Centraal Wonen ligt besloten in de wijze waarop wordt geprobeerd te komen tot meer onderling contact en hulp met behoud van zelfstandigheid. De collectieve ruimtelijke voorzieningen kunnen gezien worden als plaats waar contacten tot stand kunnen komen enerzijds en als plaats van waaruit hulpverlening geboden kan worden anderzijds. De privé-ruimten bieden bescherming van de eigen zelfstandigheid tegen burens en buurtgenoten. De gezamenlijke verantwoordelijkheid houdt niet op na het stichten van de collectieve voorzieningen, maar wordt voortgezet in het beheren en het gebruiken van deze voorzieningen. De dagelijkse verzorging wordt hierbij tevens als gedeeltelijke verantwoordelijkheid van de gemeenschap gezien.

De betekenis van het Centraal Wonen-experiment laat zich niet gemakkelijk voorstellen. Een groot aantal mensen leeft in een of andere vorm van een collectief woon- en verzorgingsverband. In de geïnstitutionaliseerde hulpverlening wordt geëxperimenteerd met kleinere, gezinsvervangende eenheden. Hier en daar experimenteren groepen (communes, Centraal Wonen). Voor al deze groepen is het van belang inzicht te verkrijgen in de wijze waarop de doelstelling gerealiseerd wordt, de mate waarin dat door de bewoners als geslaagd wordt ervaren en de effectiviteit van de aangevende middelen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BACKUS, H. C. S. 1978. De dagelijkse verzorging. In: Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous Papers nr. 16. Landbouwhogeschool Wageningen.
- BOELMANS-KLEINJAN, A. C. 1976. De werkende vrouw in Nederland. *Intermediair* 12, nr. 20.
- BOELMANS-KLEINJAN, A. C. en M. BEUCKENS-VRIES. 1974. De werkende vrouw: een benadering van uit haar plaats in gezin en huishouden. *Sisworeeks* no. 3. Assen.
- CRAMWINCKEL-WEEDA, C. J. 1976. Communes en communebewegingen. een literatuurstudie. Deventer.
- DAM, H. VAN. 1975. *Inspraak, erkennen of gedogen*. Rotterdam.
- DOORN-JANSSEN, M. J. VAN. 1972. *Projekt gezin en familie*. Eindrapport B: De betekenis als hulp-potentieel. Mededelingen van het Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht.
- DOUMA, W. H. 1977. Over huishouden, huishouding, huisvrouw en wat dies meer zij. Landbouwhogeschool Wageningen (stencil).
- HOGENBOOM-KESLER, B. E. T. A. 1975. Centraal Wonen: een idee voor een alternatieve huishoudvoering. Lezing voor de Ver. voor Huishoudwetenschappen 19 april. Wageningen.
- KOOP, G. A. 1967. Het modern-westers gezin: een inleidende gezinssociologische beschouwing. Hilversum.
- LEEUWEN, H. VAN. 1974. Der Gartenzwerg oder 'das Identifikationsbedürfnis des Menschen als Bewohner'; Grundbedingung für die Gestaltung der Wohnumwelt. Publikatie afd. de Woning en haar Bewoning. Landbouwhogeschool Wageningen.
- MEULENBELT, A. 1975. De ekonomie van de koesterende funktie. *Te Elfder Ure* 21, nr. 3, pp. 638-675.
- MEYER-EHLERS, G., M. HAUBKNECHT en S. RUGHÖFT. 1973. *Kollektive Wohnformen; Erfahrungen, Vorstellungen, Raumbedürfnisse in Wohngemeinschaften, Wohngruppen und Wohnverbänden*. Wiesbaden.
- PENNARTZ, P. J. J. 1978. Beleving en identificatie in het wonen. In: Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous Papers nr. 16. Landbouwhogeschool Wageningen.
- SPIJKERS-ZWART, S. I. 1973. De huishouding; een oriënterende studie naar de toepasbaarheid van de concepten en theorieën in niet-westerse samenlevingen. Publikatie afd. Huishoudkunde nr. 01. Landbouwhogeschool Wageningen.
- Statuten Stichting Centraal Wonen Hilversumse Meent. 1972.
- THISSEN, M. H. 1972. Centraal Wonen in 1971; een verslag van waarneming, begeleiding en onderzoek over een jaar uit een aktieproces. Uitgebracht t.b.v. C.R.M., N.I.M.O., Raad voor Maatschappelijke Opbouw Nijmegen en de Begeleidingscommissie Centraal Wonen.
- USSEL, J. VAN. 1977. *Leven in communes*. Deventer.
- VANEK, J. 1974. Time spent in housework. *Scientific American* 231, nr. 5, pp. 116-121.
- VEER-BOS, M. J. TER, M. F. DE WAARD-DIJKSTRA en K. E. HEIJERS. 1972. *Project Oostermeent*. Deel I, II en III. Publikatie nr. 19 afd. de Woning en haar Bewoning. Landbouwhogeschool Wageningen.
- VISSER, C. W. 1969. *Werk dat geen naam heeft*. Diërsrede Landbouwhogeschool. Veenman Wageningen. Ook in: Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous Papers nr. 16. Landbouwhogeschool Wageningen.
- VRIES-PELS, F. DE. 1978. Bejaardenzorg – wie een zorg. In: Huishoudkunde in Nederland. Miscellaneous Papers nr. 16. Landbouwhogeschool Wageningen.
- ZEESTRATEN, M. (samensteller). 1976. *Bouwfonds informatiemap Centraal Wonen*. Bouwfonds Ned. Gemeenten. Amersfoort.

BEJAARDENZORG – WIE EEN ZORG

F. DE VRIES-PELS

Dienst Gemeentelijke Verzorgingstehuizen te Rotterdam

SUMMARY

The care of the elderly (65 and older) is considered in this article. This group, which in 1975 comprised 10.9% of the Dutch population, cannot be regarded as a homogeneous group, but as a rule they have some features in common: loss of occupation, a diminishing size of the household group, a reduction in social contacts, an increased chance of becoming ill and a decrease in physical and mental abilities.

Since the second world war the government has built homes for the elderly in order to make houses available for (younger) families. In 1970 the policy of creating special homes providing housing and daily care (the so-called 'verzorgingstehuis') was directed towards creating services outside these homes as well, because of the opinion that the service given should be more attuned to the needs of the elderly. Consequently, a mutual delimitation of tasks and co-operation between the several service-rendering institutes is considered necessary.

The 'Algemene Maatregel van Bestuur' which agrees the rules for the admission of the elderly in service-homes uses different criteria, based on physical, mental and social abilities, in order to indicate the type of service needed. The procedure used in Rotterdam, where a co-operation between the different institutes was already in operation before 1977, is described in more detail and compared with the general procedure.

INLEIDING

De zorg voor de bejaarden staat de laatste decennia in toenemende mate in de belangstelling. In dit artikel zal ingegaan worden op een aantal ontwikkelingen die zich in de afgelopen jaren ten aanzien van de bejaardenzorg hebben voorgedaan. De onderlinge afstemming van de vele soorten van dienstverlening ten behoeve van de bejaarden staat daarbij centraal, onder vermelding van de twijfels over het huidige functioneren van de vele voorzieningen in relatie tot elkaar en de toekomstverwachtingen hieromtrent. Als specifieke voorziening in de gehele keten van voorzieningen wordt het verzorgingstehuis aan een nadere beschouwing onderworpen.

DE PLAATS VAN DE BEJAARDEN IN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

De doelgroep

De leeftijd wordt gebruikt als het criterium om aan te geven of iemand bejaard is. Dit criterium wordt nogal arbitrair vastgesteld. In Nederland is het gebruikelijk die

mensen bejaard te noemen, die 65 jaar of ouder zijn. Deze leeftijdsgrens komt overeen met de meest voorkomende pensioengerechtigde leeftijd. Ook in dit artikel wordt vastgehouden aan het leeftijdscriterium van 65 jaar en ouder voor het bejaard zijn; wellicht ten overvloede zij vermeld dat er geen sprake is van een directe relatie tussen bejaard zijn en een beperkte validiteit.

Enkele demografische gegevens illustreren de plaats die de bejaarden in de totale bevolking van Nederland innemen (Nota Bejaardenbeleid 1975).

Het aandeel van de bejaarden bedroeg in Nederland in 1899 6% (abs. aantal 307.000) en in 1975 10,7% (abs. aantal 1.459.000) van de totale bevolking. Sinds de tweede wereldoorlog is het aandeel van de bejaarden relatief en absoluut sterk toegenomen, enerzijds als gevolg van de toename van het aantal hoog-bejaarden (75 jaar en ouder), anderzijds vanwege de daling van het aandeel van de leeftijdsgroep van de 0-19 jarigen. Het aantal vrouwen is in alle, in het bijzonder in de oudste leeftijdsgroepen, veel groter dan het aantal mannen (57% versus 43% voor het totale aantal bejaarden in 1975). Volgens demografische prognoses zullen de geschetste ontwikkelingen zich tot 1980 verder voortzetten.

Kenmerken van de situatie der bejaarden

De bejaarden worden vaak, ten onrechte, als probleemgroep beschouwd. De ervaren problemen zijn met name gevolg van het feit, dat de ter beschikking staande voorzieningen onvoldoende aansluiten bij de behoeften van een groot aantal bejaarden. De bejaarden kunnen niet als homogene groep beschouwd worden; juist vanwege de eigen ervaringen en omstandigheden wordt elk individu meer uniek naarmate hij of zij ouder wordt. Toch zijn er enkele kenmerken van de situatie van 'de bejaarden' te noemen, die in onze maatschappij bij mensen in de derde levensfase meer voorkomen dan bij degenen in de voorafgaande levensfasen.

De volgende kenmerken van de situatie worden onderscheiden:

- verlies van beroepsarbeid door de man en/of vrouw. Dit heeft een aantal consequenties, o.a. de teruggang in inkomen en het ontstaan van veel 'vrije tijd', of anders gezegd het wegvallen van een min of meer regelmatige afwisseling van arbeidstijd en vrije tijd. Voor een echtpaar betekent het verlies van beroepsarbeid van de man en/of vrouw voor beiden een grote verandering: beiden zijn meer op huis aangewezen; het huishoudelijk werk – met name de leiding en het beheer van de huishouding – moet aan de situatie aangepast worden; een nieuw levensritme zal gevonden moeten worden.
- Inperking van de primaire groep en huishouding. Deze inperking voltrekt zich meestal geleidelijk. Het betekent voor de vrouw – of degene die de huishouding voert – een verlies of beperking van een aantal taken. Men zou ook kunnen zeggen dat voor de persoon in kwestie de derde levensfase begint als de kinderen het huis verlaten en hij of zij geen beroepsarbeid aanvaardt. De primaire groep kan nog verder inkrimpen als één van de echtgenoten overlijdt. Deze over het algemeen zeer kritieke situatie voor de overblijvende partner betekent voor de vrouw

meestal het wegvallen van een belangrijk stuk dagelijkse zorg, voor de man daarentegen het op zich nemen van de zorg voor het eigen huishouden.

- Inperking van de kennisgeving door verlies van beroepsarbeid en door het sterven van generatiegenoten.
- Toeneming van de kans op het achteruitgaan van de lichamelijke en/of geestelijke validiteit en op ziekte.

Door de ontwikkeling van de gezinsstructuur van meer-generatie-huishoudens, bestaande uit (over)grootouders, ouders en kinderen die gezamenlijk woonden en werkten, naar het kerngezin werden de grootouders gedwongen een eigen huishouding te voeren. Tesaamen met genoemde ontwikkeling valt een afname van directe sociale hulp van familie en bureu te constateren; daarvoor in de plaats komen maatschappelijke instituties, zoals verplichte verzekeringen, Algemene Ouderdomswet (A.O.W.), gezinshulp, e.d. Niet alleen werden de mogelijkheden tot directe hulpverlening door de eigen familie beperkt, ook de voorkeur van de ouderen heeft zich in de richting van hulpverlening door de instituties gewijzigd (MUNNICH, 1974).

De hedendaagse situatie van de bejaarden kenmerkt zich door een grotere mate van zelfstandigheid; de bejaarde is minder afhankelijk van zijn familie, maar tevens minder dienstig aan zijn familie. Daarentegen is hij meer aangewezen op maatschappelijke instituties.

Beleidsontwikkelingen ten aanzien van de bejaarden

Na de tweede wereldoorlog werden in Nederland de problemen van de bejaarden voornamelijk als huisvestingsproblemen tegemoet getreden. Als motief werd onder andere aangevoerd dat, gezien de woningnood voor gezinnen, er tehuizen voor bejaarden gebouwd moesten worden, waardoor woningen voor gezinnen vrijkwamen. Het particulier initiatief ontwikkelde veelal de plannen tot de bouw van zo'n tehuis, terwijl de overheid de bouw mogelijk maakte door financiële faciliteiten te verlenen. De overheid stelde daartoe enige bouwtechnische eisen vast. Pas veel later werden, met de invoering van de Wet op de Bejaardenwoningen in 1963, ook eisen gesteld aan de verzorging van de bejaarden in de verzorgingstehuizen.

De vraag van de zijde van de bejaarden voor plaatsing in deze tehuizen is steeds groter geweest dan het aanbod, hetgeen (achteraf beschouwd) mede veroorzaakt is door het algehele gebrek aan voorzieningen als bejaardenwoningen, serviceflats, gezinsverzorging, e.d.

Een ander belangrijk facet van overheidszorg voor bejaarden is gelegen in de opvang van de inkomstenderving na de pensionering. Hieruit is in 1957 de Algemene Ouderdomswet-uitkering voortgekomen.

In de Nota Bejaardenbeleid 1970 werd voor het eerst een samenhangend geheel van beleidsmaatregelen geformuleerd voor de bejaarde bevolking. Deze beleidsmaatregelen waren vooral gericht op de meest kwetsbare groep van de bejaarden, die aangepaste huisvesting, medische zorg en hulpverlening behoefde. In deze nota had de

regering zich onder meer de volgende doelen gesteld:

- structurele wijziging van de A.O.W.;
- gedurende 5 jaar in aanbouw nemen van tenminste 12.000 bejaardenwoningen per jaar;
- uitbreiding van het aantal (part-time) gezinshelpsters voor bejaarden;
- uitbreiding van het aantal ziekenverzorgsters in het kader van de wijkverpleging;
- uitbreiding van het aantal dienstencentra en de projecten voor gecoördineerd bejaardenwerk;
- uitbreiding van het aantal plaatsen in verpleeghuizen voor somatische patiënten en demente bejaarden;
- beperking van de uitbreiding van het aantal plaatsen in de verzorgingstehuizen;
- wijziging van de Wet op de Bejaardenoorden inzake de opnemings van bejaarden in een bejaardenoord.

Deze doelen zijn voor het merendeel bereikt; met betrekking tot een aantal doelen kon niet altijd het aangegeven aantal gehaald worden (ziekenverzorgsters in de wijk, bejaardenwoningen).

In aansluiting op deze eerste nota heeft de regering de Nota Bejaardenbeleid 1975 uitgebracht, waarin het terugdringen van de bestaande ongelijkheid in inkomen, bezit, kennis en macht centraal staat. De voorgestelde maatregelen zijn gericht op het handhaven van de zelfstandige woon- en leefsituatie van de bejaarden, en op een zo goed mogelijke integratie van de 65-plussers in het maatschappelijk leven. Daartoe is het onder meer noodzakelijk dat vanuit de wijk de bejaarde thuis kwantitatief en kwalitatief voldoende geholpen kan worden, zodat alleen de bejaarden die niet (meer) voldoende door extra-murale zorg (bijvoorbeeld gezinsverzorging, wijkverpleging) of trans-murale zorg (bijvoorbeeld dagverpleging) geholpen kunnen worden, hoeven te verhuizen naar een verzorgingstehuis of opgenomen moeten worden in een verpleeghuis. Bij het treffen van maatregelen dienaangaande gaat de regering er van uit dat van alle bejaarden slechts 7% 'behoefte' heeft aan de voorziening verzorgingstehuis.

GESLOTEN KETEN VAN VOORZIENINGEN

De term 'gesloten circuit van dienst- en zorgverlening' is afkomstig van OOSTVOGEL (1974). Dit begrip, dat later ook aangeduid is met gesloten keten van voorzieningen is bedoeld als een verregaande en duidelijk gestructureerde vorm van samenwerking tussen de instellingen die voorzieningen verschaffen aan ouderen. OOSTVOGEL (1974, p. 34) heeft dit vergeleken met 'een raderwerk... van voorzieningen die op elkaar aansluiten, in elkaar grijpen, zodat een goed functionerend geheel tot stand komt. Geen enkel onderdeel behoort onafhankelijk van de rest te functioneren. Een keten is zo zwak als zijn zwakste schakel. Allen behoren hun belang bij de geïntegreerde zorg in te zien en er de consequenties uit te trekken'. In een dergelijke 'gesloten keten', die

gekenmerkt moet zijn door zijn toegankelijkheid voor de hulpvrager op elk moment, en door het geheel op elkaar aansluiten van de voorzieningen, dient één sturende instantie met zeggenschap aanwezig te zijn, die zicht heeft op het terrein waarover de zorg zich uitstrekt (wijk, plaats, regio)

Het is niet de bedoeling dat een hulpvrager de gehele gesloten keten doorloopt. De hulpvrager meldt zich aan bij een coördinatiepunt, van waaruit bekeken wordt welke voorziening het beste aansluit bij zijn behoeften. Er moet getracht worden een dusdanige aansluiting te vinden tussen hulpvrager en voorziening, dat eerstgenoemde daarmee voor langere tijd gebaat is, zeker als daar verandering van huisvesting mee gepaard gaat.

Het beleidsuitgangspunt 'het handhaven van de zelfstandige woon- en leefsituatie van de bejaarden' vraagt om een dergelijke benadering van het gehele veld. Het tot stand brengen van een gesloten keten van voorzieningen is allesbehalve eenvoudig, daar er zoveel verschillende instanties werkzaam zijn, die meestal resultaat zijn van particulier initiatief, ontstaan vanuit verschillende levensbeschouwelijke grondslag. Bovendien ressorteren deze instanties onder verschillende ministeries en worden op verschillende wijze gefinancierd.

De intra-murale zorg (verzorgingstehuizen, verpleeghuizen en ziekenhuizen) bestaat uit autonoom functionerende instellingen, waarvoor de overheid steeds veel belangstelling heeft getoond en stimulerend is opgetreden. Met de extra-murale zorg, die vrijwel geheel en al resultaat is van particulier initiatief, is de overheid zich pas de laatste jaren structureel gaan bezighouden. De trans-murale zorg (dagverzorging, dagverpleging e.d.) staat, afgezien van de poliklinieken, nog in de kinderschoenen; welke mogelijkheden deze voorzieningen bieden moet verder worden onderzocht. Toch zal de historisch gegroeide situatie met zoveel verschillende, min of meer onafhankelijk van elkaar functionerende instanties gewijzigd dienen te worden, opdat de hulpvrager op het juiste moment en op de juiste plaats de meest passende hulp krijgt. Voorts dient met betrekking tot de voorzieningen zoveel mogelijk aansluiting gezocht te worden bij 'algemene' – niet leeftijdsgebonden – voorzieningen en slechts als het om specifieke behoeften van bejaarden gaat zal aan een 'eigen' – categorale – voorziening gedacht moeten worden. Of met de bestaande voorzieningen reeds een werkelijk gesloten keten van voorzieningen is te vormen, moet nog in de praktijk blijken. Er is nog te weinig bekend wat adequate hulp betekent voor de hulpvragers.

Het verzorgingstehuis zal één van de vele schakels in de gesloten keten van voorzieningen vormen. In de periode na de tweede wereldoorlog is het overheidsbeleid primair gericht geweest op deze intra-murale voorziening voor de bejaarden. Sinds de Nota Bejaardenbeleid 1970 zijn er echter maatregelen getroffen om de opnemingsmogelijkheid in de verzorgingstehuizen te beperken tot die bejaarden, die volgens van te voren vastgestelde normen, aan deze voorziening behoefte hebben. Op deze wijze krijgt het verzorgingstehuis een eigen taak binnen het geheel van de voorzieningen.

In de volgende paragraaf wordt aandacht geschonken aan de wettelijke maatregel die ten doel heeft de opnemingsmogelijkheid in de verzorgingstehuizen te beperken. Tenslotte

wordt het verzorgingstehuis zelf als specifieke voorziening voor bejaarden in de gehele keten van voorzieningen aan een nadere beschouwing onderworpen.

OPNEMING IN VERZORGINGSTEHUIZEN

Inleiding

In 1972 heeft een herziening plaatsgevonden van de uit 1963 daterende Wet op de Bejaardenoorden. Aan de oude wet, die ten doel had de huisvesting en verzorging van bejaarden in verzorgingstehuizen te regelen, zijn als nieuwe elementen toegevoegd: de planning van bejaardenoorden en de regeling van de opnemingsprocedure.

Ingevolge artikel 6j. van deze wet worden de gemeenten verplicht om een commissie in te stellen, welke tot taak heeft om aan de bejaarde die opnemingsprocedure wenst, alsmede aan het bejaardenoord, advies uit te brengen over de aard en de mate van verzorging die voor de betreffende bejaarde wenselijk wordt geacht. De 'Algemene Maatregel van Bestuur inzake Opnemingsprocedure in Bejaardenoorden' (AMvB) van 1 januari 1977 geeft meer gedetailleerd aan op welke wijze deze indicatiecommissie moet functioneren. Een gevolg van deze maatregel is dat alle bejaarden, die gehuisvest gaan worden in een verzorgingstehuis, een advies van de commissie omtrent de gewenste aard en mate van verzorging moeten hebben ontvangen.

Aangezien deze wettelijke maatregel pas in 1977 in werking is getreden valt voorts nog weinig te zeggen over de ervaringen. In den lande echter zijn op plaatselijk dan wel regionaal niveau enkele bejaardenverzorgingsinstellingen reeds eerder tot een gezamenlijk opnemingsbeleid gekomen. Rotterdam is daarvan een voorbeeld. Daar is in 1972 op initiatief van particuliere instellingen in overleg met de gemeentelijke overheid de Stichting Sociaal Geriatrisch Gerontologisch Centrum (S.G.G.C.) opgericht om de nodige ordening te brengen in de wijze waarop een beperkte hoeveelheid verzorgingsplaatsen binnen de gemeente moet worden verdeeld over de bejaarden die daarvoor in aanmerking menen te komen. De opnemingsprocedure is mede op basis van gegevens uit een onderzoek onder de Rotterdamse bejaarden ontwikkeld (De Rotterdamse Bejaarden, 1970). De bejaardenverzorgingsinstellingen hebben op vrijwillige basis actief aan de ontwikkeling en uitvoering van deze procedure deelgenomen.

Achtereenvolgens wordt ingegaan op de procedure, de indicatiestelling (bepalen van de vorm van huisvesting c.q. hulpverlening) en urgentiebepaling (prioriteitstelling tussen gegadigden voor één bepaalde voorziening), en op de knelpunten met betrekking tot de opnemingsprocedure in verzorgingstehuizen. Daarbij komt zowel de methode volgens de Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB), als de tot op heden in Rotterdam gebruikte werkwijze aan de orde. Rotterdam tracht in een overgangperiode de werkwijze volgens de AMvB in te passen in de tot op heden gebruikte werkwijze binnen de gemeente Rotterdam.

De procedure inzake opnemng

Ter vergelijking worden de opnemingsprocedures volgens de AMvB en die in Rotterdam weergegeven in schema 1.

De Rotterdamse procedure bestrijkt een groter deel van het veld van voorzieningen en hoeft zich niet te beperken tot aanvragen van bejaarden die menen in aanmerking te komen voor een verzorgingstehuis. De indicatiestelling en urgentiebepaling komen in beide werkwijzen ook niet geheel overeen. Voorts is de betrokkenheid bij de procedure van de instellingen die de geadviseerde voorziening verschaffen in de Rotterdamse werkwijze groter dan in die volgens de AMvB.

De indicatiestelling en urgentiebepaling

Zowel in de procedure volgens de AMvB als in de Rotterdamse procedure wordt gebruik gemaakt van een vragenformulier voor het bepalen van de 'objectieve' behoefte van de aanvrager aan opnemng in een verzorgingstehuis, dan wel diens behoefte aan een andere voorziening. Om deze 'objectieve' behoefte vast te kunnen stellen is van te voren bepaald aan welke voorwaarden een bejaarde moet voldoen om een indicatie 'verzorgingstehuis' te kunnen krijgen. Bij de verwerking van de vragenlijsten spelen twee soorten factoren een rol. De indicatiefactoren geven aan welke vorm van huisvesting of anderssoortige hulpverlening de aanvrager nodig heeft. De urgentie-bepalende factoren dienen aan te geven welke gegadigde met prioriteit geholpen moet worden bij eenzelfde voorziening.

De indicatiestelling en de urgentiebepaling geregeld bij de AMvB en die volgens de Rotterdamse werkwijze, lopen duidelijk uiteen. Voor het vergelijken van beide werkwijzen zal de Rotterdamse als leidraad genomen worden, omdat deze reeds verder is uitgekristalliseerd en daaromtrent meer gegevens beschikbaar zijn.

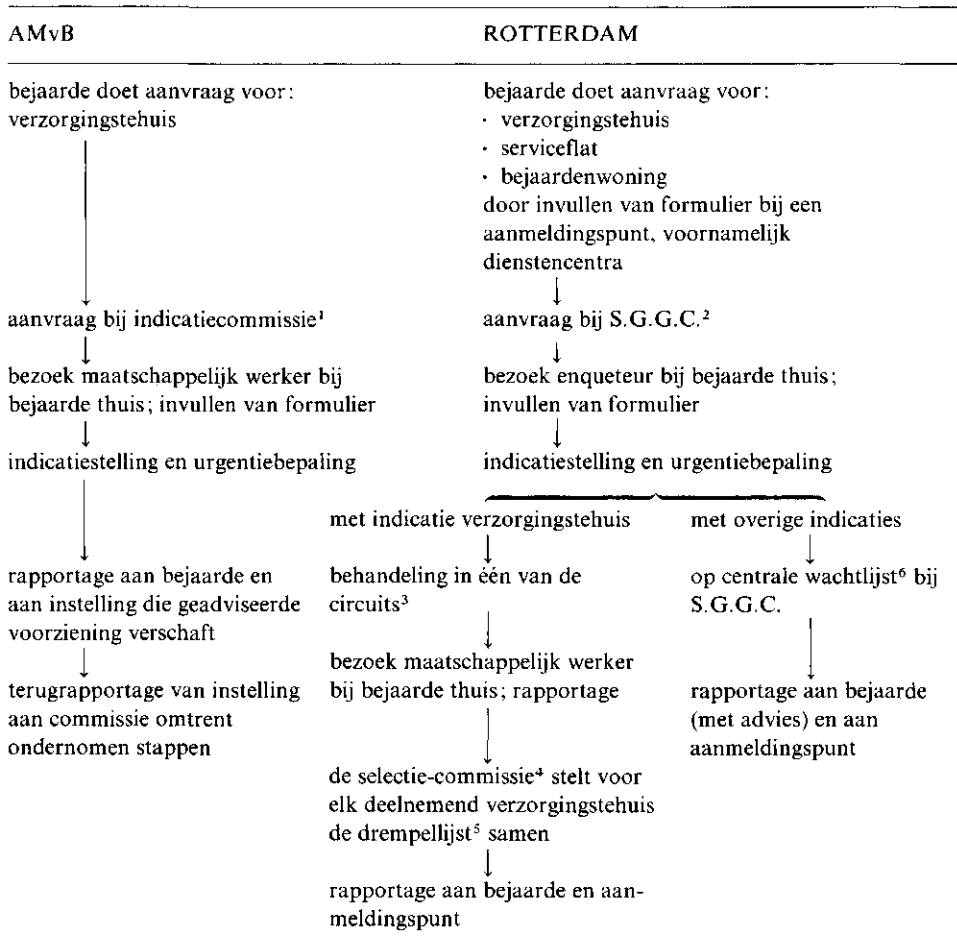
Indicatiestelling

Het S.G.G.C. in Rotterdam heeft zich niet beperkt tot het vaststellen van een norm voor de indicatie verzorgingstehuis, maar heeft deze ook vastgesteld voor verpleeghuis, serviceflat, bejaardenwoning, hulpverlening via een dienstencentrum en financiële hulp door middel van de Algemene Bijstandswet. De volgens de AMvB per gemeente ingestelde indicatie-commissie heeft wel te maken met een norm voor de indicatie verzorgingstehuis, maar voor de overige voorzieningen brengt zij volgens eigen inzichten advies uit.

Bij de indicatiestelling voor een niet-zelfstandige huisvestingsvorm (verzorgingstehuis en verpleeghuis) speelt de bekwaamheid tot het zelfstandig volbrengen van de Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen (ADL) een onderscheidende rol. Een en ander wordt in schema 2 weergegeven.

Een indicatie verzorgingstehuis wordt volgens de Rotterdamse werkwijze ook gegeven als een aanvrager blind is, slecht ziet of ernstige moeilijkheden heeft bij het lopen. Volgens de AMvB is een slecht gezichtsvermogen eveneens bepalend voor het verkrijgen van de indicatie verzorgingstehuis; in tegenstelling tot de Rotterdamse

Schema 1. Verkorte weergave van de procedure voor opname volgens de Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) en de Rotterdamse werkwijze

¹ indicatie-commissie: ingesteld door de gemeente, bestaande uit tenminste een arts en een maatschappelijk werker, beiden deskundig en onafhankelijk, met de taak advies uit te brengen omtrent de verzorgingsbehoefte;

² S.G.G.C.: Stichting Sociaal Geriatrisch Gerontologisch Centrum;

³ circuit: de deelnemende verzorgingsinstellingen hebben zich over 4 circuits verdeeld op grond van hun levensbeschouwelijk karakter;

⁴ selectie-commissie: elk circuit heeft één selectie-commissie, waarin onder andere zitting hebben de directeuren van de deelnemende instellingen, een of meer artsen, de maatschappelijk werker, en de secretaris-coördinator;

⁵ drempellijst: de lijst met de bejaarden, die binnen één jaar opgenomen kunnen worden in het betreffende verzorgingstehuis;

⁶ centrale wachtlijst: alle bejaarden, die niet voor behandeling in een van de circuits in aanmerking komen, worden centraal geregistreerd.

Schema 2. De rol van de Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen (ADL) bij de indicatiestelling voor een niet-zelfstandige huisvestingsvorm volgens de Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) en de Rotterdamse werkwijze

AMvB	ROTTERDAM
Algemene Dagelijkse Levensverrichtingen:	
<ul style="list-style-type: none"> • zich aan- en uitkleden • in en uit bed stappen • gaan zitten en gaan liggen • gebruik maken van toilet • eten • zich verplaatsen (binnen) 	<ul style="list-style-type: none"> • zich aan- en uitkleden • in en uit bed stappen • opstaan van een stoel • gaan liggen • gebruik maken van toilet • eten • zich baden • zich wassen • scheren en/of haar opmaken
indicatie verzorgingstehuis:	
• bij 1 of meer ADL hulp nodig	• bij tenminste 1 en ten hoogste 5 ADL hulp nodig
indicatie verpleeghuis:	
geen vastgestelde norm	• bij 5 of meer ADL hulp nodig ¹

¹ Deze indicatie komt voort uit de bovengrens die aangehouden wordt voor de indicatie verzorgingstehuis.

werkwijze worden bovendien de huishoudelijke activiteiten als indicatiebepalende factoren voor het verzorgingstehuis gezien.

In schema 3 komt naar voren dat zowel het aantal huishoudelijke activiteiten als de waarde die hieraan gehecht wordt, verschillend is voor de beide werkwijzen.

Voor de categorie van aanvragers, die zelfstandig gehuisvest blijft (eigen woning, bejaardenwoning, serviceflat), dient de indicatiestelling afgestemd te zijn op de huidige situatie én op die in de nabije toekomst; het gaan doorlopen van de keten van voorzieningen moet worden vermeden. Een zwak punt voor het bepalen van de meest passende indicatie in deze is dat de voorziening serviceflat niet eenduidig is. Wanneer meer inzicht wordt verkregen op welke factoren de nadruk valt bij het vaststellen van de indicatie serviceflat, dan zal het ook beter mogelijk zijn de eisen, die gesteld moeten worden aan outillage en hulpaanbod in serviceflats, te bepalen. Een bejaardenwoning wordt volgens de Rotterdamse werkwijze geïndiceerd als de aanvrager in zijn zelfstandig functioneren alleen belemmerd wordt door problemen die direct samenhangen met de huidige huisvestingssituatie, zoals bewerkelijk huis, aanwezigheid van opstapjes/trappen binnens- dan wel buitenshuis, ontoereikende verwarming e.d.

Wanneer in de Rotterdamse situatie door een tweepersoonshuishouden een aanvraag is ingediend, dan is de indicatie van de beide partners gelijk aan die van de

Schema 3. De rol van de huishoudelijke activiteiten bij de indicatiestelling volgens de Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB) en de Rotterdamse werkwijze.

AMvB	ROTTERDAM
huishoudelijke activiteiten:	
<ul style="list-style-type: none"> • koken warme maaltijd • ontbijt/lunch verzorgen • bed opmaken • dagelijkse boodschappen • kleding/linnengoed verzorgen • verwarming verzorgen • lichte schoonmaakwerkzaamheden (stof afnemen, afwassen) • zware schoonmaakwerkzaamheden (dweilen, ramen zemen) 	<ul style="list-style-type: none"> • bereiden maaltijden • bed opmaken • dagelijkse boodschappen • schoonhouden woning
indicatie verzorgingshuis:	
<ul style="list-style-type: none"> • bij tenminste 4 huishoudelijke activiteiten hulp nodig, of • bij tenminste 3 huishoudelijke activiteiten hulp nodig in combinatie met een sociale of psychische reden¹ 	n.v.t.
indicatie serviceflat:	
geen vastgestelde norm	<ul style="list-style-type: none"> • bij tenminste 2 huishoudelijke activiteiten (m.u.v. schoonhouden woning) hulp nodig, of • bij tenminste 1 huishoudelijke activiteit (m.u.v. schoonhouden woning) hulp nodig in combinatie met een lichamelijke of psychische reden²
indicatie hulpverlening vanuit de wijk:	
geen vastgestelde norm	<ul style="list-style-type: none"> • bij 1 van de huishoudelijke activiteiten hulp nodig

¹ Het aantal bezoeken dat betrokkene aflegt dan wel ontvangt; gevoelens van eenzaamheid, zwaar-moedigheid; contactstoornissen e.d.;

² Bijv. slecht zien; moeilijk lopen of niet alleen buiten kunnen lopen bij slecht weer; gevoelens van eenzaamheid of angst om alleen te zijn.

zwaarst geïndiceerde van hen met uitzondering van de indicatie verpleeghuis. De AMvB gaat voor de indicatie verzorgingstehuis van dit zelfde standpunt uit.

Urgentiebepaling

De AMvB regelt alleen de urgentiebepaling voor gegadigden met indicatie verzorgingstehuis. De urgentiebepaling geschiedt aan de hand van de factor op grond waarvan iemand in aanmerking komt voor opnemings, waarbij de ene factor als meer

urgentie-bepalend dan de andere is gekwalificeerd. Bijvoorbeeld een aanvrager die de indicatie verzorgingstehuis krijgt op grond van het niet zelfstandig kunnen volbrengen van tenminste één ADL heeft een hogere urgentie voor opname dan een aanvrager met indicatie verzorgingstehuis op grond van het niet zelfstandig kunnen volbrengen van vier huishoudelijke activiteiten.

In het Rotterdamse systeem wordt een grotere differentiatie in de urgentiebepaling verkregen door gebruik te maken van een puntensysteem, waarbij alle factoren uit de vragenlijst waarop gescoord wordt, ieder met een zeker gewicht uitgedrukt in punten, de urgentie bepalen. Zo dragen ook de woonsituatie, de lichamelijke, psychische en sociale omstandigheden bij tot de bepaling van de urgentie. Bovendien is de Rotterdamse methode van urgentiebepaling tevens bruikbaar voor bejaarden die een andere indicatie dan verzorgingstehuis hebben gekregen.

De urgentie voor een tweepersoonshuishouden is volgens de AMvB gelijk aan die, bepaald voor de partner met de indicatie verzorgingstehuis. De Rotterdamse methode bepaalt de urgentie van een tweepersoonshuishouden door de puntentotalen van beide partners op te tellen en door twee te delen.

Knelpunten

In deze paragraaf zal kort worden ingegaan op de voornaamste knelpunten bij de verstrekking, c.q. de beschikbaarheid van voorzieningen voor bejaarden.

Allereerst moet opgemerkt worden dat de voorziening die door de indicatie-commissie geadviseerd wordt meestal niet onmiddellijk beschikbaar is voor de betrokkene. In de meeste gevallen moet voor een bepaalde periode een tussenoplossing gezocht worden, waarbij gedacht wordt aan hulp vanuit de wijk (gezinsverzorging, wijkverpleging, e.d.). Gezien het feit dat er geen goede vorm van samenwerking is geregeld tussen de commissie en de instellingen die de voorzieningen aanbieden, kunnen er ernstige gebreken in de hulpverlening ontstaan. Bovendien kan de situatie bij de bejaarde zich in die tussentijd wijzigen, waardoor de procedure opnieuw zou moeten starten.

Eén van de taken van de indicatie-commissie is het signaleren van tekorten in de beschikbaarheid van de voorzieningen. Daar alleen bejaarden, die opname in een verzorgingstehuis wenselijk achten, zich tot de commissie wenden, bestaat het gevaar dat de commissie, waar het de overige voorzieningen betreft (serviceflat, bejaardenwoning, gezinsverzorging, e.d.), over onvoldoende informatie beschikt om deze taak adequaat te kunnen vervullen.

De rijksoverheid tracht door middel van de instelling van een indicatie-commissie per gemeente een beperkt deel van het brede veld van voorzieningen te structureren; op de rest van het veld heeft zij wel invloed als gevolg van de financiële bemoeiingen. Wil echter het achterliggende doel van deze wettelijke regeling, namelijk het rechtvaardig verdelen van de voorzieningen over de bejaarden die daaraan behoefte hebben, bereikt worden, dan is samenwerking tussen alle instellingen werkzaam op dit terrein noodzakelijk. Het is de vraag of de hoop die de regering heeft uitgesproken

bij het van kracht worden van de AMvB inzake de openeming in verzorgingstehuizen, namelijk dat er een nauwere samenwerking tussen de dienstverlenende instellingen zal ontstaan, niet teniet wordt gedaan door het eenzijdige karakter van de maatregel.

HET VERZORGINGSTEHUIS

Historische ontwikkeling

Het verzorgingstehuis heeft zich gedurende de laatste eeuw ontwikkeld van armenhuis (godshuis), via rusthuis tot het verzorgingstehuis heden ten dage. Het beeld van de vooroorlogse 'gestichten' wordt gekenmerkt door:

- groepsverzorging op zalen,
- beperking van de vrijheid,
- bestraffing bij overtreding van regels,
- liefdadigheid als leidend beginsel (SEELEN *et al.*, 1975).

Na de tweede wereldoorlog is het overheidsbeleid in de eerste plaats gericht op de materiële opbouw en herstel van de economische orde. Ten aanzien van de situatie van de bejaarden betekende dit een accent op de huisvesting en de financiële zekerheid. Het huisvestingsbeleid is dan gericht op de bejaardentehuizen – rusthuizen –, omdat de bejaarden daarin de rust en geborgenheid geboden kan worden, waaraan zoals verondersteld werd, zij na een arbeidzaam leven een grote behoefte zouden hebben. Bovendien werd op deze wijze aan een groot deel van de bevolking aangepaste huisvesting geboden die anders op de – schaarse – normale woningmarkt een beroep zou moeten doen. Aan andere huisvestingsvormen, zoals bejaardenwoning of serviceflat, werd toen nog niet gedacht.

In de jaren zestig valt een functieverandering van de bejaardentehuizen te constateren. Het accent wordt niet langer op het verschaffen van aangepaste huisvesting gelegd, maar op het verschaffen van verzorging aan hen die daar op fysieke en/of sociale gronden behoefte aan hebben. Andere vormen van huisvesting en dienstverlening worden nu gestimuleerd. Bovendien wordt het verzorgingstehuis ook bereikbaar voor de lagere inkomensgroepen door de Algemene Ouderdomswet en de Algemene Bijstandswet.

In de jaren zeventig krijgt, naarmate de welvaart toeneemt, het welzijn meer aandacht. Het beleid voor de bejaarden vraagt om verandering opdat meer aan de eigenheid en eigenwaarde van ouderen tegemoet gekomen kan worden. De bouw van verzorgingstehuizen wordt in de Nota Bejaardenbeleid 1970 afgeremd; het aantal plaatsen in bejaardenoordelen mag niet meer bedragen dan 7% van het aantal bejaarden in de regio. Het verzorgingstehuis wordt gezien als één van de mogelijkheden in de keten van voorzieningen die de bejaarden ten dienste staan.

Het verzorgingstehuis dient zich steeds aan te passen aan de eisen van de tijd. In de belangstelling staan momenteel o.a. de eisen van integratie en participatie. Voor het verzorgingstehuis betekent dit: hoe de integratie te bevorderen tussen de bewoners

van het tehuis en de overige wijkbewoners. Met betrekking tot de participatie wordt gezocht naar een vorm om de betrokkenheid van de bewoners bij het hele gebeuren in het tehuis te bevorderen, bijvoorbeeld in de vorm van een bewonerscommissie met bevoegdheden.

Het verzorgingstehuis moet de bejaarde mogelijkheden bieden om zich te ontplooiën en om te kunnen blijven participeren in het gebeuren om hem heen. Een en ander wordt ook weergegeven in het beleidsuitgangspunt van de overheid in 1975 met betrekking tot de specifieke voorziening verzorgingstehuis, nl. het handhaven van een zo groot mogelijke zelfstandige leefsituatie na het opgeven van de zelfstandige woonsituatie.

Kenmerken van een verzorgingstehuis

De verzorgingstehuizen, als geïnstitutionaliseerde vorm van huisvesting en dienstverlening, nemen een eigen plaats in in de keten van voorzieningen die bejaarden ten dienste staan. De Wet op de Bejaardenoorden spreekt van een bejaardenoord als een inrichting waarin aan tenminste vijf bejaarden duurzame huisvesting, gecombineerd met gehele of gedeeltelijke verzorging, wordt verschaft. In deze wet is ook een regeling opgenomen, die de kwaliteit van de verleende verzorging moet bewaken; daartoe is per provincie een commissie van toezicht ingesteld. Voorts dient elk huis een huisreglement op te stellen, waarin de vrijheid van de bewoners wordt gewaarborgd; dit reglement moet goedgekeurd worden door Gedeputeerde Staten.

Er bestaat een grote verscheidenheid in verzorgingstehuizen. Er zijn persoonlijk geleide tehuizen, waarbij de directeur tevens eigenaar is; dit betreft veelal vrij kleine huizen. Vele verzorgingstehuizen worden beheerd door een stichting, andere door een gemeente. Deze huizen lopen qua grootte sterk uiteen van minder dan 50 tot meer dan 300 bewoners.

De accommodatie in de huizen is ook duidelijk verschillend; volgens de huidige eisen krijgt een alleenstaande een appartementje, bestaande uit een gecombineerde zit-slaapkamer, sanitaire voorzieningen (toilet en eventueel douche) en een halletje met aanrecht. Een echtpaar krijgt er een aparte slaapkamer bij.

De Voorschriften en Wenken voor het bouwen van verzorgingstehuizen zijn in de loop der jaren verruimd; bestaande huizen kunnen echter niet direct aan de nieuwe voorschriften aangepast worden. Provinciale Staten verleent in die gevallen ontheffing voor een bepaalde termijn. De voorschriften zijn aan snelle verandering onderhevig geweest: een huis dat 15 jaar geleden in gebruik genomen werd voldoet niet aan de huidige eisen wat betreft de grootte van de kamer, sanitaire voorzieningen, apart halletje met aanrecht. Zo'n huis moet om aan de eisen van deze tijd te voldoen vaak geheel worden verbouwd.

Aangaande de financiering kan het volgende gezegd worden. De beheersinstanties van de huizen zijn aan strikte prijsregelen gebonden. De verzorgingsprijzen zijn zeer hoog; deze bedragen voor een alleenstaande, mede afhankelijk van het bouwjaar van het tehuis, f 1.400,- tot f 2.500,- per maand. Het is begrijpelijk dat de meeste bewo-

ners (99%) hiervoor een bijdrage ontvangen, momenteel geregeld via de Algemene Bijstandswet. Men is echter van overheidswege zoekende naar een andere financieringsvorm voor de verzorgingstehuizen.

De bewoners en de dienstverlening

Het gebeuren in een verzorgingstehuis kan van vele zijden belicht worden. In het kader van dit artikel wordt het gebeuren vanuit de verzorgingsaspecten benaderd. Aan de sociale aspecten wordt hier geen aandacht besteed.

De bewoners die in een verzorgingstehuis gaan wonen, hebben een indicatiebepaling achter de rug. Aan de hand van de bij deze indicatiebepaling verzamelde informatie wordt enerzijds bepaald, in welke mate de betrokken bejaarde behoefte heeft aan hulp en zorg, en in hoeverre deze zorg extra- dan wel intra-muraal kan worden verstrekt. Anderzijds kunnen deze gegevens de dienstverlenende instanties inzicht geven in de aard en mate van dienstverlening welke van hen verwacht wordt. Wat dit laatste betreft wordt men zich meer en meer bewust van het feit dat te veel zorg en/of een eenheidspakket van zorg een negatief effect heeft op het gevoel van eigenwaarde en zelfstandigheid van de bewoners. Daarbij kan het van tijd tot tijd registreren van de validiteit van elke bewoner een hulpmiddel zijn.

De overgang van een zelfstandige vorm van huisvesting naar het wonen in een verzorgingstehuis is groot. Er is niet alleen de verandering van omgeving (woon-omgeving, woning, sociale contacten), maar de overgang heeft ook directe gevolgen voor de wijze van huishoudvoering. Wat het voeren van de huishouding betreft, is er in ieder huishouden sprake van een zeker evenwicht tussen taken, die door de leden van het betreffende huishouden zelf worden verricht en taken, waarvan men de uitvoering aan anderen (familie, bureu, instelling) overlaat. De uiteindelijke verantwoordelijkheid voor het voeren, het leiden en het beheren van de huishouding ligt echter binnen het huishouden zelf, ongeacht de aard en hoeveelheid van taken en activiteiten die men 'afstoot'. Dit zou ook het geval behoren te zijn binnen het verzorgingstehuis. De overgang naar een verzorgingstehuis kan mede het gevolg zijn van het feit, dat het uitvoeren van een aantal taken voor de zelfstandig wonende bejaarde een te grote belasting vormt. Het bovengenoemde evenwicht tussen het 'zelf doen' en 'afstoten naar anderen' moet bijgesteld worden. Deze bijstelling dient zich te beperken tot die taken, waarvan het voor de betrokkene noodzakelijk is dat ze worden overgenomen. Met andere woorden in een verzorgingstehuis moet gestreefd worden naar een dusdanige organisatie en gerichte hulpverlening dat de verantwoordelijkheid voor het leiden en beheren van de eigen huishouding zoveel mogelijk bij de bewoner zelf blijft liggen. Op deze wijze behouden de bejaarden een zo zelfstandig mogelijke leefsituatie en vraagt het voeren van hun eigen huishouding binnen de dienstverle-

nende instelling van hen de nodige inventiviteit. De instelling van het verzorgend

van het tehuis en de overige wijkbewoners. Met betrekking tot de participatie wordt gezocht naar een vorm om de betrokkenheid van de bewoners bij het hele gebeuren in het tehuis te bevorderen, bijvoorbeeld in de vorm van een bewonerscommissie met bevoegdheden.

Het verzorgingstehuis moet de bejaarde mogelijkheden bieden om zich te ontplooiën en om te kunnen blijven participeren in het gebeuren om hem heen. Een en ander wordt ook weergegeven in het beleidsuitgangspunt van de overheid in 1975 met betrekking tot de specifieke voorziening verzorgingstehuis, nl. het handhaven van een zo groot mogelijke zelfstandige leefsituatie na het opgeven van de zelfstandige woonsituatie.

Kenmerken van een verzorgingstehuis

De verzorgingstehuizen, als geïnstitutionaliseerde vorm van huisvesting en dienstverlening, nemen een eigen plaats in in de keten van voorzieningen die bejaarden ten dienste staan. De Wet op de Bejaardenoorden spreekt van een bejaardenoord als een inrichting waarin aan tenminste vijf bejaarden duurzame huisvesting, gecombineerd met gehele of gedeeltelijke verzorging, wordt verschaft. In deze wet is ook een regeling opgenomen, die de kwaliteit van de verleende verzorging moet bewaken; daartoe is per provincie een commissie van toezicht ingesteld. Voorts dient elk huis een huisreglement op te stellen, waarin de vrijheid van de bewoners wordt gewaarborgd; dit reglement moet goedgekeurd worden door Gedeputeerde Staten.

Er bestaat een grote verscheidenheid in verzorgingstehuizen. Er zijn persoonlijk geleide tehuizen, waarbij de directeur tevens eigenaar is; dit betreft veelal vrij kleine huizen. Vele verzorgingstehuizen worden beheerd door een stichting, andere door een gemeente. Deze huizen lopen qua grootte sterk uiteen van minder dan 50 tot meer dan 300 bewoners.

De accommodatie in de huizen is ook duidelijk verschillend; volgens de huidige eisen krijgt een alleenstaande een appartementje, bestaande uit een gecombineerde zit-slaapkamer, sanitaire voorzieningen (toilet en eventueel douche) en een halletje met aanrecht. Een echtpaar krijgt er een aparte slaapkamer bij.

De Voorschriften en Wenken voor het bouwen van verzorgingstehuizen zijn in de loop der jaren verruimd; bestaande huizen kunnen echter niet direct aan de nieuwe voorschriften aangepast worden. Provinciale Staten verleent in die gevallen ontheffing voor een bepaalde termijn. De voorschriften zijn aan snelle verandering onderhevig geweest: een huis dat 15 jaar geleden in gebruik genomen werd voldoet niet aan de huidige eisen wat betreft de grootte van de kamer, sanitaire voorzieningen, apart halletje met aanrecht. Zo'n huis moet om aan de eisen van deze tijd te voldoen vaak geheel worden verbouwd.

Aangaande de financiering kan het volgende gezegd worden. De beheersinstanties van de huizen zijn aan strikte prijsregelen gebonden. De verzorgingsprijzen zijn zeer hoog; deze bedragen voor een alleenstaande, mede afhankelijk van het bouwjaar van het tehuis, f 1.400,- tot f 2.500,- per maand. Het is begrijpelijk dat de meeste bewo-

ners (99%) hiervoor een bijdrage ontvangen, momenteel geregeld via de Algemene Bijstandswet. Men is echter van overheidswege zoekende naar een andere financieringsvorm voor de verzorgingstehuizen.

De bewoners en de dienstverlening

Het gebeuren in een verzorgingstehuis kan van vele zijden belicht worden. In het kader van dit artikel wordt het gebeuren vanuit de verzorgingsaspecten benaderd. Aan de sociale aspecten wordt hier geen aandacht besteed.

De bewoners die in een verzorgingstehuis gaan wonen, hebben een indicatiebepaling achter de rug. Aan de hand van de bij deze indicatiebepaling verzamelde informatie wordt enerzijds bepaald, in welke mate de betrokken bejaarde behoefte heeft aan hulp en zorg, en in hoeverre deze zorg extra- dan wel intra-muraal kan worden verstrekt. Anderzijds kunnen deze gegevens de dienstverlenende instanties inzicht geven in de aard en mate van dienstverlening welke van hen verwacht wordt. Wat dit laatste betreft wordt men zich meer en meer bewust van het feit dat te veel zorg en/of een eenheidspakket van zorg een negatief effect heeft op het gevoel van eigenwaarde en zelfstandigheid van de bewoners. Daarbij kan het van tijd tot tijd registreren van de validiteit van elke bewoner een hulpmiddel zijn.

De overgang van een zelfstandige vorm van huisvesting naar het wonen in een verzorgingstehuis is groot. Er is niet alleen de verandering van omgeving (woon-omgeving, woning, sociale contacten), maar de overgang heeft ook directe gevolgen voor de wijze van huishoudvoering. Wat het voeren van de huishouding betreft, is er in ieder huishouden sprake van een zeker evenwicht tussen taken, die door de leden van het betreffende huishouden zelf worden verricht en taken, waarvan men de uitvoering aan anderen (familie, burens, instelling) overlaat. De uiteindelijke verantwoordelijkheid voor het voeren, het leiden en het beheren van de huishouding ligt echter binnen het huishouden zelf, ongeacht de aard en hoeveelheid van taken en activiteiten die men 'afstoot'. Dit zou ook het geval behoren te zijn binnen het verzorgingstehuis. De overgang naar een verzorgingstehuis kan mede het gevolg zijn van het feit, dat het uitvoeren van een aantal taken voor de zelfstandig wonende bejaarde een te grote belasting vormt. Het bovengenoemde evenwicht tussen het 'zelf doen' en 'afstoten naar anderen' moet bijgesteld worden. Deze bijstelling dient zich te beperken tot die taken, waarvan het voor de betrokkene noodzakelijk is dat ze worden overgenomen. Met andere woorden in een verzorgingstehuis moet gestreefd worden naar een dusdanige organisatie en gerichte hulpverlening dat de verantwoordelijkheid voor het leiden en beheren van de eigen huishouding zoveel mogelijk bij de bewoner zelf blijft liggen. Op deze wijze behouden de bejaarden een zo zelfstandig mogelijke leefsituatie en vraagt het voeren van hun eigen huishouding binnen de dienstverlenende instelling van hen de nodige inventiviteit. De instelling van het verzorgend personeel dient in deze richting mee te veranderen.

In dit kader kan gewezen worden op de ontwikkeling die met betrekking tot het verstrekken van de maaltijden gaande is. In vele tehuizen worden zowel de warme

maaltijd als de broodmaaltijden door het huis verzorgd. Een aantal tehuizen gaat er echter toe over de bewoners zelf weer voor de broodmaaltijden te laten zorgen en hierbij alleen als dat nodig is hulp te verlenen. In het huis zelf is dan een winkeltje aanwezig, waar de bewoners deze boodschappen kunnen doen.

Het zal duidelijk zijn dat er in een geïnstitutionaliseerde woonvorm als het verzorgingstehuis – met een beperkte accommodatie per bewoner – altijd een aantal van de individuele huishoudelijke taken centraal overgenomen zullen worden, zoals de zorg voor de warme maaltijd, de bewassing, en de periodieke grote beurt van het appartementje. Het lijkt gerechtvaardigd, gezien de vereiste organisatie van dienstverlening, te spreken over het voeren van een groothuishouding binnen een verzorgingstehuis. Echter, het beschouwen van de bewoners tesamen als een groothuishouden doet tekort aan de identiteit van de afzonderlijke leden; iedere bewoner bepaalt en handhaaft daarvoor teveel een eigen leefsituatie. Het is een bijeenwonen opdat hulp en zorg snel en effectief verleend kunnen worden.

Dat dit bijeenwonen zijn weerslag heeft op het sociale gedrag van de bewoners is geen onbekend feit. Zeker in de eerste maanden dat de bejaarde in een verzorgingstehuis woont, wordt zijn gedrag gekenmerkt door twee tegengestelde pogingen: het zich aanpassen aan en tegelijkertijd het afstand bewaren tot de meestal onbekende medebewoners (MORENČ, 1975). De bewoner zal zich eerst in het tehuis welbevinden, als hij naar zijn eigen gevoelens een evenwicht heeft gevonden tussen de integrerende en de individualiserende tendens. Om dit evenwicht te bereiken en te handhaven is het bestaan van kleine groepen in het verzorgingstehuis noodzakelijk.

SAMENVATTING

Bejaarden staan in dit artikel centraal. Van de totale Nederlandse bevolking was in 1975 10,7% bejaard; tot 1980 zal het aandeel van de bejaarden verder stijgen.

'De bejaarden' kunnen niet als een homogene groep beschouwd worden; juist door eigen ervaringen en omstandigheden wordt elk individu meer uniek naarmate hij/zij ouder wordt. Toch is er een aantal kenmerken van de situatie van 'de bejaarden' te onderkennen, onder andere verlies van beroepsarbeid, inperking van de primaire groep, huishouding, kennissenkring, en toeneming van de kans op ziekte en op achteruitgaan van de lichamelijke en/of geestelijke validiteit.

Het overheidsbeleid ten aanzien van de bejaarden heeft zich in de afgelopen decennia geleidelijk ontwikkeld. Na de tweede wereldoorlog werden er bejaarden-tehuizen gebouwd om zodoende woningen voor gezinnen vrij te maken. Sinds de Nota Bejaardenbeleid 1970 is een samenhangend geheel van beleidsmaatregelen voor de bejaarden geformuleerd, met als gevolg een accentverschuiving in de richting van de extra-murale dienstverlening.

De aan de bejaarde te verstrekken hulp/dienstverlening dient afgestemd te zijn op diens behoefte. Tevens is een onderlinge taakafbakening en samenwerking tussen de

diverse dienstverlenende instanties noodzakelijk. De per 1 januari 1977 ingevoerde Algemene Maatregel van Bestuur stelt nadere regels omtrent de opneming van bejaarden in verzorgingstehuizen. De daarbij gehanteerde indicatiestelling en urgentiebepaling, alsmede het eenzijdige karakter van deze maatregel, werden besproken en vergeleken met de tot voor kort gebruikte procedure in Rotterdam.

Het verzorgingstehuis heeft als één van de schakels in de gesloten keten van voorzieningen een eigen taak binnen dit geheel. De leiding van een verzorgingstehuis dient naar een organisatie en hulpverlening te streven die de bejaarde in staat stelt, ondanks het prijsgeven van een zelfstandige woonsituatie, zijn eigen leefwijze zoveel mogelijk te blijven bepalen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- De Rotterdamse Bejaarden, een onderzoek naar hun levensomstandigheden en behoeften, deel 2. 1970. Gemeente Rotterdam.
- MORENČ, A. 1975. Verhoudingen tussen de bewoners van bejaardentehuizen. *De Bejaarden* 22, nr. 16.
- MUNNICHs, J. M. A. 1974. Oude mensen, hun familie en het gebruik van algemene voorzieningen. *Ned. T. Geront.* 5, nr. 1.
- Nota Bejaardenbeleid 1970. Den Haag.
- Nota Bejaardenbeleid 1975. Den Haag.
- OOSTVOGEL, F. J. G. 1974. Veel voorzieningen geen gesloten keten. *Cahiers van de Stichting Bio-wetenschappen* 2, nr. 1.
- SEELLEN, C. J. M., *et al.* 1975. De plaats van het verzorgingstehuis in de hedendaagse maatschappij. Uitgave V.D.B. en V.E.A.

GEBRUIKSGESCHIKTHEID VAN GEBRUIKSGOEDEREN IN DE HUISHOUDING

F. A. BOSMA

N.V. Philips Gloeilampenfabrieken, Hoofd van het Bureau Consumer Affairs van het
Concern Marketing Support Department

SUMMARY

When developing durable consumer goods for the household it is necessary to analyze their application and use (function-analysis). It is possible to formulate criteria for product innovations based on an analysis of wants and needs of present and future consumers and based on insight derived from household technology. The assets of products are determined by what is technologically feasible and what is financially possible. More attention should be paid to such characteristics as low energy consumption, economic use of raw materials, the ease of repair and the dependability of products. The methods applied to measure and judge the use suitability of new and ready products should show an optimal correlation with the actual use by the consumer. If this correlation is absent it will lead to faulty product development and misleading consumer education. International committees which develop the 'standard methods for measuring performance' should give more attention to this matter.

INLEIDING

In de behoeften van individuele gebruikers van consumentenartikelen kunnen twee hoofdcategorieën worden onderscheiden, te weten rationele en niet-rationele behoeften. De rationele behoeften hebben betrekking op de functie en het gebruik van het produkt en kunnen vaak in kwantitatieve termen worden beschreven. De niet-rationele behoeften, tot uitdrukking komend in de keuze van bijv. stijl of kleur, betreffen kenmerken zoals affectieve waarden en symbolische waarden.

Naast individuele behoeften vragen een groeiend aantal maatschappelijke normen en wensen (bijv. veiligheid, vermindering energiegebruik, ecologische aspecten) aandacht bij het ontwikkelen van gebruiksgoederen.

Beperken we ons tot de rationele aspecten dan wordt de gebruiksgeschiktheid (doelmatigheid) van consumentengoederen bepaald door de mate waarin aan de rationele, individuele zowel als maatschappelijke behoeften is voldaan.

Studie van deze gebruiksgeschiktheid is van primair belang voor zowel ontwerpers van gebruiksgoederen (van concept-idee tot produkt) als voor testinstituten welke zich ten behoeve van aankoopinformatie aan de gebruiker bezig houden met vergelijkende kwaliteitstesten van aangeboden goederen.

In het navolgende zullen enkele aspecten van gebruiksgeschiktheid worden behan-

deld voor gebruiksgoederen in de huishouding en wel:

1. de studie van gebruiksgeschiktheid als onderdeel van produkt-innovatie (nieuwe produkten zowel als verbeteringen in bestaande produkten);
2. meten/beoordelen van de gebruiksgeschiktheid van prototypen/produkten tijdens de verschillende fasen van de produktontwikkeling;
3. noodzakelijke informatie over gebruik en gebruiksgeschiktheid aan de gebruiker.

PRODUKT-INNOVATIE EN GEBRUIKSGESCHIKTHEID

Huishoudelijke gebruiksgoederen hebben een direct en een, meestal op langere termijn waarneembare, indirect effect op de mens (gebruiker). Uitgangspunt van iedere produkt-innovatie zou moeten zijn dat niet de mens zich dient aan te passen aan de gegeven eigenschappen van produkten, maar omgekeerd dat het produkt zodanig ontworpen moet worden dat het aansluit bij de door de mens bepaalde condities. Dit sluit uiteraard niet uit dat een bepaald leerproces ten aanzien van het gebruik bij geheel nieuwe produkten noodzakelijk kan zijn. Hierop komen we in de volgende paragraaf terug.

De basis voor iedere nieuwe ontwikkeling van gebruiksgoederen voor de huishouding moet dus zijn:

1. een analyse van respectievelijk de functie die dat produkt zou moeten gaan vervullen binnen de huishouding en de directe effecten van het gebruik van het produkt op de individuele gebruiker(s);
2. een analyse van de langere termijn consequenties van het gebruik van een dergelijk produkt voor de gebruiker en zijn omgeving.

Binnen de totale gebruiksgeschiktheid (of totale kwaliteit) zijn er een aantal produktkenmerken welke samenhangen met bovenstaande directe en indirecte effecten. Met directe effecten hangen samen:

- functionele doelmatigheid;
- veiligheid voor de individuele gebruiker;
- bedrijfszekerheid;
- repareerbaarheid;
- technische levensduur;
- gebruikskosten (geld zowel als tijd en arbeid).

Met indirecte effecten hangen samen:

- afwezigheid van hinderlijke neveneffecten op de omgeving;
- veiligheid voor de omgeving en het milieu;
- beslag op schaarse grondstoffen en de effecten van vernietiging van het produkt bij einde levensduur.

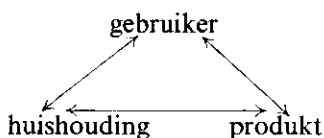
Alle wenselijke eigenschappen van een nieuw te ontwikkelen produkt kunnen volgens bovenstaande omschrijving worden vastgelegd in een produktspecificatie. Het niveau waarop de eigenschappen aangetroffen zullen worden valt veelal niet met

een absolute waarde aan te geven (met uitzondering van 'veiligheid', waarbij dit tot op zekere hoogte wel mogelijk is). Voor iedere eigenschap zal een compromis worden gezocht tussen datgene dat technologisch maximaal haalbaar is en datgene dat financieel haalbaar is, hetgeen uiteindelijk resulteert in een bepaalde kwaliteit/prijs-verhouding van het ontworpen produkt. Daarbij is 'kwaliteit' als begrip ook nog afhankelijk van specifieke omstandigheden van bepaalde groepen gebruikers (zoals samenstelling van het huishouden, gezinsfase); wat zonder waarde is in de ene situatie kan een verschil tussen leven en dood betekenen in een andere situatie.

Bij het vastleggen van het niveau van de gebruiksgeschiktheid (kwaliteit) van gebruiksgoederen kan het vakgebied 'huishoudkunde', met name de verzorgingstechnologie een belangrijke rol spelen. De verzorgingstechnologie houdt zich bezig met functie, toepassing en onderlinge relaties van technische middelen die binnen de huishouding kunnen leiden tot het bereiken van een bepaalde levensstandaard. In het hiernavolgende zullen enkele voorbeelden worden gegeven.

Functionele doelmatigheid

Hierbij speelt een analyse van de functie een zeer belangrijke rol waarbij de functie gezien moet worden binnen het volgende relatieschema:

Ten aanzien van de functionele doelmatigheid van produkten zijn van belang de relaties produkt-huishouding en produkt-gebruiker.

Bij de relatie tussen produkt en huishouding staat de vraag centraal welke functie het produkt binnen het geheel van activiteiten in de huishouding moet vervullen en welke eisen gesteld worden aan de wijze waarop en de mate waarin deze functie wordt vervuld. Een belangrijk aanknopingspunt is hierbij de relatie tussen het (nieuwe) produkt en andere in de huishouding aanwezige goederen (nu en in de toekomst). Zo is het volgen van technologische ontwikkelingen in de huishouding van belang voor het ontwerpen van technische hulpmiddelen hiervoor. Bijvoorbeeld, kennis van de toekomstige ontwikkelingen van textielprodukten en van wasmiddelen is onontbeerlijk voor het ontwerpen van huishoudelijke wasmachines. Kennis met name van ontwikkelingen in de woning en woninginrichting (bijvoorbeeld toe te passen materialen) is van direct belang bij het ontwerpen van nieuwe reinigingsapparatuur. Veranderen de normen en waarden binnen het huishouden bijv. ten aanzien van hygiëne, kwaliteit van voedselbereiding, frequentie van inkoop van niet-duurzame verbruiksartikelen, kunnen leiden tot nieuwe concepten voor huishoudelijke apparatuur.

Voor de relatie tussen produkt en gebruiker is inzicht nodig in de vraag welke personen behorende tot diverse huishoudens als gebruikers van het produkt aangemerkt

kunnen worden. Beoordeeld zal moeten worden hoeveel additionele tijd/arbeid van de zijde van de gebruikers beschikbaar is en ook op welke tijdstippen van de dag deze tijd/arbeid wel of niet beschikbaar is. Zo is bijvoorbeeld een afwasmachine niet zo zeer interessant door de hieruit resulterende absolute tijdbesparing maar meer door het opheffen van de noodzaak arbeid te verrichten op ongewenste momenten van de dag. Bij de gebruiker zijn fysiologische en psychologische mogelijkheden of beperkingen aanwezig welke bepalend zijn voor het ontwerp van een produkt (bijv. waarnemingsvermogen van bedieningsorganen, hinderlijkheidsgrens van geluid). Het produkt dient gemakkelijk en aangenaam te zijn in het gebruik, niet alleen voor de 'gemiddelde' gebruiker, maar ook voor speciale categorieën van gebruikers zoals gehandicapten, ouderen en minder-ontwikkelden.

Veiligheid

Uit statistieken blijkt dat ongelukken in huis even frequent voorkomen als ongelukken in het verkeer en bijvoorbeeld veel frequenter dan ongelukken in bedrijven. Van belang is bij het ontwerpen rekening te houden met mogelijke risico's, zowel ten aanzien van ongelukken als ten aanzien van invloeden op gezondheid en welbevinden van de gebruiker. Het anticiperen op zowel foutief gebruik als abnormaal gebruik, al dan niet door ondeskundigen, speelt hierbij een belangrijke rol.

Bedrijfszekerheid, repareerbaarheid en technische levensduur

Budgettaire overwegingen en gebruiksoverwegingen spelen hierbij een rol. Hierbij wordt 'gebruik' niet alleen gezien vanuit het oogpunt van gebruiksfrequentie, maar ook vanuit de rol van het produkt in de huishouding, dat wil zeggen: kan het produkt al dan niet gemakkelijk enige tijd gemist worden voor reparatie? Dit is belangrijk voor produkten als wasmachines, stofzuigers, vriezers en, voor sommige gebruikers, ook voor televisie. Minder kritisch zijn hierbij in het algemeen produkten als een mixer, een grill of een draagbare radio. In de budgettaire problematiek zijn vragen zoals vervangen of repareren, snelheid en eenvoud voor noodzakelijke reparaties, afschrijvingen en reserveringen voor onderhoud en reparaties van belang.

Gebruikskosten (geld, tijd en arbeid)

Afgezien van irrationele overwegingen die een rol spelen bij keuze en aanschaf van een produkt, is het duidelijk dat de gebruikskosten van een nieuw te ontwerpen produkt dienen vergeleken te worden met de kosten van alternatieve oplossingen, zoals van dienstverlening met hetzelfde doel (bijv. wasmachine of wasserij). Indien het niet mogelijk is dat deze gebruikskosten lager komen te liggen dan die van een soortgelijke betaalde dienstverlening, dan zou een dergelijk ontwerp bij voorbaat al een misluk-

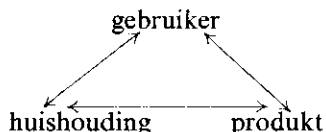
king zijn. De opmars van automatische wasmachines ten koste van wasserij en

een absolute waarde aan te geven (met uitzondering van 'veiligheid', waarbij dit tot op zekere hoogte wel mogelijk is). Voor iedere eigenschap zal een compromis worden gezocht tussen datgene dat technologisch maximaal haalbaar is en datgene dat financieel haalbaar is, hetgeen uiteindelijk resulteert in een bepaalde kwaliteit/prijs-verhouding van het ontworpen produkt. Daarbij is 'kwaliteit' als begrip ook nog afhankelijk van specifieke omstandigheden van bepaalde groepen gebruikers (zoals samenstelling van het huishouden, gezinsfase); wat zonder waarde is in de ene situatie kan een verschil tussen leven en dood betekenen in een andere situatie.

Bij het vastleggen van het niveau van de gebruiksgeschiktheid (kwaliteit) van gebruiksgoederen kan het vakgebied 'huishoudkunde', met name de verzorgingstechnologie een belangrijke rol spelen. De verzorgingstechnologie houdt zich bezig met functie, toepassing en onderlinge relaties van technische middelen die binnen de huishouding kunnen leiden tot het bereiken van een bepaalde levensstandaard. In het hiernavolgende zullen enkele voorbeelden worden gegeven.

Functionele doelmatigheid

Hierbij speelt een analyse van de functie een zeer belangrijke rol waarbij de functie gezien moet worden binnen het volgende relatieschema:

Ten aanzien van de functionele doelmatigheid van produkten zijn van belang de relaties produkt-huishouding en produkt-gebruiker.

Bij de relatie tussen produkt en huishouding staat de vraag centraal welke functie het produkt binnen het geheel van activiteiten in de huishouding moet vervullen en welke eisen gesteld worden aan de wijze waarop en de mate waarin deze functie wordt vervuld. Een belangrijk aanknopingspunt is hierbij de relatie tussen het (nieuwe) produkt en andere in de huishouding aanwezige goederen (nu en in de toekomst). Zo is het volgen van technologische ontwikkelingen in de huishouding van belang voor het ontwerpen van technische hulpmiddelen hiervoor. Bijvoorbeeld, kennis van de toekomstige ontwikkelingen van textielprodukten en van wasmiddelen is onontbeerlijk voor het ontwerpen van huishoudelijke wasmachines. Kennis met name van ontwikkelingen in de woning en woninginrichting (bijvoorbeeld toe te passen materialen) is van direct belang bij het ontwerpen van nieuwe reinigingsapparatuur. Veranderen de normen en waarden binnen het huishouden bijv. ten aanzien van hygiëne, kwaliteit van voedselbereiding, frequentie van inkoop van niet-duurzame verbruiksartikelen, kunnen leiden tot nieuwe concepten voor huishoudelijke apparatuur.

Voor de relatie tussen produkt en gebruiker is inzicht nodig in de vraag welke personen behorende tot diverse huishoudens als gebruikers van het produkt aangemerkt

kunnen worden. Beoordeeld zal moeten worden hoeveel additionele tijd/arbeid van de zijde van de gebruikers beschikbaar is en ook op welke tijdstippen van de dag deze tijd/arbeid wel of niet beschikbaar is. Zo is bijvoorbeeld een afwasmachine niet zozeer interessant door de hieruit resulterende absolute tijdbesparing maar meer door het opheffen van de noodzaak arbeid te verrichten op ongewenste momenten van de dag. Bij de gebruiker zijn fysiologische en psychologische mogelijkheden of beperkingen aanwezig welke bepalend zijn voor het ontwerp van een produkt (bijv. waarnemingsvermogen van bedieningsorganen, hinderlijkheidsgrens van geluid). Het produkt dient gemakkelijk en aangenaam te zijn in het gebruik, niet alleen voor de 'gemiddelde' gebruiker, maar ook voor speciale categorieën van gebruikers zoals gehandicapten, ouderen en minder-ontwikkelden.

Veiligheid

Uit statistieken blijkt dat ongelukken in huis even frequent voorkomen als ongelukken in het verkeer en bijvoorbeeld veel frequenter dan ongelukken in bedrijven. Van belang is bij het ontwerpen rekening te houden met mogelijke risico's, zowel ten aanzien van ongelukken als ten aanzien van invloeden op gezondheid en welbevinden van de gebruiker. Het anticiperen op zowel foutief gebruik als abnormaal gebruik, al dan niet door ondeskundigen, speelt hierbij een belangrijke rol.

Bedrijfszekerheid, repareerbaarheid en technische levensduur

Budgettaire overwegingen en gebruiksoverwegingen spelen hierbij een rol. Hierbij wordt 'gebruik' niet alleen gezien vanuit het oogpunt van gebruiksfrequentie, maar ook vanuit de rol van het produkt in de huishouding, dat wil zeggen: kan het produkt al dan niet gemakkelijk enige tijd gemist worden voor reparatie? Dit is belangrijk voor produkten als wasmachines, stofzuigers, vriezers en, voor sommige gebruikers, ook voor televisie. Minder kritisch zijn hierbij in het algemeen produkten als een mixer, een grill of een draagbare radio. In de budgettaire problematiek zijn vragen zoals vervangen of repareren, snelheid en eenvoud voor noodzakelijke reparaties, afschrijvingen en reserveringen voor onderhoud en reparaties van belang.

Gebruikskosten (geld, tijd en arbeid)

Afgezien van irrationele overwegingen die een rol spelen bij keuze en aanschaf van een produkt, is het duidelijk dat de gebruikskosten van een nieuw te ontwerpen produkt dienen vergeleken te worden met de kosten van alternatieve oplossingen, zoals van dienstverlening met hetzelfde doel (bijv. wasmachine of wasserij). Indien het niet mogelijk is dat deze gebruikskosten lager komen te liggen dan die van een soortgelijke betaalde dienstverlening, dan zou een dergelijk ontwerp bij voorbaat al een mislukking zijn. De opmars van automatische wasmachines ten koste van wasserij en wasserette moet in dit licht worden gezien, waarbij het gebruikskostenniveau zich bij het huidige prijsniveau ongeveer verhoudt als $1 : 1\frac{1}{2} : 3$ (automatische wasmachine + drogen + strijken : wasserette : wasserij). Op welke 'waarde' daarnaast de eigen tijd

en arbeid van de gebruiker van het produkt geschat moet worden is eveneens een duidelijk huishoudkundig probleem en wordt mede bepaald door maatschappelijke factoren.

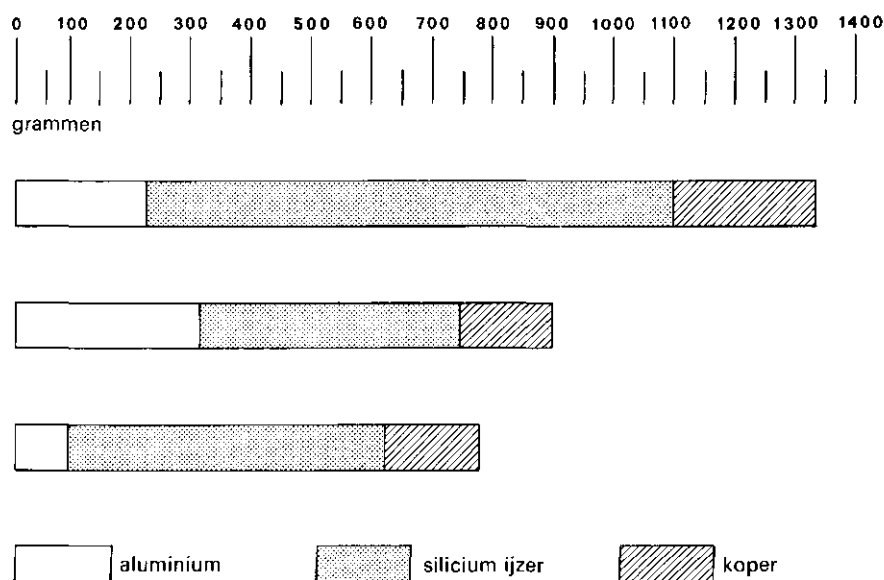
In het algemeen zal bij het ontwerpen van produkten aandacht moeten worden besteed aan zo laag mogelijke gebruikskosten in de vorm van geld, tijd en arbeid waarbij de 'zwaarte' van deze factoren afhankelijk is van externe factoren (voorbeeld: energieverbruikskosten zijn in stijgende mate belangrijk) en de functie van het produkt (de factor tijd is belangrijker voor een zuiver functioneel artikel dan voor een hobby-artikel).

Schaarse grondstoffen

Verschillende mogelijkheden ter besparing van schaarse grondstoffen met behoud van overige kwaliteitsaspecten van de produkten zijn aanwezig. Als een voorbeeld is in onderstaande figuur de ontwikkeling in het gebruik van materialen in stofzuigermotoren aangegeven. De eerste balk geeft de samenstelling van de klassieke en vele jaren gebruikte typen motoren weer en de overige twee geven de samenstelling van meer recente typen motoren.

Bij het beschouwen van bovenstaande voorbeelden van onderdelen van een produktspecificatie doet zich de vraag voor hoe de benodigde informatie verkregen kan worden.

Naast technologisch inzicht is voor het ontwerpen van gebruiksgoederen voor de

Bron: N.V. Philips

Fig. 1. Materialen achtereenvolgens gebruikt in stofzuigermotoren (in grammen)

huishouding huishoudkundig inzicht belangrijk. Daarnaast kan gebruik worden gemaakt van consumentenervaringen met soortgelijke produkten en vraaggesprekken met toekomstige gebruikers. Gezien het ervaringsfeit dat het voor de gemiddelde gebruiker vaak moeilijk of onmogelijk is om te anticiperen op mogelijke toekomstige ontwikkelingen in de verzorgingstechnologie, spelen vooral bij de innovatie van geheel nieuwe produkten technologische en huishoudkundige kennis een rol. Wel dient tijdens de verschillende ontwerpfasen de mening van groepen gebruikers te worden geanalyseerd, hetzij via gebruikers-panels, hetzij via ruimer opgezette gebruikerstesten.

Aard en omvang van een bedrijf bepalen of het de noodzakelijke kennis en informatiebronnen 'in eigen huis' heeft. Zo niet, dan zal gebruik moeten worden gemaakt van externe, gespecialiseerde instituten. Een mogelijkheid is om kennis, ervaring en inzicht van consumenteninstituten ter beschikking aan het bedrijfsleven te stellen. Een vorm van samenwerking zou daarbij ontwikkeld moeten worden zonder een aantasting van de onafhankelijkheid en objectiviteit van dergelijke instituten enerzijds en met voldoende waarborgen voor een gewenste graad van beveiliging van gegevens uit één specifiek bedrijf ten opzichte van concurrerende bedrijven anderzijds.

METEN EN BEOORDELEN VAN GEBRUIKSGESCHIKTHEID

De gewenste gebruiksgeschiktheid van gebruiksgoederen dient gemeten en beoordeeld te worden tijdens de verschillende ontwerpfasen van een produkt. Daarnaast is een goede meting en beoordeling van de gebruiksgeschiktheid van aangeboden produkten één van de belangrijkste activiteiten van consumentenorganisaties ten behoeve van de aankoopinformatie voor de gebruiker. De meet- en beoordelingstechnieken die ter beschikking staan zijn laboratoriumtesten, panel-beoordelingen en gebruikstesten bij grotere groepen *at random* geselecteerde gebruikers.

Laboratoriumtesten

De meeste aandacht van fabrikanten en consumentenorganisaties is tot nu toe gegeven aan laboratoriumtesten, welke van de drie genoemde technieken de grootste objectiviteit heeft. Voor bepaalde categorieën van produkten, zoals huishoudelijke apparatuur, wordt bij het formuleren van juiste meetmethoden reeds vele jaren gebruik gemaakt van internationale commissies (bijvoorbeeld binnen de *International Electrotechnical Commission (I.E.C.)* en de *International Standardisation Organisation (I.S.O.)*, waarin zowel vertegenwoordigers van consumentenorganisaties als fabrikanten en deskundige instituten meewerken.

Ten aanzien van het formuleren van de juiste meetmethoden zijn enige kanttekeningen te maken met betrekking tot de beoordelingscriteria.

Een analyse moet worden gemaakt van alle gebruiksgeschiktheidsfactoren voor een bepaald produkt. De analyse moet gebaseerd zijn op zowel verzorgingstechnolo-

gische overwegingen (functie-analyse) als de gebruikservaring van consumenten. Pas nadat deze volledige lijst is opgesteld kan 'vertaling' plaats vinden van deze gebruikscriteria in technisch meetbare zaken. Voorbeeld: een gebruiksgeschiktheids criterium voor stofzuigers is de goede reiniging van diverse soorten vloerbedekkingen. Meettechnisch kan dit worden vertaald in de mate waarin standaard-vuilsoorten van standaard-tapijten worden opgezogen. Te vaak nog wordt bij het opstellen van de zogenaamde '*standard methods for measuring performance*' (*SMMP*) niet eerst een lijst van criteria opgesteld waardoor het risico ontstaat dat voor belangrijke gebruiksgeschiktheids criteria geen metingen worden verricht. Bovendien is een juiste formulering van essentiële gebruiksgeschiktheids criteria van belang voor de beoordeling en interpretatie van de meetresultaten.

Bij de vertaling van gebruiksgeschiktheidsfactoren in technische metingen moet niet alleen worden voldaan aan algemene eisen van objectiviteit, reproduceerbaarheid en uitvoerbaarheid (en wel tegen redelijke kosten van tijd, meetapparatuur en ruimte), maar ook moet een goede correlatie tussen de resultaten van technische metingen enerzijds en de voor de consument waarneembare gebruiksgeschiktheid anderzijds gewaarborgd zijn. Dit laatste is helaas niet altijd het geval bij de huidige meetmethoden voor gebruiksgoederen. De merendeels laboratorium-technisch georiënteerde beoordelingscommissies zien de noodzakelijke correlatie met het feitelijke gebruik nogal eens over het hoofd. Voorbeelden zijn te vinden in diverse standaardmethoden (zoals de internationale *SMMP*'s voor wasmachines en strijkijzers). Wordt het feitelijk gebruik niet voldoende in de meetmethode verdisconteerd, dan kan dit leiden tot een verkeerd gerichte produktontwikkeling of misleidende consumentenvoorlichting via vergelijkend warenonderzoek dat op onjuiste meettechnieken is gebaseerd. Meer onderzoek naar meettechnieken welke gecorreleerd zijn aan het gebruik is gewenst zowel voor een juiste produktontwikkeling als voor het vergelijkend warenonderzoek. De verzorgingstechnologie dient de basis te verschaffen voor dit onderzoek.

De mate van gewenste reproduceerbaarheid van de meetresultaten (d.w.z. de mate waarin resultaten onafhankelijk zijn van tijd en plaats van de metingen) is afhankelijk van het gebruik dat gemaakt gaat worden van deze meetresultaten. Zo zal bij vergelijkende testen in ontwikkelingslaboratoria (vergelijking tussen een nieuw produkt en een bestaand produkt of tussen een eigen produkt en een produkt van concurrent) en in éénmalige vergelijkende warenonderzoeken door consumentenorganisaties (alle produkten ongeveer gelijktijdig en in hetzelfde laboratorium gemeten) aan de reproduceerbaarheid in principe niet zo'n groot belang hoeven worden toegekend. Een grote mate van reproduceerbaarheid is vereist bijvoorbeeld bij een gewenste vergelijkingsmogelijkheid tussen resultaten gevonden door consumentenorganisaties en resultaten gevonden door de fabrikant van het onderzochte produkt.

Ook bij de zogenaamde 'standaard produktinformatie', een systeem waarbij door de fabrikant informatie op gestandaardiseerde wijze wordt verstrekt over een aantal belangrijke gebruiksgeschiktheids criteria, zal, ter controle van de juistheid van deze

gegevens achteraf door derden, een volledige reproduceerbaarheid aanwezig moeten zijn. Ook ten aanzien van dit punt zijn de huidige *SMMP's* nog niet alle optimaal, en vormen een reële hinderpaal bij het op grote schaal invoeren van bovengenoemde produktinformatie.

Het komt nogal eens voor dat het niet mogelijk is alle gebruiksgeschiktheids-criteria te vertalen in technische metingen. Het gevaar dat hierbij ontstaat is dat aan de meetbare factoren een groter belang wordt gehecht in de eindbeoordeling dan aan de niet-meetbare factoren. Ook hierbij is het steeds weer terugkomen op de gebruiksgeschiktheidscriteria bij de interpretatie in de eindbeoordeling van belang. Voor een evenwichtige consumenteninformatie, zoals via de bovengenoemde standaard produktinformatie, zijn volledige *SMMP's* voor alle essentiële criteria van groot belang.

Panel-beoordelingstesten

Niet alle belangrijke gebruiksgeschiktheidscriteria zijn te 'vertalen' in technische metingen. Voorbeelden zijn sensorische factoren (bijvoorbeeld smaak, consistentie) en ergonomische factoren (gemak, comfort van bediening, onderhoud). De techniek van het objectiveren van eigenschappen, die in principe slechts subjectief waarneembaar zijn, is de panel-beoordeling. Samenstelling en aard van dergelijke panels worden bepaald door het doel van de testen. In de ene situatie zal bij voorkeur gebruik moeten worden gemaakt van consumenten met gebruikservaring, in een andere situatie verdient een panel van leken juist de voorkeur. Hoewel met name ten aanzien van een aantal ergonomische factoren zowel door ontwikkelingslaboratoria als door consumentenorganisaties veelvuldig van paneltesten gebruik wordt gemaakt, zijn op dit gebied nog weinig 'meet'methodieken vastgelegd voor verschillende produktcategorieën.

Gebruikstesten

Het laten gebruiken van produkten door grotere groepen van consumenten en het verzamelen van informatie over hun gebruikservaring is een uitermate nuttige informatiebron ten behoeve van de kwaliteit van het produkt. Gezien het feit dat deze methode alleen zinvol is bij een statistisch verantwoorde grootte en samenstelling van de testgroepen, leent deze methode zich nauwelijks voor de testen gedurende de verschillende ontwerpfasen, wanneer immers nog geen voldoende aantal produkten voor gebruik beschikbaar zijn. Pas nadat een voldoende hoeveelheid produkten gereed is kan door fabrikanten deze test worden uitgevoerd. Doel is dan een controle op de juistheid van de interpretatie van voorafgegane laboratorium- en paneltesten. Ook bij onderzoek naar de correlatie tussen uitkomsten van laboratoriumtesten en feitelijke gebruikservaringen spelen deze testen een belangrijke rol. Hetzelfde geldt voor de gebruiksanalyses ten behoeve van voortgezette ontwikkelingsactiviteiten. Tenslotte geven deze testen een snelle informatie ten aanzien van de juistheid en begrijpelijkheid van bij het produkt behorende gebruiksinformatie.

Hoe kan gezien het bovenstaande een inspraak van gebruikers bij het vastleggen van methoden voor gebruikstesten gerealiseerd worden? De vraag of en op welke wijze consumenten inspraak dienen te hebben op (internationale) werkzaamheden op gebied van het opstellen van meetmethoden vormde onderwerp van een recent *I.S.O. Consumer Forum*. Hierbij werd de vraag gesteld in hoeverre het gewenst is dat vertegenwoordigers van consumenten deskundigen zijn en in welke mate deze deskundigheid aanwezig moet zijn, respectievelijk hoe deze deskundigheid bijgebracht moet worden.

Mogelijkheden voor inspraak van gebruikers bij het vastleggen van methoden voor gebruikstesten zijn beperkt. Voor het opstellen van de gebruiksgeschiktheids-criteria kan men zich baseren op verzorgingstechnologisch inzicht en op de ervaring van statistisch correct samengestelde groepen van consumenten. Het lijkt weinig zinvol hierin willekeurige individuele consumenten te betrekken. Gedacht zou moeten worden in de eerste plaats aan deskundigen welke 'professioneel' zijn ingesteld op het beschouwen van produkten vanuit gebruikersgezichtspunt (bijvoorbeeld vanuit gespecialiseerde afdelingen bij instituten voor huishoudkundig onderzoek, bedrijfsleven en consumentenorganisaties). Daarbij zou gebruik moeten worden gemaakt van resultaten van gebruikstesten.

Bij het vertalen van gebruiksgeschiktheidscriteria in meettechnieken kunnen individuele gebruikers eveneens geen rol spelen. Zij dienen te worden vertegenwoordigd door gebruikers-deskundigen van onderzoeksinstituten, consumentenorganisaties en bedrijven. De correlatie tussen meetmethode en feitelijk gebruik dient voortdurend te worden gevolgd door middel van voldoende representatief samengestelde groepen van gebruikers.

GEBRUUKSINFORMATIE

Tot slot enkele opmerkingen betreffende de noodzakelijke gebruiksinformatie ten behoeve van een optimaal gebruik. In het algemeen kan gesteld worden dat het beste ontwerp dát ontwerp is waarbij additionele gebruiksinformatie overbodig is. Toch is het om een aantal redenen meestal noodzakelijk gebruiksinformatie te geven om een optimaal gebruik te garanderen, en wel om de volgende redenen.

- gebruiksgoederen worden in de huishouding gebruikt zowel in combinatie met andere produkten als in combinatie met een vorm van eigen arbeid. Hoe het betreffende produkt optimaal benut kan worden in combinatie met andere produkten of goederen, zoals levensmiddelen, textiel, reinigingsmiddelen, dient aangegeven te worden in begeleidende gebruiksinformatie. Hetzelfde geldt ten aanzien van het aanwenden van eigen arbeid in relatie tot het betreffende produkt;
- gegevens over installatie en opstelling van de produkten dienen gegeven te worden zowel ten behoeve van deskundigen als doe-het-zelvers;
- bij geheel nieuwe produkten waarmee geen enkele gebruikservaring bestaat zal

vooral informatie noodzakelijk zijn over de functie van het produkt in de huishouding (voorbeeld: elektronische oven).

Een gecoördineerde vorm van informatie aan gebruikers vanuit verschillende deelgebieden van de verzorgingstechnologie kan interessante mogelijkheden bieden voor gebruiksinformatie. Als voorbeeld hiervan kan de textieletikettering worden genoemd. Van een gecoördineerde gebruiksinformatie over het reinigen van textiel door wasmiddel-, textiel- en wasapparatuurindustrie (bijvoorbeeld in de vorm van gestandaardiseerde reinigingssymbolen, toegepast door alle partijen) kan een optimale informatie voor gebruikers verwacht worden. Helaas hebben internationale pogingen hiertoe tot nu toe zeer onbevredigende resultaten opgeleverd juist omdat het probleem niet werd benaderd vanuit verzorgingstechnologisch gezichtspunt (textielreiniging), maar vanuit produkttechnologische aspecten.

Optimale gebruiksinformatie dient niet alleen een gebruiks' instructie' te omvatten (hoe produkt inschakelen, bedienen etc.) maar tevens informatie te verschaffen over de functie en de gebruiksmogelijkheden van het produkt, met het accent niet op het 'hoe' maar op het 'waarom'. Voorts is in bepaalde situaties gecoördineerde informatie vanuit de verschillende deelgebieden van de verzorgingstechnologie wenselijk in het belang van de gebruiker.

CONCLUSIE

Bij de ontwikkeling van duurzame gebruiksgoederen voor de huishouding is een analyse van toepassing en gebruik (functie-analyse) van primair belang. Dit betekent onder meer:

- een analyse van het (toekomstig) gebruik van het produkt in de huishouding, tevens gezien in relatie tot de woonomgeving en de eisen die voortvloeien uit de structuur van het huishouden. Dit houdt in dat men geïnformeerd moet zijn over (toekomstige) ontwikkelingen in industrietakken, die produkten leveren die bij of in combinatie met deze duurzame gebruiksgoederen worden gebruikt;
- een analyse van wensen en eisen van nationale en supranationale overheden betreffende doelmatigheid van produkten;
- een analyse van wensen van consumenteninstellingen en consumentenorganisaties;
- een analyse van ervaringen van consumenten met bestaande produkten.

Gebaseerd op huishoudwetenschappelijk inzicht (met name op het terrein der verzorgingstechnologie) en analyses van wensen en behoeften van huidige en toekomstige gebruikers is het voor produkt-innovaties mogelijk criteria op te stellen waaraan de produkten moeten voldoen. Hierbij wordt de mate waarin bepaalde eigenschappen aanwezig dienen te zijn mede bepaald door datgene wat technologisch haalbaar is enerzijds, en datgene wat financieel haalbaar is anderzijds. Aan eigenschappen van de produkten welke op langere termijn invloed hebben op de individuele gebruiker en de maatschappij dient in toenemende mate aandacht te worden besteed. Dit geldt

met name voor het energieverbruik, het gebruik van schaarse grondstoffen, de reparerbaarheid en de bedrijfszekerheid van de produkten.

Bij het meten en beoordelen van gebruiksgeschiktheid zowel tijdens de verschillende fasen van het ontwikkelingsproces als aan gerede produkten (bijvoorbeeld door consumentenorganisaties) dient gebruik te worden gemaakt van methoden met een optimale correlatie tussen de methode en het feitelijk gebruik. Ontbreekt deze correlatie dan leidt dit tot foutieve produktontwikkeling en misleidende consumenten-voorlichting. Het is wenselijk dat internationale commissies die zich bezig houden met het opstellen van gestandaardiseerde meetmethoden hieraan meer aandacht besteden. Initiatieven voor meer onderzoek op dit gebied zijn noodzakelijk.

HET DOELMATIG GEBRUIK VAN ELEKTRICITEIT IN DE HUISHOUDING

G. LEENTVAAR-LEISTRA

N.V. KEMA, afd. Doelmatigheid van het Laboratorium voor Toestellen en
Installatiematerialen, Arnhem

SUMMARY

This article concludes that it is technically possible to construct electrical household appliances which satisfy the demands from the user's point of view. With some effort on the part of the industry it will also be possible to produce appliances with a lower energy consumption without increasing energy and material input in this production. Industry will only do this if the consumer is willing to pay for such appliances, even if they are more expensive. A plea for a responsible consumer attitude towards energy consumption to help safeguard the future availability of energy is made.

INLEIDING

'Bezittingen kunnen meer van de bezitter nemen dan zij schenken. Wanneer ik een koe heb, melkt die koe mij.' Dit citaat van ROUTH (1935) geeft aan dat het gebruik van duurzame gebruiksgoederen, waartoe elektrische huishoudelijke toestellen worden gerekend, niet vanzelfsprekend een besparing aan geld en/of tijd oplevert. Er moeten daarom ook andere redenen zijn aan te wijzen waarom tegenwoordig in de Nederlandse huishouding een zo groot aantal elektrische huishoudelijke toestellen wordt aangetroffen, die gezamenlijk een grote hoeveelheid elektrische energie verbruiken. Deze redenen kunnen zijn: het verbeteren van de hygiëne, het verhogen van het comfort, het verhogen van de status, etc.

Sinds de energiecrisis wordt er meer aandacht besteed aan het vraagstuk van energievoorziening en energieverbruik. Een facet van dit vraagstuk is het elektriciteitsverbruik van elektrische huishoudelijke toestellen. In 1975 is er via het openbare elektriciteitsnet $44 \cdot 10^9$ kWh geleverd; in de particuliere huishoudingen is hiervan $12 \cdot 10^9$ kWh of 27,3% verbruikt. In de 'Energienota' van het MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN (1974) werd het elektriciteitsverbruik in de particuliere huishoudingen gespecificeerd (zie tabel 1).

Volgens de publikatie 'Elektriciteit in Nederland 1975' van de DIRECTIE ARNHEMSE INSTELLINGEN VAN DE NEDERLANDSE ELEKTRICITEITSBEDRIJVEN is het huishoudelijk elektriciteitsverbruik afhankelijk van:

- de behoefte van de consument aan bepaalde elektrische huishoudelijke toestellen;
- de kwaliteit in energetisch opzicht van het toestel welke deze behoefte kan bevredigen;

Tabel 1. Huishoudelijk gebruik van elektriciteit in 1972 (in % van het totaal) en penetratiegraad.

	%	penetratiegraad
1. verlichting	25	100
2. koelkasten	15	88
3. wasmachines	12	85
4. boilers	11	16
5. pomp c.v.	6	32
6. bijverwarming	6	40
7. televisies	6	96
8. diepvriezers	4	17
9. strijkijzers	4	> 100
10. radio/tuners	3	> 100
11. elektrisch koken	3	6
12. stofzuigers	2	100
13. afwasmachines	1	4
14. droogtrommels	1	5
15. diversen	1	
Totaal	100,0 (10.10 ⁹ kWh)	

Bron: Centraal Plan Bureau.

– de wijze van gebruik van het toestel door de consument.

Om dit te verduidelijken kan het volgende tot voorbeeld dienen. Een consument heeft behoefte aan een gekoelde bewaarruimte. Een koelkast biedt deze bewaarruimte. Het energieverbruik van deze koelkast is afhankelijk van de inhoud, het fabrikaat en de wijze waarop de consument de koelkast gebruikt.

HET AANSCHAFFEN VAN HUISHOUDELIJKE TOESTELLEN

Om tot besparing van het huishoudelijk elektriciteitsverbruik te komen is het in eerste instantie mogelijk om door voorlichting de behoeften van de consument te beïnvloeden. Door goede voorlichting kan de aanschaf van elektrische huishoudelijke toestellen worden beperkt. De consument moet worden geleerd kritisch te kunnen nagaan welke mogelijkheden er liggen om een bepaald probleem op te lossen, en welke oplossing in zijn of haar situatie de beste is. Dit proces van besluitvorming zou reeds op de scholen moeten worden geleerd en worden begeleid door consumentenorganisaties en voorlichtingsafdelingen van de nutsbedrijven.

Alvorens een huishoudelijk toestel aan te schaffen kan men zich eerst een aantal vragen stellen:

- a. Bestaat er behoefte aan de verrichtingen van het toestel?
- b. Zijn deze activiteiten ook op andere manieren uit te voeren?

- c. Wat zijn voor iedere mogelijkheid de baten en kosten wat betreft prestatie, hygiëne, comfort, tijdbesteding, aanschaf van goederen en verbruik van energie en water?
- d. Welke keuzemogelijkheid is, met inachtneming van de beschikbare middelen, de meest geschikte in een gegeven situatie?

Deze vorm van besluitvorming is aan de hand van het volgende voorbeeld te illustreren. In iedere huishouding bestaat de behoefte om kleding en huishoudtextiel te reinigen. Het wassen kan met de hand of machinaal worden uitgevoerd. Het wassen kan met de hand worden verricht door de leden van het huishouden of tegen betaling door anderen. Voor het machinaal wassen kan ieder huishouden eigen toestellen bezitten, of het wassen gebeurt centraal in wasserette of wasserij. Welke keuze zal worden gemaakt, zal idealiter afhangen van de gestelde eisen wat betreft hygiëne, witheid en slijtage van het wasgoed; het resultaat van het wassen; de gewenste tijdbesteding (tijdstip, tijdsduur) van degene die verantwoordelijk is voor het wassen; de beschikbare plaatsruimte; de investeringskosten wat betreft de gereedschappen en/of machines; het verbruik van wasmiddelen, water en, last but not least, energie. In de praktijk zal meestal een minder doordachte keuze worden gemaakt.

OPTIMALE CAPACITEIT

Als de consument na rijp beraad heeft besloten een elektisch toestel aan te schaffen, dan dient een toestel met optimale capaciteit te worden gekocht, dat wil zeggen met een zodanige capaciteit dat baten en kosten zo goed mogelijk met elkaar in evenwicht zijn. Het gebruik van een toestel met te kleine capaciteit levert geen of in beperkte mate tijdbesparing op. Ook het specifiek energieverbruik – hieronder wordt het energieverbruik van een toestel in relatie tot de capaciteit en/of de gebruikstijd verstaan – van een toestel met kleine capaciteit is veelal groter dan het specifiek energieverbruik van een toestel met grotere capaciteit. In geval van aanschaf van een toestel met te grote capaciteit zijn echter de aanschafkosten hoger, terwijl het voordeel van een laag specifiek energieverbruik te niet gedaan wordt door het feit dat de capaciteit niet volledig wordt benut. Om het begrip specifiek energieverbruik verder te illustreren dient het volgende als voorbeeld. Een autobus verbruikt per gereden kilometer per zitplaats minder brandstof dan een personenauto; dit betekent echter niet dat voor een gezin de aanschaf van een autobus de meest zuinige oplossing biedt voor vervoersproblemen. Het huishoudelijk elektriciteitsverbruik is dus te beperken door de aanschaf van toestellen met optimale capaciteit. Hoe groot de optimale capaciteit is, is grotendeels afhankelijk van de behoeften van de gebruikers.

ENERGIE-KENMERK

Behalve dat het huishoudelijk elektriciteitsverbruik is te beperken door minder toestellen aan te schaffen, en alleen toestellen met optimale capaciteit te gebruiken, is het elektriciteitsverbruik te beperken door het aanschaffen van toestellen met een gunstige relatie tussen capaciteit en energieverbruik. Of een toestel een verantwoord energieverbruik heeft, kan de aspirant-koper niet in de winkel aan het toestel zien. Om over het energieverbruik van een toestel te oordelen, moeten er metingen worden verricht.

Het meten van de gebruikseigenschappen van elektrische huishoudelijke toestellen is in veel gevallen een niet eenvoudige zaak. Enerzijds moeten de eigenschappen objectief meetbaar zijn en de meetresultaten reproduceerbaar. Anderzijds moeten de meetmethoden een voldoende correlatie hebben met de praktijk. In doelmatigheidsnormen is zo nauwkeurig mogelijk omschreven hoe deze eigenschappen kunnen worden gemeten, zodat objectiviteit, reproduceerbaarheid en correlatie met de praktijk zoveel mogelijk zijn gewaarborgd. In deze *Standard Methods for Measuring the Performance* – afgekort *SMMP's* –, welke nationaal of internationaal worden vastgesteld door vertegenwoordigers van de overheid, de elektriciteitsbedrijven, de onafhankelijke keuringsinstituten, de industrie en de consumentenorganisaties, worden geen afkeuringsgrenzen vermeld. Deze grenzen zouden arbitrair zijn omdat ze niet op zuiver objectieve gronden zijn vast te stellen.

Nadat in de 'Energienota' van de Minister van Economische Zaken is gesteld dat o.a. door de invoering van een zgn. 'zuinigheidskeur' voor elektrische toestellen een vertraging van de groei van het huishoudelijk elektriciteitsverbruik kan worden werkstelligd, is door het Ministerie van Economische Zaken, de industrie, de N.V. KEMA (N.V. tot Keuring van Elektrotechnische Materialen) en consumentenorganisaties over dit onderwerp gediscussieerd. Eén van de resultaten van deze gedachtenwisselingen is dat in de voorlichting door de elektriciteitsbedrijven aan de consumenten sinds enige tijd vergelijkbare informatie wordt gegeven over het energieverbruik van elektrische huishoudelijke toestellen aan de hand van een energiekenmerk. Door de V.E.E.N. (Vereniging van Exploitanten van Elektriciteitsbedrijven in Nederland) worden de voorlichtingsafdelingen van de elektriciteitsbedrijven voorzien van Toestel Informatie Bladen. Op deze T.I.B.'s worden per toestel de belangrijkste toestelgegevens vermeld, zoals de afmetingen, de wijze van aansluiting en van bediening en de relevante constructie-eigenschappen. Verder worden resultaten van doelmatigheidsonderzoek vermeld. Deze resultaten omvatten bijvoorbeeld bij afwasmachines het elektriciteitsverbruik, het waterverbruik, de programmaduur, de maximale temperatuur van het waswater, het reinigingseffect (of het schoonwassend vermogen) en het droogeffect (of het drogend vermogen). Het doelmatigheidsonderzoek van vriestoestellen omvat het bepalen van het elektriciteitsverbruik per 24 uur, de temperatuur in het toestel, de invriescapaciteit en de nuttige inhoud. De invriescapaciteit is een maat voor de hoeveelheid levensmiddelen welke tegelijkertijd kunnen

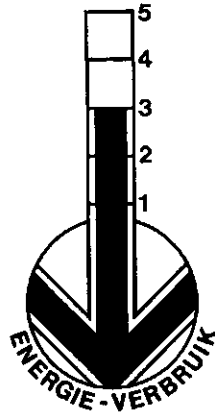

Fig. 1. Het energie-kenmerk

worden ingevroren. Bovendien zijn op de T.I.B.'s van koel- en vriestoestellen, trommeldrogers en afwasmachines energie-kenmerken afgebeeld. Met dit energie-kenmerk wordt aangegeven of het gemeten elektriciteitsverbruik groot of klein is ten opzichte van de gemeten gebruikseigenschappen binnen een bepaalde capaciteitsklasse (zie figuur 1). Het energie-kenmerk van elektrische toestellen is ingedeeld in vijf klassen. Geeft het energie-kenmerk een lage getalswaarde aan, dan is het specifiek energieverbruik van het betreffende toestel klein; geeft het energie-kenmerk een hoge getalswaarde aan, dan is het specifiek energieverbruik van het betreffende toestel groot.

Met het energie-kenmerk wordt alleen aangegeven in welke zuinigheidsklasse het toestel is ingedeeld. De waarde van het specifiek energieverbruik wordt niet vermeld. Een reden hiervoor is dat het vermelden van het specifiek energieverbruik gemakkelijk tot verkeerde conclusies kan leiden.

Gesteld dat iemand een koelkast wil kopen. De consument heeft de keus tussen twee koelkasten: A en B. In vergelijking met koelkast A heeft koelkast B een grotere inhoud, een groter elektriciteitsverbruik per 24 uur, maar een kleiner specifiek energieverbruik; de overige gebruikseigenschappen zijn gelijk. Koelkast A is voor de consument groot genoeg. De aspirant-koper doet er dan ook verstandig aan koelkast A te kopen, omdat het elektriciteitsverbruik van koelkast A kleiner is dan van koelkast B. Het specifieke energieverbruik gaat bij de keus pas een rol spelen als de capaciteit van de toestellen gelijk is. Een neveneffect van het propageren van toestellen met een laag energieverbruik is, dat niet alleen de vraag naar deze toestellen zal toenemen, maar ook het aanbod.

PRODUKTIEMOGELIJKHEDEN

Dat er wel mogelijkheden zijn voor het produceren van elektrische toestellen met een laag energieverbruik, blijkt uit het volgende. Drie-sterren-koelkasten, dat zijn

koelkasten met een vriesvak waarin een temperatuur van -18°C kan worden bereikt, zijn vaak uitgerust met een automatische ontdooi-inrichting in de koelruimte. Dit betekent dat periodiek de verdamper in de koelruimte wordt verwarmd om de ontstane rijp te laten smelten. Een belangrijke taak van deze ontdooi-inrichting is bovendien het verwarmen van de koelruimte, waardoor de motor-compressor wordt geactiveerd, en een temperatuur van ten hoogste -18°C in de vriesruimte kan worden gehandhaafd. Want, omdat de temperatuurvoeler meestal in de koelruimte is aangebracht, behoeft de compressor niet of weinig te functioneren bij lage omgevingstemperaturen. Koelkasten met vriesvak en zonder automatische ontdooiing plaatst men om deze reden bij voorkeur niet in ruimten met temperaturen lager dan ca. 10°C . Het is echter mogelijk gebleken de ontdooi-inrichting achterwege te laten door een juiste dimensionering van de verdamper en een goede isolatie van de koelkast, waardoor een aanzienlijke elektriciteitsbesparing (30–50%) kan worden gerealiseerd.

Bij stofzuigers is het zonder meer mogelijk het elektriciteitsverbruik te verminderen met behoud van de goede gebruikseigenschappen. Het vermogen van de huidige stofzuigermotoren is om commerciële redenen groot. In de reclame wordt verteld dat een groot vermogen van de stofzuiger – dus een groot elektriciteitsverbruik – een groot zuigvermogen bewerkstelligt. Deze redenering is natuurlijk waar, maar niet volledig. Een te groot zuigvermogen kan schade toebrengen aan vloerbedekking, meubilair en gordijnen. Daarom wordt bij veel stofzuigers met extra weerstanden en met zuigkrachtregelaars het motorrendement kunstmatig verkleind.

ONDERZOEK

Een van de mogelijkheden om het huishoudelijk elektriciteitsverbruik in de toekomst te beperken is het ontwikkelen van elektrische toestellen met een laag elektriciteitsverbruik. De toestelfabrikanten zijn zich terdege bewust van deze verantwoordelijkheid en doen veel onderzoek op dit terrein. Daarnaast behoort dit onderzoek tot de taak van de onafhankelijke testinstituten zoals de N.V. KEMA.

Dit onderzoek is vooral zinvol bij toestellen met een groot energieverbruik per jaar, welke een hoge aanwezigheidsgraad of penetratiegraad hebben of wellicht binnen afzienbare tijd zullen hebben. De aanwezigheidsgraad van een bepaald toestel is het percentage particuliere huishoudens dat in het bezit is van dat toestel. Van afwasmachines is in Nederland de aanwezigheidsgraad (nog) niet hoog. Deze bedroeg 8,6% in 1975 (LOOSEKOOT, 1975). Door de N.V. KEMA wordt onderzoek verricht naar het elektriciteitsverbruik van afwasmachines. Het verbruik bedraagt bij een normaal programma ca. 2 kWh (STICHTING VERGELIJKEND WARENONDERZOEK, 1974).

Er is eerst nagegaan hoe groot het reinigingseffect of het schoonwassend vermogen is van een afwasmachine in vergelijking tot het afwassen met de hand. Hiertoe is een hoeveelheid serviesgoed, glaswerk en bestek bevuild volgens een internationaal aan-

vaard voorschrift (I.E.C., 1973), en afgewassen in een afwasmachine. Dezelfde hoeveelheid serviesgoed, glaswerk en bestek is op dezelfde manier bevuild en afgewassen met de hand. Er is na het afwassen gespoeld en niet afgedroogd: het serviesgoed, glaswerk en bestek is aan de lucht gedroogd. Nadat per afgewassen onderdeel het aantal achtergebleven vuiltjes is geteld, is het reinigingseffect berekend, zoals voorgeschreven in de reeds genoemde norm. Metingen, uitgevoerd door de NV. KEMA (1976) wezen uit dat het reinigingseffect van een afwasmachine significant hoger is dan het reinigingseffect van het afwassen met de hand (afwassen met afwasmachine 79%, afwassen met de hand 58%). Dit verschil in reinigingseffect is zo groot dat de vraag rijst of het prestatieniveau van de huidige afwasmachines misschien te hoog is. Wellicht is het mogelijk afwasmachines te construeren met een lager elektriciteitsverbruik, eventueel met een iets lager reinigingseffect. De vraag tot hoever het reinigingseffect verlaagd mag worden is moeilijk te beantwoorden; het antwoord is aan de consument.

De volgende onderzoeksfase bestond uit het opstellen van een energiebalans. Van deze energiebalans is een Sankey-diagram getekend (zie figuur 2). Er is nagegaan hoeveel energie door de afwasmachine wordt opgenomen tijdens het gehele afwasproces en waar deze energie uiteindelijk terecht komt.

Uit het Sankey-diagram kan worden geconcludeerd dat verdere verbetering van de warmte-isolatie van de afwasmachine weinig zin heeft. Het grootste deel van de opgenomen hoeveelheid energie verdwijnt met het warme water in de riolering. Om het energieverbruik van de afwasmachine te verlagen kan men de watertemperatuur van de warme spoelfasen verlagen, de hoeveelheid verbruikt water tijdens de warme spoelfasen verminderen of de droogfase wijzigen.

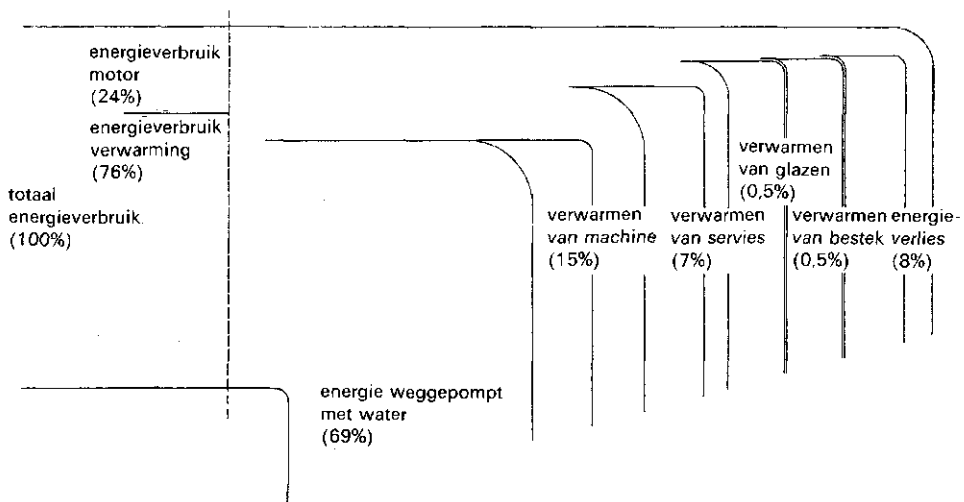

Fig. 2. Sankey diagram van afwasmachines

CONCLUSIE

Geconcludeerd kan worden dat het technisch mogelijk is huishoudelijke toestellen te fabriceren waaraan, wat betreft gebruikseigenschappen, hoge eisen zijn te stellen. Met enige inspanning van de zijde van de industrie is het tevens mogelijk om toestellen te produceren met een lager energieverbruik tijdens bedrijf, waarbij het grondstof- en energieverbruik tijdens de produktie niet of nauwelijks toeneemt. De industrie zal zich deze extra inspanning alleen willen getroosten als de consument bereid is deze toestellen te kopen, ook al zijn deze toestellen wellicht duurder in aanschaf.

Wil de energievoorziening voor de volgende generaties zijn gewaarborgd, dan dient een ieder zich steeds af te vragen of de beschikbare energie en in het bijzonder de elektriciteit verstandig en efficiënt wordt gebruikt. We mogen onze heilige koe, de wereld-energievoorraad, niet geheel uitmelken, want het resultaat zal dan zijn dat we zelf worden uitgemolken.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- DIRECTIE ARNHEMSE INSTELLINGEN VAN DE NEDERLANDSE ELEKTRICITEITSBEDRIJVEN. Elektriciteit in Nederland 1975.
- I.E.C. (International Electrotechnical Commission). 1973. Methods for measuring the performance of electric dishwashers. Publication 436 (1st edition). Genève.
- MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN. 1974. Energienota. Tweede Kamer der Staten-Generaal 13 122 nrs. 1-2 en nr. 8. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- LOOSEKOOT, G. 1975. Doorbraak van afwasmachine laat op zich wachten. Electro Radio Mercur 44, p. 1122 (juni).
- N.V. KEMA (N.V. tot Keuring van Elektrotechnische Materialen). 1976. Comments on Publication 436, clause 8: Washing performance. IEC 59A (Netherlands/Nice) 8 (May).
- ROUTH, H. V. 1935. Money, Morals, and Manners as Revealed in Modern Literature. Nicholson and Watson, London.
- STICHTING VERGELIJKEND WARENONDERZOEK. 1974. Afwasmachines, een vergelijkend onderzoek naar de kwaliteit en eigenschappen. Brochure nr. 34. Rijswijk.

VEILIGHEID EN GEZONDHEID BINNEN DE HUISHOUDING

J. H. A. BRUGGERS

Stichting Het Veiligheidsinstituut, afd. Veiligheid in de Privé-sfeer (V.I.P.)

SUMMARY

Safety care is aimed at the prevention of accidents. Statistics show that there are more accidents in and around the home than on the roads. Children and the elderly are the most vulnerable groups.

In order to promote safety effectively one must have information and motivation. The necessary information could be covered to a large extent by education in the field of Home Economics.

DE BEGRIPPEN GEZONDHEID, VEILIGHEID EN ONGEVAL

Van het begrip gezondheid zijn in de loop der jaren een groot aantal definities gegeven. Eén van de meest algemene is in 1948 opgesteld door de Wereldgezondheidsorganisatie van de Verenigde Naties waarbij de gezondheid wordt gezien als een geïntegreerd geheel van lichamelijke, geestelijke en maatschappelijke aspecten. Officieel luidt de omschrijving: 'health is a state of complete physical, mental and social well-being, and not merely the absence of disease or inferiority' (NATIONAL EDUCATION ASSOCIATION AND AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION).

Voor het begrip veiligheid bestaat geen internationale definitie. De in de literatuur aangetroffen omschrijvingen van veiligheid zijn voor het overgrote deel opgesteld ten behoeve van de bedrijfsveiligheid. Een naar onze mening bruikbare definitie die ook van toepassing is voor de veiligheid buiten de bedrijfssfeer luidt aldus: veiligheid is een mate van zekerheid tegen risico's, gevaren of invloeden die kunnen leiden tot ongevallen. Deze zekerheid is het resultaat van een combinatie van factoren, bestaande uit instelling en vaardigheden van het individu en maatregelen en hulpmiddelen van de gemeenschap. De combinatie van deze factoren heeft ten doel het vóórkomen van ongevallen tot een zo gunstig mogelijk minimum te beperken (ZEEGERS, 1972 en 1973).

Van het begrip ongeval bestaan eveneens verschillende definities. De Wereldgezondheidsorganisatie gaf in verband met een congres over de preventie van kindergevallen de volgende omschrijving van het begrip ongeval: 'an event independent of the will of man, caused by a quickly acting extraneous force, and manifesting itself by an injury to body or mind' (W.H.O., 1969). In andere definities worden plotselinge onvoorziene en onopzettelijke gebeurtenissen die door krachten van buitenaf worden veroorzaakt en slechts leiden tot materiële schade, ook als ongevallen opgevat. Niet-

plotselinge inwerkingen van schadelijke stoffen op de mens worden soms ook tot de ongevallen gerekend (bijv. loodvergiftiging).

Zoals vermeld wordt gezondheid beschouwd als een toestand van volledig lichamelijk, geestelijk en sociaal welzijn. Alles wat bijdraagt tot dit welzijn valt onder gezondheid. Veiligheid als vorm van zekerheid tegen risico's van lichamelijk of geestelijk letsel moet daarom als een aspect van gezondheid worden beschouwd. Ten aanzien van het gevaar voor materiële schade ligt het verband minder duidelijk voor de hand. Toch kan men stellen dat ook materiële schade vaak het geestelijke, lichamelijke of sociale welzijn van de mens aantast. Men denke hierbij aan schade aan materiële zaken die tot de huishouding of directe privésfeer van de mens behoren.

OMVANG VAN HET VEILIGHEIDSPROBLEEM BINNEN DE GEZONDHEID

Een maat voor de veiligheid wordt gevormd door het aantal ongevallen dat plaats vindt en de gevolgen die daaruit voortvloeien. De gevolgen van een ongeval kunnen zeer verschillend zijn. Er kan sprake zijn van een ongeval met alleen materiële schade, een ongeval dat persoonlijk letsel tot gevolg heeft, en een ongeval dat zowel materieel als persoonlijk letsel tot gevolg heeft. Het letsel kan variëren van zeer licht tot zeer zwaar en dodelijk.

Met betrekking tot de omvang en ernst van de ongevallen in Nederland, *in casu* van de ongevallen in de privé-sfeer, zijn geen exacte gegevens beschikbaar. Dit heeft tot gevolg dat geen volledig beeld van het totale ongevalsgebeuren kan worden verkregen. Wel worden schattingen gegeven die meestal gebaseerd zijn op conclusies uit buitenlandse onderzoeken en/of op extrapolatie van gegevens uit niet-representatieve groepen of steekproeven van te geringe omvang (SPAAN, 1976). Slechts van het aantal ongevallen met dodelijke afloop zijn de totaalcijfers bekend. Daarbij wordt een onderverdeling gemaakt naar plaats en aard van het ongeval en de leeftijd van het slachtoffer. Om een indruk te geven van de ongevallensterfte in Nederland wordt een overzicht van het aantal overledenen ten gevolge van een ongeval gegeven in tabel 1 voor de jaren 1969 tot en met 1974.

Uit tabel 1 blijkt dat in 1974 meer mensen zijn gestorven ten gevolge van een ongeval in de privé-sfeer dan in het verkeer. Daarbij worden openbare gebouwen, instellingen, open water, straat, zwembad en vrije veld als behorend tot de privé-sfeer beschouwd, doch verkeersongevallen op die plaatsen worden niet meegerekend.

De sterfte onder mannen en vrouwen ten gevolge van ongevallen loopt nogal uiteen. Dit kan men afleiden uit tabel 2, welke laat zien dat de ongevallen in en om de woning een veel grotere bedreiging voor vrouwen dan voor mannen vormen. De ongevallen die buiten de woning en het erf plaatsvinden maken daarentegen veel meer slachtoffers onder mannen.

In het kader van de gezondheidszorg wordt gedurende de laatste jaren steeds meer

VEILIGHEID EN GEZONDHEID

Tabel 1. Omvang van de bevolking, aantal overledenen, en aantal overledenen ten gevolge van een ongeval in 1969 tot en met 1974

jaar	bevolking (milj.)	aantal overledenen	aantal doden ten gevolge van ongeval (% van het totaal aantal overledenen)			
			met (motor)- voertuigen	in en om de woning	in bedrijf	overige plaatsen
1969	12,8	107.615	3,0	2,2	0,2	0,5
1970	13,1	109.619	3,1	2,2	0,2	0,5
1971	13,3	110.243	3,0	2,0	0,2	0,4
1972	13,4	113.576	2,9	1,9	0,2	0,4
1973	13,5	110.682	2,8	1,9	0,2	0,4
1974	13,6	109.250	2,4	2,1	0,1	0,4

Bron: Veiligheidsinstituut en C.B.S., 1974.

Tabel 2. Sterfte ten gevolge van ongeval naar aard van het ongeval en geslacht in 1974

aard van het ongeval	aantal doden ten gevolge van een ongeval			
	totaal aantal	per 100.000 van de bevolking	per 100.000 mannen	per 100.000 vrouwen
ongeval met (motor)- voertuig	2.649	19	29	10
ongeval in en om de woning	2.321	17	12	22
ongeval op overige plaatsen	427	3	5	2
bedrijfsongeval	145	1	2	0,1

Bron: Veiligheidsinstituut en C.B.S., 1974.

aandacht besteed aan de bestrijding van ongevallen. Dit is niet onbegrijpelijk. De vooruitgang van de medische wetenschap en de gestegen welvaart hebben er voor gezorgd dat sedert het begin van de 20e eeuw de sterftecijfers enorm zijn gedaald. Infectieziekten welke voorheen de grootste bedreiging voor het leven vormden, zijn voor een groot deel bedwongen. De totale ongevallensterfte daarentegen is nagenoeg onveranderd gebleven. Wel heeft er enige verschuiving plaats gevonden in de ongevalsoorzaken. Ten gevolge van de daling van de totale sterfte gedurende de laatste 75 jaar en het niet dalen van de ongevallensterfte werd het ongeval als doodsoorzaak dus veel belangrijker (DE HAAS, 1956). Momenteel is in Nederland en andere westerse landen het ongeval de belangrijkste doodsoorzaak voor mensen die jonger zijn dan

45 jaar. Kinderen tot 5 jaar en mensen van 65 jaar en ouder zijn meestal het slachtoffer van een ongeval in en om de woning. De meeste slachtoffers in de tussenliggende leeftijdsgroepen vallen in het verkeer. Aan ouderen (65 jaar en ouder) eist het ongeval in de privé-sfeer een hogere tol dan verkeersongevallen doen, maar het ongeval als zodanig is voor deze leeftijdsgroep vanzelfsprekend niet de belangrijkste doodsoorzaak.

Niet-dodelijke ongevallen

Over het aantal niet-dodelijke ongevallen in de privé-sfeer zijn geen exacte gegevens bekend. Wel hebben zowel in Nederland (STICHTING HET VEILIGHEIDSIINSTITUUT, 1975) als in het buitenland een aantal steekproefonderzoeken naar ongevallen in de privé-sfeer plaats gevonden. Op grond van de resultaten van deze onderzoeken kan men vermenigvuldigingsfactoren afleiden op basis waarvan men het aantal niet-dodelijke ongevallen kan schatten uit het aantal dodelijke ongevallen. De volgende gegevens zijn afkomstig van een Engels onderzoek (DALE *et al.*, 1974).

In North East Bristol bleek dat het aantal mensen dat tengevolge van een ongeval in en om de woning medische hulp vraagt ongeveer 150 maal zo groot is als het aantal ongevallen met dodelijke afloop. Het aantal ongevallen waarbij men wel letsel oploopt, maar geen medische hulp inroept, bedraagt circa 25 maal het aantal ongevallen waarbij medische hulp wordt ingeroepen.

Ernst van het letsel

Het Engelse onderzoek geeft verder aan dat onder degenen die na het ongeval een arts hadden geraadpleegd, de ernst van het opgelopen letsel als volgt was verdeeld. Op één ongeval met dodelijke afloop hadden 10 ongevallen plaats met ernstig letsel; 40 ongevallen met matig letsel; 100 met licht letsel en 6 zonder letsel.

Overgebracht op de Nederlandse situatie kunnen we, uitgaande van 2.000 dodelijke ongevallen in en om de woning per jaar, het aantal niet-dodelijke ongevallen schatten. Het aantal ongevallen waarbij eerste hulp nodig is, kan geschat worden op 8.000.000. En het aantal ongevallen waarbij medische hulp wordt ingeroepen zou 312.000 bedragen, waarvan 20.000 met ernstig letsel, 80.000 met matig letsel, 200.000 met licht letsel en 12.000 zonder verwondingen.

In Nederland vindt sinds een aantal jaren een centrale registratie plaats van ontslagen ziekenhuispatiënten naar hoofddiagnose. De meest recente registratie die werd gepubliceerd, dateert uit 1973 (C.B.S., 1973). Deze omvat 70% van alle ontslagen ziekenhuispatiënten in dat jaar. Uit de C.B.S.-publicatie valt af te leiden dat per jaar per 100.000 inwoners ± 450 mensen vanwege de gevolgen van een niet-dodelijk ongeval worden verpleegd in een ziekenhuis. Pogingen tot moord en zelfmoord en medische ongevallen zijn hierbij niet meegerekend. Helaas wordt bij deze registratie geen onderscheid gemaakt tussen bedrijfs- en privé-ongevallen, zodat men van de leeftijdsgroep van 15 tot 65 jaar geen duidelijk beeld kan verkrijgen van het aantal en de aard van de ongevallen in de privé-sfeer waarbij ziekenhuisopname noodzake-

Tabel 3. Aantal ontslagen ziekenhuispatiënten, opgenomen ten gevolge van niet-verkeersongevallen naar leeftijdsgroep en geslacht

leeftijdsgroep	aantal ontslagen ziekenhuispatiënten	
	per 100.000 mannen	per 100.000 vrouwen
0	397	359
1-4	1.178	764
5-14	514	293
15-19	654	248
20-44	476	166
45-64	383	350
65 en ouder	549	994

Bron: C.B.S., 1973.

lijk is. De cijfers van C.B.S. voor 1973, gepresenteerd in tabel 3, liggen over het geheel genomen hoger dan die uit het Engelse onderzoek. Daaruit bleek dat per 100.000 inwoners 165 ziekenhuisopnamen per jaar plaatsvinden ten gevolge van een ongeval in en om de woning. De omvang van de verschillen (alleen voor de categorie vrouwen tussen 21 en 44 jaar komen de Nederlandse cijfers overeen met de Engelse) doet vermoeden dat deze niet alleen veroorzaakt worden door de opnamen ten gevolge van bedrijfsongevallen, maar ook door een groter aantal ongevallen in de privé-sfeer.

Aard van het ongeval

De ongevallen worden ingedeeld naar aard van het ongeval zoals vallen, verdrinken, etc. De frequentie van deze ongevalstypen, de leeftijdsgroep die er het meest door wordt getroffen, alsmede de ernst van de gevolgen die ze met zich meebrengen, kan zeer uiteenlopen. Ongevallen in en om de woning komen naar verhouding het vaakst voor bij kinderen van 0 tot en met 4 jaar. De gevolgen van ongevallen in en om de woning zijn bij bejaarden het meest ernstig. Van het aantal doden ten gevolge van privé-ongevallen is $\pm 80\%$ ouder dan 65 jaar. Van de ongevallen in de privé-sfeer is vallen het meest voorkomende ongeval. Dit geldt voor alle leeftijdsgroepen. De gevolgen zijn echter lang niet voor alle leeftijdsgroepen even ernstig. In het algemeen kan gezegd worden dat, hoe ouder men is, des te ernstiger de gevolgen zijn. Van de dodelijke valongevallen in 1974 (2.125 in totaal) betrof het merendeel (1.932) mensen van 65 jaar en ouder. Bij de kinderen tot één jaar vormt verstikking de grootste levensbedreiging, terwijl het verdrinkingsongeval de meest dodelijke slachtoffers maakt onder de 1-4 jarigen. Vergiftiging daarentegen is de belangrijkste aanleiding tot ziekenhuisopname in die leeftijdsgroep.

Ongevallenpreventie in het kader van de gezondheidszorg

Gedurende de laatste jaren heeft zich een belangrijke ontwikkeling in het denken over de gezondheidszorg voorgedaan, die ten aanzien van de zorg voor de veiligheid

belangrijke consequenties heeft. Er heeft een verschuiving plaatsgevonden van een curatieve naar een preventieve benadering in de zorg voor de gezondheid. In dit licht moeten ook de activiteiten op het terrein van de veiligheidsbevordering in de privé-sfeer worden gezien. Tevens is door de verklaring dat het recht op gezondheidszorg een van de sociale grondrechten van de mens is (Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948) de verantwoording gegeven voor een landelijke, van overheidswege gesubsidieerde, aanpak van de preventieve gezondheidszorg.

Het probleem van de bevordering van de veiligheid, oftewel de ongevallenpreventie in de privé-sfeer, ligt in de 'multicausaliteit' van het ongeval. Een ongeval is bijna altijd te wijten aan een samenloop van omstandigheden. Mensen die een ongeval hebben gehad en later worden gevraagd wat de oorzaak was, zijn vaak niet in staat de oorzaak aan te geven. Men noemt meestal een aantal factoren die tot het ongeval geleid hebben.

In het algemeen kan men stellen dat een ongeval het gevolg is van een combinatie van onveilig gedrag en/of onveilige eigenschappen van de omgeving (woning, terrein, produkten). Veelal wordt de hypothese gehanteerd dat een ongeval voor 80% te wijten is aan menselijke of gedragsfactoren en voor 20% aan omgevingsfactoren. Deze veronderstelling is tot nu toe noch bewezen noch verworpen. De eerste gegevens uit een nog lopend Canadees onderzoek naar ongevallen met kinderen wijzen in de richting van een nog hoger percentage gedragsfactoren als oorzaak van ongevallen ($\pm 95\%$; MINISTRY OF CONSUMER AND CORPORATE AFFAIRS, 1976). In 1976 werd in Nederland een onderzoek uitgevoerd naar het verband tussen ongevallen en produktgebruik (MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN, 1976). Uit de resultaten kwam naar voren dat 15% van de ongevallen door de betrokkenen zelf werd toegeschreven aan het produkt. Het aantal ongevallen per huishouden dat verband houdt met gebruik van een of ander produkt wordt op basis van de onderzoeksresultaten op gemiddeld 0,16 per jaar geschat. Op grond daarvan zou de ongevallenpreventie eigenlijk voor het grootste gedeelte in de sfeer van opvoeding tot veilig gedrag moeten worden getrokken. Toch blijft de zorg voor een veilige omgeving onontbeerlijk aanzien produkten en onderdelen van woning en/of recreatieruimte vaak betrokken zijn bij een ongeval. Daarbij komt dat voor bepaalde groepen in de samenleving de zorg voor een veilige omgeving de enige mogelijkheid tot ongevallenpreventie is. Kleine kinderen, een groot aantal geestelijk en/of lichamelijk gehandicapten, waaronder een groeiend aantal bejaarden, zijn op grond van hun lichamelijke of geestelijke vermogens nog niet of niet meer in staat bewust een veilig gedrag te kiezen. Zij zijn ten aanzien van de ongevallenpreventie volledig aangewezen op hun omgeving en hun verzorgers. Bovendien is het beïnvloeden van de veiligheid van produkten en woning, hoe moeilijk het ook is om daarvoor veiligheidseisen op te stellen, altijd nog gemakkelijker en sneller te verwezenlijken dan opvoeding tot veilig gedrag.

Produktveiligheid

De zorg van de overheid voor de omgevingsveiligheid (meestal produktveiligheid genoemd) begint de laatste tijd van de grond te komen. Enkele westerse landen, waaronder Engeland, West-Duitsland en de Verenigde Staten, hebben reeds een produktveiligheidswet aanvaard, waarin de veiligheid van produkten die op de markt worden gebracht, wordt geregeld. In Nederland is een dergelijke wet nog niet tot stand gekomen. Wel bestaan voor enkele produkten veiligheidsvoorschriften (bijv. voor elektrische en gasapparatuur, kinderspeelgoed), maar voor het overgrote deel van de consumptiegoederen zijn nog geen veiligheidsmaatregelen getroffen. Deze situatie wordt als ongunstig beschouwd. Derhalve proberen verschillende organisaties, die zich bezig houden met vergelijkend warenonderzoek of een keurmerk voor gebruiksgoederen uitgeven, zoveel mogelijk het veiligheidsaspect mee te laten spelen in hun keuringseisen en onderzoekmethoden. Dit geeft in de praktijk veel moeilijkheden vanwege het ontbreken van normen en/of voorschriften ten aanzien van de (gebruiks)veiligheid. In Nederland bestaat in vergelijking tot de landen met een produktveiligheidswetgeving een duidelijke achterstand. Het is een taak van de overheid deze achterstand in te halen, eventueel in samenwerking met de organisaties die op een of andere wijze de produktveiligheid trachten te bevorderen. De Europese Gemeenschappen hebben in 1975 een richtlijn, welke bindend is voor alle E.G. partners, opgesteld, waarin wordt gesteld dat de gebruiker recht heeft op bescherming tegen onveilige goederen. Dit recht wordt als volgt omschreven: alle goederen en diensten die de consument worden aangeboden moeten zodanig zijn dat zij bij gebruik in normale of te verwachten omstandigheden geen gevaar opleveren voor de gezondheid en veiligheid van de gebruiker.

Hoe waterdicht de kwaliteitscontrole, al of niet gesteund door wettelijke veiligheidseisen, ook mag zijn, de veiligheid van het produkt na aankoop door de gebruiker hangt mede af van een juist gebruik en onderhoud. Daarom zal ook op het terrein van de produkt- en omgevingsveiligheid voorlichting noodzakelijk blijven ten aanzien van gebruik en onderhoud van gebruiksgoederen (BRUGGERS, 1976).

VOORKOMEN VAN ONVEILIG GEDRAG DOOR MIDDEL VAN VOORLICHTING EN ONDERWIJS

Voorlichting en opvoeding, de in Nederland gebruikelijke vertaling van 'education', heeft ten doel (a) kennis over te dragen en (b) te motiveren om de overgebrachte kennis in praktijk te brengen. De veiligheidsvoorlichting en -opvoeding ('safety education') heeft ten doel het bevorderen van een veilig gedrag. De omschrijving van voorlichting en opvoeding is gebaseerd op de veronderstelling dat het overdragen van kennis alleen niet voldoende is om veilig gedrag te bewerkstelligen. Gedragsbeïnvloeding door middel van motivatie is noodzakelijk naast de voorlichting, wil men tot een werkelijke bevordering van veilig gedrag komen.

Veilig gedrag

Onder veilig gedrag wordt verstaan een zodanig gedrag, dat onaanvaardbare risico's worden uitgesloten en alleen aanvaardbare risico's worden genomen. Met risico wordt bedoeld zowel de kans op het oplopen van letsel (door de persoon zelf of door anderen), als de kans op schade aan materiële zaken en het milieu. Het risico van een situatie wordt mede bepaald door de wijze waarop de mens zich in deze situatie gedraagt. Gedraagt hij zich in een gegeven situatie zodanig dat het ongevalsrisico minimaal is, dan spreken we van veilig gedrag of aanvaardbaar risico. Gedrag dat een duidelijk risico-verhogend effect heeft, wordt onveilig gedrag genoemd. Onveilig gedrag betekent in een gegeven situatie dat het ongevalsrisico groter wordt, maar niet dat er ook automatisch een ongeval plaats heeft. De begrippen veilig en onveilig zijn betrekkelijk. Elke handelwijze die in een gegeven situatie een hoger risico met zich meebrengt dan een andere, meer veilige handelwijze die tot hetzelfde doel leidt, is onveilig gedrag. Uit het feit dat ook in veilig gedrag altijd een zekere mate van risico schuilt, dat, zij het zeer klein, toch groter dan nul is, volgt dat er ook een aantal ongevallen kan ontstaan uit gedrag dat in de gegeven situatie maximaal veilig is (WINSEMIUS, 1959).

Teneinde een zo veilig mogelijke handelwijze te kunnen kiezen moet de veiligheidsvoorlichting en -opvoeding gericht zijn op een drietal zaken, welke hieronder zullen worden aangeduid.

- a. Kennis van de eigenschappen van de omgeving; men zal moeten weten onder welke omstandigheden de omgeving gevaarlijk kan worden. In het kader van de veiligheid van de privé-sfeer zijn daarbij de volgende onderwerpen van belang:
 - warenkennis voor zover relevant voor de privé-sfeer;
 - kennis van de energiebronnen en hun toepassingen in de privé-sfeer; behandeling van brand (oorzaken en bestrijding);
 - gereedschappen en apparatuur gebruikt in de huishouding, doe-het-zelf sfeer en tijdens recreatie;
 - de woning en woninginrichting.
- b. Kennis van de eigen lichamelijke en geestelijke conditie, van mogelijkheden en grenzen daarvan en factoren die op de conditie van invloed zijn (alcohol, geneesmiddelen, drugs, vermoeidheid, slaperigheid, etc.). De volgende onderwerpen zijn hier relevant:
 - het menselijk gedrag en de invloed van de sociale omgeving;
 - het menselijk lichaam en het functioneren daarvan;
 - invloed van alcohol en drugs op conditie en waarneming;
 - invloed van vermoeidheid op prestaties;
 - invloed van de omgeving (zuurstof, verlichting, geluid, etc.) op het menselijk gedrag.
- c. Het leren om bovengenoemde kennis in de praktijk te gebruiken.

Als wij gedragingen willen beïnvloeden en mensen willen helpen een aantal vaardigheden te ontwikkelen, dan zal het niet voldoende zijn om voorlichting te geven.

Het accent zal moeten liggen op praktische training in het omgaan met alledaagse dingen, waarvan hier enkele voorbeelden volgen.

- Hoe koop ik? Waar haal ik mijn informatie vandaan? Hiervoor kan men wijzen op vergelijkend warenonderzoek en consumentenvoorlichting, toepassing van keurmerken en dergelijke;
- Hoe gebruik ik? Hiervoor is van belang: het lezen van etiketten en gebruiksaanwijzingen; het letten op een functionele inrichting van de ruimte, een juiste verlichting en het rekening houden met andere personen (kleine kinderen);
- Hoe en waarom ruim ik op? Voorwerpen die veel gebruikt worden, moeten gemakkelijk toegankelijk zijn en zo mogelijk worden opgeborgen in de buurt van de plaats waar ze worden gebruikt; gevaarlijke spuitbussen, scherpe voorwerpen dienen goed weggeborgen of weggegooid te worden;
- Hoe onderhoud ik/hoe repareer ik? Goed en regelmatig onderhoud is van belang. Men moet in staat zijn vast te stellen wat men zelf kan repareren en onderhouden en wat men aan de vakman moet overlaten;
- Hoe organiseer ik? Een goede organisatie omvat een juiste indeling van werkzaamheden zodat te grote vermoeidheid wordt vermeden. Men dient zijn eisen af te stellen op wat haalbaar is en geïrriteerdheid en panieksituaties welke het ontstaan van ongevallen vergemakkelijken, te vermijden.

De veiligheid als doel binnen de huishouding

De veiligheid in de privé-sfeer is in belangrijke mate een zaak van leiding en beheer (management) van de huishouding. Met leiding en beheer wordt bedoeld: het besturen van het gebruik van de middelen (geld, tijd en energie) op zodanige wijze dat de doeleinden die men nastreeft zoveel mogelijk worden bereikt. Management is het denkwerk dat aan de andere activiteiten van de huishouding, zoals uitvoerende arbeid en inkopen van produkten en apparaten, leiding geeft. Wil men de veiligheid in de privé-sfeer bevorderen, dan dient men veiligheid en preventie van ongevallen in het management van de huishouding bewust in te bouwen als doeleind.

In recente publikaties over huishoudelijke voorlichting (S.E.R., 1976) en gezondheidsvoorlichting en -opvoeding wordt het onderwerp veiligheid als één van de belangrijkste onderdelen genoemd. Het wordt daarbij vaak in één adem genoemd met gezondheid of hygiëne of met produktinformatie. Er wordt tot nu toe te weinig verband gelegd tussen veiligheid i.c. de preventie van ongevallen en de huishoudvoering. Daardoor wordt de indruk gewekt dat het onderwerp veiligheid even goed geschoven kan worden bij onderwerpen als gezondheidskunde of consumentenopvoeding. Uit het onderzoek van WINSEMIUS en DE WINTER (1972) is gebleken dat panieksituaties, onhandigheid of geïrriteerdheid ten gevolge van allerlei zaken die gelijktijdig aandacht vragen, vaak aanleiding tot een ongeval zijn. Meer kennis, grotere vaardigheden en een betere organisatie kunnen de kans op het ontstaan van tot ongevallen aanleiding gevende situaties in belangrijke mate verminderen. Daarom is ook in het kader van de bevordering van de veiligheid de uitspraak van de Commissie Consumenten

Aangelegenheden van de Sociaal-Economische Raad van belang. In haar interim-advies inzake de huishoudelijke voorlichting wordt gezegd dat het voeren van een huishouding in deze tijd moet worden geleerd en niet iets is dat vanzelf van moeder op dochter (of zoon) wordt overgedragen. Vanwege de snelle veranderingen in de maatschappij is ook op het veiligheidssterrein een 'education permanente' gewenst. Tot nu toe is het zo dat slechts een gering deel van de schoolgaande jeugd een zekere scholing op dit gebied ontvangt. Daarom lijkt het gewenst dat in de verschillende onderwijsvormen meer aandacht aan de veiligheidsvorming wordt besteed. De ervaring leert tevens dat een betere opleiding op een bepaald gebied leidt tot een grotere vraag naar voorlichting op dit gebied. Dit mogen we dan ook verwachten als meer mensen tijdens hun schoolopleiding huishoudelijke vorming ontvangen, waarin expliciet de veiligheid als volwaardig onderdeel en gerelateerd aan de verschillende aspecten van de huishouding is vervat. Gezien de grote overlappingen tussen de kennis en het inzicht benodigd voor de bevordering van de veiligheid en hetgeen men moet weten voor een optimale huishoudvoering, kan veiligheidsvorming het beste worden ingepast in de huishoudelijke vorming.

Veiligheidsvoorlichting en -opvoeding in het onderwijs

Bij de veiligheidsvoorlichting en -opvoeding wordt naast kennisoverdracht het doen toepassen van de verworven kennis (gedragsverandering) een belangrijk aspect geacht. De tot nu toe meest toegepaste methoden in de veiligheidsvoorlichting, nl. massa-communicatie, lezingen, demonstraties en excursies, liggen alle in het vlak van de kennisoverdracht. Het gedragsbeïnvloedingseffect van deze voorlichtingsmethoden wordt als gering beschouwd. De groepsdiscussies en tweegesprekken die met betrekking tot de beoogde gedragsverandering meer resultaten kunnen afwerpen, lijken niet haalbaar op grote schaal in verband met de daaraan verbonden hoge kosten. Mede daarom is het van belang dat binnen het onderwijs meer aandacht wordt geschonken aan de veiligheidseducatie. Dit gebeurt momenteel nog maar op kleine schaal. Het is voornamelijk beperkt tot het Lager Huishoud- en Nijverheids Onderwijs (L.H.N.O.), dat in het kader van het vak gezondheidkunde enkele lessen aan de bevordering van de veiligheid in de privé-sfeer wijdt. In dit verband moeten de activiteiten van de werkgroep Veiligheidsaspecten Gezond Gedrag (V.A.G.G.) worden genoemd, die tot taak heeft inhoud te geven aan het vak 'zorg voor de gezondheid' voor het lager beroepsonderwijs. Deze werkgroep, bestaande uit vertegenwoordigers van de Stichting Gezondheidsvoorlichting en -Opvoeding, Veilig Verkeer Nederland, Voorlichtingsbureau voor de Voeding, en het Veiligheidsinstituut, heeft onder meer een proefhandreiking voor L.H.N.O.-docenten opgesteld voor het onderwerp 'veiligheid in en om de woning'. Momenteel hebben ook enkele lerarenopleidingen het onderwerp in hun leerstofpakket huishoudkunde opgenomen. Met uitzondering van enkele 'koplopers' wordt het onderwerp veiligheid en preventie van ongevallen in de privé-sfeer echter niet expliciet als onderwerp in de les behandeld. In het 'Concept Huishoudkunde van het 4-jarig L.H.N.O.', opgesteld door de Vereniging van de

samenwerkende Landelijke Paedagogische Centra wordt de veiligheid als apart punt bij verschillende lesthema's genoemd. Met dit concept wordt momenteel op een aantal L.H.N.O.-scholen geëxperimenteerd.

De kennis en het inzicht, benodigd voor een effectief streven naar veiligheid in de privé-sfeer, zijn voor een groot deel nauw verweven met of vallen binnen het kader van de verzorgingstechnologie en de ecologie van het wonen. De verzorgingstechnologie als oriëntatie op de wisselwerking tussen de behoefte aan dagelijkse verzorging en de produkten die daarbij worden gebruikt en de ecologie van het wonen als oriëntatie op de wisselwerking tussen individu, huishouding en de gebouwde omgeving kunnen een grote bijdrage leveren aan de veiligheidseducatie. Tot nu toe is de bijdrage van deze vakgebieden nagenoeg nihil. Want hoewel via deze vakgebieden veel kennis en inzicht wordt overgebracht, welke tevens belangrijk zijn voor de bevordering van de veiligheid, wordt het verband tussen de leerstof en de veiligheid te weinig gelegd. Alleen al het aantonen van het belang van de vakgebieden, alsmede het aangeven wanneer bepaalde gedeelten relevant zijn met betrekking tot de preventie van ongevallen in de privé-sfeer zou een grote stap vooruit betekenen. Daarnaast moet worden nagegaan in hoeverre aanpassing en aanvulling van de leerstof noodzakelijk is. Hier ligt mede een taak voor de huishoudwetenschappen. Het doel van de huishoudwetenschappen, nl. het scheppen van de voorwaarden van een optimale leef- en woonsituatie, impliceert tevens het scheppen van de voorwaarden voor een veilige leef- en woonsituatie. De huishoudwetenschappen – zijnde een toepassing van grondleggende wetenschappen met betrekking tot vraagstukken van gezin en huishouding – zijn te beschouwen als het vakgebied bij uitstek om het vraagstuk van de veiligheid in de privé-sfeer te bestuderen. Dit temeer omdat voor dit vraagstuk samenwerking van verschillende disciplines noodzakelijk is.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- BRUGGERS, J. H. A. 1976. Oriënterend onderzoek naar de activiteiten en maatregelen op het gebied van de produktveiligheid. Stichting Het Veiligheidsinstituut. Amsterdam.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (C.B.S.). 1973. Diagnosestatistiek Ziekenhuizen. 's-Gravenhage.
- CENTRAAL BUREAU VOOR DE STATISTIEK (C.B.S.). 1974. Maandstatistiek Bevolking en Volksgezondheid en Overledenen naar doodsoorzaak. 's-Gravenhage.
- DALE, J. W., J. L. ROBERTS, C. P. DE FONSEKA *et al.* 1974. Home Accidents and Health Education Investments. Health Education Council Medical Research Division. Report no. 116. London.
- HAAS, J. H. DE. 1956. Child mortality in the Netherlands. Atlas, Assen.
- MINISTERIE VAN ECONOMISCHE ZAKEN. 1976. Onderzoek naar de relatie tussen ongevallen en produktgebruik. Rapport nr. 0692. 's-Gravenhage.
- MINISTRY OF CONSUMER AND CORPORATE AFFAIRS. 1976. Ongepubliceerde gegevens verkregen tijdens bezoek. Ottawa.
- NATIONAL EDUCATION ASSOCIATION AND AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION. Joint Committee on Health Problems in Education. 1961. A guide for teachers and a text for teacher education. Washington DC.

Bij de behandeling van de periode van 1968 (de Mammoet-wet) tot 1977 is uitgegaan van de structuur die het beroepsonderwijs kenmerkt: de indeling in drie niveaus. De ontwikkeling van het huishoudonderwijs wordt gezien in het licht van de institutionalisering en veralgemenisering van het onderwijs, en de ontwikkeling van het vak huishoudkunde. In het deel over de toekomst wordt ingegaan op de discussies die op de laatste twee punten betrekking hebben.

GESCHIEDENIS VAN HET HUISHOUDONDERWIJS

Het ontstaan van het huishoudonderwijs in de stad en op het platteland

Met de opkomst van de industrie in de tweede helft van de vorige eeuw nam de vraag naar meer geschoolde arbeidskrachten toe. Ook de vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten steeg daarmee, omdat die (ook toen) goedkoper waren. De arbeidsomstandigheden waren in die tijd bijzonder slecht; kinderarbeid kwam met name in de toen al sterk gemechaniseerde textielindustrie regelmatig voor. Deze slechte arbeidsomstandigheden vormden samen met de bedroevende stand van de arbeidshygiëne een argument voor de start van het vakonderwijs voor meisjes (GEERTSMA, 1975, p. 6). In 1865 werd in Amsterdam, als eerste vorm van het stedelijk huishoud- en nijverheidsonderwijs door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een 'Industrieschool voor de vrouwelijke jeugd' opgericht. Deze had als doel 'de lagere schoolkennis van de meisjes te bevestigen en uit te breiden met enige vakken van nijverheid, opdat de leerlingen later in staat zouden zijn in haar eigen onderhoud te voorzien'. Later werden dergelijke opleidingen in Arnhem, Den Haag en Rotterdam opgericht (CASIMIR, 1976, p. 3).

Echter niet alleen de arbeidsomstandigheden waren aanleiding voor de verdere scholing van de jeugd. De voedingsgewoonten, de hygiëne en de stand van het onderwijs in de arbeidersgezinnen lieten veel te wensen over. Dit leidde in 1888 tot de oprichting van de eerste 'Kookschool' in Den Haag. De kooklessen vormden hier het zwaartepunt. Daarnaast werden nog enige begrippen op het gebied van de warenkennis en de voedingsleer behandeld. Hoewel de cursussen in de eerste plaats voor arbeidersmeisjes bestemd waren, gaven zich voor de eerste cursus 114 'dames' op (GEERTSMA, 1975, p. 6). De avondcursussen die wat later op gang kwamen, werden echter wel gevolgd door dienstboden en volksmeisjes, aan wie men leerde hoe eenvoudige en voedzame maaltijden tegen een lage prijs te bereiden (de voorloper van de latere akte N XII). In 1890 werd aan deze kookschool een opleiding voor kookleraressen verbonden, zodat ook in andere plaatsen kooklessen gegeven konden worden. In 1891 werd de Amsterdamse Huishoudschool opgericht, die – zoals de naam al aangeeft – een breder vlak dan alleen het kookonderricht bestreek.

De doelstellingen van het huishoud- en nijverheidsonderwijs waren vanaf het begin als volgt geformuleerd:

– het overbrengen van nieuwe inzichten, bijv. op het terrein van hygiëne (pasteuri-

seren) en met betrekking tot de gezinsrol en huishoudelijke taken, waarbij de traditie dat de huishoudelijke kennis en vaardigheden uitsluitend van moeder op dochter overgingen werd doorbroken;

- het verschaffen van een voorbereiding op de verzorgende beroepen die in het algemeen door vrouwen werden uitgeoefend, waarmee meer vrouwen de mogelijkheid werd gegeven zich een minder direct afhankelijke positie van de man te verwerven.

Ondanks de nadruk op het aanleren van vaardigheden werd ook aandacht besteed aan het verhogen van de algemene ontwikkeling. Hierop wijst onder meer het rapport van de Staatscommissie voor de reorganisatie van het onderwijs, ingesteld bij het Koninklijk Besluit van 21 maart 1903, dat vermeldt: '1. Het meisje, dat op 12 à 14-jarige leeftijd de lagere school verlaat moet in de gelegenheid zijn de reeds verkregen kennis uit te breiden met die kundigheden, welke voor haar in de praktijk en als huisvrouw en als vakkundige nodig en onmisbaar zullen blijken; 2. Zij moet tevens in de gelegenheid zijn de algemene ontwikkeling, op de lagere school reeds begonnen, voort te zetten...' (Cit. bij GEERTSMA, 1975, p. 8). In de discussie over het onderwijs voor meisjes speelden ook toen de opvattingen over de taak van de vrouw een belangrijke rol. Als belangrijkste taak werd de opvoeding van de kinderen gezien, welke in het onderwijs dan ook prioriteit moest krijgen. Dit ontmoette destijds veel kritiek uit de feministische hoek. Desalniettemin was het rapport toch ook een pleidooi voor een hogere waardering van het huishoudelijk werk en gaf het vrouwen meer mogelijkheden om een, weliswaar beperkt, aantal beroepen uit te oefenen.

In die periode ontstonden naast de Industriescholen, waar het zwaartepunt op de naaldvakken lag, en de Kook- en Huishoudscholen die meer op huishoudelijke zaken waren gericht, diverse cursussen, zoals het Herhalingsonderwijs en de Reizende Keuken. Bij het Herhalingsonderwijs lag de nadruk op de voortzetting van de algemene ontwikkeling na het lager onderwijs, aangevuld met enig kookonderwijs voor meisjes (GEERTSMA, 1975, p. 11). De Reizende Keuken, opgezet door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1897, organiseerde op verschillende plaatsen in het land (kook)cursussen bestaande uit dertig lessen van tweeënhalf tot drie uur, die in een periode van zes weken gegeven werden.

Bovenstaande ontwikkelingen voltrokken zich voornamelijk in de steden en de grote plaatsen. De bevolking van het platteland kon eigenlijk alleen maar via de cursussen van de Reizende Keuken de (nieuwe) inzichten op het gebied van voedingsleer en hygiëne verwerven. Door de beperkte capaciteit werd echter maar een kleine groep bereikt. Bovendien verkeerden de vrouwen op het platteland in een andere positie dan vrouwen in de stad. Naast de taak van huisvrouw hadden de vrouwen van de kleine en middelgrote boeren diverse taken in het bedrijf, zoals het melken, de zorg voor het jong- en kleinvee en de kaas- en boterproductie. Bij de vrouwen van welgestelde boeren was dit minder het geval, maar deze voerden veelal het financiële beheer. De positie van de arbeidervrouwen op het platteland was meer vergelijkbaar met die van de stedelijke arbeidervrouwen. De betrokkenheid van de vrouw bij het

boerenbedrijf maakte, dat het zinnig leek ook hen voor te lichten over de nieuwe methoden en produkten (bijv. tomaten), die hun intrede in de Nederlandse landbouw hadden gedaan na de landbouwcrisis van de jaren '80. In 1906 werd dan ook begonnen met de eerste landbouw cursussen voor meisjes.

In 1908 werd voor het eerst gesproken over het landbouwhuishoudonderwijs. Een belangrijke stimulans daarvoor was het boek van de Belgische hoofdinspecteur van de landbouw, DE VUIJST (1907), over de maatschappelijke rol van de boerin. Het boek beschrijft het uit 1897 daterende Belgische landbouwhuishoudonderwijs. In 1909 kreeg deze zaak de aandacht van Groningse en Zeeuwse landbouworganisaties. De regering gaf in 1910 G. H. Bieleman en D. R. Mansholt, die een opleiding aan een huishoudschool gevolgd hadden, de opdracht het landbouwhuishoudonderwijs in Duitsland te bestuderen. Mede naar de voorbeelden uit het buitenland begonnen in 1909 de eerste landbouwhuishoudlessen aan de Rijkslandbouwwinterschool in Veendam. In 1911 werd in Lierop een Boerinnenschool met internaat opgericht. In 1912 werd in alle provincies, met uitzondering van Drente, landbouwhuishoudonderwijs gegeven.

In 1913 werd ook een aanvang gemaakt met de opleiding van leraressen: aan de toen gestarte Rijkslandbouwhuishoudschool 'De Rollecate' in Den Hulst was een opleiding voor leraressen verbonden die als voorloper is te beschouwen van de latere akte N XIX. In 1920 werd een dergelijke opleiding op rooms-katholieke grondslag opgericht in Posterholt, en in 1931 volgde de protestants-christelijke opleiding aan de Christine Hermine-school te Zetten.

De verwevenheid van boerenhuishouding en bedrijf enerzijds en de emancipatie van het op cultureel, maatschappelijk en hygiënisch gebied achterblijvende platteland anderzijds vormden de belangrijkste aanleidingen tot de instelling van het landbouwhuishoudonderwijs. Dit kwam ook duidelijk in de doelstelling naar voren: het onderwijs moest voorbereiden op de taak van huisvrouw en boerin, en de 'liefde voor 't landbouwbedrijf' aankweken en versterken.

Naast de boerinnenscholen met internaat, bedoeld voor dochters van welgestelde boeren in de leeftijd van 16 tot 20 jaar zonder vooropleiding, en de leraressenopleidingen, waarvoor men in het bezit moest zijn van een M.U.L.O.-diploma en een diploma van de tweejarige stedelijke huishoudschool, werden op het platteland ook ambulante en meerjarige cursussen op vaste plaatsen georganiseerd. Qua vorm leken deze cursussen op elkaar. Koken en voedingsleer namen aanvankelijk de belangrijkste plaats in, maar al snel werden ook vakken als tuinbouw, wasbehandeling en woning- en kledinghygiëne ingevoerd. De cursussen werden gevolgd door boerendochters van 16 tot 20 jaar zonder vooropleiding na het lager onderwijs.

De ambulante cursussen duurden een bepaald aantal weken, met een beperkt aantal lesuren op een dag van de week. De meerjarige cursussen, die feitelijk alleen in Noord-Holland werden gegeven duurden 2 jaar met één lesdag per week. Er waren ook 4 à 5-jarige cursussen, die aansloten op de lagere school, waarbij het aantal lesdagen varieerde. Het aantal ambulante cursussen nam snel toe. De eerste startte in

1911; in 1918 waren het er al 82 verspreid over het hele land (SMIT, 1966, p. 51).

De meerjarige cursussen bereikten minder leerlingen dan de ambulante: de meisjes moesten immers naar de school toe reizen in een tijd dat vervoer nog op veel problemen stuitte. Het feit dat juist in Noord-Holland (Hoorn, Schagen, Alkmaar en Purmerend) deze andere vorm van onderwijs aangetroffen werd, kan toegeschreven worden aan de relatieve welvaart van de streek en de aard van de boerenbedrijven.

De Nijverheidsonderwijswet van 1919

In 1919 werd de Nijverheidsonderwijswet (N.O.-wet) door de Staten Generaal aangenomen. De wet trad op 1 januari 1921 in werking en regelde de opleiding voor 'ambacht, nijverheid, scheepvaart, huishouden, landbouwhuishouden en vrouwelijke handwerken'. Dit voor het huishoudonderwijs belangrijke moment betekende een erkenning van vele jaren werk, hetgeen echter niet door iedereen zo gevoeld werd. De wet bepaalde namelijk dat het landbouwhuishoudonderwijs, dat voordien onder het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel ressorteerde, nu net als het huishoudonderwijs onder het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen kwam te vallen. Hierdoor ontstond de vrees dat niet of onvoldoende rekening gehouden zou worden met de specifieke plaats en behoeften van het landbouwhuishoudonderwijs. Achteraf bleek deze bezorgdheid ongegrond te zijn (SMIT, 1966, p. 84). Vooral op het financiële vlak had de N.O.-wet grote voordelen voor zowel het stedelijk als het landbouwhuishoudonderwijs. Er werd een duidelijke regeling getroffen voor subsidiëring, alsmede voor de benoeming, rechtspositie, salariëring en pensioenering van de leerkrachten. Ook kwam er meer eenvormigheid in de leerplannen en de cursussen, waarvoor goedkeuring nodig was van de in 1921 aangestelde inspectrice, en werden er staatsexamens ingevoerd.

Vanaf 1921 vinden we een streven om de tegenstelling tussen algemeen ontwikkelend onderwijs en vakonderwijs te overbruggen. Het nijverheidsonderwijs werd in toenemende mate beschouwd als een voortzetting van het algemeen vormend onderwijs (GEERTSMA, 1976, p. 17). Niet alleen de vorming van jonge meisjes voor hun toekomstige taak, maar ook de voorlichting van vrouwen, die al een huishouding voerden, begon tot het werk van het huishoudonderwijs te behoren. In het stedelijk huishoudonderwijs bleef echter de praktische vorming op de voorgrond treden, hetgeen mede zijn oorzaak vond in de korte duur van de opleidingen.

De schooltypen die na 1921 ontstonden, waren de tweejarige dagopleiding in aansluiting op het lager onderwijs, de afzonderlijke cursussen van een beperkt aantal maanden (bijv. dienstboden- en trouwcursussen) en de driejarige avondcursussen in praktische vakken als koken, strijken, naaien, gezondheidsleer en warenkennis (GEERTSMA, 1976, pp. 20–21). Met de uitbreiding van de leerplicht van zes naar zeven jaar werd het aanvankelijk optredende verloop teruggedrongen.

De crisis van de jaren '30 had een tweeledige invloed op het nijverheidsonderwijs. Ten eerste was er vanaf 1931 minder geld beschikbaar, waardoor de duur van opleidingen beperkt, en de leerlingenschaal vergroot werd, en een grotere eigen bijdrage

van de leerling aan het onderwijs gevraagd werd. Ten tweede werd de inhoud van het onderwijs aangepast aan de toenemende schaarste van produkten. In verband met deze ontwikkeling was goed huishoudonderwijs maatschappelijk gezien een grotere noodzaak. Daardoor bereikte het huishoudonderwijs ondanks de bezuinigingen steeds meer mensen. Na 1921 nam het aantal leerlingen dat een (dag)opleiding of een cursus volgde aan het (totale) huishoudonderwijs snel toe, van (afgerond) 29.500 in 1921 tot 63.000 in 1929, om daarna geleidelijk op te klimmen tot 73.000 in 1939. De eerste jaren van de tweede wereldoorlog gaven een inzinking te zien, maar uiteindelijk steeg het aantal leerlingen weer tot 67.000 in 1945 (C.B.S., 1940; C.B.S., 1948; SMT, 1966, p. 93).

Ook het landbouwhuishoudonderwijs maakte een grote bloei door, waardoor de aanvankelijke vrees voor miskenning snel weggenomen werd. Naast het praktische doel de leerling vakbekwaamheid bij te brengen voor haar verzorgende taak, was het doel 'de sociale en hygiënische toestanden ten plattelande te verbeteren' (N.O.-verslag 1937, cit. bij GEERTSMA, 1976, p. 24), waarmee ook hier de algemeen voorlichtende functie van dit type onderwijs werd benadrukt. Maar de (financiële) omstandigheden waarin vele huishoudens door de economische crisis terecht kwamen, maakten een meer gerichte voorlichting noodzakelijk. In samenwerking met het Ministerie van Onderwijs werd in 1934 door diverse landbouworganisaties, kruisverenigingen en vrouwenverenigingen de 'Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande' (H.V.P.) opgericht (SMT, 1966, p. 98). In diezelfde tijd werd ook de 'stedelijke' tegenhanger opgericht, de 'Stichting Commissie inzake Huishoudelijke Voorlichting en Gezinsleiding'. De vele cursussen van deze stichtingen, die aanvankelijk door jonge, pas afgestudeerden van de leraressenopleidingen tegen een minimale vergoeding werden verzorgd, waren van veel nut in de crisis- en oorlogsjaren (CASIMIR, 1976, p. 6).

In het landbouwhuishoudonderwijs ontstonden na 1921 een drietal onderwijsvormen (GEERTSMA, 1976, p. 26). Ten eerste, de ambulante cursussen, die in plaatsen met voldoende belangstelling overgingen in tweejarige gecentraliseerde cursussen als voortzetting van de al voor 1921 bestaande cursussen. Ten tweede was er de primaire cursus, welke qua opzet gelijk was aan de tweejarige cursus van het stedelijk huishoudonderwijs. In navolging van het stedelijk huishoudonderwijs gingen de landbouwhuishoudscholen er toe over ook leerlingen aan te nemen die het lager onderwijs pas hadden verlaten. Ten derde ontstonden in het kader van het landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1938 in sommige plaatsen speciale cursussen voor arbeidersmeisjes, met name waar het verschil in welstand tussen boeren en (land)arbeiders groot was. Hierdoor werd de eenvormigheid van huishoud- en landbouwhuishoudonderwijs – die in 1921 bij de invoering van de N.O.-wet was ingezet – bevorderd.

De N.O.-wet bracht ook structuur in de opleidingen voor leraressen. De bekende Nijverheids (N-)akten ontstonden. De akte N VII gaf de bevoegdheid tot het lesgeven in huishoudelijk werk en wasbehandeling en de akte N VIII in het koken. Voor leraressen in het landbouwhuishoudonderwijs was er de akte N XIX. Ook deze opleidin-

gen maakten in de vooroorlogse periode een groei door. De gebouwen van de 'nationale' opleidingen in Posterholt en Zetten moesten worden uitgebreid, terwijl de opleiding te Den Hulst in Deventer werd voortgezet onder de naam 'Nieuw-Rollecate'. Het programma van deze opleidingen maakte eveneens een verdere ontwikkeling door: vakken als sociologie en huishoudelijk beheer deden hun intrede. De eerste aanzet voor een brede benadering van huishouden en huishouding was hiermee gegeven.

Het huishoudonderwijs na de tweede wereldoorlog

De wederopbouw van het huishoudonderwijs na de tweede wereldoorlog had plaats in een periode van grote sociale en economische veranderingen. Vanaf het begin der jaren '50 zette de industrialisatie en urbanisatie van het platteland in. Als gevolg namen de mogelijkheden op het gebied van scholing en vorming toe. Naast meer mogelijkheden voor algemeen vormend onderwijs en beroepsopleidingen bereikten de voorlichtingscursussen, zoals die van de Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande, steeds meer mensen. De verschillen tussen het stedelijk en het landbouwhuishoudonderwijs namen daarbij verder af. Uit het feit dat het aantal inspecties in 1951 voor ieder van beide werd uitgebreid tot drie, kan men afleiden dat groot belang werd gehecht aan deze vormen van onderwijs. Deze ontwikkeling liet ook de vorm en de inhoud van het onderwijs niet ongemoeid. In 1946 werd de 'Commissie tot voorbereiding van goede onderwijsmethoden voor het primaire nijverheidsonderwijs voor meisjes' onder voorzitterschap van Kohnstamm ingesteld, die richting moest geven aan de ontwikkeling van het huishoud- en nijverheidsonderwijs voor meisjes. Van een beroepsgerichte opleiding veranderde het huishoudonderwijs in onderwijs met een meer algemeen vormend karakter, dat echter '... manueel werk en reële opgaven tot belangstellingscentra (zal) moeten hebben' (KOHNSTAMM, 1948, p. 60). De ontwikkeling van hoofd, hart en handen kwam tot uiting in de in 1947 ingevoerde indeling van de leerplannen van het primaire dagnijverheidsonderwijs voor meisjes, waarbij per week acht uur aan algemeen vormende vakken, acht uur aan huishoudelijke vakken en acht uur aan naaldvakken besteed moest worden. Het landbouwhuishoudonderwijs moest de land- en tuinbouwkunde in het eerste blok onderbrengen (KOHNSTAMM, 1948, p. 77).

Op de tweejarige primaire opleiding sloten een aantal beroepsopleidingen aan: de secundaire en tertiaire cursussen (GEERTSMA, 1976, p. 36). Het aantal beroepsopleidingen, dat aansloot op de primaire opleiding breidde zich sterk uit. Naast opleidingen voor huishoudelijke en verzorgende beroepen als gezinshulp en huishoudkundige voor inrichtingen kwamen er opleidingen als voor confectienaai-ster en leerling-verkoopster. Door de uitbreiding van de leerplicht tot acht jaar moest ook het landbouwhuishoudonderwijs overschakelen naar scholen met volledig dagonderwijs. Door de vergrote mogelijkheden in het dagonderwijs liep de belangstelling voor ambulante cursussen snel terug. De boerinnenschool, die eerder al in een éénjarige cursus was omgezet, werd in 1955 opgeheven.

De leraressenopleidingen voor de akten N VII en N VIII werden samengevoegd tot één akte N XII (zorg voor gezondheid, woning, voeding en kleding) en er kwam een driejarige vooropleiding voor de akten van het nijverheidsonderwijs. Bovendien kwam er in 1947 een zgn. vormingsklas die meisjes na het uitgebreid lager onderwijs (U.L.O.) of 3 jaar voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs (V.H.M.O.) de mogelijkheid gaf na een jaar algemene huishoudelijke vorming een leraressenopleiding te gaan volgen. Na het behalen van een akte N XII of N XIX kon men middels een 4-jarige opleiding een akte N XVII (gezondheidszorg, huishoudeconomie en de zorg voor woning en textiel) of N XVIII (gezondheidszorg, huishoudeconomie en de zorg voor de voeding) verkrijgen. Naast deze akten bestonden nog een aantal meer vakgerichte akten zoals N XX (kinderverzorging en -opvoeding en handenarbeid) en N XXI (land- en tuinbouw), en een opleiding tot diëtiste (SMIT, 1966, p. 212).

De economische en sociale problemen van de periode rond de tweede wereldoorlog, die zich uitten in schaarste van goederen, woningnood en een slechte voedingstoestand, maakten dat het onderwijs en de voorlichting een moeilijke taak moesten vervullen. De in een stroomversnelling geraakte ontwikkeling van het platteland bemoeilijkte die nog extra. De vraag naar wetenschappelijke ondersteuning van het huishoudonderricht werd steeds sterker (DE GROOT *et al.*, 1977, p. 1). Bovendien ontstond er (al voor de oorlog) meer interesse voor een meer integrale bestudering van het hele scala van technische, economische en sociologische problemen van huishouden en huishouding, waarmee het accent werd verlegd naar een studie van het

zorgend handelen als één geheel. Dit komt ondermeer tot uiting in de programma's van de leraressenopleidingen. In 1950 werd aan de Landbouwhogeschool te Wageningen een studieweek 'Huishoudwetenschap' georganiseerd. Daarin werd benadrukt dat het probleem van gezin en samenleving op het platteland een verdere bestudering eiste. De Landbouwhogeschool met haar zowel natuur-wetenschappelijke als sociaal-wetenschappelijke benadering van de landbouwproblematiek, bood daarvoor de mogelijkheid. In 1952 werd mw. C. W. Willinge Prins-Visser, presidente van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen tot hoogleraar in de landbouwhuishoudkunde benoemd, waarmee de studierichting landbouwhuishoudwetenschappen tot stand was gekomen. Naar analogie van de Amerikaanse opleiding in de *Home Economics* werd de opleiding opgezet rond de vakken leiding en beheer van de huishouding, de voeding en de voedselbereiding, de woning en haar bewoning, en de textiel en haar gebruik. Als vijfde vak werd de sociologie van gezin en huishouding toegevoegd (VAN LEEUWEN, 1977, p. 1) en later nog de gezondheidsleer. Het bestuderen van het intern functioneren van de gezinshuishouding stond in het begin voorop. Later, toen ook in deze opleiding het onderscheid in benadering van plattelands- en stadshuishouding begon te vervagen, kwam hier een meer algemene benadering van de problematiek van de (kleine) groepshuishouding voor in de plaats (DE GROOT *et al.*, 1977, p. 2). Om deze reden werd in 1971 de studierichting formeel van haar landbouwkundig karakter ontdaan. De dan bestaande huishoudtechnische en sociaal-economische richtingen werden omgezet in een zestal specialisaties: een eco-

nomisch-sociologische specialisatie, gezinssociologie, ecologie van het wonen, voeding, huishoudelijke apparatuur en textiel. De basis van de studie werd daarmee meer in de maatschappijwetenschappen gezocht.

HET HUISHOUDONDERWIJS NU

In 1968 werd de Wet op het Voortgezet Onderwijs (bekend als Mammoet-wet) van kracht. Doel van de wet is 'iedere leerling zoveel mogelijk kansen te bieden tot maximale ontplooiing...'. Daartoe werd de categorale indeling van het onderwijs (met voor ieder schooltype een eigen wettelijke regeling) afgeschaft, om de horizontale en verticale doorstroming te vergroten. De nadruk kwam meer op determinatie van mogelijkheden dan op selectie te liggen. Het onderwijs werd ingedeeld in: voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (V.W.O.); hoger, middelbaar en lager algemeen vormend onderwijs (A.V.O.) en hoger, middelbaar en lager beroepsonderwijs (B.O.). Met een gezamenlijke brugklas werd de mogelijkheid tot observatie van, en oriëntatie voor een leerling geschapen (GEERTSMA, 1976, p. 37). Het huishoud- en nijverheidsonderwijs (H.N.O.) is onderdeel van het beroepsonderwijs. De niveaus die ontstonden, bestaan uit het lager, het middelbaar en het hoger huishoud- en nijverheidsonderwijs, respectievelijk L.H.N.O., M.H.N.O. en H.H.N.O.

Het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs

Het L.H.N.O. is algemeen vormend van karakter, waarmee de ontwikkeling van de primaire opleiding wordt voortgezet. Stond de commissie-Kohnstamm nog de vorming van hoofd, hart en handen voor ogen, de commissie-ten Have, die de onderwijsmethoden voor het algemeen vormend nijverheidsonderwijs voor meisjes moest bestuderen na de invoering van de Mammoet-wet, streefde naar een meer dynamische benadering '... met het oog voor en bezinning op een vorming, die leert: waarden erkennen; achtergronden zien; samenhangen doorgronden; polyvalente benaderingswijzen en oplossingsmethoden (te) hanteren, die in onze cultuur voor alle mensen gemeen kunnen zijn...' (cit. bij GEERTSMA, 1976, p. 39). In de leerplanontwikkeling spelen vooral de Landelijke Pedagogische Centra een rol. In de driejarige opzet vormde het eerste jaar een soort brugklas met weinig uren voor beroepsgerichte vakken. In de volgende twee jaren kon gekozen worden tussen een praktische P-differentiatie en een theoretische T-differentiatie. De P-richting bevat meer huishoudelijke vakken en is gericht op de beroepsvorming, de T-richting bereidt voor op doorstroming naar het middelbaar en hoger beroepsonderwijs. In 1975, toen de leerplicht met een jaar verlengd werd tot negen jaar, is het L.H.N.O. 4-jarig geworden. De eerste twee klassen zijn bedoeld als algemene onderbouw, de laatste twee als een beperkte beroepsgerichte bovenbouw (GEERTSMA, 1976, p. 41). Naast het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs ontstond het individueel huishoud- en nijverheidsonderwijs, het I.H.N.O. Dit is bestemd voor leerlingen die als 'anders' of 'zwak begaafd' wor-

den aangemerkt. Er wordt volgens een meer individueel gericht leerplan gewerkt. Cursussen worden nog wel georganiseerd, maar òf met een open inschrijving, òf voor georganiseerde groepen.

Het middelbaar huishoud- en nijverheidsonderwijs

Is het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs nog algemeen van karakter, het middelbaar huishoud- en nijverheidsonderwijs verzorgt de eigenlijke beroepsopleiding. De Mammoet-wet en de nadien ingestelde structuurcommissie M.N.N.O.-M.S.P.O. (middelbaar sociaal-pedagogisch onderwijs) hebben structuur aangebracht in de voordien bestaande opleidingen, die wel veelvuldig in aantal waren, maar bepaalde vakgebieden niet of onvoldoende bestreken en te weinig mogelijkheden voor doorstroming van het lager naar het hoger beroepsonderwijs boden. Binnen het M.H.N.O.-M.S.P.O. worden 9 typen opleidingen onderscheiden, waarvan de opleidingen voor de verzorgende beroepen en de beroepen in de huishoudtechnische sector een huishoudkundige kern hebben. Als toelatingseisen gelden in het algemeen M.A.V.O. (3 of 4 jaar) of de 4-jarige L.H.N.O.-opleiding. Hoewel de opzet van de opleidingen nog steeds aan verandering onderhevig is, zal uiteindelijk de cursusduur 3 jaar zijn (bij uitzondering 2). Binnen de opleiding wordt, om iedere leerling zoveel mogelijk kans te geven zijn eigen niveau te verwezenlijken, een differentiatie in drie niveaus toegepast. De vroeger bestaande opleidingen zullen omgevormd worden tot één voor de verzorgende en één voor de huishoudtechnische sector (civiele dienst). Deze laatste opleiding vervangt de opleiding tot huishoudkundige voor inrichtingen en is bekend onder de aanduiding M.B.O.-C.D. Ook de opleiding voor inrichtings-assistente (Inas) werd geheel herzien, en is nu te beschouwen als een oriëntatie op verzorgende beroepen (CASIMIR, 1976, p. 7).

Het hoger huishoud- en nijverheidsonderwijs

Met het van kracht worden van de Mammoet-wet werden ook de opleidingen voor diëtiste en die voor kinderverzorging en -opvoeding, die voordien middelbare vervolgopleidingen (N-akten) waren, zelfstandige dagopleidingen van 4 jaar.

De opleiding voor toegepaste huishoudwetenschappen (T.H.W.) is geheel nieuw. Met deze opleiding wordt geprobeerd aan de vraag naar leidinggevende figuren en staffunctionarissen bij inrichtingen en voorlichtingsinstanties te voldoen. Voor deze functies kwamen voorheen huishoudkundigen met ervaring en leraressen N XII en N XIX in aanmerking. De eerste academie van dit type, Diedenoort in Wageningen, is in 1971 als experiment van start gegaan. Een tweede is verbonden aan Nieuw-Rollete in Deventer (CASIMIR, 1976, p. 8).

De (huishoudkundige) leraressenopleidingen maken nu deel uit van de zgn. nieuwe lerarenopleidingen (N.L.O.) onder de naam huishoudkunde. Deze opleidingen leiden op voor een derde- of tweedegraadsbevoegdheid. De derdegraads-akte maakt leraren bevoegd onderwijs te geven aan M.A.V.O. en L.A.V.O. en het L.B.O. Met een tweedegraadsbevoegdheid wordt dit uitgebreid tot het M.B.O., de eerste drie klassen van

het H.A.V.O. en de brugklas van het V.W.O. De nieuwe lerarenopleidingen leiden op voor een meervoudige bevoegdheid, waarbij één van de twee gekozen vakken hoofdvak is en het andere bijvak. De opleiding wordt afgesloten met twee derdegraadsbevoegdheden en duurt 4 jaar, of met een derde- en een tweedegraadsbevoegdheid, en duurt dan $4\frac{1}{2}$ jaar. Tussen beide vakken moet een zekere samenhang bestaan, maar in de praktijk is deze integratie zelden aanwezig. Het doel van het onderwijs in de huishoudkunde wordt door de programmacommissie huishoudkunde ten behoeve van de nieuwe lerarenopleidingen omschreven als het vervullen 'van de taak van het L.H.N.O. om de leerlingen voor te bereiden op deelname aan onze eigen cultuur' (VISSER, 1974, p. 8). De verdieping in de opleiding, die al in de na-oorlogse leraressenopleiding te vinden was, vindt hier verder gestalte. De vakken waarop het programma zich concentreert zijn: leiding en beheer van de huishouding, huishoudelijke apparatuur, voeding en woning/kleding. Daarnaast zijn er nog een aantal steunvakken.

Het wetenschappelijk onderwijs

De opleiding voor de eerstegraadsbevoegdheid (voor het hele V.W.O., B.O. en H.N.O.) zal in de toekomst moeten plaatsvinden binnen de studierichting huishoudwetenschappen aan de Landbouwhogeschool. Dit zal ook de doorstromingsmogelijkheid voor de overige H.B.O.-opleidingen naar het wetenschappelijk onderwijs moeten worden. Concrete vormen heeft deze doorstroming nog niet aangenomen. Maar mede door deze toekomstmogelijkheden, en de structuur van de nieuwe lerarenopleidingen en academies voor toegepaste huishoudwetenschappen zijn de banden tussen 'Wageningen' en diverse instellingen nauwer dan in het verleden.

Ook aan de Landbouwhogeschool voltrekken zich veranderingen. De bezuinigingen op het onderwijs hebben gedwongen tot een herprogrammering die aan het eind van de jaren '70 zijn beslag moet vinden. De studieduur wordt bekort, en het aantal specialisaties binnen de huishoudwetenschappen wordt teruggebracht tot drie: huishoudkunde (een samenvoeging van de economisch-sociologische specialisatie en gezinssociologie), de ecologie van het wonen, en de verzorgingstechnologie. In de verzorgingstechnologie zal een integratie van de oude specialisaties textiel, voeding, en huishoudelijke apparatuur plaatsvinden. Men hoopt dat deze hergroepering van de oude indeling tot een beter samenhangend geheel zal leiden.

DE ONTWIKKELING VAN HET HUISHOUDONDERWIJS NADER BESCHOUWD

De geschiedenis van het huishoudonderwijs in de afgelopen eeuw wordt gekenmerkt door een tweetal ontwikkelingen: de institutionalisering en de veralgemenisering enerzijds, en de verandering van de vakinhoud anderzijds. De eerste ontwikkeling geldt voor het gehele onderwijssysteem in Nederland. De laatste zal voor ieder vak(gebied) op zijn eigen specifieke wijze plaatsvinden. Met betrekking tot het huishoudonderwijs gaat van de geraadpleegde auteurs alleen CASIMIR (1976, p. 17) in op

de institutionalisering en de verlegging van het accent.

De institutionalisering en veralgemenisering van het huishoudonderwijs

Het onderwijs zoals wij dat kennen is een verschijnsel dat dateert uit de 19e eeuw. Tot die tijd was de vorming in de praktijk voldoende voor iemand om een vak te leren. Maar de industrialisatie maakte, dat er andere eisen aan de beroepsvorming gesteld werden. Daarmee deed de school zijn intrede. Inherent aan deze maatschappelijke ontwikkelingen is een veralgemenisering. Deze geldt zowel voor de praktische vorming als voor het beroepsonderwijs. De veralgemenisering van het doelgerichte beroepsonderwijs naar een meer algemeen vormend onderwijs is een neveneffect van de verdergaande arbeidsdeling. Ten gevolge hiervan werd het werk van de geschoolde handarbeider overgenomen door een machine, die door een minder geschoolde arbeidskracht bediend kon worden. Om zo'n machine te ontwerpen en blijvend te laten produceren, zijn specialisten nodig, die een middelbare of een hogere beroepsopleiding vereisen.

De veralgemenisering bij het praktisch vormend onderwijs is een gevolg van de behoefte om de minder geschoolde arbeiders algemener te vormen en dus op een breder terrein inzetbaar te maken. De onderwaardering van een aantal praktische vaardigheden maakte, dat deze uit het onderwijs verdwenen zijn.

Deze ontwikkeling heeft ook plaats gevonden in het huishoudonderwijs. Zoals in de tweede paragraaf is vermeld, waren de arbeidsomstandigheden, de voedingsgewoonten en de hygiëne aanleiding om tot diverse vormen van huishoudelijk onderwijs te komen. Voorzover dit onderwijs door de wet wordt geregeld, draagt het het karakter van beroepsonderwijs. Echter in de doelstelling van bijv. de nieuwe lerarenopleidingen komt het algemene karakter, dat dit onderwijs thans kenmerkt, duidelijk naar voren: het fungeren als medium voor de persoonlijkheidsvorming (VISSER, 1974, p. 8). Ten gevolge van die veralgemenisering werd het aantal uren, dat aan het vak huishoudkunde besteed werd, steeds kleiner, omdat ze door 'leervakken' zijn vervangen. Daarbij wordt kennelijk uit het oog verloren, dat het aanleren van een aantal praktische vaardigheden nodig voor de alledaagse en onmisbare huishoudvoering, ook hun bijdrage aan de persoonlijkheidsvorming leveren. Een ander punt is, en daarmee raken we de kritiek die met name vanuit de vrouwenbeweging op het huishoudonderwijs uitgeoefend is, dat het huishoudonderwijs een rolbevestigende functie vervulde en vervult. Deze kritiek is terecht, zolang alleen meisjes een opleiding in de huishoudvoering krijgen. Het bereik van de huishoudkunde vergroten en verbreden, zodat ook jongens op dit terrein gevormd worden, en het onderwijs dienstbaar maken aan het doorbreken van zo'n rolpatroon, zou een betere oplossing zijn dan één, waaruit in feite geen waardering voor de huishoudelijke arbeid blijkt.

In het kader van de Mammoet-wet valt een soortgelijke ontwikkeling waar te nemen. Een van de instellingen van het huidige voortgezette onderwijs is de scholengemeenschap. Aanvankelijk beperkte deze zich tot het A.V.O. en V.W.O., maar thans wordt ook gewerkt aan een organisatorische en inhoudelijke integratie van

M.A.V.O. en L.B.O. (ZONNEVELD, 1977, p. 15). Maar ook hier rijzen problemen van de doorstroming, het individuele onderwijs, en de integratie van werkmethoden van de verschillende opleidingen. ZONNEVELD noemt hier het voorbeeld van de tegenstelling van de produktgerichte benadering versus de projectgerichte. Daarbij kan het integreren van het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs in een scholengemeenschap welke gericht is op het leggen van een algemene basis een bedreiging betekenen voor het praktisch vormend karakter van het huishoudonderwijs. Juister zou het dan ook zijn, de inzichten en mogelijkheden die het huishoudonderwijs in het verleden een (bescheiden) emancipatoire rol hebben doen vervullen, ook nu in hun moderne context te benutten. Dat wil zeggen dat het huishoudonderwijs als opleiding en als vak niet alleen zijn bijdrage kan leveren aan de verbetering van de positie van de vrouw, maar ook aan het op praktische wijze herkenbaar maken van de voor iedereen essentiële aspecten van het dagelijks leven. De verworven kennis en vaardigheden kunnen iedereen zo in staat stellen op een bewuste wijze een afweging tussen zijn (en de maatschappelijke) doelen en de beschikbare middelen te maken en daarnaar te handelen.

Veranderingen in het vak huishoudkunde

De inhoud van het vak huishoudkunde (waarmee hier de gehele 'beroepsgerichte' component van het huishoudonderwijs bedoeld wordt) veranderde parallel aan bovengeschetste ontwikkelingen, welke het antwoord vormden op de veranderde inzichten en maatschappelijke eisen aan het onderwijs. De eerste opleidingen waren vooral gericht op het aanleren van een aantal praktische vaardigheden, hetgeen al in de naam 'Kookschool' tot uiting komt. Langzamerhand werden er elementen aan toegevoegd als gevolg van het inzicht dat de huishoudvoering meer is dan het uitvoeren van een aantal technische handelingen. Bovendien kwam hiermee ook de erkenning naar voren van de functie die het huishouden (lees: het gezin) vervult in het maatschappelijk proces. Dit kwam met name tot uiting in de doelstelling van het landbouwhuishoudonderwijs die de emancipatie van het platteland koppelde aan de rol van de boerin. In dit opzicht is invoering van het vak leiding en beheer van de huishouding en van gezinssociologie van belang geweest. Binnen de studierichting huishoudwetenschappen kreeg de bestudering van deze vakken een meer zelfstandig karakter. Deze nieuwe elementen vinden we ook in de aanvankelijk aan de studierichting gekoppelde onderzoekinstelling (Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek, later Nederlands Instituut voor Toegepast Huishoudkundig Onderzoek), welke onderzoek verrichtte op het terrein van de voeding, de huishoudkunde en de economie. In 1973 is dit instituut opgeheven (VAN LEEUWEN, 1977, p. 2). Los van hun specifieke toepassing in de huishouding bewezen de huishoudkundige deelvakken later hun waarde op een breder terrein. Een voorbeeld hiervan is de poging van de overheid een aantal huishoudkundige inzichten in het economisch beleid te laten doorklinken, zoals op het vlak van de consumentenzaken en de loonpolitiek.

Hiermee zijn in feite de voorwaarden gegeven voor de noodzakelijke verbreding

van het huishoudonderwijs tot een praktisch huishoudkundig onderdeel van de algemene vorming in het hele onderwijs.

DE TOEKOMST VAN HET HUISHOUDONDERWIJS

In 1974 ging 32,0% van de meisjes die het gewoon lager onderwijs verlieten door in het lager beroepsonderwijs. Van de meisjes die in 1975 het lager beroepsonderwijs volgden, deed 81,9% dit in de vorm van het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs. Voor jongens zijn de cijfers respectievelijk 35,5% en 0,7% (C.B.S., 1976, pp. 70; 75). Meer dan één op de vier meisjes komt dus in aanraking met het huishoudonderwijs. Met andere woorden, drie kwart van de meisjes en vrijwel alle jongens leren niet die vaardigheden die voorwaarde zijn voor het functioneren van een persoon in de maatschappij. Van diverse kanten wordt er dan ook op aangedrongen, dat elementen van het onderwijs in de huishoudkunde, zoals die nu op huishoudscholen gegeven worden, ook op andere scholen gedoceerd worden. We kunnen hierbij noemen: de gezondheidsvoorlichting en -opvoeding, het voedingsonderwijs, en het consumentenonderwijs (CASIMIR, 1976, p. 22). Dat is op zichzelf toe te juichen. In het voorgaande is erop gewezen, dat het huishoudonderwijs een functie in en ten opzichte van de maatschappij kan vervullen. Het aanleren van vaardigheden, die de dagelijkse zorg van iedereen en alledag betreffen, en die veel minder dan vroeger van moeder op dochter overgedragen (kunnen) worden, kan alleen maar nuttig zijn. Zeker in een tijd waarin het zorgend handelen dat onze huishoudvoering kenmerkt steeds complexer en minder overzichtelijk wordt en de noodzaak van een systematische en georganiseerde benadering zich opdringt. Van de discussie die hierover gaande is, moeten een aantal aspecten genoemd worden. Als er gepleit wordt voor vakken als consumentenonderwijs en gezondheidsvoorlichting, is het onduidelijk hoe de verhoudingen tot andere vakken liggen. Sommigen pleiten er voor, deze onderwerpen in andere vakken te integreren, zoals dat bijvoorbeeld geformuleerd is in het uit 1971 daterende rapport van de Raad van Europa betreffende het consumentenonderwijs. Anderen pleiten voor afzonderlijke vakken, bijv. gezondheidkunde. Daarvoor bestaan nu al opleidingsmogelijkheden aan de nieuwe lerarenopleidingen.

Het gevaar van integratie van huishoudkunde binnen andere vakken is, dat de benadering van het zorgend handelen als geheel uit het oog verloren wordt. Deze benadering is nu eenmaal datgene wat de huishoudwetenschappen – die de inhoud van het vak huishoudkunde in het onderwijs moeten definiëren – van wetenschappen als economie, sociologie en de psychologie onderscheiden. Het nadeel van het creëren van aparte vakken voor deze deelgebieden is dat, ondanks de uitvoerige bestudering die sommige problemen vereisen, men door de bomen het bos niet ziet. Bepaalde processen, zoals het consumentengedrag kunnen dan niet meer in de context van het zorgend handelen geplaatst worden, dat plaats heeft in de huishouding van individuen en groepen. Dergelijke voorstellen gaan voorbij aan het feit, dat de huishoud-

wetenschappen niet alleen een aantal theorieën te bieden hebben omtrent de dagelijkse verzorging, maar ook probleem-oplossend gericht zijn. Juist de geschiedenis van de huishoudwetenschappen, zeker voor zover die uit het onderwijs voortkomt, wordt gekenmerkt door een groeiend inzicht in de samenhang van de bestudeerde handelingen en processen. Daarmee doen de voorstellen om aparte deelvakken te creëren in plaats van een geïntegreerde benadering, geen recht aan datgene wat binnen de huishoudwetenschappen ontwikkeld is en datgene wat juist in de vernieuwde opzet door de huishoudwetenschappen ten behoeve van het beroepsonderwijs ontwikkeld kan worden. Bovendien komt in de voorstellen de vorming op andere terreinen in gedrang. Gezond leven en het optreden als bewuste consument (wat dat dan ook is) alleen verlichten de dagelijkse taken tenslotte maar weinig!

Eenzelfde risico schuilt in het streven om zoveel mogelijk mensen meer algemeen te vormen, waarbij praktische vakken voor meer theoretische vakken als Nederlands, aardrijkskunde en geschiedenis worden ingevuld (CASIMIR, 1976, p. 21). Maar het feit dat een kwart van de meisjes het huishoudonderwijs kiest, op grond van positieve of negatieve motieven, geeft wel aan, dat zij daar kennelijk iets anders zoeken dan hetgeen het lager of middelbaar algemeen vormend onderwijs kan bieden.

Zowel het opnemen van het vak huishoudkunde binnen het hele voortgezette onderwijs, als de veranderende inhoud van het vak binnen het huishoudonderwijs zelf, zijn zaken die nauw samenhangen met de discussie over de inhoud van dat vak. Deze discussie moet de relatie tussen het object van de huishoudwetenschappen en het gehele maatschappelijk gebeuren, en de functie die het onderwijs in de huishoudkunde heeft voor de maatschappij verder uitwerken.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- C.B.S. 1940. Jaarcijfers voor Nederland 1939. 's-Gravenhage.
 C.B.S. 1948. Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946. Utrecht.
 C.B.S. 1976. Statistisch zakboek 1976. 's-Gravenhage.
 CASIMIR, G. J. 1976. Huishoudwetenschappers in het onderwijs. Doctoraalscriptie pedagogiek en didaktiek. Landbouwhogeschool Wageningen.
 GEERTSMA, F. 1975. Analyse van de doelstellingen en opvattingen van het huishoud- en nijverheids-onderwijs in de loop van haar bestaan. Doctoraalscriptie huishoudkunde. Landbouwhogeschool Wageningen.
 GROOT, E. DE, L. WESTENDORP, en W. KUIPERS. 1977. Snuffeltocht door de huishoudwetenschappen. Voorlichtingsstencil vervaardigd in het kader van het doctoraalvak Voorlichtingskunde. Landbouwhogeschool Wageningen.
 KOHNSTAMM, PH. (voorzitter). 1948. Studierapport over doelstelling, organisatie, leerstof, methoden en hulpmiddelen door de Commissie tot voorbereiding van goede onderwijsmethoden voor het primaire nijverheidsonderwijs voor meisjes. 's-Gravenhage.
 LEEUWEN, H. VAN. 1977. Beknopte geschiedenis van de Huishoudwetenschappen. Wageningen (niet gepubliceerd).
 SMIT, G. G. 1966. Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis, 1908-1965. 's-Gravenhage.

- VISSER, C. W. (voorzitter). 1974. Rapport van de programmacommissie huishoudkunde. C.O.L.B.O. 's-Gravenhage.
- VUIJST, P. DE. 1907. De maatschappelijke rol der boerin. Brussel.
- ZONNEVELD, L. 1977. Vrouwen krijgen zoveel onderwijskansen als de arbeidsmarkt hen toestaat. Hoeveel wijzer wordt Marie op de huishoudschool? *De groene Amsterdammer* **101**, nr. 16, pp. 15 en 17.

GESCHIEDENIS VAN DE STUDIERICHTING HUISHOUDWETENSCHAPPEN

C. M. VAN 'T KLOOSTER-VAN WINGERDEN* en A. M. DE WIT-SAUTER

*Project Census Monografieën S.I.S.W.O.

SUMMARY

This article is a review of the history of the Department of Home Economics of the Agricultural University of Wageningen. The Department of Home Economics was established in 1951 and was headed by Professor C. W. Visser from 1952 until 1977. The changes in the contents of this applied science which took place over the years, are characterized by a shift from a rural to a more general approach and a shift from a technical-economic to a more social-economic approach of the (family) household. In addition to the teaching programmes and research activities of the Department, the activities of Prof. C. W. Visser in consumer organizations, vocational education and government policies with regard to consumer affairs are described.

INLEIDING

De uitgave van deze bundel was aanvankelijk bedoeld als afscheidsgeschenk van de afgestudeerden in de huishoudwetenschappen aan prof. C. W. Visser ter gelegenheid van haar emeritaat. De voor iedereen onverwachte gebeurtenis van haar overlijden heeft de bedoeling om bij een inventarisatie van de huidige stand van de huishoudwetenschappen een blik te werpen op het verleden, niet teniet gedaan, maar zelfs versterkt. Het ontstaan van de studierichting huishoudwetenschappen in Wageningen, de groei in de loop van de tijd, en de maatschappelijke context waarin dat plaatsvond, zijn bepalend geweest voor de huidige studierichting. In deze ontwikkeling heeft prof. Visser persoonlijk onmiskenbaar een belangrijke rol gespeeld.

De informatie voor de schets van de geschiedenis van de huishoudwetenschappen is afkomstig uit de archieven van de senaat van de Landbouwhogeschool, uit Landbouwhogeschoolgidsen, uit artikelen en rapporten die in druk of in gestencilde vorm toegankelijk waren, uit tijdschriften, jaarverslagen en scripties, en uit interviews met personen, die nauw betrokken zijn geweest bij het ontstaan van de studierichting huishoudwetenschappen.

HET ONTSTAAN VAN DE HUISHOUDWETENSCHAPPEN AAN DE LANDBOUWHOGESCHOOL

Na de tweede wereldoorlog heerst vrijwel alom een streven naar herstel en ver-

nieuwing. De waardering voor de 'groene bedrijvigheid' is sterk gestegen en resulteert in een vrij algemene bereidheid om het welzijn van de agrarische bevolking te bevorderen. Hierbij krijgt de situatie van de boerin ook de aandacht. De goederenstroom uit een opbloeiende industriële produktie prikkelt het consumentenbewustzijn. Het huishoudonderwijs en de huishoudelijke voorlichting zien zich na de crisis en de oorlogsjaren geplaagd voor de problemen van een groeiende welvaart. Op het gebied van het onderwijs wordt onder andere een staatscommissie ingesteld voor de reorganisatie van het hoger onderwijs. Vanuit de leidende kringen van het huishoudonderwijs wordt ingespeeld op deze situatie omdat in de praktijk bij de leraressen van het huishoudonderwijs grote behoefte bestaat aan informatie uit onderzoek. Bijscholing is slechts incidenteel mogelijk via bijv. het Vezelinstituut te Delft, het Centraal Instituut voor Voedingsonderzoek, destijds te Utrecht, het Instituut voor Bewaring en Verwerking van Tuinbouwprodukten te Wageningen en via buitenlandse literatuur..

De eerste activiteiten van de Landbouwhogeschool op het terrein van de huishoudkunde zijn te danken aan de contacten in de jaren '40 tussen het nijverheidsonderwijs en Wageningse hoogleraren die zitting hebben in de examencommissies voor bijv. de akte van lerares landbouwhuishoudkunde (N XIX). Mw. Willinge Prins-Visser maakt ook deel uit van deze examencommissies. In die periode maakt prof. Brouwer een studiereis naar de Verenigde Staten, waar hij kennis maakt met de opleiding *Home Economics* aan de Land Grant Colleges. In deze opleiding zijn de landbouwwetenschap en de huishoudkunde nauw met elkaar verweven voor wat betreft onderzoek en voorlichting, aangezien beide zijn afgestemd op de agrarische bevolking. Deze opzet spreekt de Wageningse hogeschool sterk aan. In de senaat van de Landbouwhogeschool wordt bij monde van de prae-adviescommissie voor herziening van het studieprogramma aan de Landbouwhogeschool in april 1948 gewezen op het belang van de richting landbouwhuishoudkunde voor Wageningen.

In 1948 stelt de Senaat reeds een studiec commissie in, die de richting huishoudwetenschappen moet gaan voorbereiden, bestaande uit de hoogleraren Brouwer, Wellensiek, de Jong, Minderhoud en Venema. Zij bestuderen de examenprogramma's van de huishoudleraressen; horen alle belanghebbende partijen uit de huishoudelijke voorlichting, de onderwijsinspectie en opleidingen voor landbouwhuishoudkunde; voorlichtsters van de boerenstandsorganisaties; organisaties als boerinnenbonden en plattelandsvrouwen; deskundigen op het gebied van voeding, hygiëne en huishoudelijk beheer; en niet te vergeten vertegenwoordigers van de Ministeries van Landbouw en Visserij en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

De studiec commissie komt tot de volgende uitspraken:

- a. hoger onderwijs en onderzoek in de huishoudwetenschappen is wenselijk;
- b. hoger onderwijs in de huishoudwetenschappen kan op diverse niveaus worden gerealiseerd, ten eerste door middel van verbetering van bijscholing en uitbreiding van kennis en inzicht bij de leraressenopleidingen; ten tweede, door verbetering van de middelbare opleidingen; en ten derde door een opleiding te stichten op universitair niveau;

c. het is belangrijk deze tak van onderwijs naar Wageningen te halen, en wel om de volgende redenen:

- het onderzoek naar produktie en consumptie kan in één hand worden gehouden;
- de aanwezigheid van diverse instituten geeft mogelijkheden voor nauwe samenwerking;
- voor verschillende steunvakken van de opleiding zijn hoogleraren en docenten uit bestaande studierichtingen aanwezig;
- er is aansluiting mogelijk met tropische richtingen;
- er is ruime mogelijkheid voor aansluiting met de agrarische sector.

Met de keuze voor een opleiding in Wageningen, wordt door de senaat tevens gekozen voor een studie op universitair niveau.

Volgens de studietoetscommissie moet het onderwijsprogramma bestaan uit huishoudtechnische vakken betreffende kleding, voeding en huishoudelijke arbeid, omringd door maatschappelijke vakken. Landbouwkundige vakken worden slechts ter ondersteuning aanbevolen. Wat betreft het onderzoekprogramma geeft de commissie prioriteit aan de zgn. 'huishoudeconomie', waarmee wordt bedoeld onderzoek naar de efficiëntie inzake de aanwending van tijd, geld en arbeid in de huishouding.

De studietoetscommissie besteedt verder ook aandacht aan de plaatsingsmogelijkheden voor afgestudeerde huishoudkundigen. Op korte termijn ziet men plaatsing mogelijk bij onderwijsinstellingen, voorlichting, beleidsorganen, ministeries en ook grote warenhuizen en nutsbedrijven. Op lange termijn veronderstelt men een toenemende vraag naar academisch gevormde huishoudkundigen.

In een schrijven aan de minister van Landbouw en Visserij adviseert de senaat van de Landbouwhogeschool in december 1949 om de studierichting landbouwhuishoudkunde op te richten. Het college van curatoren echter, schrijft enige maanden later (april 1950) aan dezelfde minister, dat zij een verlaging van het studiepeil aan de Landbouwhogeschool vreest, indien het advies van de senaat wordt opgevolgd.

In mei 1950 komt, mede met steun van de Landbouwhogeschool, de hele Nederlandse wereld van huishoud-, landbouwhuishoudonderwijs en voorlichting bijeen voor een studieweek Huishoudwetenschap. Uit een verslag van deze studieweek krijgt men een goed beeld van de problemen, waarmee men in die tijd in kringen van onderwijs en voorlichting te kampen heeft. Hoezeer deze vraagstukken in de belangstelling staan, mag blijken uit de aanwezigheid van een persoonlijk vertegenwoordigster van koningin Juliana en de inleidingen gehouden door de minister van Landbouw en Visserij, Mansholt en de toenmalige rector magnificus van de Landbouwhogeschool, prof. Dorst. Het succes van de studieweek heeft stellig bijgedragen aan de oprichting van een leerstoel voor landbouwhuishoudkunde. De minister van Landbouw memoreert het succes van de studieweek dan ook in zijn antwoord aan het college van curatoren in juli 1950. Hij schrijft daarin, dat na zorgvuldige overweging van het standpunt van de senaat en de aan haar uitgebrachte prae-adviezen het hem zeer gewenst voorkomt om de studierichting in te stellen. Hij spreekt ook de vrees uit, dat andere universiteiten de kans zullen grijpen om de initiatieven over te

nemen. De zaak vraagt volgens minister Mansholt meer dan normale aandacht en hij zou graag zien dat het college van curatoren overweegt om het ingenomen standpunt te herzien. In september 1950 antwoordt het college dat het zich accoord verklaart met de oprichting, mits er zware eisen gesteld worden aan het studiepakket voor landbouwhuishoudkunde, welke conditie van hogerhand wordt geaccepteerd.

De Landbouwhogeschool zet nu vaart achter de oprichting. Dezelfde studiecommissie uit de senaat krijgt de opdracht om een studieprogramma uit te werken en een voorlopige begroting op te stellen.

In de kringen van het huishoudonderwijs en de huishoudelijke voorlichting wordt aangedrongen op een oriëntatie over de mogelijkheden van een wetenschappelijke opleiding in de landbouwhuishoudkunde, zoals die reeds geruime tijd in de Verenigde Staten bestaat. Uitzending van een delegatie naar Amerika blijkt mogelijk in 1951 in het kader van een *Technical Assistance Plan* van de *Economic Cooperation Administration* (afd. Landbouw). De delegatie bestaat uit een vertegenwoordiger van de Landbouwhogeschool (prof. Hofstee), twee vertegenwoordigsters van het huishoudonderwijs (Mw. Smit en Mw. Mesdag), en drie door de Stichting van de Landbouw aangewezen vertegenwoordigsters van de plattelandsvrouwenorganisaties (Mw. van Schaik, Mw. Latooy en Mw. Willinge Prins-Visser). Alleen of in groepjes werken zij een uitgebreid programma af. Prof. Hofstee richt zich op de agrarische sociologie en de voorlichtingsdienst; de overige leden bezoeken onderwijsinstellingen en instituten op het terrein van de huishoudkunde (*home economics*) en huishoudelijke voorlichting (*home economics extension*). De bevindingen van de delegatie, neergelegd in een uitvoerig verslag getiteld 'Economie in de Huishouding' (1952), zijn in het kort de volgende:

- een van de belangrijkste vraagstukken aangetroffen in de Amerikaanse situatie is de mechanisatie van zowel bedrijf als huishouding. Men acht het wenselijk dat ook in Nederland wetenschappelijk onderzoek wordt gedaan naar economische en huishoudtechnische aspecten van het mechaniseren van de huishouding;
- onderzoeksresultaten moeten kunnen doorstromen naar onderwijs en voorlichting en hiervoor is samenwerking tussen de desbetreffende instituten gewenst;
- er zal meer aandacht moeten worden besteed aan methodiek en didactiek in het huishoudonderwijs;
- wetenschappelijk onderwijs en onderzoek in de huishoudwetenschap dienen bevorderd te worden. Hierbij kan profijt worden getrokken van ervaringen opgedaan in de Verenigde Staten;
- tenslotte wordt het wenselijk geacht dat één departement in Nederland zich zal bezighouden met alle samenhangende vraagstukken van onderwijs, voorlichting en onderzoek op het terrein van de huishouding.

In september 1951 presenteert prof. Hofstee de bevindingen van de delegatie aan de senaatsvergadering van de Landbouwhogeschool. Hij is overtuigd van de noodzaak van de oprichting van een studie in de huishoudwetenschappen. Het peil van de

studie zal – blijkens de situatie in de Verenigde Staten – zodanig kunnen zijn, dat de Landbouwhogeschool 'er zich niet voor hoeft te schamen'. Voorts is hij van mening dat er geen scheiding moet worden aangebracht tussen stedelijke en agrarische huishoudkunde.

Ook bij andere gelegenheden wordt bekendheid gegeven aan de Amerikaanse ervaringen met betrekking tot de opleiding huishoudwetenschappen. Op het te Deventer gehouden 98e Nederlandse Landhuishoudkundig Congres van 13 en 14 september 1951 spreken zowel prof. Hofstee als Mw. Willinge Prins-Visser over deze reis. Uit de discussies komt naar voren dat met name de afgevaardigden van de standsorganisaties weliswaar voorstanders zijn van een wetenschappelijke opleiding in de huishoudkunde, maar afwijzend staan tegenover de opname van levensbeschouwelijke vraagstukken in het studiepakket. Onderwerpen als kinderverzorging en opvoeding zijn voor hen taboe. Ook wil men voorkomen dat de wetenschappelijke opleiding zonder levensbeschouwelijke achtergrond 'hogere geschoolde leraressen' gaat afleveren, die zo het katholieke of christelijke huishoudonderwijs zouden kunnen binnenkomen.

De ervaringen van prof. Hofstee hebben waarschijnlijk hun uitwerking niet gemist op het standpunt van het college van curatoren. In dezelfde maand van zijn exposé, in september 1951, verklaren zij opnieuw achter de oprichting van de studierichting te staan met vermelding van de volgende punten:

- a. het onderwijs behoeft zich niet te beperken tot de 'landbouw'-huishoudkunde;
- b. men acht een afwijkende propaedeuse voor deze studierichting toelaatbaar, mits deze op hetzelfde niveau ligt als voor de overige studierichtingen;
- c. het Ministerie van Landbouw en Visserij wordt geacht alle kosten van de studierichting te vergoeden.

Al op 15 oktober 1951 geeft minister Mansholt zijn fiat en dringt aan op spoed bij de voordracht van een hoogleraar. Deze pionierspost wordt ingenomen door Mw. drs. C. W. Willinge Prins-Visser.

Bij de opening van het academisch jaar 1952 begint de studierichting landbouwhuishoudkunde haar officiële bestaan. Het studieprogramma is dan nog niet gereed. De samenstelling van de studiecommissie die hiermee is belast wordt gewijzigd. De hoogleraren Minderhoud en Venema worden vervangen door prof. Hofstee en prof. Dewez; het secretariaat wordt behartigd door prof. Willinge Prins-Visser.

Op 9 december 1952 spreekt prof. Willinge Prins-Visser haar oratie uit met betrekking tot het thema, dat door de gehele opleiding in al zijn facetten steeds weer zal opduiken: 'De arbeid van de huisvrouw'. Na haar huwelijk met prof. Eijssvoogel in 1959 noemt zij zich prof. Visser.

HET STUDIEPROGRAMMA

In Postac nr. 7 van september 1970, dat handelt over '(landbouw)huishoudwetenschappen; oud en nieuw', schrijft prof. Visser het volgende: 'Bij de nadere uitwerking van de studieprogramma's in de eerste jaren werd behalve de problematiek van het boerengezin in zijn snel veranderende economische en sociale situatie een breed terrein van maatschappelijke problemen in de beschouwingen betrokken: de krisisverschijnselen in het gezin en zijn functie, de welvaartsverschuivingen die zich na na 1945 deden gevoelen, de afvloeiing van arbeidskrachten uit de gezinshuishouding, de onzekerheid omtrent de evolutie van woonfuncties gepaard aan de noodzaak tot oplossing van de woningnood en het ter beschikking komen van nieuwe industriële produkten voor de huishouding waarvan de doelmatigheid nog onbekend was. De overtuiging dat de wetenschap een bijdrage kon leveren tot het verhelderen en oplossen van deze problemen leidde er toe dat het onderwijs van het begin af meer omvatte dan de benaming landbouwhuishoudwetenschappen aangaf'.

Het studieprogramma wordt gebaseerd op een vrijwel geheel natuurwetenschappelijk gerichte propaedeuse. Daarna wordt de studie gesplitst in een huishoudtechnische en een maatschappelijke richting, welke starten met een aantal gezamenlijke basisvakken. Hoofdvak voor beide richtingen is 'leiding en beheer van de huishouding', gedoceerd door prof. Willinge Prins-Visser. Kenmerkend voor beide programma's is de veelzijdigheid van het vakkenpakket. Vakken als technologie en warenkennis, textiel en voeding, behoren tot de technische richting, maar de kandidaatsstudie omvat ook sociologie en gezondheidsleer. In de maatschappelijke richting wordt, naast sociologie en economie, in de kandidaats-A fase ook voeding en fysiologie van mens en huisdieren gedoceerd. Het vak 'de woning en haar bewoning' heeft een middenpositie; het kan zowel vanuit een technische als een sociaal-wetenschappelijke benadering bestudeerd worden. Opvallend is dat uiteindelijk weinig landbouwkundige vakken in het studiepakket worden opgenomen. De senaat is van oordeel, dat door de agrarische sfeer in Wageningen de aansluiting voldoende is gewaarborgd.

In juli 1953 wordt het studieprogramma door het Ministerie van Landbouw en Visserij goedgekeurd. Tegelijk wordt ook de personeelsvoorziening voor 1953 en 1954 geregeld. In deze periode staat prof. Willinge Prins-Visser betrekkelijk alleen voor de opgave om de nieuwe studie gestalte te geven. Dit verandert als in 1955 een lector voor het vak wonen (H. van Leeuwen arch. H.B.O.), en een hoogleraar voor voeding (dr. C. den Hartog) worden benoemd. In 1960 worden een buitengewoon hoogleraar voor textiel (dr. ir. W. F. du Bois) en voor algemene en sociale gezondheidszorg (dr. J. W. Tesch) aangesteld, en de afdeling sociologie wordt uitgebreid met een lector voor gezinssociologie (dr. G. A. Kooy).

De studierichting wordt tijdelijk gehuisvest op de bovenste verdiepingen van het hoofdgebouw van de Landbouwhogeschool. Voor practica kan men voorlopig gebruik maken van de Wageningse huishoudschool en de N.V. K.E.M.A. te Arnhem.

Van deze faciliteiten wordt gebruik gemaakt totdat de definitieve huisvesting aan de Prof. Ritzema Bosweg een feit wordt. Eind 1961 opent koningin Juliana het nieuwe gebouw, waarin ook de Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek wordt gehuisvest. Het gebouw, ontworpen door architect van Tijen c.s., is het eerste hoogbouwproject in Wageningen.

Tot 1970 blijft de opzet van de studierichting nagenoeg ongewijzigd. In de eerste jaren is de relatie met de landbouw sterk aanwezig, ook in de benadering van de huishouding. Dit moge blijken uit het volgende citaat ontleend aan het eerder genoemde artikel van Visser in Postac nr. 7: 'De gezinshuishouding werd primair beschouwd als een – weliswaar in een sociale groep ingebed – bedrijf, dat aan de huishoudwetenschappen algemene aanwijzingen voor rationalisatie, zowel intern als wat het functioneren als konsument betreft, zou dienen te ontleenen. Het bedrijfseconomisch denken bij de bedrijfsvoering van het landbouwbedrijf, waarbij veelal ook de boerin betrokken is, kon op de agrarische bedrijven gemakkelijk worden doorgetrokken naar de huishouding; bovendien gaf de bemoeienis in die eerste jaren met de woningverbetering op het platteland een impuls in de richting van de studie van arbeidsrationalisatie en daarmee samenhangende inrichting van werkruimten.'

De aanvankelijke opsplitsing van de landbouwhuishoudkunde in twee richtingen blijkt niet aan de verwachtingen te voldoen. Regelmatig kiezen studenten in de technische richting maatschappelijke vakken in hun afstudeerprogramma. In 1969 besluit de richtingsonderwijscommissie (R.O.C.) onder leiding van prof. Visser het interdisciplinaire karakter van de studie te versterken door over te gaan tot een fusie van beide richtingen onder de nieuwe naam huishoudwetenschappen. Hierin zijn zowel sociaal-wetenschappelijke als natuur-wetenschappelijke vakken opgenomen teneinde de huishouding integraal te bestuderen. Het voorvoegsel 'landbouw' vervalt hiermee, waarmee wordt benadrukt dat de agrarische huishouding niet de, maar één van de bestudeerde huishoudingen is. Prof. Visser omschrijft deze wijziging in opvatting in haar artikel als een verschuiving van een 'efficiency'-denken naar een benadering van de huishouding als een dynamisch sociaal verschijnsel, waarin men binnen een gegeven tijd en ruimte functionele relaties kan opsporen. Onder meer door deze wijziging ontstaat de behoefte aan een propaedeuse waarin naast natuurwetenschappelijke basisvakken ook de sociale wetenschappen een plaats hebben. In de nieuwe opzet kent de studierichting na een propaedeuse en een gemeenschappelijk basisjaar zes oriëntaties, te weten:

1. sociaal-economische oriëntatie;
2. gezinssociologische oriëntatie;
3. ecologie van het wonen;
4. voeding;
5. textiel;
6. huishoudelijke apparatuur.

Deze zes oriëntaties bevatten nog wel een aantal verplichte vakken, maar leveren meer afgeronde specialisaties dan vroeger mogelijk was. Echter, in het kader van de

nieuwe wet op de universitaire bestuurshervorming welke van de universiteiten en hogescholen een verkorting van de studieduur tot 4, bij uitzondering tot 5 jaar, vereist, voldoet de nieuwe opzet niet aan de eisen van herprogrammering. Daarom moesten in 1973 de doelstellingen van de studierichting opnieuw worden geformuleerd, met als resultaat een Raamprogramma, dat in 1974 gereed kwam. De combinatie en de studiebelasting van de diverse vakken zijn besproken in commissies bestaande uit vakgroepen, studenten en afgestudeerden. Het daaruit voortgevloeide studieprogramma is momenteel nog niet goedgekeurd.

Volgens het Raamprogramma wordt het object van de huishoudwetenschappen gedefinieerd als 'het zorgend handelen, dat in het kader van de woon- en leefsituatie van de mens is gericht op de bevrediging van zijn materiële behoeften en op het scheppen van materiële voorwaarden voor de bevrediging van zijn immateriële behoeften'.

Uit de opeenvolgende studieprogramma's komt duidelijk naar voren, dat in de loop der jaren steeds meer nadruk is gelegd op de sociaal-wetenschappelijke elementen in de studierichting. Dit hangt samen met de toenemende verbreiding van de opvatting, dat het handelen in de huishouding gezien moet worden als een vorm van sociaal gedrag, te benaderen vanuit een economisch-sociologische, een ruimtelijke of een biologisch-technische gezichtshoek, en dat bij voorkeur zowel op macro- als op microniveau bestudeerd moet worden.

Na de herprogrammering zal de studierichting er als volgt uitzien. Op basis van een gemengde natuurwetenschappelijke en sociaal-wetenschappelijke propaedeuse en een gemeenschappelijk basisjaar komen er drie oriëntaties in de studierichting: de huishoudkunde, ecologie van het wonen en de verzorgingstechnologie.

De huishoudkunde heeft als studie-object: de wisselwerking van het verzorgingssysteem met enerzijds het huishouden en anderzijds de externe economische, sociale en technische ontwikkelingen, ofwel het continu proces van leiding en organisatie van het zorgend handelen in verzorgingshuishoudingen gericht op het verwerklijken van het door de te verzorgen groep gewenste verzorgingsniveau.

Wonen is de leer van de wisselwerking tussen het individu, huishouden en huishouding enerzijds en de gebouwde omgeving anderzijds.

Tenslotte, de verzorgingstechnologie houdt zich bezig met de wisselwerking tussen de behoefte aan dagelijkse verzorging en de materialen en de voorzieningen die daarbij worden gebruikt, zoals huishoudelijke apparatuur, textiel en voeding.

AFGESTUDEERDEN EN STUDENTEN

Bij een inventarisatie van het aantal afgestudeerden in 1977, komen we op een totaal van 106 huishoudkundigen, afgestudeerd in de oude of de nieuwe richting. Hieronder bevinden zich twee mannen. Van de afgestudeerden heeft 14% nooit beroepsarbeid verricht. Momenteel is 75% van de afgestudeerden werkzaam. Van hen is

bijna de helft betrokken bij het onderwijs. De overigen werken in het bedrijfsleven, bij stichtingen zoals groothuishoudingen en woningstichtingen, de overheid, voorlichtingsorganisaties, organisaties van technisch warenonderzoek en consumentenbelangen. Twee huishoudkundigen zijn gepromoveerd.

Het aantal studenten is in de loop van de jaren sterk toegenomen. Eind 1977 staan 151 studenten ingeschreven, verdeeld over het kandidaats-A (44), het kandidaats-B (39) en de ingenieursfase (68).

ONDERZOEK

Bij de oprichting van de studierichting landbouwhuishoudkunde vormt de noodzaak van wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van onderwijs en voorlichting één van de belangrijke argumenten. Na de benoeming van de hoogleraar in de 'leiding en beheer van de huishouding' (1952) wordt een aanvang gemaakt met de organisatie van het onderzoek. De verschillende afdelingen van de studierichting (leiding en beheer, wonen, en voeding) krijgen de opdracht het accent te leggen op fundamenteel onderzoek ten behoeve van onderwijs.

Het onderzoek van de afdeling 'leiding en beheer van de huishouding', later de vakgroep huishoudkunde, heeft betrekking op:

- tijdbesteding huisvrouwen (in huis, bedrijf, beroep);
- budgettering;
- verbruiksgoederen (inclusief water en energie);
- gebruiksgoederen (o.a. ergonomische en ruimtelijke aspecten);
- relatie consument, markt, overheid;
- levensniveau of verzorgingsniveau;
- collectieve voorzieningen;
- besluitvorming;
- huishoudonderwijs en huishoudelijke voorlichting.

In de jaren '70 krijgt de vakgroep via opdrachten 'van buiten' de kans om enig praktijkgericht onderzoek te doen, waarbij ook meer fundamentele vraagstukken aan de orde worden gesteld. Het huidige onderzoek betreft de positie van de boerin in de landen van de Europese Gemeenschappen, beroepsarbeid door vrouwen, watergebruik in de huishouding, tijdbesteding door huisvrouwen, financiële crisis-situaties in jonge gezinnen en een evaluatie van een Centraal Wonen-experiment. Een onderzoek waarbij prof. Visser zelf nauw betrokken is geweest, is het onderzoek naar het effect van de prijscompensatie voor verschillende inkomensgroepen. Echter als gevolg van het feit dat de kleine wetenschappelijke staf zich overbelast weet met het geven van onderwijs en het begeleiden van studenten, is de omvang van het onderzoek uitgevoerd door de vakgroep, beperkt te noemen.

Het toegepaste onderzoek start in 1955 met de oprichting van de Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek (S.L.O.) met prof. Willinge Prins-Visser als direc-

teur en lector van Leeuwen en prof. den Hartog als hoofden van de afdelingen 'wonen', resp. 'voeding'. In de doelstelling van de S.L.O. staat vermeld: 'het bevorderen van landbouwhuishoudkundig onderzoek en van de toepassing van dit onderzoek; een en ander zoveel mogelijk met inschakeling van op dit gebied werkzame organisaties'. Er wordt samenwerking gezocht met instellingen die op aanverwante terreinen werkzaam zijn, bijv. met de Nederlandse Huishoudraad, het Bouwcentrum, het Landbouw Economisch Instituut, de Stichting Goed Wonen, het Gasinstituut, de N.V. K.E.M.A., en buitenlandse zusterinstellingen. Het bestuur van de S.L.O. wordt gevormd door vertegenwoordigers uit alle geledingen van de agrarische sector, het nijverheidsonderwijs, en daarnaast afgevaardigden van voorlichtingsorganisaties zoals de Nederlandse Huishoudraad, het Voorlichtingsbureau voor de Voeding, de Voedingsraad, de Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande, de Nationale Federatie voor Huishoudelijke en Gezinsvoorlichting, en de Landbouwhogeschool. Een zo brede structuur maakt het mogelijk dat steeds voeling kan worden gehouden met de maatschappelijke behoeften. Onderzoeksactiviteiten in die tijd moeten antwoord geven op concrete vragen. Zo wordt bijv. gepubliceerd over diepvriezen, keuken en bijkeuken, huisslacht, efficiëntie van huishoudelijke arbeid, en voedselbereiding in de magnetron-oven. Er worden kadercursussen georganiseerd voor huishoudleressen en voorlichtsters, met name op het gebied van wonen. Men ontwikkelt voorlichtingsmateriaal. In 1960 werken bij de S.L.O. 28 mensen.

Eind 1961, als de S.L.O. en de afdeling landbouwhuishoudkunde van de Landbouwhogeschool eigen huisvesting krijgen, begint een nieuw tijdperk voor het huishoudkundig onderzoek. De bestuursvorm van het S.L.O. blijft gehandhaafd, maar de onderzoeksopdrachten worden uitgevoerd door het Instituut voor Landbouwhuishoudkundig Onderzoek (I.L.O.). Drs. W. D. M. Janssen volgt dan prof. Willinge Prins-Visser op als directeur; ook de andere docenten van de Landbouwhogeschool worden van hun dubbele taak ontheven.

Aangezien het terrein van onderzoek veel verder gaat dan de plattelandshuishouding alleen, wordt op voorstel van het Ministerie van Landbouw een werkgroep samengesteld, bestaande uit vertegenwoordigers van het Ministerie van Economische Zaken, van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en van Maatschappelijk Werk, om een bredere basis voor het instituut uit te werken. Als resultaat komt in 1966 de reorganisatie tot stand. Er komt een nieuw bestuur waarvan de samenstelling wordt aangepast aan de verbrede doelstelling. De naam van het instituut wordt nu: Stichting Nederlands Instituut voor Toegepast Huishoudkundig Onderzoek (N.I.T.H.O.). Door de ruimere opzet van het N.I.T.H.O. kan men de bestaande activiteiten uitbreiden. Met name de verspreiding van kennis over resultaten van onderzoek aan onderwijs- en voorlichtingsinstanties krijgt beter gestalte in de vorm van de N.I.T.H.O.-ringband, een losbladig systeem dat periodiek werd aangevuld met gegevens uit binnen- en buitenland. Het ligt niet op de weg van het N.I.T.H.O. om de voorlichting rechtstreeks te richten op de consument.

Ondanks het feit dat de opzet van het instituut voldoende mogelijkheden biedt

voor realisatie van de doelstellingen, functioneert het N.I.T.H.O. niet naar verwachting. Een van de oorzaken kan gezocht worden in de technische benaderingswijze in eerste instantie gericht op efficiëntie in de huishouding, waarbij de huishouding als dynamisch sociaal verschijnsel weinig aandacht krijgt. Het instituut wordt slachtoffer van de algemene tendens van de bezuinigingen en moet per 1 januari 1974 worden opgeheven. Eén van de argumenten die worden gehanteerd, is, dat het Ministerie van Landbouw niet langer alleen de kosten wil dragen. Het is echter onbegrijpelijk dat andere ministeries niet bereid zijn geweest om het instituut te redden of te saneren, temeer daar binnen enkele maanden een initiatief voor een nieuw instituut voor consumentenonderzoek is geboren op het Ministerie van Economische Zaken.

In juli 1977 heeft de regering besloten tot oprichting en subsidiëring van een stichting voor consumentenonderzoek. Zij is van mening dat, gegeven de toenemende dynamiek in het maatschappelijk leven het steeds belangrijker wordt inzicht te krijgen in factoren die invloed hebben op het keuzegedrag van de consument alsmede in de gevolgen van het consumentengedrag voor de totale maatschappelijke ontwikkeling. Er bestaat behoefte aan drie typen van onderzoek, te weten: sociaal-wetenschappelijk onderzoek; onderzoek naar de organisatie en efficiëntie in de huishouding; en natuurwetenschappelijk onderzoek. Met het oog hierop is er tevens behoefte aan een goed systeem van documentatie en informatie, dat op de duur ook dienstbaar gemaakt kan worden aan voorlichtings- en onderwijskaders. De Consumentenbond en het Konsumenten Kontakt zullen een belangrijke stem verkrijgen in het beleid van deze stichting.

ACTIVITEITEN VAN PROF. VISSER

Terwijl het voorgaande betrekking had op het hoogleraarschap van prof. Visser, wordt in het hiernavolgende aandacht besteed aan de activiteiten die door haar persoonlijk zijn ontplooid. Deze zijn deels voortgevloeid uit haar hoogleraarschap in de huishoudkunde, deels geïnspireerd geweest door haar persoonlijke betrokkenheid bij problemen van mens en maatschappij. Dit onderscheid is echter in de praktijk moeilijk aanwijsbaar. Haar hoogleraarschap werd gekarakteriseerd door een ruime opdracht ten aanzien van onderwijs en onderzoek. Het gaf haar de gelegenheid om in haar werk aan te sluiten bij maatschappelijke ontwikkelingen, die zowel in nationaal als internationaal verband haar belangstelling hadden. Als enige hoogleraar huishoudkunde in Nederland, en aanvankelijk ook in Europa, werd zij dikwijls om advies en medewerking gevraagd door allerlei instellingen in binnen- en buitenland.

Veel tijd en energie heeft zij geïnvesteerd in het direct doorgeven van resultaten van studie en onderzoek in het kader van adviseurschappen en commissiewerk. De veel gehoorde kritiek, dat er in de loop van de tijd weinig door prof. Visser en haar staf is gepubliceerd, is ten dele terecht, omdat de resultaten van haar werkzaamheden niet toegankelijk zijn gemaakt voor wetenschappelijke discussie.

Een overzicht van de talrijke functies vervuld door prof. Visser, is te vinden in bijlage 1. De lijst is wellicht onvolledig; haar maatschappelijke betekenis is er evenwel duidelijk uit af te lezen. Uiteraard zijn de activiteiten niet alle van gelijk gewicht. Het zou te ver voeren ze hier exact te analyseren. Voor het doel van dit artikel is het relevant na te gaan welk aandeel van haar werk richtinggevend is geweest op een aantal terreinen.

Op het terrein van het onderwijs zijn dat haar adviezen met betrekking tot de inrichting van de studie huishoudwetenschappen in Stuttgart-Hohenheim (West-Duitsland) en Nairobi (Kenya). Haar initiatieven om in Nederland te komen tot een hogere beroepsopleiding voor toegepaste huishoudwetenschappen kregen als eerste vorm in de Akademie Diedenoort. Ook in de begeleiding van de nieuwe lerarenopleidingen, die het vak huishoudkunde hebben ingevoerd, speelde prof. Visser een belangrijke rol.

Op het terrein van het overheidsbeleid heeft prof. Visser een belangrijke inbreng gehad als lid van de Commissie Consumenten Aangelegenheden (C.C.A.) van de Sociaal-Economische Raad (S.E.R.) bij het advies ten aanzien van het gesubsidieerd vergelijkend warenonderzoek. Dit advies heeft geresulteerd in de oprichting van de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek. Verder heeft zij een bijdrage geleverd aan het advies van het C.C.A. met betrekking tot het consumentenonderzoek om te voorzien in de lacune ontstaan door de opheffing van het N.I.T.H.O.

Toch zal het als een gemis worden ervaren dat zo weinig van haar werk op schrift is gesteld (zie bijlage 2). Zij heeft een schat aan kennis en ervaring vergaard, die inspirerend en bevruchtend heeft gewerkt op haar taak als hoogleraar, maar die nu onvoldoende overgedragen kan worden aan haar opvolger en aan haar staf. Haar plannen voor een boek na haar emeritaat heeft zij niet kunnen verwezenlijken. Allen die prof. Visser hebben gekend, met haar hebben gewerkt, en van haar hebben geleerd, zullen haar zeer missen.

Bijlage 1

CURRICULUM VITAE PROF. DRS. C. W. VISSER

Functies op het gebied van onderwijs

- 1941–1950 lid examencommissie akte N XIX
- 1952–1977 hoogleraar huishoudkunde aan de landbouwhogeschool te Wageningen
- 1968–1969 secretaris van de senaat der landbouwhogeschool
- 1953–1968 adviseur van de organisatiecommissie van de International Course on Rural Extension (1958–1960 vice-voorzitter)
- 1954–1977 voorzitter adviescommissie opleiding akten N XVII en N XVIII
- 1954–1972 docente en lid examencommissie akte N XVII en N XVIII
- 1969–1971 voorzitter voorbereidingscommissie opleiding Toegepaste Huishoudwetenschappen (T.H.W.)
- 1971–1977 lid bestuur T.H.W. Diedenoort te Wageningen
- 1975–1977 lid bestuur T.H.W. Nieuw-Rollegate te Deventer
- 1970–1977 voorzitter programmacommissie huishoudkunde voor de nieuwe leraren opleiding
- 1973–1977 vakcurator Stichting Opleiding Leraren te Utrecht
- in 1974 voorzitter consultancy mission ter voorbereiding van een programma voor het onderwijs in de huishoudkunde aan de Kenyatta University College te Nairobi, Kenya

Functies op het gebied van 'huishoudelijke zaken' (onderzoek, beleid, voorlichting)

- 1948–1952 presidente Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen
- 1951–1952 secretaresse Nederlandse Huishoudraad
- 1954–1964 lid bestuur stichting Gezinsbegrotingsinstituut
- 1964–1967 voorzitter voorbereidingscommissie ter herstructurering van de voorlichting in de gezinsbudgettering
- 1968–1977 voorzitter bestuur stichting Voorlichtingsinstituut voor het Gezinsbudget
- 1965–1973 lid bestuur Nederlandse Gezinsraad
- 1965–1977 lid sectie Gezinseconomische Vraagstukken van de Nederlandse Gezinsraad (1965–1973 voorzitter)
- 1954–1977 lid Voedingsraad en lid van:
 - commissie verbruiksgegevens
 - commissie samenstelling Voedingsraad
 - commissie radio- en televisiereclame
 - oriënteringscommissie
 - commissie onderwijs
- 1970–1977 lid bestuur Voorlichtingsbureau voor de Voeding
- 1955–1961 directeur Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek (S.L.O.)
- 1961–1973 adviserend lid bestuur S.L.O. (na 1966 N.I.T.H.O. geheten)
- 1965–1977 lid Commissie Consumentenaangelegenheden (C.C.A.) van de Sociaal-Economische Raad (S.E.R.) en lid van:
 - wergroep gesubsidieerd vergelijkend warenonderzoek
 - wergroep prijsinformatie aan de consument
 - wergroep consumentenonderzoek
 - wergroep consumentenvoorlichting

- werkgroep consumentenopvoeding
- commissie uitvoeringsvoorschriften wet afbetalingsstelsel
- commissie uitvoeringsvoorschriften colportagewet
- 1967-1977 voorzitter Commissie van Toezicht van de Stichting Vergelijkend Warenonderzoek
- 1970-1977 lid Centrale Studiegroep Functionele Grondslagen van de Woning
- in 1973 voorzitter commissie van onderzoek naar de werking van prijscompensatie

Andere functies

- 1931-1940 provisor apotheek te Groningen
- 1935-1952 diverse functies in de gemeente Anloo
- 1940-1952 lid Voogdijraad
- 1949-1952 lid Provinciale Staten van Drenthe
- 1952-1962 plaatsvervangend lid van de S.E.R. en lid van:
 - commissie ontwikkeling nationale economie
 - commissie vestigingsregelingen
- 1960-1974 lid Nederlands Nationaal F.A.O. Comité
- 1961-1971 lid bestuur Stichting tot voorbereiding en uitvoering van Erfgewassenprojecten van de F.A.O.
- 1964-1969 voorzitter Nederlands Comité van de Fédération Internationale de l'Enseignement Familiale
- 1968-1977 voorzitter subcommissie 64 Huishoudkunde van de Nederlandse Classificatiecommissie en voorzitter van de subcommissie 64 van de Fédération Internationale de Documentation
- 1969-1977 lid Raad van Commissarissen van Ahold N.V.
- 1971-1977 lid Wetenschappelijk Adviescollege van de Nederlandse Federatie voor het Bejaardenbeleid

Bijlage 2

PUBLIKATIES VAN PROF. DRS. C. W. VISSER

- 1952* De arbeid van de huisvrouw. Oratie 9 december Landbouwhogeschool. Veenman, Wageningen.
- 1953* The role of women's voluntary organizations in home economics extension work. *Methods of Agricultural Extension*, pp. 298–308.
- 1956* Conserveren van levensmiddelen op het platteland. *Mededelingen van de Landbouwhogeschool* 56, nr. 2. Veenman, Wageningen.
- 1957* Praktische problemen van het gezinsverbruik. In: L. M. KOYCK, P. HENNIPMAN en C. W. WILLINGE PRINS-VISSER. *Verbruik en sparen in theorie en praktijk. Deel II*, pp. 363–400. Tjeenk Willink, Haarlem.
- 1957* Efficiency bij de huishoudelijke arbeid. *Tijdschrift voor Efficiëntie en Documentatie* 27, nr. 5, pp. 151–154.
- 1958* Verslag studiereis naar de Verenigde Staten 1958. Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek. Wageningen.
- 1958* Conserveren van levensmiddelen op het platteland. *Voeding* 19, nr. 12, pp. 699–703.
- 1960 Economische aspecten van het gebruik van blikconserveren in de huishouding. *Voeding* 21, nr. 4, pp. 147–151.
- 1960 Verslag van een studiebezoek aan enige instellingen voor onderzoek en voorlichting t.b.v. de consument, Stockholm, Zweden. Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek. Intern rapport nr. 5. Wageningen.
- 1960 De studierichting landbouwhuishoudwetenschappen. *Vrouwenbelangen* 25, nr. 12, pp. 153–156.
- 1960* Het aandeel van de vrouw in het boerenbedrijf. In: Verslag van de landbouwhuishoudkunde-dag in het kader van de Nederlandse landbouwweek. Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek, serie B nr. 4, pp. 14–16. Wageningen.
- 1960* Arbeidsfysiologisch onderzoek ten behoeve van de huishouding. In: Verslag van de landbouwhuishoudkunde-dag in het kader van de Nederlandse landbouwweek. Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek, serie B, nr. 4, pp. 17–18. Wageningen.
- 1961 Neue Aussichten für die Hauswirtschaft; Erfahrungen über acht Jahre Haushaltswissenschaft. *Hauswirtschaft und Wissenschaft* 9, nr. 1, pp. 3–13.
- 1963 Home management in farm families. In: *Rural extension at the Crossroads*, pp. 194–203. Wageningen.
- 1964 Home management, definitions, principles, objectives and methods. Co-operation in the preparation and execution of farm and home management activities. Final Report project no. 18/12 O.E.C.D., pp. 79–85.
- 1964 Veranderingen in de gezinshuishouding. *Tijdschrift voor kinderverzorging en oudervoorzorging* 7, nr. 3, pp. 84–91.
- 1964 De gezinshuishouding. Les 4. Samen leven nu en morgen. Sociaal-ethische leergang Teleac. Werkgroep 2000. Amersfoort.
- 1964 Voorlichting over het huishoudelijk beheer op het gezinsbedrijf. *Landbouwkundig Tijdschrift* 76, nr. 21, pp. 1011–1022.
- 1965 Dokumentation auf hauswirtschaftlichem Gebiet in internationaler Sicht. *Hauswirtschaft und Wissenschaft* 13, nr. 4, pp. 35–36.

* C. W. Willinge Prins-Visser

- 1966 Kopende huisvrouwen. Handelingen van de Vereniging voor Distributie-economie. Deel 1, pp. 177-189. Den Haag.
- 1967 De huisvrouw en haar woning. In: Wonen, vandaag en morgen. N.V. Bouwfonds Nederlandse Gemeenten. Hoevelaken.
- 1968 (met A. C. BOELMANS-KLEINJAN en A. L. KOSTER-BORST). Haushaltswissenschaften in den Niederlanden. Hauswirtschaft und Wissenschaft 16, nr. 3, pp. 103-110.
- 1968 Adaptation du cadre de vie de la famille rurale aux transformations techniques, économiques et sociologiques. Rapport Général. Cahiers du C.É.N.É.C.A. La famille dans l'évolution de l'agriculture. Numéro spécial sur le Colloque International organisé par le C.É.N.É.C.A. 28 février-1er mars, pp. 371-376. Paris.
- 1968 Perspectief. Postac, nr. 1, pp. 2-4.
- 1968 What's in a name? Postac, nr. 2, pp. 4-5.
- 1968 Eleventh International Congress on Home Economics Bristol 21-27 juli 1968. Postac, nr. 3, pp. 6-7.
- 1969 Werk dat geen naam heeft; diërede 10 maart Landbouwhogeschool. Veenman, Wageningen.
- 1970 (Landbouw)huishoudwetenschappen: oud en nieuw. Postac, nr. 7, pp. 3-5.
- 1970 Notities gemaakt t.b.v. de discussie over de specialisatiemogelijkheden binnen de richting huishoudkunde, tijdens tweedaagse excursie huishoudkunde 20 en 21 mei 1970. Postac, nr. 7, pp. 22-23.
- 1970 Notitie over ethische aspecten van activiteiten op het terrein van de huishoudwetenschappen. Postac, nr. 7, pp. 34-40.
- 1971 Home Management, Begriff, Umfang, Bedeutung. Bericht über das Internationale Symposium 'Probleme des Management im Privathaushalt und im hauswirtschaftlichen Grossbetrieb, 5-8 Oktober'. Bonn/Bad Godesberg.
- 1972 A conceptual model of home management in the European context. Third Session of the Working Party on Home Economics for Europe, Helsinki, 17-21 July. F.A.O. Rome.
- 1972 Langzaamaan gaan ook mannen in de huishoudwetenschappen studeren. NCR/Handelsblad (25 april).
- 1973 (met T. WALTER). Consumerism in Nederland. De invloed op de distributie in de jaren zeventig. Intermediair 9, nr. 6, pp. 13; 15; 17. Ook in: A. C. R. DREESMAN en E. VAN DER WOLK (red.). 1975. Dynamiek in de distributie Intermediair/Kluwer, Amsterdam/Deventer. Deel 2, pp. 29-41; en in: Marketing, handboek voor commerciële beleidsvraagstukken. Deventer 1969-1976, pp. 4091-4104.
- 1973 Home economics in the Agricultural University and in the NITHO at Wageningen. In: News Letter of Housecraft Teachers Centre. Battersea College of Education.
- 1973 (met W. H. DOUMA). Welzijnswetenschappen aan de L.H. Postac, nr. 13, pp. 2-5.
- 1973 Huisvrouwenloon of niet? Economisch Statistische Berichten 58, nr. 2915, pp. 773-774.
- 1973 Huishoudwetenschappen: een studierichting aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Stedebouw en Volkshuisvesting 54, nr. 7/8, pp. 267-269.
- 1974 Watervoorziening en huishouding. H₂O (Tijdschrift voor watervoorziening en afvalwaterbehandeling) 7, nr. 13, pp. 262-263.
- 1974 (met T. WALTER en R. IWEMA). De ontwikkeling van de koopkracht van de gulden van 1964 tot en met 1972 voor vier inkomensgroepen van werknemersgezinnen in Nederland. Publikatie nr. 02 afd. Huishoudkunde Landbouwhogeschool Wageningen.
- 1974 Naschrift op P. PAPPENHEIM. Het Rapport Visser: Prijscompensatie voor hogere en lagere inkomens. Intermediair 10, nr. 14, pp. 21; 51.
- 1974 Het niveau van het diploma huishoudwetenschappen in vergelijking tot diploma's in het buitenland. Postac nr. 18, pp. 18-20.
- 1974 Visie. Postac, nr. 19, pp. 2-3.
- 1975 Een economische dubbelrol. Economisch Statistische Berichten 60, nr. 3007, pp. 612-614.
- 1975 De consument en de kwaliteit van zijn voeding. Symposium 'kwaliteit van voedsel'. Voedingsmiddelentechnologie 8 nr. 10, pp. 10-12; en Voeding 36, nr. 10, pp. 546-551.
- 1976 De vrouw in de landbouw 1876-1976. De plattelandsvrouw 34, nr. 3, pp. 48-49.
- 1976 Inleiding tot de huishoudwetenschappen. College-dictaat Huishoudkunde Landbouwhogeschool (2e herziene uitgave).